

University of Groningen

Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1993

Voerman, Gerrit

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

1994

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Voerman, G. (editor) (1994). *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1993*. (Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen). Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

**DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE
POLITIEKE PARTIJEN**

JAARBOEK 1993

RIJKSUNIVERSITEIT
GRONINGEN

RIJKSUNIVERSITEIT
GRONINGEN

JAARBOEK 1993

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE PARTIJEN
OUDE BOTERINGESTRAAT 52
9712 GL GRONINGEN
TEL.: 050-63 68 30
FAX: 050-63 72 56

Colofon

titel: Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1993
copyright: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen - RU Groningen
ISSN: 0921-0873
redactie: G. Voerman
omslag: J.D. de Visser
druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij Rijksuniversiteit Groningen

Dit Jaarboek kan men bestellen door *f* 22,50 over te maken op giro 2813720 t.n.v. Bibliotheek RU Groningen onder vermelding van 'Jaarboek DNPP 1993'.

VOORWOORD

Politieke partijen worden wel de poortwachters van het politiek systeem genoemd. Zij bepalen wie het politiek toneel mogen betreden en welk stuk gespeeld wordt - al zijn ze natuurlijk ook afhankelijk van de reacties van het publiek. Dat publiek wordt mondiger en lastiger. Gevestigde partijen kunnen minder op een trouwe aanhang rekenen, nieuwe partijen kunnen plotseling kiezers winnen maar weer even snel verliezen.

Het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) van de Rijksuniversiteit Groningen tracht nu al twintig jaar de ontwikkelingen van de politieke partijen in Nederland te volgen. Als enige universitaire instelling documenteert het de werkzaamheden, opvattingen en organisatie van alle in de Staten-Generaal vertegenwoordigde partijen. Daarbij gaat het vooral om activiteiten buiten het parlement, aangezien parlementaire handelingen elders al gedocumenteerd worden.

Naast het verzorgen van documentatie bevordert het DNPP het onderzoek naar partijen. Eén manier om dat te doen is de publikatie van onderzoeksresultaten in het jaarboek. Ook dit jaar presenteert het Centrum weer een aantal politicologische studies over politieke partijen. Er wordt aandacht besteed aan actuele ontwikkelingen zoals de toenemende electorale instabiliteit, de aanhang voor partijen als CD en CP'86, de selectie van een nieuw politiek leidersduo bij GroenLinks, de opkomst van nieuwe lokale partijen en de ideologische achtergrond van D66 en verwante partijen elders in Europa. Twee Amsterdamse politicologen hebben de verkiezingsprogramma's van de grote partijen in de periode 1946-1989 onderzocht om na te gaan of de verschillen steeds kleiner worden - zoals vaak beweerd wordt. Historische bijdragen ontbreken evenmin - in dit geval een onderzoek naar een bijzonder conflict binnen de Vrijzinnig-Democratische Bond, en een analyse van de overeenkomsten en verschillen tussen GPV, RPF en SGP, vanuit het perspectief van een mogelijke fusie van deze orthodox-christelijke partijen.

Groningen
maart 1994

G. Voerman
Hoofd DNPP

VOORWOORD

Politieke partijen worden wel de poortwachters van het politiek systeem genoemd. Zij bepalen wie het politiek toneel mogen betreden en welk stuk gespeeld wordt - al zijn ze natuurlijk ook afhankelijk van de reacties van het publiek. Dat publiek wordt mondiger en lastiger. Gevestigde partijen kunnen minder op een trouwe aanhang rekenen, nieuwe partijen kunnen plotseling kiezers winnen maar weer even snel verliezen.

Het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) van de Rijksuniversiteit Groningen tracht nu al twintig jaar de ontwikkelingen van de politieke partijen in Nederland te volgen. Als enige universitaire instelling documenteert het de werkzaamheden, opvattingen en organisatie van alle in de Staten-Generaal vertegenwoordigde partijen. Daarbij gaat het vooral om activiteiten buiten het parlement, aangezien parlementaire handelingen elders al gedocumenteerd worden.

Naast het verzorgen van documentatie bevordert het DNPP het onderzoek naar partijen. Eén manier om dat te doen is de publikatie van onderzoeksresultaten in het jaarboek. Ook dit jaar presenteert het Centrum weer een aantal politicologische studies over politieke partijen. Er wordt aandacht besteed aan actuele ontwikkelingen zoals de toenemende electorale instabiliteit, de aanhang voor partijen als CD en CP'86, de selectie van een nieuw politiek leidersduo bij GroenLinks, de opkomst van nieuwe lokale partijen en de ideologische achtergrond van D66 en verwante partijen elders in Europa. Twee Amsterdamse politicologen hebben de verkiezingsprogramma's van de grote partijen in de periode 1946-1989 onderzocht om na te gaan of de verschillen steeds kleiner worden - zoals vaak beweerd wordt. Historische bijdragen ontbreken evenmin - in dit geval een onderzoek naar een bijzonder conflict binnen de Vrijzinnig-Democratische Bond, en een analyse van de overeenkomsten en verschillen tussen GPV, RPF en SGP, vanuit het perspectief van een mogelijke fusie van deze orthodox-christelijke partijen.

Groningen
maart 1994

G. Voerman
Hoofd DNPP

INHOUD

Voorwoord

Inhoud	1
Jaarverslag 1993 DNPP	3
Paul Lucardie, Ida Noomen en Gerrit Voerman, Kroniek 1993 . Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1993	14
S. Zouridis en P.W. Tops, 'Wij zijn een partij voor normaal denken...' Stadspartijen en hun betekenis voor de lokale democratie	75
P. Scheepers, R. Eisinga en J. Lammers, Het electoraat van extreem-rechts in Nederland . Contemporaine geschiedschrijving vanuit een sociologisch perspectief	93
P. Pennings en J.E. Keman, 'Links' en 'rechts' in de Nederlandse politiek	118
H. Anker, Is de Nederlandse kiezer op drift geraakt?	145
J. Hippe en G. Voerman, Reformatorisch Staatkundig Verbond? Over de samenwerking tussen RPF, SGP en GPV (1975-1994)	165
A.P.M. Lucardie, Op zoek naar zusterpartijen . D66 en het democratisch radicalisme in West-Europa	200
J. Vermoolen, Het comité voor de verkiezing van onafhankelijke Kamerleden . Jhr. Van Beresteijn en zijn strijd tegen de partij-bonzen in 1922	229
W.H. van Schuur, A.P.M. Lucardie en G. Voerman, Paul of Ina? Enkele kanttekeningen bij de keuze van de politiek leider door de leden van GroenLinks	248
Auteurs	255

JAARVERSLAG 1993 DNPP

Inleiding

Het jaar 1993 was voor het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) van de Rijksuniversiteit Groningen druk en vruchtbaar. Aan het begin ervan was het DNPP mede-organisator van een symposium over het liberalisme; aan het einde van het jaar werd een belangrijke bijdrage geleverd aan de totstandkoming van een tentoonstelling over het communisme in Oost-Groningen. In de tussentijd werd onder andere het bibliografische project betreffende de PSP voltooid.

Naast deze bijzondere activiteiten werd uiteraard veel aandacht besteed aan de reguliere taken van het DNPP. Mede door enkele substantiële schenkingen groeiden de bestanden aanzienlijk. Daarnaast vormde de dienstverlening weer een hoofdbestanddeel van de werkzaamheden van het DNPP.

Wetenschappelijk Adviescollege ten behoeve van het DNPP

Conform het reglement van het DNPP (art. 7, 8, 9 en 10) werd in 1980 het Wetenschappelijk Adviescollege t.b.v. het DNPP ingesteld. Op 1 januari 1993 bestond het Adviescollege uit de volgende leden:

- prof.dr. D.F.J. Bosscher, hoogleraar Eigentijdse Geschiedenis, op voordracht van de Faculteit der Letteren;
- prof.dr. F.N. Stokman, hoogleraar Sociologie, op voordracht van de Faculteit der Psychologische, Pedagogische en Sociale Wetenschappen;
- prof.mr. J.J. Vis, hoogleraar Staatsrecht, op voordracht van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid;
- dr. J.M. van Boetzelaer (voorzitter), directeur Dienst Onderwijs, Onderzoek en Planning van de Rijksuniversiteit, op voordracht van de Bibliothecaris;
- dhr. Chr. Wiersma, directeur Openbare Bibliotheek te Groningen, op voordracht van de Bibliothecaris;
- dr. A.C. Klugkist, Bibliothecaris, adviserend lid.

Het Wetenschappelijk Adviescollege vergaderde in het verslagjaar twee maal, op 11 januari en op 27 september. Op de eerste bijeenkomst werd onder meer het jaarverslag 1992 van het DNPP besproken. In september werd van gedachten gewisseld over de eventuele retrospectieve invoer van de catalogus van vóór

1985 in het geautomatiseerde bestand van het DNPP en de financieringsmogelijkheden van dit 'retro-project'.

Personeelsformatie

Op 1 januari 1993 was de staf van het DNPP als volgt samengesteld:

mevr. B.H. Pier - secretaresse (1,0 fte)

dr. A.P.M. Lucardie - wetenschappelijk medewerker (0,5 fte)

mevr. drs. M. Nieboer - documentaliste (0,5 fte)

mevr. I.M. Noomen - documentaliste (0,5 fte)

drs. G. Voerman - Hoofd (1,0 fte)

Op 1 januari 1993 ging mevr. Nieboer weer volledig op het DNPP aan het werk. Ten gevolge van een ongeluk was zij in 1992 enkele maanden (gedeeltelijk) afwezig geweest. Met de volledige hervatting van haar werkzaamheden op 1 januari eindigde op die datum de tijdelijke uitbreiding van de aanstelling van mevr. Noomen (van 0,1 fte) en de tijdelijke aanstelling van dhr. J.F. Bos (van 0,2 fte). Met ingang van 11 oktober ging mevr. Pier met zwangerschapsverlof. Zij werd vervangen door mevr. H.A.T. Borcherts. Mevr. Nieboer en mevr. Noomen volgden in 1993 de Opleiding Documentaire Informatiekunde (ODI) aan de Universiteit van Amsterdam. Hierdoor waren zij gedurende tien resp. vijf maanden een dagdeel per week vrijgesteld. Evenals vorige jaren verrichtte drs. J. Hippe ook in het verslagjaar weer vele waardevolle diensten voor het DNPP. In maart startte drs. R.F. van Wijk zijn werkzaamheden. Eén dag per week werkte hij op vrijwillige basis aan het Partij Data Bestand (PDB). Dhr. Wiersema zette als vrijwilliger zijn werkzaamheden aan de bibliografie betreffende *'de PvdA en het buitenlands beleid 1946-1991'* op beperkte schaal voort.

Ook in dit verslagjaar deden enkele stagiaires op het DNPP werkervaring op. In maart liepen mevr. L. de Jong en mevr. S. Frans, studentes aan de Rijkshogeschool Groningen - studierichting Bibliotheek- en Documentaire Informatie (BDI) - een korte stage. Van augustus tot december verrichtte dhr. D. Klaver in het kader van de cursus Stichting Opleidingen en examens voor Documentaire informatievoorziening en administratieve organisatie (SOD) werkzaamheden op het DNPP.

Dienstverlening

De dienstverlening, die als altijd een groot beslag op de arbeidstijd legt, vindt gewoonlijk op drieërlei wijze plaats: rechtstreeks aan gebruikers die ter plaatse de bestanden raadplegen; als reactie op schriftelijke verzoeken en als reactie op telefonische verzoeken. Vergeleken met voorgaande jaren nam in 1993 het aantal

gebruikers dat het DNPP bezocht licht toe tot bijna 1.000. Het aantal gebruikers dat uitsluitend schriftelijk dan wel telefonisch om informatie vroeg steeg eveneens, tot ongeveer 1.100. De groep gebruikers bestond ook nu weer vooral uit doctoraalstudenten van verschillende disciplines. Ook HBO-studenten, leden van politieke partijen, journalisten, wetenschappers, leraren en leerlingen van middelbare scholen deden echter een beroep op het Centrum.

Dienstverlening vond ook plaats door middel van ondersteuning van onderwijsactiviteiten van verschillende aard (zie onder 'relaties met instellingen en het onderwijsveld'). Tevens werd medewerking verleend aan een expositie over het communisme in Oost-Groningen.

Documentatie

De tweede belangrijke taak van het DNPP, naast en als voorwaarde voor de dienstverlening, bestaat uit documentatieactiviteiten. Voor een uitgebreid overzicht van de op het Centrum aanwezige periodieken en de overige collecties wordt verwezen naar de in het najaar van 1991 gepubliceerde, geheel herziene en geactualiseerde *Beschrijving van de collecties van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*. Een globale aanduiding is hier echter op zijn plaats. In 1993 werden op het DNPP de volgende bestanden bijgehouden en uitgebreid:

1. *systematische bibliografie*, waarin artikelen van en over partijen uit alle partijbladen en opinieweekbladen en voorts uit enkele dagbladen en wetenschappelijke tijdschriften, alsmede boeken en brochures worden verwerkt.
2. *handbibliotheek*, waarin overzichts- en achtergrondwerken van en over politieke partijen. In 1982 werd dit bestand opgezet. De handbibliotheek is beperkt van opzet en omvat geselecteerde werken, die evenals de overige bestanden niet worden uitgeleend, maar wel ter plaatse raadpleegbaar zijn. Eind december 1993 omvatte de handbibliotheek circa 1.700 titels.
3. *brochurecollectie*. Bij dit bestand, dat eveneens in 1982 werd opgezet, wordt naar volledigheid gestreefd. Dat wil zeggen: alle door partijen of verwante organisaties gepubliceerde brochures, nota's en rapporten worden aangeschaft. Eind december 1993 omvatte de brochurecollectie 3.800 titels. Vanzelfsprekend worden alle brochures ontsloten via de systematische bibliografie.
4. *knipselbestand*, waarin op basis van vier dagbladen (*NRC-Handelsblad*, *De Volkskrant*, *Trouw* en *Nieuwsblad van het Noorden*) relevante artikelen per partij chronologisch worden geordend.
5. *collectie dag- week- en partijbladen*. Het DNPP bezit vanaf 1973 een uitgebreide collectie ingebonden of op microfiche gefotografeerde dagbladen,

opinieweekbladen en partijbladen. Zeker bij de laatste categorie wordt gestreefd naar volledigheid.

6. *geluidsarchief*. Naast interviews met prominente partijpolitici (veelal gehouden in het kader van een specifiek onderzoek) bevat deze collectie vooral integrale geluidsopnames van belangrijk geachte partijbijeenkomsten zoals congressen en partijraden. In het verslagjaar ontving het DNPP van het CDA een grote verzameling banden met dergelijke opnames.

7. *affiche-collectie*. In 1986 is begonnen de groeiende hoeveelheid affiches systematisch te ordenen, te fotograferen en te ontsluiten. Eind 1993 bezat het DNPP ongeveer 1.250 verschillende affiches van politieke partijen. Tegen betaling kunnen negatieven en/of afdrucken ter beschikking worden gesteld.

8. *archivalia*. Het DNPP ontvangt regelmatig archivalia van partijen en particulieren. Per 31 december 1993 had het DNPP de volgende, voor onderzoek beschikbare, collecties in beheer:

- Anti-revolutionaire kiesvereniging Ulrum (ARP; 1888-1981)
- J.G. Bettink (comité-Oud/oprichting VVD; 1947-1948)
- B. de Boer (D66; 1967-1986)
- R.A.P. van den Bree (EVP; 1979-1986)
- H. Dekker (PPR; 1967-1971)
- J.M. Drees (DS'70; 1970-1983)
- W. Drees (DS'70; 1970-1983)
- D66 (partijarchief; ca. 1967-1983)
- DS'70 (partijarchief; 1970-1983)
- H.C. Dresselhuys (Bond van Vrije Liberalen en Vrijheidsbond; ca. 1917-1926)
- EVP (partijarchief, inclusief archiefstukken betreffende de EPV; 1978-1991)
- JOVD (landelijk archief; 1970-1985)
- JOVD-afdeling Groningen (1952-1984)
- Liberale Studenten Vereniging Nederland (1963-1976)
- A.J. Meerburg (D66; 1968-1974)
- D. Ploeger (socialisme, anarchisme, PSP; ca. 1900-1975)
- PSP-afdeling Groningen (1957-1990)
- PSP-gewest Groningen (1973-1981)
- A. Russchen (DS'70; 1970-1983)
- J. Schilthuis (VDB; 1919-1946)
- N.F.I. Schwarz (D66; 1967-1974)
- Joh.H. Springer (VVD; 1952-1985)
- dr. G. Taal (liberalisme; ca. 1900-1956)
- dr. G. Taal (VVD; 1950-1974)

- VDB-afdeling Amsterdam (1945)
- VVD (partijarchief, inclusief archiefstukken inzake LSP en PvdV; ca. 1900-1990)
- VVD-afdeling Delfzijl (1979-1987)
- VVD-afdeling Haren (1967-1987)
- VVD-afdeling Hefshuizen (1978-1987)
- VVD-afdeling Stadskanaal (1979-1984)
- VVD-Kamercentrale Groningen (1964-1991)
- VVD-Ondercentrale Veenkoloniën-Westerwolde (1975-1984)
- H.J.G. Waltmans (PPR; 1972-1983)

In verband met de beperkende voorwaarden die soms aan de raadpleging van een archief zijn gesteld, verdient het aanbeveling van tevoren contact op te nemen. Het is in alle gevallen noodzakelijk schriftelijke toestemming voor raadpleging te verkrijgen van het Hoofd van het DNPP en in een enkel geval ook van de archiefhouder. Hiervoor zijn speciale formulieren beschikbaar.

9. *overig*. Zonder uitputtend te zijn, worden hier nog enkele bestanden genoemd:

- het Partij Data Bestand (PDB);
- collecties statuten, reglementen, jaarverslagen, verkiezings- en beginselprogramma's;
- personenbestand;
- congresstukken (van congressen, partijraden, algemene ledenvergaderingen).

Om deze bestanden, vooral de systematische bibliografie, ook voor een vroegere periode op specifieke deelterreinen zo volledig mogelijk te maken, worden bibliografische projecten opgezet. In het verslagjaar werd aan twee van dergelijke projecten gewerkt. Dhr. Wiersema hield zich zoals reeds vermeld korte tijd als vrijwilliger bezig met de bibliografie betreffende '*de PvdA en het buitenlands beleid 1946-1991*'. De bibliografie betreffende de PSP werd in december gepubliceerd, in samenwerking met het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) te Amsterdam. Een bibliografie van de christen-democratie en een overzicht van de archieven van de sociaal-democratie zijn in voorbereiding.

De verwerking van schenkingen van documentatie- en archiefmateriaal is zeer arbeidsintensief. Als aanvulling op de eigen bestanden werd van de PvdA en de Evert Vermeer Stichting een grote schenking brochures ontvangen. Ook van de in 1991 opgeheven PSP verkreeg het DNPP een aanzienlijke hoeveelheid brochures. Door het CDA werd zoals hierboven al vermeld een grote collectie geluidsopnamen van partijbijeenkomsten naar het DNPP overgebracht.

In het verslagjaar werden ook weer diverse archieven van partijen verkregen. Zo deponeerde D66 een aanvulling op haar partijarchief op het DNPP. Ook de

JOVD bracht het recente deel van haar archief naar het DNPP over. Naar verwachting zal dit deel in 1994 geordend zijn. In de loop van 1993 werden diverse supplementen op het archief van de VVD ontvangen. Het is de bedoeling dat eind 1994 een gids zal verschijnen waarin de plaatsingslijsten zijn opgenomen van de voornaamste op het DNPP gedeponeerde archieven.

Automatisering

In 1986 is - na geruime tijd van voorbereiding - een begin gemaakt met de automatisering van de DNPP-bestanden. Titelbeschrijvingen voor de systematische en alfabetische bibliografie worden verwerkt met behulp van de computer. Deze verwerking vindt plaats via het systeem van PICA, het samenwerkingsverband van de wetenschappelijke bibliotheken in Nederland. Per 31 december 1993 waren bijna 18.000 titels verwerkt.

In 1987 werd een begin gemaakt met het Online Retrieval Systeem (ORS). Dit systeem, waarin door gerichte zoekopdrachten de gewenste bibliografische gegevens kunnen worden verkregen, kwam in 1990 'bedrijfsklaar'. In het verslagjaar werd de grondige bewerking van de trefwoordenlijst voortgezet. Deze herziening zal naar verwachting in de eerste helft van 1994 haar beslag hebben gekregen. In deze periode zal het ORS van het DNPP voor (institutionele) gebruikers beschikbaar komen via het Open Bibliotheek Netwerk (OBN). Het manuele systeem (de kaartenbakken) wordt met ingang van 1 september niet langer bijgehouden.

Onderzoek en publikaties

Behalve de documentatie en de dienstverlening heeft het DNPP ook tot taak wetenschappelijk onderzoek naar Nederlandse politieke partijen waar mogelijk te stimuleren, te ondersteunen en te begeleiden. Om deze taken naar behoren te kunnen vervullen zijn goede contacten met het onderzoeksveld van belang. In 1993 werden verschillende - meestal elders geïnitieerde - onderzoeksprojecten door het DNPP ondersteund:

- Bibliografie betreffende de Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP), uitgegeven in samenwerking met het IISG (afgerond).
- Documentatiearbeid ten behoeve van het *Compendium voor politiek en samenleving in Nederland* (onder redactie van H. Daalder en C.J.M. Schuyt).
- Documentatiearbeid ten behoeve van het jaarboek *Parlement en kiezer* (onder redactie van G.G.J. Thissen).
- Documentatiearbeid ten behoeve van de bundel van verkiezingspro-

gramma's voor de Tweede-Kamerverkiezingen 1994, uit te geven in samenwerking met de Sdu (samensteller: prof.dr. I. Lipschits).

- 'Research Project on Western-European Communism'; onderzoeksproject gecoördineerd door S. Courtois (Centre d'Etude, d'Histoire et de Sociologie du Communisme; Université de Paris X, Nanterre).
- 'Groupe de Recherche sur la Gauche en Europe'; onderzoeksproject gecoördineerd door M. Lazar (Centre de Recherches Politiques de la Sorbonne).
- 'The makers of West European Institutions. A Biographical Dictionary'; biografisch woordenboek onder redactie van D.S. Bell (University of Leeds).
- 'Opening van zaken'. Tentoonstellingsproject betreffende de (politieke) relaties tussen Nederland en Rusland/Sovjet-Unie in de twintigste eeuw; in samenwerking met het IISG en het Oost-Europa Instituut van de Universiteit van Amsterdam, alsmede het Instituut voor Geschiedenis en het Universiteitsmuseum van de Rijksuniversiteit Groningen.

Naast de hierboven vermelde ondersteuning van onderzoeksprojecten hebben individuele medewerkers van het DNPP geparticipeerd in onderzoeken en deelgenomen aan wetenschappelijke congressen, onder andere: European Consortium for Political Research (Leiden), Politicologenetmaal (Soesterberg), Groupe de Recherche sur la Gauche en Europe (Parijs), en PONTEG (Nijmegen).

In juli verbleef dhr. Voerman twee weken in Moskou om in het kader van zijn promotie-onderzoek naar de relatie tussen de CPN en de Komintern onderzoek te doen in het 'Rossijskij centr chranenija i izutsjenija dokumentov novejsjej istorii' (Russisch centrum voor het beheer en de bestudering van documenten betreffende de eigentijdse geschiedenis). Deze instelling beheert het archief van de Komintern (betreffende de periode 1918-1943). Met het IISG worden de mogelijkheden onderzocht om te komen tot een geannoteerde bronnenpublicatie van documenten betreffende de CPN uit het Komintern-archief.

Verschillende onderzoeksresultaten werden vastgelegd in schriftelijke stukken. Het *Jaarboek 1992* van het DNPP werd eind maart gepubliceerd. De verschijning viel ook dit jaar weer aandacht in de media ten deel. In dit Jaarboek en daarbuiten verzorgden de stafleden van het DNPP in 1993 de volgende publikaties en papers:

- Betsy Pier, 'Inhoudsopgave Socialistisch Perspektief', in: Paul Denekamp, Bert Freriks en Gerrit Voerman, red., *Sporen van pacifistisch socialisme. Bibliografie en bronnen betreffende de PSP*, Amsterdam, 1993, 79-86.

- Joop Hippe, 'Een inconsequente visie van GPV en RPF', in: *Trouw*, 7 januari 1993.
- Marjolein Nieboer, "'Juffrouw Bits'. Denkbeelden in Nederland over de (on)geschiktheid van vrouwen voor het bibliotheekberoep, 1900-1940', in: *Open*, 25 (1993), 9 (sep.), 319-323.
- Paul Lucardie, Kees van Kersbergen en Hans-Martien ten Napel, red., *Geloven in macht: de christen-democratie in Nederland*, Amsterdam, 1993.
- Paul Lucardie, 'De ideologie van het CDA: een conservatief democratisch appèl?', in: *Geloven in macht*, 39-58.
- A.P.M. Lucardie, M. Brinkman en D.Th. Kuiper, red., *Driestromenland: liberalisme, socialisme en christen-democratie in Nederland*, Leiden, 1993.
- A.P.M. Lucardie, 'Liberalisme', in: *Driestromenland*, 17-74.
- Paul Lucardie en Andrew Dobson, red., *The Politics of Nature: Explorations in Green Political Theory*, Londen, 1993.
- Paul Lucardie, 'Why would egocentrists become ecocentrists? On individualism and holism in green political theory', in: *The Politics of Nature*, 21-35.
- A.P.M. Lucardie, 'Politieke partijen', in: R.B. Andeweg, A. Hoogerwerf en J.J.A. Thomassen, red., *Politiek in Nederland*, Leiden, Nederland, Alphen aan den Rijn, 1993 (vierde druk), 59-76.
- Paul Lucardie, Ida Noomen en Gerrit Voerman, 'Kroniek 1992. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1992', in: *Jaarboek 1992 DNPP*, Groningen, 1993, 13-52.
- A.P.M. Lucardie en H.-M. T.D. ten Napel, 'Van confessioneel naar liberaal-conservatief? De ontwikkelingen van het CDA vergeleken met christen-democratische partijen elders in Europa', in: *Jaarboek 1992 DNPP*, Groningen, 1993, 53-72.
- Paul Lucardie, 'De ideologie van het CDA: burgerlijk-liberaal, sociaal-conservatief of toch een geval apart?', in: *Civis Mundi*, 32 (1993), 1 (feb.), 22-25.
- Paul Lucardie, 'De ideologie van het CDA'. Paper gepresenteerd op het congres van de Nederlandse Kring voor de Wetenschap der Politiek, 3-4 juni te Soesterberg.
- A.P.M. Lucardie, 'R. Hillebrand, De antichambre van het parlement. Kandidaatstelling in Nederlandse politieke partijen - boekbespreking', in: *Acta Politica*, 28 (1993), 2 (apr.), 214-216.
- Paul Lucardie, 'Groen met scheutje rood trekt meer kiezers', in: *Trouw*, 3 augustus 1993.

- P. Lucardie, W.H. van Schuur en G. Voerman, 'Groen in gradaties. Een vergelijking tussen de leden van Groen Links en De Groenen', in: *Jaarboek 1992 DNPP*, Groningen, 1993, 186-210.
- P. Lucardie en G. Voerman, 'Sociale zekerheid zette coalitie onder druk. Kroniek van de Nederlandse politiek in 1993', in: *Nederlandse Staatscourant*, 22 december 1993.
- Paul Lucardie en Gerrit Voerman, 'Netherlands', in: *European Journal of Political Research*, 24 (1994), 4 (dec.), 501-503.
- Paul Lucardie, Gerrit Voerman en Wijbrandt van Schuur, 'Different Shades of Green: A Comparison between Members of *Groen Links* and *De Groenen*', in: *Environmental Politics*, 2 (1993), 1 (spring), 40-62.
- G. Voerman, eindred., E. de Jonge en H. van der Veen, *Tussen Finsterwolde en Moskou. Over de geschiedenis van het communisme in Oost-Groningen*, Scheemda, 1993
- G. Voerman, 'Inleiding', in: *Tussen Finsterwolde en Moskou*, 5-7.
- Gerrit Voerman, 'De tweede jeugd van het communisme in Groningen', in: *Tussen Finsterwolde en Moskou*, 103-122.
- G. Voerman, 'Premature *Perestroika*. The Dutch Communist Party and Gorbachev', in: David S. Bell, red., *Western European Communists and the Collapse of Communism*, Oxford, 1993, 157-171.
- Gerrit Voerman, Paul Denekamp en Bert Freriks, red., *Sporen van pacifistisch socialisme. Bibliografie en bronnen betreffende de PSP*, Amsterdam, 1993.
- Gerrit Voerman, '(Buitengewone) algemene vergaderingen en kongressen van de PSP', in: *Sporen van pacifistisch socialisme*, 194-196.
- Gerrit Voerman, 'De leden en kiezers van de PSP', in: *Sporen van pacifistisch socialisme*, 197-215.
- G. Voerman, 'P.W.A. Cort van der Linden (1846-1935)', in: G.A. van der List en P.G.C. van Schie, red., *Van Thorbecke tot Telders. Hoofdpersonen uit de geschiedenis van het Nederlandse liberalisme vóór 1940*, Assen/Maastricht, 1993, 113-124.
- Gerrit Voerman, Klaasjan Hajema en Wijbrandt van Schuur, 'Drie bloedgroepen of een drie-eenheid? Het CDA-middenkaderonderzoek uit 1979 opnieuw geanalyseerd', in: Paul Lucardie, Kees van Kersbergen en Hans-Martien ten Napel, red., *Geloven in macht: de christen-democratie in Nederland*, Amsterdam, 1993, 97-115.
- Gerrit Voerman, 'De la confiance à la crise. La gauche aux Pays-Bas depuis les années soixante-dix', in: Pascal Delwit en Jean-Michel de Waele, red., *La gauche face aux mutations en Europe*, Brussel, 1993,

67-84.

- G. Voerman, '*Perestrojka avant-la-lettre*. De CPN en de hervormingen van Gorbatsjov', in: *Jaarboek 1992 DNPP*, Groningen, 1993, 99-118.
- Gerrit Voerman, 'Ook VVD is ambivalent over individualisering', in: *de Volkskrant*, 25 februari 1993.
- Gerrit Voerman, 'Labour between continuity and change. A triptych of Social Democracy in the Netherlands 1945-1992.' Paper presented at the conference of the Research Group on The Left in Europe, Paris, 14-15 May 1993.
- Gerrit Voerman, Klaas-Jan Hajema en Wijbrandt van Schuur, 'Het CDA-middenkader opnieuw bekeken: drie bloedgroepen of één gemeenschap?' Paper gepresenteerd op het congres van de Nederlandse Kring voor de Wetenschap der Politiek in Soesterberg, 3-4 juni 1993.
- Gerrit Voerman, 'Dales versus Cleio. Dreigende kaalslag in de BVD-archieven', in: *Socialisme en Democratie*, 50 (1993), 10 (okt.), 454-457.
- Gerrit Voerman, 'Rome of Dordt? Over de bloedgroepen in het CDA'. Lezing, gehouden op het symposium 'Van Schaepman tot Brinkman. De hergroepering van de christelijk geïnspireerde politieke partijen ARP, CHU en KVP in het CDA: continuïteit of discontinuïteit?' Katholieke Universiteit Nijmegen, 16-17 december 1993.

Relaties met instellingen en het onderwijsveld

De politieke partijen zijn vanzelfsprekend de belangrijkste organisaties waarmee het DNPP contacten onderhoudt. Van alle partijen ontving het DNPP - deels gratis - periodieken, brochures, nota's en rapporten. Van sommige partijen werden ook archivalia ontvangen. Op het wetenschappelijke vlak participeert het DNPP in het landelijk Postdoctoraal Opleidingsprogramma Negentiende en Twintigste Eeuwse Geschiedenis (PONTEG; een zogeheten 'AIO-netwerk'). Dhr. Lucardie onderhield namens het DNPP de contacten met de Stichting Burger-schapskunde te Leiden; dhr. Voerman met het IISG en met de Stichting Film en Wetenschap - Audiovisueel Archief.

In de vorige paragraaf werden reeds enkele contacten op onderzoeksgebied met universitaire instellingen genoemd. Daarnaast werden in 1993 door medewerkers van het DNPP ook gastcolleges gegeven en cursussen verzorgd of ondersteund. Zo waren in april en mei studenten van de afstudeervariant Journalistiek van de Rijksuniversiteit Groningen in het kader van hun studie enkele weken op het DNPP werkzaam. Dhr. Voerman gaf in mei en juni enkele inleidingen over de bestanden van het DNPP voor geschiedenisstudenten van de Rijksuniversiteit Groningen. In oktober verzorgde hij eenzelfde lezing voor een groep cursisten

van de Seniorenacademie. In november hield dhr. Voerman een gastcollege over de Nederlandse politieke partijen in het kader van het politicologie-college dat door de sectie politieke wetenschappen van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid wordt gegeven. Dhr. Lucardie nam onder andere in januari deel aan een door de Universiteit van Amsterdam georganiseerd debat over rechts-extremisme en in maart aan een symposium op de Erasmus Universiteit in Rotterdam over de positie van het CDA in de Nederlandse politiek. In oktober verzorgde hij een gastcollege aan Queen's University, Kingston (Canada) over 'Green Politics in Europe'.

Bijzondere activiteiten

Ook dit jaar ontwikkelde het DNPP weer diverse bijzondere activiteiten. Hier worden de voornaamste genoemd.

Op 22 januari werd in Groningen een symposium gehouden over het Nederlandse liberalisme onder de titel 'Van Thorbecke tot Telders. De actualiteit van de liberale traditie in Nederland'. Sprekers waren prof.dr. J.Th.J. van den Berg en prof.dr. E.H. Kossmann. Op de bijeenkomst, die was georganiseerd door het DNPP en de Prof.Mr. B.M. Teldersstichting, werd aan mr. F. Bolkestein - fractievoorzitter van de VVD in de Tweede Kamer - het eerste exemplaar overhandigd van de bundel *Van Thorbecke tot Telders. Hoofdpersonen uit de geschiedenis van het Nederlandse liberalisme vóór 1940*.

Op 27 november werd in het Veenkoloniaal Museum te Veendam de tentoonstelling 'Tussen Moskou en Finsterwolde' geopend. In de verwezenlijking van deze expositie over het communisme in Oost-Groningen had het DNPP een belangrijk aandeel. Bij de opening werd het eerste exemplaar van het gelijknamige boek door dhr. Voerman overhandigd aan G. Lameris, de laatste politiek secretaris van het voormalige CPN-district Groningen.

Op 7 december werd in Amsterdam ter gelegenheid van de verschijning van *Sporen van pacifistisch socialisme. Bibliografie en bronnen betreffende de PSP* een symposium belegd over 'de derde stroming in de Nederlandse arbeidersbeweging'. Organisatoren waren het IISG en het DNPP. Oud-PSP-voorzitter J. Vogt nam het eerste exemplaar van de bibliografie in ontvangst.

KRONIEK 1993

Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1993

Paul Lucardie, Ida Noomen en Gerrit Voerman

1. Inleiding

Het 'verkiezingsjaar' 1994 wierp in 1993 zijn schaduw vooruit. Partijen troffen de eerste voorbereidingen voor de verkiezingen voor de gemeenteraden, de Tweede Kamer en het Europees Parlement. Ontwerp-programma's werden opgesteld en kandidaten aangezocht voor de lijsten.

In deze kroniek worden deze en andere activiteiten van alle in de Eerste en Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen beschreven, voor zover die zich buiten het parlement voltrokken. Handelingen van bewindslieden en volksvertegenwoordigers worden immers al elders gedocumenteerd.

Voor dit overzicht werden de volgende bronnen geraadpleegd:

- artikelen uit de dagbladen *NRC Handelsblad*, *Trouw* en *de Volkskrant*; deze artikelen worden dagelijks vergaard en geordend voor het knipselarchief van het DNPP;

- partijdocumenten: brochures, partijbladen en congresstukken, die eveneens door het DNPP worden verzameld.

Voordat de gebeurtenissen binnen de verschillende partijen aan de orde komen, worden enkele politieke hoofdmomenten uit 1993 kort belicht.¹

2. Hoofdmomenten

Evenals de voorafgaande twee jaar vormde in 1993 de sociale zekerheid het belangrijkste thema in de Nederlandse politiek. Van het begin tot het eind van het jaar zetten meningsverschillen hierover de verhouding tussen de coalitiepartijen CDA en PvdA onder druk. Op andere terreinen wist het kabinet enige slepende kwesties op te lossen: de Algemene Wet Gelijke Behandeling passeerde de

---

¹. Zie voor een uitgebreider overzicht van de parlementaire hoofdmomenten van 1993: P. Lucardie en G. Voerman, 'Kroniek van de Nederlandse politiek in 1993', in: *Nederlandse Staatscourant*, 22 december 1993.

Tweede Kamer, euthanasie werd geregeld via de Wet op de Lijkbezorging, de Vreemdelingenwet werd aangepast en een beperkte identificatieplicht ingevoerd. Met staatkundige vernieuwing boekte men minder voortgang, al werd daar veel aandacht aan besteed.

kabinetscrisis over de WAO?

In januari behandelde de Tweede Kamer de Wet Terugdringing Beroep op de Arbeidsongeschiktheid. De fractie van de PvdA bleek niet bereid, het kabinetsvoorstel te aanvaarden waarin de uitkeringen van huidige arbeidsongeschikten zouden worden bevroren. De fractie van het CDA zag geen heil in verdere onderhandelingen met de coalitiepartner en verkoos een gesprek met de grootste oppositiepartij, de VVD. Op 23 januari bereikten de WAO-specialisten en vice-fractievoorzitters van beide partijen een akkoord. De PvdA-top zag daarin voldoende reden voor een breuk in de coalitie. De minister van Sociale Zaken, B. de Vries (CDA), wist echter ter elfder ure op de avond van dezelfde dag, bij hem thuis de leiders van CDA en PvdA tot een nieuw compromis te bewegen. De Tweede-Kamerfracties stemden hier ook mee in, zij het - met name aan christen-democratische kant - vooral om het aftreden van de betrokken bewindslieden en de val van het kabinet te voorkomen. De VVD was uiteraard weinig gelukkig met deze afloop en beschuldigde het CDA van woordbreuk.

parlementaire enquête

De WAO was hiermee echter nog niet helemaal van de politieke agenda verdwenen. De Tweede Kamer had immers in 1992 een parlementaire enquêtecommissie sociale verzekeringen ingesteld, onder voorzitterschap van het PvdA-lid J.F. Buurmeijer, die op 7 september 1993 verslag uitbracht. De commissie stelde - unaniem - een aantal ingrijpende maatregelen voor, waaronder beperking van de categorie 'arbeidsongeschikten', afschaffing van de huidige Ziektewet en reorganisatie van de uitvoering der sociale verzekeringen op regionale basis. Bij de behandeling van het rapport in de Tweede Kamer in november verdween echter de eensgezindheid onder de partijen. De poging van CDA-fractievoorzitter L.C. Brinkman om de herziening van de WAO opnieuw ter discussie te stellen, strandde echter door verzet van de PvdA en de minister-president, zijn partijgenoot R.F.M. Lubbers.

subsidies voor politieke partijen

In 1990 was door minister C.I. Dales van Binnenlandse Zaken een commissie ingesteld, die de mogelijkheid van rechtstreekse overheidssubsidie voor politieke partijen zou onderzoeken. In september 1991 bracht de commissie verslag uit met het rapport *Waarborg van kwaliteit*. Hierin werd directe subsidieverlening ten

behoefte van de partijen afgewezen. In het verlengde van dit advies besloot het kabinet in februari 1993 geen algemene financiële steun aan de politieke partijen te verlenen. Premier Lubbers meende dat de onafhankelijkheid van de partijen gevaar zou lopen wanneer ze afhankelijk zouden worden van directe overheidssubsidies. Het huidige systeem van indirecte subsidies werd daarmee voortgezet.

staatkundige en bestuurlijke vernieuwing

In de loop van 1993 verschenen de rapporten van de zes deelcommissies van de commissie-Deetman, over staatkundige en bestuurlijke vernieuwing. Deze waren aan het einde van 1990 ingesteld. Aan het einde van het jaar volgde het parlementaire slotdebat over hun adviezen. In februari stelde de commissie-De Jong in haar rapport *Raad op maat* voor, het aantal externe adviesorganen van de regering drastisch te reduceren. Deze zienswijze werd later door de Kamer onderschreven.

Eind maart legde de commissie-Van Thijn haar advies over vernieuwing van het lokale politieke bestel aan de Tweede Kamer voor. De burgemeester zou niet direct moeten worden gekozen (zoals D66 graag wilde), maar door de gemeenteraad aangewezen. De Tweede Kamer wilde later zelfs zover niet gaan. Wel werd besloten het advies van de gemeenteraad bij de benoeming van een nieuwe burgemeester zwaarder te laten wegen. Ook zouden wethouders buiten de gemeenteraad kunnen worden gerecruteerd.

In april verscheen *Het bestel bijgesteld* - het rapport van de commissie-De Koning. Hierin werd een direct gekozen premier van de hand gewezen - tot onvrede van de vertegenwoordigers van D66 en GroenLinks. D66-leider H. van Mierlo uitte zware kritiek op de analyse van de commissie, dat het in Nederland wel meeviel met de kloof tussen burger en politiek. De commissie-Deetman viel hem bij en besloot dat het rapport over de gekozen premier over moest worden gedaan door de hoogleraar politicologie R. Andeweg. Aan de uitkomst van het kamerdebat veranderde dit niets: een meerderheid wees een gekozen premier van de hand. Wel kreeg de minister-president er enkele formele bevoegdheden bij, zoals de agenderingsbevoegdheid. Het voorstel van de commissie-De Koning om de kabinetsformateur door de Tweede Kamer te laten aanwijzen, haalde het niet. Een meerderheid wilde evenmin tornen aan het kiesstelsel. Invoering van het districtenstelsel zou ten koste gaan van de kleine partijen. Wel werd besloten het gewicht van voorkeurstemmen te vergroten.

In de zomer verschenen de rapporten van de commissie-Franssen (over de decentralisatie-operatie van het kabinet), de commissie-Wiegel (die de invoering van 'kerndepartementen' bepleitte) en de commissie-Scheltema. Deze laatste beval als remedie tegen de departementale bureaucratie een kleinere ministerraad aan. Bij de parlementaire behandeling in november bleek voor zo'n 'kernkabinet'

weinig steun te vinden. Wel wenste de Tweede Kamer de invoering van 'project-ministers'. Deze zouden de eindverantwoordelijkheid moeten krijgen voor belangrijke maatschappelijke vraagstukken, zoals werkgelegenheid of criminaliteitsbestrijding.

In oktober verscheen als laatste in de rij het tweede advies van de commissie-De Koning. De commissie beval in meerderheid de invoering van een correctief bindend referendum aan. Hierbij kunnen de kiezers zich uitspreken over een wetsontwerp nadat het door parlement of gemeenteraad is aanvaard. Voor het referendum was geen kamermeerderheid, ondanks het feit dat CDA-fractievoorzitter Brinkman zijn principiële bezwaren leek te hebben afgezwakt. D66-leider Van Mierlo was teleurgesteld en kondigde aan van de volksraadpleging in de kabinetsformatie van 1994 een hard punt te maken.

Uiteindelijk was de oogst van de commissie-Deetman en haar subcommissies gering. Voor geen van de meer ingrijpende hervormingsvoorstellen was een kamermeerderheid te vinden. In het slotdebat in december nam de Tweede Kamer de positie van de senaat op de korrel. Met name het verkapte amenderingsrecht dat de Eerste Kamer zich geleidelijk had toegeëigend, zat de Tweede Kamer dwars. Over een terugzendrecht, waarbij de senaat een wetsvoorstel voor wijzigingen terugstuurt naar de Tweede Kamer die dan het definitieve oordeel velt, liepen de meningen uiteen. De Eerste Kamer reageerde wat gepikeerd op de kritiek. Haar voorzitter H.D. Tjeenk Willink (PvdA) vond het 'wat mager' dat het jarenlange debat over staatkundige en bestuurlijke vernieuwing was uitgelopen op een 'ongenuanceerde aanval' op de senaat.

grondwetswijziging en ontbinding Eerste Kamer

In oktober kwam het kabinet in aanvaring met de Eerste Kamer, als gevolg van zijn voornemen de senaat in mei 1994 te ontbinden. Op deze wijze zouden de beide grondwetswijzigingen betreffende de afschaffing van de dienstplicht en de invoering van de mogelijkheid van tijdelijke vervanging van zwangere kamerleden, snel kunnen worden behandeld (volgens schema zou de Eerste Kamer pas na de Provinciale Statenverkiezingen van 1995 worden ontbonden). De grondwetswijzigingen dienen door beide Kamers in twee lezingen te worden goedgekeurd, in oude en in nieuwe samenstelling. In een gezamenlijke brief aan minister Dales van Binnenlandse Zaken veroordeelden alle fractievoorzitters en senaatsvoorzitter Tjeenk Willink het plan. Hierop trok het kabinet zijn voornemen in.

infiltratie

Eind oktober zorgde de Amsterdamse hoofdcommissaris van politie E. Nordholt voor opschudding, door voor de televisie mee te delen dat de georganiseerde

misdaad zou pogen te infiltreren in politieke partijen. Hij zei er niet bij om welke partijen het ging. Tweede-Kamervoorzitter W.J. Deetman (CDA) vroeg naar aanleiding van deze uitlatingen om opheldering bij minister E.M.H. Hirsch Ballin van Justitie. Deetman achtte deze ongebruikelijke stap noodzakelijk, omdat naar zijn mening de politiek in diskrediet was gebracht. Later bleek dat de PvdA en de VVD in Amsterdam het slachtoffer waren geweest van pogingen tot infiltratie bij de kandidaatstelling voor de raadsverkiezingen. In november sprak de vaste kamercommissie voor de inlichtingen- en veiligheidsdiensten over de infiltratiepogingen in de politiek. Commissievoorzitter Brinkman wilde naderhand op de vraag welke partij op landelijk niveau het slachtoffer hiervan was geworden, niet beantwoorden. De desbetreffende partij zou al wel op de hoogte zijn gebracht.

bestuurlijke integriteit

Naar aanleiding van de smeergeldaffaires en gevallen van belangenvermenging in de openbare sector die de laatste jaren bekend waren geworden, sprak minister Dales van Binnenlandse Zaken in het najaar met de voorzitters van de vijf grote politieke partijen over de vraag hoe de bestuurlijke integriteit het beste kon worden beschermd. 'De partijen zijn bereid om activiteiten te ondernemen, of doen dat al, om de integriteit bij de selectie van bestuurders en hun begeleiding een belangrijke rol te laten spelen', zo meldde de minister in oktober aan de Tweede Kamer. PvdA, D66 en GroenLinks waren voorstander van een gemeenschappelijke gedragscode. Het CDA wilde daar niet aan, mede omdat het geen striktere regelgeving voor nevenfuncties wenste. Onder andere op basis van deze gesprekken presenteerde minister Dales een lijst van maatregelen aan de Tweede Kamer ter bescherming van de bestuurlijke integriteit. Zij dacht onder meer aan het openen van de mogelijkheid om het lidmaatschap van leden van de gemeenteraad of Provinciale Staten bij 'laakbaar' gedrag te schorsen of vervallen te verklaren. Ook werd een regeling overwogen tot verplichting van de openbaarheid van de financiën van politieke partijen.

In november kondigde minister Dales in de Tweede Kamer aan dat zij op korte termijn een wetsvoorstel zou indienen waarin politieke partijen worden verplicht hun ontvangen giften openbaar te maken. D66 en de PvdA hadden hierom gevraagd. Door de verplichte financiële openbaarheid wilde Dales partijen behoeven voor een mogelijke positie van afhankelijkheid van een geldschieter.

politieke bewegingen

In januari werd bekend dat een aantal prominente leden van D66, VVD en PvdA streefden naar de oprichting van een vereniging die zich buiten de gevestigde politieke partijen om bezig diende te houden met de vernieuwing van het politieke bestel. Tot deze groep behoorden de ex-bewindslieden H.J. Zeevalking

(D66) - die zijn naam aan deze beweging leende - en mevr. N. Kroes (VVD), oud-partijvoorzitter en senator J.F. Glastra van Loon (D66), de hoogleraar bestuurskunde R. in 't Veld (PvdA) en de voorzitter van het college van bestuur van de Universiteit van Amsterdam, J.K. Gevers (PvdA). Initiatiefnemer was het oud-Tweede-Kamerlid Ch. Mertens (D66). De beweging stelde zich onder meer ten doel het politieke debat weer tot leven te brengen. Aan de politici kon dat niet worden overgelaten, 'daarvoor staan teveel carrières op het spel', aldus een in januari gepresenteerd pamflet.

Kwamen bij de club-Zeevalking bijna alle betrokkenen uit de politiek en de wetenschap, bij de Club van Schiermonnikoog waren vooral ondernemers betrokken. Tot de oprichters van de beweging hoorde E. Wintzen van het automatiseringsbedrijf BSO en W. Huibregtsen, directeur van het organisatiebureau McKinsey. *NRC Handelsblad*-journalist J. Kamp werd als bezoldigd secretaris aangetrokken. In januari publiceerde deze beweging - die was genoemd naar de plaats van samenkomst - haar doelstellingen in het manifest *de Duinrede*. Evenals de beweging van Zeevalking beoogde de Club van Schiermonnikoog politieke vernieuwing. Grote maatschappelijke problemen als het milieu en de gezondheidszorg konden alleen tot een oplossing worden gebracht wanneer de verouderde structuren waren gemoderniseerd. Vooral de overmaat aan regelgeving door de overheid moest het hierbij ontgelden. Van politieke partijen werd weinig meer verwacht, deze 'hebben hun tijd gehad', aldus Kamp (*Parool*, 13 februari 1993).

verkiezingen

De drie verkiezingen die in 1994 zouden worden gehouden (voor de gemeenteraden op 2 maart, voor de Tweede Kamer op 3 mei en voor het Europees Parlement op 9 juni) wierpen hun schaduw vooruit. In februari 1993 ging de actie '1994 - vrouwen kiezen in de politiek' van start. De campagne beoogde bij de op handen zijnde verkiezingen meer vrouwen op de kandidatenlijsten te (doen) plaatsen. De actie werd ondersteund door de vrouwenorganisaties en de scholingsinstituten van de politieke partijen.

conferentie over politieke partijen

Op 26 maart organiseerden het Wetenschappelijk Instituut van het CDA, de Stichting Wetenschappelijk Bureau van D66, de Wiardi Beckman Stichting van de PvdA en de Prof.mr. B.M. Teldersstichting van de VVD in samenwerking met de Thorbecke Vereniging een studieconferentie over de rol van politieke partijen. Een aantal deskundigen sprak over de relatie tussen politieke partijen en hun maatschappelijke omgeving, en over de mogelijkheden om het contact tussen partij en kiezers nieuwe inhoud te geven.

3. Ontwikkelingen binnen de afzonderlijke partijen

Hieronder worden de in de Staten-Generaal vertegenwoordigde partijen in alfabetische volgorde behandeld. Eerst volgt een overzicht van de ontwikkeling van hun ledental, volgens opgave van de partijsecretariaten, op of omstreeks 1 januari 1993 en op of omstreeks 1 januari 1994 (zie tabel 1).

Tabel 1. Ledental per 1 januari 1993 en 1 januari 1994

	1 januari 1993	1 januari 1994
CD	3.541	*)
CDA	112.117	107.000 **)
D66	13.000	14.500
GPV	14.358	14.179
GroenLinks	13.548	12.500 **)
PvdA	74.000 **)	70.000 **)
RPF	8.561	9.939
SGP	23.665	23.700
VVD	54.000 **)	54.000 **)

*) geen opgave

**) afgeronde aantallen

Centrumdemocraten (CD)

De aanhang van de CD bleef in 1993 groeien, volgens de opiniepeilingen. Ook de partijorganisatie breidde zich uit; er werd een aantal nieuwe afdelingen opgericht. Interne conflicten en juridische procedures schenen de partij weinig te deren.

Glimmerveen

De voormalige leider van de Nederlandse Volksunie, J. Glimmerveen, bleek in februari lid te zijn geworden van de CD en kandidaat te willen staan voor de

gemeenteraad. Zijn extreme opvattingen - hij had bewondering voor Hitler en Mussert getoond en was veroordeeld voor racistische uitlatingen - gaf hij weliswaar niet op, maar zou hij voortaan voor zich houden, zo verklaarde hij aan journalisten (*NRC-Handelsblad*, 27 februari). Het hoofdbestuur van de CD reageerde op deze verklaring met het roeyement van Glimmerveen.

Vreeswijk

Tegelijk met Glimmerveen werd het Utrechtse raads- en statenlid W.Th.E. Vreeswijk door het bestuur geroyeerd. Vreeswijk, wel eens als mogelijke opvolger van partijleider J.G.H. Janmaat beschouwd, had zich juist verzet tegen toelating van Glimmerveen, maar ook - in het KRO-televisieprogramma 'Reporter' op 26 februari - kritiek geuit op Janmaat. Hij onderhield bovendien nauwe betrekkingen met het Vlaams Blok, een partij die Janmaat met enig wantrouwen bezag (zie *Jaarboek 1992 DNPP*, blz. 17). Vreeswijk ging in beroep tegen het roeyement en spande bovendien een kort geding en een bodemprocedure bij de rechtbank aan. Daarbij beschuldigde hij zijn (gewezen) partijgenoten van illegaal wapenbezit, heroïnehandel en brandstichting. Hij verloor het kort geding, maar kreeg bij de bodemprocedure op één punt gelijk: het hoofdbestuur van de partij had hem in april moeten horen. Dat gebeurde alsnog op 21 december. Hoewel er in november sprake leek te zijn van verzoening tussen Janmaat en Vreeswijk, besloot het hoofdbestuur in december het beroep af te wijzen en het roeyement te handhaven. Vreeswijk zou vervolgens bij de gemeenteraadsverkiezingen in Utrecht de lijst van het Nederlands Blok aanvoeren.

subsidie

Evenals andere in de Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen ontving de CD subsidie van het ministerie van Binnenlandse Zaken voor wetenschappelijk onderzoek, kadervorming en scholing in Midden- en Oost-Europa. De partijen dienen daar zelf een bepaald bedrag tegenover te stellen dat zij aan hetzelfde doel besteden. In maart besloot het ministerie de subsidie voor de CD te beperken, omdat de partij geld voor kadervorming aan propaganda besteedde. De CD ging tegen deze beslissing in beroep bij de Raad van State. Overigens zou de partij nog steeds een bedrag van f 65.000 aan het ministerie moeten terugstorten, dat zij in 1986 eveneens voor andere dan de opgegeven doelstellingen gebruikt zou hebben.

vervolging

In juli stelde de officier van justitie in Den Haag vervolging in van de CD en haar voorzitter, wegens discriminerende uitlatingen en aanzetten tot vreemdelingenhaat in radio- en televisieuitzendingen van de partij tussen 1989 en

1991. De Haagse rechtbank verklaarde de dagvaarding in november echter nietig, omdat de officier niet precies had aangegeven welke passages in de uitzendingen strafbaar zouden zijn. Het Openbaar Ministerie ging tegen de uitspraak in beroep bij het Gerechtshof.

adviseur dagelijks bestuur

In september werd M. Giesen benoemd tot adviseur van het dagelijks bestuur. Hij volgde R. van de Plas op, die om 'persoonlijke redenen' terugtrad. Van de Plas, raadslid te Purmerend, was diezelfde maand gearresteerd onder verdenking van illegaal wapenbezit en valse aangifte van autodiefstal.

Tweede-Kamerverkiezingen

Op 10 december hield de CD haar jaarlijkse congres in een hotel bij Schiphol. Naast huishoudelijke zaken stelde men het verkiezingsprogramma voor de Tweede-Kamerverkiezingen vast. Een commissie onder leiding van W. Elsthout, penningmeester van de partij en raadslid in Haarlem, had een ontwerp aangeboden. Het programma bevatte onder meer het voorstel de doodstraf weer in te voeren voor zware criminelen. 'Multiculturele huwelijken' zouden gemakkelijker ontbonden moeten kunnen worden. Voor overheidsbetrekkingen zouden alleen Nederlanders in de derde generatie in aanmerking komen. Het congres koos voorts Janmaat tot lijsttrekker voor de kamerverkiezingen.

raadsverkiezingen en relatie tot CP'86

In 1992 had de CD op uitnodiging van het Vlaams Blok in Antwerpen met de enigszins verwante Centruumpartij'86 (CP'86) afgesproken, electoraal te zullen samenwerken (zie het *Jaarboek 1992 DNPP*, blz. 17). Van die samenwerking kwam in 1993 niets terecht. De Centrumdemocraten vonden CP'86 te extreem en daardoor 'juridisch kwetsbaar' geworden; de CP'86 leek evenmin nog erg geïnteresseerd in samenwerking. In negen gemeenten zouden de partijen met elkaar concurreren bij de raadsverkiezingen van 1994; in totaal zou de CD in 45 gemeenten een lijst gaan indienen.

Het kostte de CD soms enige moeite nieuwe kandidaten te vinden. Zittende raadsleden bleken bovendien niet altijd bevredigend te functioneren; zo werd F. Hofman in Amsterdam niet opnieuw kandidaat gesteld.

FNV

In oktober bleek uit een enquête van de Universiteit van Amsterdam dat de sympathie voor de CD ook onder leden van de Federatie Nederlandse

Vakbeweging (FNV) was toegenomen. Bijna drie procent van de FNV-leden zou op de partij van Janmaat willen stemmen. De FNV toonde zich bezorgd, vooral toen men ontdekte dat ook kaderleden actief waren in CD en CP'86. Zo speelde in Vlissingen een kaderlid van de FNV-Vervoersbond, A. Poppe, een belangrijke rol in de CD. Als voorzitter van de kring Zeeland was hij betrokken bij de oprichting van nieuwe afdelingen en de werving van nieuwe leden. Bovendien voerde hij de kandidatenlijst voor de Vlissingse gemeenteraad aan. In december werd hij door de FNV geroyeerd; tegen die beslissing ging hij echter in beroep.

jongerenorganisatie

In maart had het hoofdbestuur besloten de jongerenorganisatie van de CD nieuw leven in te blazen. M.A. van der Grind werd tot voorzitter van de CD-jongeren benoemd. In juni maakte het Fascisme Onderzoek Kollektief bekend dat hij in 1987 veroordeeld was wegens medeplichtigheid bij het doodsteken van een jongen op het station van Hilversum in 1986 en bovendien uitgever van een neo-nazistisch blaadje (*Hou kontakt*). Janmaat verklaarde hiernaar een onderzoek in te zullen stellen. Van der Grind trok zich daarop terug als voorzitter. In november werd C.S. Rietveld kandidaat gesteld voor deze functie.

Christen Democratisch Appèl (CDA)

Het jaar 1993 - waarin het CDA zijn koperen jubileum vierde - stond voor de partij in het teken van de verkiezingen van 1994. Zo werd de procedure voor de opvolging van politiek leider R.F.M. Lubbers met de aanwijzing door de partijraad van L.C. Brinkman als lijsttrekker voor de Tweede-Kamerverkiezingen in mei vrijwel afgerond. Daarnaast werden programma's en kandidatenlijsten voorbereid voor de verkiezingen voor gemeenteraden, Tweede Kamer en Europees Parlement. De grote lijnen van de drie verkiezingscampagnes werden uitgezet in het informatieboek *Vuurproef'94. Hillen*

In januari werd het CDA-Tweede-Kamerlid J.S.J. Hillen mikpunt van kritiek. In een interview bond hij de strijd aan tegen de 'versofting', die al in het gezin begon. In de moderne opvoeding zou te weinig sprake zijn van discipline. Naar zijn mening zou Brinkman er hetzelfde over denken: 'Ik zie een tendens in de samenleving naar individualisme, zo niet egocentrisme. Elco en ik vinden dat zorgwekkend' (*de Volkskrant*, 2 januari 1993). Later zei hij voor de VARA-radio dat kinderen tekort zouden komen wanneer hun moeder buitenshuis werkte. Zijn uitspraken vielen slecht binnen het CDA. De jongerenorganisatie CDJA vroeg zich af 'van welke maatschappijvisie de heer Hillen uitgaat. Toch niet een christen-democratische?' (*CDActueel*, 6 februari 1993). Voorzitter mevr. T. Jongma-Roelants van het CDA-Vrouwenberaad kwam eveneens in verzet tegen de opvattingen van de 'fundamentalist' Hillen.

Na een optreden van Hillen voor de televisie, waar hij zei dat veel werkende vrouwen met kinderen hun problemen afschuiven op niet-werkende vrouwen, greep partijvoorzitter W.G. van Velzen in. Hij vroeg zich publiekelijk af 'of Hillen de meest aangewezen persoon is om opvattingen van het CDA op het gebied van gezin, kinderen en kinderopvang naar buiten te brengen' (*NRC-Handelsblad*, 2 maart 1993).

euthanasie

In februari had de Tweede Kamer de nieuwe Wet op de Lijkbezorging aangenomen, waarmee euthanasie geregeld werd. Enige tijd later werd daarop door het Vaticaan in felle bewoordingen gereageerd. Op 18 februari vergeleek de Vaticaanse ethicus monseigneur Sgreccia de Nederlandse euthanasiepraktijk met de situatie in Hitler-Duitsland. De *Osservatore Romano* schreef op 21 februari dat Nederland onvrijwillige euthanasie zou legaliseren, die opgelegd zou worden 'aan geestelijk gestoorde en misvormde pasgeborenen'. Premier Lubbers en Tweede-Kamervoorzitter W.J. Deetman toonden zich gebelgd over het commentaar uit Rome. Volgens kardinaal Simonis lag de schuld echter voor een deel bij het CDA. Partijvoorzitter Van Velzen zou hebben toegezegd christen-democratische zusterpartijen en het Vaticaan in te lichten over de nieuwe euthanasiewetgeving, maar dit hebben nagelaten. Van Velzen wees dit verwijt van de hand. Het hoorde volgens hem niet tot de verantwoordelijkheid van het CDA om het Vaticaan te informeren.

Met de nodige moeite stemde in november de Eerste-Kamerfractie van het CDA ook in met de euthanasievoorstellen. In een brief lichtte het CDA-secretariaat partijleden in over de aangenomen wet. Nadrukkelijk werd vermeld dat de nieuwe regeling in overeenstemming was met het Program van Uitgangspunten en de laatste verkiezingsprogramma's van het CDA.

bisschop Bomers

In april zegde de Haarlemse bisschop H. Bomers in een open brief zijn lidmaatschap voor het CDA op. Naar zijn mening was de opstelling van het CDA inzake abortus en euthanasie te weinig principieel. Aanleiding vormde een artikel van het Tweede-Kamerlid A.C.H.M. de Kok in het *NRC-Handelsblad* van 18 december 1992, waarin deze in verband met het leergezag in de rooms-katholieke kerk Dostojevski's 'Groot-Inquisiteur' aanhaalde. De Kok doelde vooral op de starre kerkelijke opvattingen ten aanzien van seksualiteit. Een gesprek tussen Bomers, De Kok en Van Velzen leverde niets op, waarna Bomers bedankte als lid.

Kort na het opstappen van Bomers uitte Van Velzen felle kritiek op de Nederlandse bisschoppen. Naar aanleiding van het vertrek van bisschop Bär van

Rotterdam zei hij voor de radio, dat de bisschoppen niet in staat waren voldoende leiding te geven aan de rooms-katholieke kerk. Van Velzen riep hen op om de dialoog aan te gaan met hun achterban. Binnen de partij vielen deze uitlatingen niet goed. Op een vergadering van het partijbestuur verklaarde Van Velzen dat hij zijn uitspraken op persoonlijke titel, 'als gelovige' had gedaan.

twaaalfeneenhalf-jarig bestaan CDA

Op 3 april werd in Woerden herdacht dat de oprichting van het CDA twaaalfeneenhalf jaar geleden had plaatsgevonden. Partijvoorzitter Van Velzen, Tweede-Kamerfractievoorzitter Brinkman, Tweede-Kamervoorzitter Deetman en premier Lubbers hielden toespraken. De laatste spreker riep op tot meer soberheid. In het kader van de festiviteiten was er een opstelwedstrijd uitgeschreven onder leerlingen van basisscholen, over de vraag wat zij zouden doen als zij minister-president waren. De prijsvraag leverde ruim vierduizend inzendingen op.

Brinkman als opvolger van Lubbers

In mei 1992 had minister-president Lubbers verklaard in Brinkman zijn opvolger als politiek leider van het CDA te zien (zie het *Jaarboek 1992 DNPP*, blz. 22). Brinkman werd daarmee als 'kroonprins' aangewezen, zonder dat de partij zich daarover had uitgesproken. De aspirant-politiek leider kwam in januari onder druk te staan tijdens de WAO-crisis (zie de hoofdmomenten in deze Kroniek). Toen PvdA en CDA over de WAO niet tot een akkoord konden komen, wendde Brinkman zich tot de VVD in de veronderstelling dat Lubbers hem deze speelruimte had geboden. Terwijl de CDA-Tweede-Kamerfractie overeenstemming bereikte met de oppositiepartij, werden in het kabinet de onderhandelingen met de PvdA weer geopend. Op de achtergrond speelde Lubbers hierbij een belangrijke rol. Tijdens een overleg tussen beide coalitiepartners thuis bij minister B. de Vries van Sociale Zaken, rolde er een compromis uit de bus. Aan dit vergelijk werd het voortbestaan van het kabinet verbonden, waarna Brinkman zwichtte.

In de media werd Brinkman als de grote verliezer aangemerkt. Het dagblad *Trouw* (25 januari) sprak van een 'dodemansactie', waardoor Brinkmans kandidatuur zou 'wankelen'. Brinkman, die zich gesteund wist door zijn fractie, verweerde zich door te stellen dat 'de spelregels tijdens het spel veranderd zijn'. Hij zou daarmee op de rol van Lubbers doelen (*de Volkskrant*, 26 januari 1993). Ook van voorzitter A.J. Kaland van de CDA-fractie in de Eerste Kamer kreeg Brinkman kritiek. Kaland vond dat hij zich aan de afspraken met de VVD had moeten houden. Deze kritiek viel slecht binnen de partijtop. Partijvoorzitter Van Velzen vond Kalands opmerkingen over Brinkman 'onterecht' en meende dat Kaland zijn collega uit de Tweede Kamer had moeten steunen.

Ook na de WAO-crisis hield de kritiek op Brinkman aan. Al met al leek zijn

kandidatuur niet geheel vanzelfsprekend meer. Deze twijfel werd nog gevoed toen Lubbers meedeelde dat hij 'dolgraag door zou gaan'. Op 8 maart werd er een einde aan alle speculaties gemaakt. Het partijbestuur besloot toen op voorstel van partijvoorzitter Van Velzen Brinkman unaniem als lijsttrekker aan te wijzen. Er moest duidelijkheid komen, zo verklaarde Van Velzen, omdat in de media het beeld was ontstaan alsof het CDA zou twijfelen.

Het CDJA toonde zich verbaasd over de vroegtijdige aanwijzing van de nieuwe lijsttrekker. De jongeren vonden dat hiermee 'de interne partijdemocratie geen recht is gedaan' (*CDActueel*, 27 maart 1993). Met name het feit dat de voordracht niet was geagendeerd, schoot het CDJA in het verkeerde keelgat. Op deze wijze was raadpleging van de achterban door de kamerkringvoorzitters niet mogelijk geweest. Daarnaast telde voor het CDJA ook de inhoud. In een open brief vroegen de jongeren aan Brinkman zich volledig in te zetten voor het vertalen van de christen-democratische beginselen in praktische politiek.

De partijraad van 15 mei keurde zonder tegenstem de voordracht goed. Het partijcongres van 29 januari 1994 zou Brinkman formeel als lijsttrekker aanwijzen.

In november kwam het leiderschap van Brinkman onder vuur te liggen, toen hij terug wilde komen op de WAO-kwestie. Op een spreekbeurt bracht hij de 'bestaande gevallen' ter sprake, die bij de wetswijzigingen in de zomer van 1993 waren ontzien. In de Tweede Kamer bleek vervolgens niemand voor nieuwe ingrepen te voelen. Ook op de partijraad van 27 november werd duidelijk dat de WAO bij het CDA-kader gevoelig lag. Hetzelfde gold voor de door Brinkman gepromoteerde afschaffing (of eventueel verlaging) van het minimumloon. Bij de opstelling van het verkiezingsprogramma bleek de CDA-achterban niet bereid Brinkman hierin te volgen (zie hieronder 'verkiezingsprogramma').

Tegelijkertijd kwam er vanuit de partij ook meer kritiek op de presentatie van Brinkman. Het accent dat hij legde op zijn beeldvorming, werd door prominente CDA-ers gekritiseerd. Minister De Vries en staatssecretaris van VROM E. Heerma verweten Brinkman in interviews in *Vrij Nederland* (25 december 1993) te veel met showelement en glamour bezig te zijn.

opvolging Brinkman

Met de aanwijzing van Brinkman als politiek leider, waardoor hij naar alle waarschijnlijkheid na de kamerverkiezingen in 1994 premier zou worden, begonnen de speculaties over zijn opvolging als voorzitter van de Tweede-Kamerfractie. Het CDA-Vrouwenberaad liet weten een vrouwelijke kandidaat te wensen. In ieder geval zou de nieuwe voorzitter van katholieke huize moeten zijn, gezien de verdeling van de topfuncties over de diverse CDA-bloedgroepen. In april gaf de staatssecretaris van Economische Zaken mevr. Y.M.C.T. van Rooy - die al langer genoemd werd als mogelijke kandidaat - in het blad *Interruptie*

(april 1993) van de CDA-jongeren te kennen geen ambities te hebben. Verder werden als mogelijke kandidaten genoemd het Tweede-Kamerlid J.G. de Hoop Scheffer, de vice-voorzitter van de Tweede-Kamerfractie F.L.A.J. Wolters, en minister van Justitie E.M.H. Hirsch Ballin.

Lubbers

Op 17 juli was Lubbers elfeneenhalf jaar achtereen minister-president. Hiermee was hij de langst zittende premier sinds 1848. In het in het najaar verschenen *Jaarboek 1993-1994 CDA* maakte Lubbers de balans op van zijn beleid vanaf 1982. Hij eindigde zijn 'politiek testament' met een 'vernieuwde agenda voor de toekomst'. Hierop prijken bovenaan onderwerpen als werkloosheid en immigratie.

'Program van Uitgangspunten'

Op 14 en 15 mei werden de partijraad en het partijcongres van het CDA gehouden. Centraal op beide bijeenkomsten stond de vaststelling van het 'Program van Uitgangspunten', het beginselprogram van het CDA. Het ontwerp hiervoor, dat was voorbereid door een commissie onder leiding van Tweede-Kamervoorzitter Deetman, werd door het congres uiteindelijk unaniem aanvaard. De CDJA-jongeren kregen geen steun voor hun poging om de ontwikkelingshulp 'zuiver te houden'. Zij wilden deze tot de armste landen beperken en de financiële middelen niet mede bestemmen voor landen 'die niet in staat zijn op eigen kracht hun economische en ecologische ontwikkeling op gang te brengen', zoals de Midden- en Oosteuropese landen.

verkiezingsprogramma

In oktober 1992 was een commissie onder leiding van oud-minister G.J.M. Braks ingesteld, die het ontwerp-verkiezingsprogramma moest opstellen. Terwijl de commissie daarmee bezig was, verschenen enkele partijrapporten die bouwstenen voor het programma aanleverden. Op 24 maart zag het rapport *De komende kabinetsperiode* het licht, dat werd betrokken bij de opstelling van de financiële paragraaf van het program. Een studiegroep onder leiding van oud-premier J. Zijlstra pleitte ervoor dat de overheidsuitgaven de komende kabinetsperiode niet sterker zouden stijgen dan de inflatie. Bij een groeiende economie zou er door deze bevrozing geld vrijkomen voor verlaging van zowel lastendruk als financieringstekort.

In juli werd het rapport *Schepping en rentmeesterschap* over het milieubeleid gepresenteerd. Het was opgesteld door een studielcommissie onder voorzitterschap van C.W. van der Wal. In het rapport werd gepleit voor afname van de mondiale bevolkingsgroei door geboortenbeperking.

Op 20 augustus kwam het ontwerp-verkiezingsprogramma *Wat echt telt* uit. Hierin stonden werkgelegenheid, veiligheid en milieu centraal. Onder andere werd afschaffing of - wanneer dat door internationale verplichtingen niet zou kunnen - verlaging van het minimumloon voorgesteld, alsmede vergroting van het verschil tussen lonen en uitkeringen. Ook werden verregaande bezuinigingen aangekondigd. Met deze maatregelen hoopte het CDA de werkgelegenheid te bevorderen. Commissievoorzitter Braks typeerde het ontwerp bij de presentatie als een 'afscheid van het naoorlogse verleden' (*Trouw*, 21 augustus 1993). Deze opmerking beviel premier Lubbers niet zo. Hij noemde zijn kabinet een 'waterscheiding' en zag geen verschil tussen het CDA-programa en zijn beleid.

De reacties op het ontwerp liepen uiteen. Coalitiegenoot PvdA kantte zich tegen de voorgestelde vergroting van de inkomensverschillen, maar zag wel perspectieven op een continuering van de regeringssamenwerking. Het CNV noemde het programma 'bikkelaarhard'. De voorstellen over het minimumloon leidden tot negatieve reacties binnen het CDA, onder anderen van CDA-minister De Vries van Sociale Zaken en premier Lubbers. Het CDA-Vrouwenberaad en het CDJA kwamen eveneens in het geweer. Nadat ook vele afdelingen van hun afkeuring hadden blijk gegeven, besloot het partijbestuur in december het voorstel voor afschaffing van het minimumloon te laten vallen. Aan de mogelijkheid van een verlaging werd wel vastgehouden.

Het CDJA was verder ook nogal kritisch in zijn oordeel over het ontwerp. 'Wat niet echt telt in dit ontwerp-programma zijn de lagere inkomens, het milieu en ontwikkelingssamenwerking', zo schreef voorzitter J. de Vries in *CDActueel* (28 augustus 1993). Hij voegde daaraan toe dat ook jongeren en allochtonen er weinig van te verwachten hadden. Het CDA-Vrouwenberaad toonde zich positiever, maar plaatste ook enkele kanttekeningen. Het partijcongres van 29 januari 1994 zou het programma definitief vaststellen.

kandidaatstelling verkiezingen Tweede Kamer en Europees Parlement

In het voorjaar startte het dagelijks bestuur de voorbereiding voor de kandidaatstelling voor de verkiezingen voor Tweede Kamer en Europees Parlement. Uitgangspunt was dat een derde van het aantal leden van de beide fracties zou doorstromen. Verder streefde men ernaar de fracties voor een derde uit vrouwen te laten bestaan. In een advertentie in de *CDA-krant* werden partijleden opgeroepen te solliciteren. Eind september werden aan de hand van de binnengekomen reacties van de afdelingen en de sollicitatiebrieven de groslijsten opgesteld. Zittende parlementariërs alsmede bewindslieden (voor de kamerverkiezingen) werden aan de lijsten toegevoegd. Begin november stelde het dagelijks bestuur de advieslijsten vast. Dit geschiedde mede aan de hand van de adviezen van de sollicitatiecommissie, die werd voorgezeten door mevr. W. van Montfrans. Op de advieslijst voor de kamerverkiezingen kwamen zeventien van

de 54 CDA-kamerleden niet meer voor, waarmee de gewenste doorstroming gerealiseerd werd. De tweede plaats - na lijsttrekker Brinkman - werd ingenomen door minister Hirsch Ballin. Mevr. Van Rooyl kreeg de derde positie toebedeeld. Vervolgens hechtte het versterkte partijbestuur zonder al te veel wijzigingen zijn goedkeuring aan de lijst. Daarna was het woord aan de afdelingen. Op 12 januari 1994 zouden de definitieve lijstvolgordes bekend worden. Het congres van 29 januari zou ten slotte de beide kandidatenlijsten bekrachtigen.

lijsttrekker Europese verkiezingen

Op 13 oktober wees het dagelijks bestuur minister van Verkeer en Waterstaat mevr. H. Maij-Weggen als kandidaat-lijsttrekker voor de Europese verkiezingen aan. De commissie onder leiding van oud-premier B.W. Biesheuvel, die zich met de kandidatenselectie voor deze verkiezingen bezighield, had hiertoe geadviseerd. Partijvoorzitter Van Velzen was ook in de race voor het lijsttrekkerschap. Hij trok zich echter terug nadat het vertrouwelijke advies van de commissie-Biesheuvel was uitgelekt. Zo wilde hij voorkomen dat zijn kandidatuur zou leiden 'tot een discussie over de vraag in welke mate de verschillende schakeringen binnen het CDA zich kunnen herkennen', aldus Van Velzen in een verklaring (*CDA-krant*, 23 oktober 1993). Op 27 november deed de partijraad de definitieve voordracht aan het partijcongres van 29 januari 1994.

Op 8-10 december werd in Brussel het programma van de Europese Volkspartij (EVP) vastgesteld, waarmee de Europese christen-democraten de verkiezingen ingaan. Hierin spraken zij zich uit voor een federaal en democratisch Europa. Voor het ontwerp tekende een commissie onder leiding van de voormalige minister-president van België, W. Martens.

bestuurlijke integriteit

In 1993 hield het CDA zich bezig met het probleem van de bestuurlijke integriteit. In het modelgemeenteprogram werd door de CDA-bestuurdersvereniging een gedragscode voor lokale bestuurders bepleit. Door de gemeenteraden zou een leidraad moeten worden opgesteld voor bestuurders en ambtenaren 'met het oog op hun optreden ten opzichte van contractpartijen van de gemeente'. De partijraad van 14 en 15 mei sprak zich ervoor uit dat de partij hoge eisen zou stellen aan de 'bestuurlijke ethiek'.

Op 13 november sprak de ledenraad van de Bestuurdersvereniging van het CDA over politieke en bestuurlijke integriteit aan de hand van de notitie *Een steekpenning bederft het hart* (de titel was ontleend aan het bijbelboek Spreuken). Hierin werd gepleit voor de invoering van een gedragscode met afspraken over de handelwijze van bestuurders en ambtenaren in hun relaties met het bedrijfsleven. Op de bijeenkomst sprak oud-minister C.P. van Dijk. Hij riep de gemeenteraden op om burgemeesters, wethouders en ambtenaren actiever te

controleren.

partijfinanciën

Eind oktober meldde het dagblad *De Limburger* dat het CDA-Limburg financiële bijstand zou krijgen van het bedrijfsleven ten behoeve van verkiezingscampagnes. Deze giften (jaarlijks ongeveer vijftienduizend gulden) zouden worden doorgesluisd via het Dr. Nolensfonds, een aan het Limburgse CDA gelieerde stichting. Het gewestelijk bestuur van het CDA in Limburg ontkende de berichten, maar gaf toe dat er door individuele leden fouten konden zijn gemaakt. Wel zou de regionale partijorganisatie tegen een aanmerkelijk gereduceerd tarief het pand waarin haar bureau was gevestigd, van de Nolensstichting huren. Het landelijk partijbestuur wees de regionale organisatie op de partijrichtlijnen - die financiële donaties boven de vijfduizend gulden verboden -, maar zag af van een intern onderzoek. Een paar dagen later werd daartoe echter toch besloten vanwege de 'aanhoudende geruchten'. Senator C.P. van Dijk werd daarmee belast. Hij zou in januari 1994 verslag uitbrengen.

verwante instellingen en publikaties

In februari verscheen de notitie *Het CDA over sociale zekerheid*, waarin achtergrondinformatie werd gegeven over de ontwikkelingen rond de nieuwe WAO-wetgeving.

Vlak voor het parlementaire slotdebat over de voorstellen van de subcommissies-Deetman (zie hierboven onder 'hoofdmomenten') zag in oktober het rapport *De christen-democratie, bestuurlijke en staatkundige vernieuwing* het licht. Het rapport, dat was opgesteld door een commissie onder voorzitterschap van vice-partijvoorzitter R.H. van de Beeten, was bedoeld als een bijdrage aan de discussie over bestuurlijke en staatkundige vernieuwing. Door de commissie werd onder meer opheffing van de ministeries van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur (WVC) en van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu (VROM) bepleit. De taken van deze departementen moesten bij andere ministeries worden ondergebracht.

Op 12 februari hielden het Wetenschappelijk Instituut en de Commissie Buitenland in samenwerking met de EVP-fractie van het Europees Parlement een studiedag over Joegoslavië. Op 30 oktober werd door het Wetenschappelijk Instituut een studieconferentie georganiseerd over het rapport *Schepping en rentmeesterschap* (zie hierboven onder 'verkiezingsprogramma'). Verder publiceerde het Wetenschappelijk Instituut nog het rapport *Europa en maatschappelijke organisaties*, dat handelde over de positie van maatschappelijke organisaties binnen het kader van de Europese integratie.

In februari verscheen onder auspiciën van de CDA-bestuurdersvereniging het

nieuwe modelprogram van het CDA voor de raadsverkiezingen van 1994, *Duurzaam vernieuwen* geheten. Het program was opgebouwd rond vier thema's: 'een veilige, een sterke, een schone en een activerende gemeente'.

Op 24 april belegde de CDA-bestuurdersvereniging samen met het Wetenschappelijk Instituut een conferentie over het belang van identiteitsgebonden en levensbeschouwelijk georiënteerde maatschappelijke organisaties. Ter voorbereiding van deze bijeenkomst verscheen de discussienota *Identiteit. Een uitdaging voor provincie- en gemeentebestuurders*.

Ook in april verscheen het eindrapport van de commissie-Verbree II, *Naar een vernieuwd openbaar bestuur*. Deze commissie was ingesteld door het CDA en de CDA-bestuurdersvereniging en stond onder het voorzitterschap van J. Verbree, burgemeester van Capelle aan den IJssel. In het rapport werd een lans gebroken voor de geleidelijke invoering van minstens twintig nieuwe intermediaire bestuurslichamen. Deze 'provincies-nieuwe-stijl' zouden een direct gekozen bestuur moeten hebben.

Op 5 juni kwam de algemene ledenvergadering van het CDJA bijeen. Voorzitter J. de Vries ging in zijn toespraak uitgebreid in op het verkiezingsjaar 1994. Naar zijn mening nam de CDA-fractie in de Tweede Kamer meer en meer afstand van het kabinet. Op deze wijze werd de 'paarse coalitie' zonder CDA minder denkbeeldig, aldus De Vries. Verder voerden minister Hirsch Ballin en kamervoorzitter Deetman het woord.

In het voorjaar publiceerde het CDA-Vrouwenberaad de discussienota *Vernieuwd ouderschap* en de brochure *Kinderopvang. Luxe of noodzaak?*. In november verscheen het eerste nummer van *Vrouw en politiek*, het eigen kwartaalblad van het CDA-Vrouwenberaad. Op 2 oktober vond de ledendag van het CDA-Vrouwenberaad plaats, met als thema het minderhedenbeleid. Voorafgaande aan de bijeenkomst werd de nota *Minderhedenbeleid - hoe nu samen echt verder* uitgebracht.

Naast het Vrouwenberaad gingen er in het land her en der 'CDA-Vrouwen-netwerken' van start. Op 15 september had de landelijke CDA-Vrouwen-netwerkdag plaats. Vanuit het CDA-Vrouwenberaad werd dit initiatief met enige reserves gadegelegen. Wanneer de netwerken zich zouden inzetten voor grotere participatie van vrouwen in het CDA, dan werd dat toegejuicht. Het Netwerk moest echter niet de inhoudelijke en vormende taken van het Vrouwenberaad gaan overnemen.

personalia

H. van den Broek legde op 2 januari 1993 zijn functie van minister van Buitenlandse Zaken neer. Hij werd Europees Commissaris voor de buitenlandse politieke betrekkingen. Van den Broek was in 1982 minister geworden. Zijn vertrek kwam onverwachts. Tot zijn opvolger werd de Leidse hoogleraar volkenrecht P.H. Kooijmans benoemd. Kooijmans was in 1973-1977 in het kabinet-Den

Uyl staatssecretaris van Buitenlandse Zaken geweest en was afkomstig uit de ARP.

In februari stapte de Maastrichtse wethouder van publieke werken J. in de Braekt op, nadat hij was verdacht van het aannemen van steekpenningen.

Met ingang van 1 juli werd staatssecretaris van Defensie B.-J.M. Baron van Voorst tot Voorst benoemd tot Commissaris der Koningin in Limburg. A.B.M. Frinking, sinds 1977 lid van de Tweede Kamer, nam op 1 juni zijn functie over. Van Voorst tot Voorst volgde E.M. Mastenbroek op, die vanaf 1990 gouverneur was. Eerder had oud-minister Braks afgezien van de kandidatuur voor het gouverneurschap. Hij werd door de regering kandidaat gesteld voor de functie van directeur-generaal van de FAO, de voedsel- en landbouworganisatie van de Verenigde Naties, maar bleek in november bij de verkiezing kansloos.

Op 2 juni overleed F.J.F.M. van Thiel. Hij was van 1948 tot 1952 lid van de Tweede Kamer voor de KVP. In de jaren 1952-1956 maakte hij als minister van Maatschappelijk Werk deel uit van het tweede kabinet-Drees. Na zijn ministerschap keerde hij weer terug naar de Tweede Kamer, waarvan hij tot 1972 lid van was. Van 1963 tot zijn vertrek was hij kamervoorzitter.

In december legde de voorzitter van de CDA-Eerste-Kamerfractie A.J. Kaland zijn functie neer. Hij was vanaf 1977 lid van de senaat en sinds 1988 voorzitter van de CDA-fractie. In die functie was hij meerdere malen in aanvaring gekomen met het kabinet. Bij zijn afscheid sprak senaatsvoorzitter H.D. Tjeenk Willink met respect over het doorzettingsvermogen van de 'koppige Zeeuw'. Als fractievoorzitter werd Kaland opgevolgd door L.M. van Leeuwen, de laatste voorzitter van de CHU (1977-1980).

In november werd burgemeester W. Vossen van Gulpen veroordeeld wegens corruptie, valsheid in geschrifte en belastingfraude. Tevens werd hij voor vijf jaar uit zijn ambt ontzet. Vossen ging in hoger beroep.

Op 19 december overleed A. Veerman, oud-staatssecretaris van Onderwijs (1973-1975) in het kabinet-Den Uyl en lid van de Tweede Kamer in 1962-1963, 1967-1973 en 1975-1981. Veerman was in de jaren 1968-1973 voorzitter van de ARP. Hij spande zich in voor de totstandkoming van het CDA en bedacht de naam voor deze nieuwe partij.

In december werd het Tweede-Kamerlid J.G.H. Krajenbrink benoemd tot burgemeester van Woudenberg. Hij was in 1981 lid geworden van de Tweede Kamer.

Democraten '66 (D66)

Het electorale hoogtij voor D66 in de opiniepeilingen hield in 1993 aan. Ook het ledental nam toe: van 13.000 naar 14.000. Het verkiezingsjaar 1994 wierp zijn schaduw vooruit: in juli schreef de partij een prijsvraag uit voor het ontwerpen van een verkiezingsaffiche. Maar liefst 371 kunstenaars en ontwerpers rea-

geerden. Het winnende affiche toonde de foto van een groot oor, symbool van een partij die door naar de mensen te luisteren de kloof tussen burger en bestuur wil overbruggen.

gemeenteraadsverkiezingen

Op lokaal niveau nam D66 de voorbereiding voor de gemeenteraadsverkiezingen ter hand. In juni hield de partij een politieke actiemaand onder het motto 'D66 toetst contouren verkiezingsprogramma'. Ongeveer vijftig nieuwe afdelingen die nog geen raadsfractie hadden, deden aan de actie mee. Het doel ervan was enerzijds het betrekken van plaatselijke bevolking en organisaties bij de totstandkoming van het verkiezingsprogramma. Anderzijds konden de nieuwe afdelingen zo ervaring opdoen in het organiseren van politieke activiteiten.

In de Rotterdamse deelgemeente Hoogvliet ging D66 een zeer nauwe samenwerking aan met de PvdA. Niet alleen zouden ze bij de gemeenteraadsverkiezingen met een gecombineerde lijst uitkomen, maar ook de ledenvergaderingen van beide partijen zouden voortaan gezamenlijk gehouden worden. Van Mierlo en PvdA-voorzitter F. Rottenberg lieten in een reactie weten dat aan de samenwerking geen enkele landelijke betekenis mocht worden gehecht.

ledenonderzoek

Begin juli werd de uitslag bekend van een groot onderzoek naar de achterban van D66, uitgevoerd door de VNU-dagbladengroep in samenwerking met de partij. Circa 3.500 van de 14.000 leden deden er aan mee. Enkele opvallende resultaten: een meerderheid van 66% was ervoor dat Tweede-Kamerlid G.-J. Wolffensperger Van Mierlo als partijleider op zou volgen (tegen 14% voor Tweede-Kamerlid J. Kohnstamm); 41% was na 1989 lid geworden en maar liefst 57% ambieerde de functie van volksvertegenwoordiger. Het milieu was het belangrijkste politieke item voor de leden. Opvallend was dat niet veel meer dan 11% bestuurlijke vernieuwing - een typisch D66-onderwerp - het belangrijkste probleem vond. Driekwart van de leden toonde zich voorstander van een paarse coalitie (met PvdA en VVD).

verkiezingsprogramma Tweede-Kamerverkiezingen

Begin oktober publiceerde D66 *Ruimte voor de toekomst*, het ontwerp-verkiezingsprogramma voor de Tweede-Kamerverkiezingen. In het ontwerp werd voorgesteld om in totaal tien miljard gulden te bezuinigen en het financieringstekort verder te verlagen. Voorts dienden er milieueffingen te worden ingevoerd; deze lastenverzwaring zou gecompenseerd kunnen worden door een lagere inkomstenbelasting. Het minimumloon mocht volgens het

ontwerp-program niet verlaagd worden; de koppeling tussen lonen en uitkeringen moest deels gehandhaafd blijven. De Betuwelijn zou gedeeltelijk ondergronds moeten worden aangelegd en uitbreiding van Schiphol kon slechts plaatsvinden na het toetsen aan milieu-eisen. Behalve voor de van D66 bekende staatsrechtelijke hervormingen pleitte het programma ook voor meer invloed van het maatschappelijk middenveld. Hierbij werd meer gedacht aan kritische consumentenorganisaties dan aan instellingen op levensbeschouwelijke grondslag.

Volgens Van Mierlo was het programma opgesteld met een mogelijke deelname aan een volgend kabinet in het achterhoofd. Het leverde de partij de vrij algemene kritiek op dat het weinig vernieuwend en 'zo vlak was als het Nederlandse landschap', aldus FNV-voorzitter J. Stekelenburg. Van Mierlo reageerde getergd: 'Wij moeten voortdurend amuseren. Wij moeten fris zijn en altijd met nieuwe dingen komen. Waarom?' (*Volkskrant*, 14 oktober).

verkiezingsprogramma Europese verkiezingen

De algemene ledenvergadering van 30 en 31 oktober boog zich over het ontwerp-verkiezingsprogramma voor de Europese verkiezingen. In het programma met als titel 'D66 voor een duurzaam, democratisch en open Europa' koos de partij voor 'meer en betere Europese samenwerking', hetgeen iets anders was dan 'eenheidsworst'. Culturele, politieke en sociale diversiteit vormden juist de 'kracht en aantrekkelijkheid' van Europa. Nationalisme als ideologie moest echter bestreden worden, aldus het program. Het werd zonder belangrijke wijzigingen vastgesteld.

kandidaatstelling Tweede-Kamerverkiezingen

Ook met de kandidaatstelling voor de Tweede-Kamerverkiezingen werd in 1993 een begin gemaakt. Conform de een jaar eerder genomen besluiten van de algemene ledenvergadering had de vaststelling van de kandidatenlijst in twee rondes plaats (zie *Jaarboek 1992 DNPP*, blz. 28-29). In de eerste ronde konden alle stemgerechtigde leden zich schriftelijk uitspreken over de 147 kandidaten die zich aangemeld hadden (de zittende kamerleden waren hier niet bij). Tijdens drie presentatiebijeenkomsten in oktober en november kregen de nieuwe kandidaten de gelegenheid zich te profileren. In november werd de uitslag van de eerste ronde bekend. Als eerste eindigde de Utrechtse ex-wethouder mevr. N. van 't Riet. Opvallend waren de hoge plaatsen die de (ex)-journalistes M. de Koning (voormalig verslaggeefster van het NOS-journaal), M. Romme (vroeger redactrice van het *NRC-Handelsblad*), free-lance-journaliste P. van der Ven en G. Roethof, politiek redactrice bij het opinieweekblad *HP/De Tijd*, kregen

toebedeeld. Deze laatste werd overigens vanwege haar politieke ambities door het weekblad ontslagen. Een stemadviescommissie - ingesteld door de algemene ledenvergadering van maart - moest vervolgens zorgen voor een evenwichtige samenstelling van de lijst. Begin december werd het advies van de commissie onder voorzitterschap van PTT-topman W. Dik bekend: Van 't Riet kwam slechts in aanmerking voor een plaats tussen de 26 en 35. De journalistes waren op onverkiesbare plaatsen gezet of kwamen op de lijst niet meer voor. Aan de hand van het stemadvies konden de leden zich tijdens de tweede ronde schriftelijk uitspreken over zeventig uit de eerste ronde geselecteerde kandidaten aangevuld met twaalf herkiesbare kamerleden (elf uit de Tweede Kamer en één uit de Eerste Kamer).

De kandidatenlijst voor de Europese verkiezingen kwam in één ronde tot stand. Veertig kandidaten melden zich aan. Onenigheid ontstond er over de beoogde lijsttrekker. De stemadviescommissie onder leiding van J. Terlouw, Commissaris der Koningin in Gelderland, plaatste L.J. Brinkhorst - voormalig fractieleider en staatssecretaris van Buitenlandse Zaken in het kabinet-Den Uyl - bovenaan op de voordracht, nog voor de zittende europarlementariër J. Bertens, die evenals Brinkhorst het lijsttrekkerschap ambieerde. Dit was tegen de reglementen, die bepaalden dat de commissie alleen een kopgroep van kandidaten in alfabetische volgorde mocht noemen. Nadat een geschillencommissie had ingegrepen gebeurde dit laatste alsnog. Beide kandidatenlijsten (voor de Tweede Kamer en het Europees Parlement) zouden in januari 1994 door een schriftelijke stemming onder de leden vastgesteld worden. De algemene ledenvergadering zou begin februari de lijsttrekkers kiezen.

partijbijeenkomsten

Op 20 maart kwam de algemene ledenvergadering bijeen. Twee onderwerpen stonden er centraal. Het eerste betrof de reorganisatie van het binnenlands bestuur. In de nota van het hoofdbestuur die ter discussie stond, werd gepleit voor drie volwaardige bestuurslagen: nationaal, gemeentelijk en daartussenin een provincie (nieuwe stijl) of een regio. Een aantal fractievoorzitters uit de Provinciale Staten had hierop een aanvullende notitie geschreven, omdat naar hun mening in de bestuursnota enkele aspecten onderbelicht waren gebleven. De vergadering sprak zich vrijwel unaniem uit voor drie bestuurslagen, die een directe democratische legitimatie dienden te krijgen. De vorming van landsdelen werd conform de bestuursnota afgewezen; voor taken die de grenzen van de regio's overschreden kon gebruik gemaakt worden van interregionale samenwerking.

Het tweede thema van de ledenvergadering was Europa. De notitie *Europa: quo vadis?* van het wetenschappelijk bureau diende als basis voor de discussie. De

vergadering sprak zich uit voor een verhoging van de Nederlandse hulp aan de Midden- en Oost-Europese landen. Bovendien moesten die landen vrije toegang tot de Westeuropese markten krijgen. Ook het NAVO-lidmaatschap moest voor democratische rechtsstaten in Midden- en Oost-Europa openstaan.

Een belangrijke actuele politieke motie die aan de orde kwam betrof de mogelijke deelname van D66 aan de Liberaal Democratische Fractie in het Europees Parlement. De vergadering sprak haar voorkeur uit voor samenwerking met links-liberale partijen en burger-democratische-bewegingen. Indien dit niet mogelijk was, zou op een later tijdstip bekeken worden of aansluiting bij de Liberaal Democratische Fractie wenselijk was (zie ook de bijdrage van A.P.M. Lucardie elders in dit Jaarboek). De genomen besluiten vormden de basis van het Europese verkiezingsprogramma.

Op 8 mei hield D66 een studiedag in het informatiecentrum van Schiphol. Centraal stond de vraag of de uitbreiding van Schiphol tot '*mainport*' (een luchthaven met veel intercontinentaal luchtverkeer) wel te verenigen was met het idee van duurzame ontwikkeling. De studiedag vormde het vervolg van een discussie die op de algemene ledenvergadering van 28 november 1992 gevoerd was (zie *Jaarboek 1992 DNPP*, blz. 28).

Op 30 en 31 oktober vond het eerste congres 'nieuwe stijl' plaats, met veel ruimte voor discussie en cultuur. Zo waren er forumdiscussies ('*fringe-meetings*') over onder andere het basisinkomen, bestuurlijke vernieuwing, kerntaken van de overheid en de toekomst van de Nederlandse taal. Tevens verzorgde het Opleidingscentrum (het vormings- en scholingsinstituut van D66) '*masterclasses*' waarbij ervaren discussianten in debat gingen met jonge partijleden. De algemene ledenvergadering boog zich verder over het programma voor de Europese verkiezingen (zie hierboven) en over het migratiebeleid. Een partijcommissie onder leiding van H. Jeekel had over dit onderwerp een congresstuk opgesteld, waarin migratie aanvaard werd als een normaal verschijnsel. De auteurs konden zich in beginsel verenigen met het huidige toelatingsbeleid, maar toonden zich voorstander van een stringenter integratiebeleid in fasen ten aanzien van de migranten die waren toegelaten. De vergadering nam het congresstuk zonder ingrijpende wijzigingen aan. Ook Van Mierlo sprak in zijn rede over het migratiebeleid. Hij pleitte voor een Europees aanpak van het asielprobleem.

partijorganisatie

In november publiceerde de door het hoofdbestuur ingestelde werkgroep partijorganisatie (POR) een rapport voor intern gebruik getiteld *Nieuwe lijnen*. Aanleiding voor de nota was de gestaag groeiende aanhang van D66. De centrale vraag was hoe men met een organisatie bestaande uit vrijwilligers toch een grotere professionalisering kon bewerkstelligen. Een belangrijke conclusie was dat de communicatie tussen de verschillende partijorganen verbeterd en de

afstand tussen partijtop en basis verkleind moest worden. Bovendien zou de partij zich meer op de buitenwereld, de kiezer, moeten gaan richten in plaats van op de leden.

Gruijters en het asielbeleid

H. Gruijters, burgemeester van Lelystad en één van de oprichters van D66, kwam in oktober in opspraak door zijn pleidooi voor een toelatingsstop voor asielzoekers, omdat Nederland te vol zou worden. Ook stelde hij voor om vluchtelingen uit het voormalige Joegoslavië terug te sturen. Op hun najaarscongres leverden de Jonge Democraten scherpe kritiek op de uitspraken van Gruijters. Ook Van Mierlo nam in zijn rede op de algemene ledenvergadering van oktober in bedekte termen afstand van zijn partijgenoot. In tegenstelling tot Gruijters achtte hij Nederland niet te vol.

verwante instellingen en publikaties

In mei bracht de SWB het rapport *In goede banen* over het migratievraagstuk uit. Het was geschreven door een projectgroep onder leiding van de Utrechtse hoogleraar multi-etnische studies H. Entzinger en zou gebruikt worden in de discussie over de migratieparagraaf van het nieuwe verkiezingsprogramma. Het rapport stelde dat het Nederlandse migratiebeleid ten onrechte gericht was op aanscherping van het toelatingsbeleid. De politiek zou zich veel meer moeten concentreren op de integratie van migranten in de samenleving, want op dat gebied dreigden de grootste problemen, aldus de projectgroep. Eveneens in mei verscheen bij de SWB *Denken over democratie. Van forum naar partnerschap*. Hierin werd een lans gebroken voor een 'partnerschapsdemocratie', waarin niet langer alleen de politiek de burger inschakelt, maar burgerlijke initiatiefgroepen ook de steun van de politiek invoeren. In juli publiceerde de SWB *Op zoek naar publiek*, over het omroepbestel. De nota pleitte ervoor dat nog slechts één publiek televisienet - met programma's van hoge kwaliteit - volledig bekostigd zou worden uit de omroepmiddelen. De twee overige netten zouden hun inkomsten vooral moeten verwerven door middel van reclame en sponsoring.

De Jonge Democraten kozen op hun congres van 25 april een nieuwe voorzitter: mevr. H. de Vos volgde voorzitter ad interim R. van den Brink op. Zij was de eerste vrouwelijke voorzitter van de jongerenorganisatie. Begin april hielden de Jonge Democraten een campagneweek om jongeren meer bij de politiek te betrekken. De campagne had als belangrijkste thema de paarse coalitie. In oktober publiceerden de Jonge Democraten een politiek manifest, getiteld *Als het aan ons ligt*. Het was een kritiek op en alternatief voor de verkiezingsprogramma's van de verschillende partijen (inclusief D66). De jongeren spraken zich in

het manifest niet alleen uit voor de vorming van een paarse coalitie; ook een combinatie met GroenLinks moest tot de mogelijkheden behoren.

De Bestuurdersvereniging hield op 5 juni haar algemene ledenvergadering. Thema van de bijeenkomst was de bestuurlijke vernieuwing.

Het Politiek Scholings- en Vormingsinstituut (PSVI) kreeg in september een nieuwe naam en ging Opleidingscentrum D66 heten. De naamsverandering had geen inhoudelijke consequenties.

Gereformeerd Politiek Verbond (GPV)

Het GPV bestond in 1993 vijfenveertig jaar, maar besteedde daaraan geen speciale aandacht. Wel stond men stil bij het feit dat G.J. Schutte op 10 december twaalfeneenhalf jaar fractievoorzitter van het GPV in de Tweede Kamer was geweest. Een belangrijke gebeurtenis was verder het afronden van de partijdiscussie over het toelatingsbeleid. Het GPV besloot namelijk de formele barrières voor het partijlidmaatschap van niet-vrijgemaakten weg te nemen.

euthanasiewet en Algemene Wet Gelijke Behandeling

De wetsvoorstellen over euthanasie en gelijke behandeling, twee politiek zeer gevoelige onderwerpen, werden in 1993 in het parlement behandeld. Vertegenwoordigers van de fracties van GPV, RPF en SGP keerden zich danig in het debat, maar moesten met lede ogen aanzien dat beide voorstellen in het voorjaar door de Tweede Kamer werden aangenomen. De drie fracties toonden zich geschokt over de wijze waarop ze in het debat over de anti-discriminatiewet behandeld werden. Schutte sprak in *HP/De Tijd* van 2 april van een trendbreuk: 'De overheid was altijd zeg maar ethisch neutraal. Dales (minister van Binnenlandse Zaken) heeft... in feite een staatsethos ingevoerd, omdat haar uitleg van de bijbel tot exegese van wetgeving is gemaakt, die ook in onze kring dwingend is. Dat is ongekend.' Eerder al hadden de drie fracties tijdens de behandeling van de euthanasiewet van het CDA-Tweede-Kamerlid V.A.M. van der Burg het verwijt te horen gekregen dat ze zich met hun verzet buiten de rechtsorde hadden geplaatst.

toelatingsbeleid

In december 1992 publiceerden de Centrale Verbondsraad (CVR) en Generale Verbondsraad (GVR), de beide landelijke bestuursorganen van het GPV, de nota *Eenheid in beleid: over de toelating van leden tot het GPV*. Dit stuk was de herziene versie van de in januari van dat jaar verschenen beleidsnotitie getiteld *Relatie lidmaatschap GPV en omvang kiezerscorps* (zie ook *Jaarboek 1992 DNPP*, blz. 32). De inhoud bleef in grote lijnen hetzelfde, maar enkele

onderdelen van de notitie werden verduidelijkt. In het stuk werden twee voorstellen gedaan, waarover de komende Algemene Vergadering zich definitief moest uitspreken. Het ene betrof een wijziging van artikel 6 lid c van de landelijke statuten. De daarin opgenomen verplichting voor GVR-leden om lid te zijn van een Gereformeerde Kerk (vrijgemaakt) moest worden geschrapt. Het tweede voorstel beoogde een grotere eenheid te bewerkstelligen in het toelatingsbeleid van de plaatselijke zelfstandige politieke verenigingen. Ze werden daarom opgeroepen hun lidmaatschapseisen in overeenstemming te brengen met de beleidsnotitie en gebruik te maken van de door de GVR ten dienste van de verenigingen opgestelde 'voorbeeld'-statuten. Hierin werd van toekomstige leden slechts onderschrijving van de grondslag ('Schrift en belijdenis') van het GPV en niet lidmaatschap van de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) verlangd. Daarnaast werd van aspirant-leden gevraagd dat zij op basis van het onderschrijven van de belijdenis blijf zouden geven van een streven naar kerkelijke eenheid (zie hiervoor ook het artikel van J. Hippe en G. Voerman in dit Jaarboek). De GVR ten slotte zou door middel van voorlichting aan de verenigingen het in de notitie geformuleerde toelatingsbeleid moeten bevorderen.

Op 24 april 1993 kwam de Algemene Vergadering in Zwolle bijeen om zich te buigen over deze voorstellen. De opkomst was groot: de aanwezige afgevaardigden vertegenwoordigden 87% van de leden. Ondanks het feit dat er nogal wat kritiek was op de notitie *Eenheid in beleid* en een aantal verenigingen daarom de besluitvorming wilde uitstellen, stemde uiteindelijk een ruime meerderheid van 75% in met de voorstellen. In eigen kring bleef echter verzet bestaan tegen de nieuwe koers. Men vreesde dat het GPV door het nieuwe toelatingsbeleid een 'interkerkelijke partij' zou worden. De GVR wilde de verenigingen die zich niet in het besluit konden vinden echter niet dreigen met een roeyement, maar ze op grond van de notitie overtuigen van het nieuwe beleid.

partijbijeenkomsten

Behalve het toelatingsbeleid kwam op de Algemene Vergadering de verkiezing van nieuwe leden voor GVR en CVR aan de orde. L. Hordijk werd herkozen. In de plaats van S. Cnossen werd C. Catsburg in de CVR gekozen. Deze laatste nam de functie van penningmeester van H. Post over, die Cnossen als secretaris had opgevolgd. Het was de bedoeling dat Cnossen in 1994 zou worden voorgedragen als kandidaat-partijvoorzitter.

De Verbondsadviesraad (VAR) - adviserend orgaan ten behoeve van de politieke besluitvorming in Algemene Vergadering, GVR of CVR - kwam in 1993 tweemaal bijeen. Op 30 januari besprak men *Zo zijn we niet getrouwd: over de registratie van niet-huwelijkse samenlevingsvormen*, een omstreden brochure van de Groen van Prinstererstichting (zie ook *Jaarboek 1992 DNPP*, blz. 33). De aanwezigen wilden in meerderheid het invoeren van een registratiestelsel voor niet-huwelijkse samenlevingsvormen - hetgeen bepleit werd in de brochure - wel

in overweging nemen, maar ze waren tevens van mening dat onderbouwing en concrete invulling van het stelsel nog verbetering behoefde. De auteurs zouden gevraagd worden zich opnieuw over de problematiek te buigen, alvorens een officieel standpunt over deze kwestie in het verkiezingsprogramma verwerkt zou worden.

De VAR-bijeenkomst van 6 november discussieerde over het ontwerp-verkiezingsprogramma (zie hieronder).

Tweede-Kamerverkiezingen

Op 18 september begon het GPV met de campagne voor de in 1994 te houden verkiezingen voor gemeenteraden, Tweede Kamer en Europees Parlement. Het thema van de campagne was 'GPV: geloofwaardig'. Dit werd uitgewerkt aan de hand van het schaakspel: de partij wilde als een eenvoudige doch belangrijke pion op het schaakbord van de politiek op een geloofwaardige wijze zetten doen.

Op 30 september presenteerde het GPV zijn ontwerp-verkiezingsprogramma voor de Tweede Kamer, opgesteld door een commissie onder voorzitterschap van Schutte. Het program had als titel *Om een geloofwaardige overheid*, hetgeen kritiek inhield op het volgens de opstellers ongeloofwaardige overheidsbeleid op het gebied van onder andere WAO en euthanasie. Enkele opvallende punten uit het program: verlaging van het minimumloon met 15% - gezinnen die daardoor onder het sociale minimum geraken krijgen een toeslag; drastische terugdringing van het autogebruik alsmede sluiting van het vliegveld Zestienhoven - beide vanuit milieu-overwegingen; extra bezuinigingen in de komende kabinetsperiode van elf miljard gulden, vooral door besparingen op subsidies (met name op het gebied van de kinderopvang). Op 11 december stelde de GVR zowel het verkiezingsprogramma voor de Tweede Kamer als voor het Europees Parlement vast.

gemeenteraads- en Europese verkiezingen

De samenwerking van GPV met RPF en SGP op Europees en lokaal niveau kwam onder druk te staan door het in september genomen besluit van de SGP dat vrouwen op bijbelse gronden geen politieke functies behoorden te hebben (zie voor deze kwestie in de Kroniek van dit Jaarboek onder de SGP, alsmede de bijdrage van J. Hippe en G. Voerman in dit Jaarboek). Pogingen om een gezamenlijke kandidatenlijst voor de Europese verkiezingen op te stellen strandden, omdat de RPF in november tijdens de Federatieraad had besloten een vrouwelijke kandidaat voor te dragen. Overleg tussen de partijbesturen van de drie partijen in december leverde geen resultaat op. In januari 1994 moesten de partijbesturen afzonderlijk een besluit nemen over een eventuele gezamenlijke deelname, die overigens deze keer extra belangrijk was omdat er dan uitzicht was

op een tweede zetel in het Europees Parlement.

Ook op plaatselijk niveau leverde het opstellen van gecombineerde lijsten soms problemen op. Waren er bij de vorige gemeenteraadsverkiezingen in 1990 vijftig gezamenlijke kandidatenlijsten, nu zouden het er waarschijnlijk tweeënveertig worden. In de meeste van de acht gevallen waarin de samenwerking mislukte was de deelname van vrouwen de oorzaak.

verwante instellingen en publikaties

De wetenschappelijke bureaus van GPV, RPF en SGP organiseerden in samenwerking met de gecombineerde Europese fractie van de drie partijen op 8 mei een congres over de Europese eenwording in Utrecht. In het najaar verscheen de congresbundel getiteld *Den Haag vandaag, morgen Brussel?* met de teksten van de voordrachten gehouden door onder anderen Chr. Fahner (SGP) en R. Kuiper (RPF).

Op 24 september hielden de drie wetenschappelijke bureaus in samenwerking met het Prof.dr. G.A. Lindeboom Instituut (centrum voor medische ethiek) in Amersfoort een symposium over de grenzen van de gezondheidszorg. Het rapport van de commissie-Dunning over *Keuzen in de zorg* stond onder andere ter discussie. De studiedag was een vervolg op het symposium *De grenzen bereikt?*, dat in 1990 was gehouden.

De Groen van Prinstererstichting liet in 1993 twee publikaties het licht zien: *Perspectief voor jongeren: overheid en jeugdbeleid* en *Zorg verzekerd? Over keuzen in de gezondheidszorg*.

Op 13 oktober publiceerde het GPV *Criminaliteit en veiligheid: een zaak van ons allemaal*, een nadere uitwerking van het hoofdstuk over justitie in het ontwerpverkiezingsprogramma. Het rapport was opgesteld door een werkgroep onder voorzitterschap van Schutte.

Het GPJC, de jongerenorganisatie van het GPV, begon in 1993 eveneens een discussie over zijn toelatingsbeleid. De organisatie was de laatste jaren namelijk herhaaldelijk benaderd door plaatselijke GPJC's met het verzoek om leden van buiten de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) toe te mogen laten. Volgens de statuten was dit echter onmogelijk. Op de jaarvergadering van 8 mei in Amersfoort - die overigens in het teken stond van het minderhedenbeleid - werd een nota gepresenteerd die richting moest geven aan de discussie. Op 20 november werd in Amersfoort een buitengewone ledenvergadering gehouden over het toelatingsbeleid.

De jongeren voerden in hun blad *Jeugd en Politiek* een discussie met de RPF over het beleid van de laatste partij ten aanzien van Israël. Een interview met de emeritus-hoogleraar theologie J. Kamphuis in het januarinumnummer van het blad, waarin hij stelde dat er bij de RPF sprake was van een 'Isralcultus', deed namelijk nogal wat stof opwaaien. Volgens Kamphuis was bij de RPF de staat Israël in

plaats van de kerk gekomen. M. Flipse (de nieuwe voorzitter van het GPJC) en oud-voorzitter M. Jonker onderzochten aan de hand van het basis- en verkiezingsprogram van de RPF de gedane uitspraken en kwamen tot de conclusie dat men inderdaad kon spraken van een 'cultus'. Hun bevindingen en de discussie werden verwerkt tot een brochure met de titel *'Israëlcultus' geen flauwekultus*. Niet van de kant van de RPF, maar ook van GPV-zijde kwam kritiek op dit standpunt van deze GPJC-ers.

GroenLinks

Voor GroenLinks stond 1993 in het teken van vernieuwing en voorbereiding op de verkiezingen van 1994. De leden konden door middel van een referendum een nieuwe politieke leider kiezen. Voor het eerst in de Nederlandse partijgeschiedenis werd daartoe een duo aangewezen.

partijvernieuwing

Op 9 maart bracht de Commissie Politieke Vernieuwing, voorgezeten door de politicoloog J.W. Duyvendak, haar verslag uit onder de titel *Duurzame democratie*. De commissie bood eerst een analyse van veranderingen in de rol en werkwijze van politieke partijen; vervolgens pleitte zij onder andere voor invoering van een ledenreferendum, een jaarlijks ledencongres en vervanging van de GroenLinkse Raad door een ledenforum. De voorstellen wekten enige weerstand (onder andere in de GroenLinkse Raad van april) en zouden pas in 1994 verder behandeld worden. Wel werd reeds in 1993 een referendum onder de leden gehouden om een lijsttrekker voor de Tweede-Kamerverkiezingen te kiezen.

opvolging Beckers

De fractievoorzitter van GroenLinks in de Tweede Kamer, mevr. M.B.C. Beckers, had op het congres in oktober 1992 haar vertrek aangekondigd; zij wilde meer tijd aan haar privé-leven besteden. Bij haar afscheid op 19 april werd een symposium gehouden over de verhouding tussen ecologie en democratie. Op 20 april nam het kamerlid P. Lankhorst haar taak als fractievoorzitter over. B. van Ojik volgde haar als kamerlid op. Lankhorst stelde zich echter niet beschikbaar voor het lijsttrekkerschap bij de volgende kamerverkiezingen. Zijn fractiegenoten P. Rosenmöller en mevr. I. Brouwer, door het bestuur gepolst, wilden zich evenmin voor die functie beschikbaar stellen. Beiden noemden als argument de

zorg voor hun kinderen, die moeilijk te verenigen zou zijn met het politiek leiderschap van de partij. Ze bleken echter wel bereid het lijsttrekkerschap als duo-baan met een collega te vervullen.

In maart besloot de GroenLinkse Raad het lijsttrekkerschap voor duo's mogelijk te maken. Vervolgens stelde Rosenmöller zich kandidaat met zijn fractiegenote mevr. L. Sipkes, en Brouwer met M. Rabbae, directeur van het Nederlands Centrum voor Buitenlanders. Daarnaast stonden nog vijf individuen kandidaat: W.T. de Boer, fractievoorzitter in de Eerste Kamer; H. Meijer, fractievoorzitter in de gemeenteraad van Rotterdam; mevr. I. van Gent, voorzitter van de gemeenteraadsfractie in Groningen; mevr. M. van der Zeeuw en mevr. A. Koelemij. De partijleden konden in een referendum in september hun voorkeur uitspreken. Het duo Brouwer-Rabbae won relatief de meeste stemmen (36%), op de voet gevolgd door het duo Rosenmöller-Sipkes (34%). De Boer haalde 18%, de overige kandidaten elk minder dan 10%. Omdat geen enkele kandidatuur de absolute meerderheid had gehaald, vond in oktober een tweede referendum plaats, waarbij het eerstgenoemde duo een nipte meerderheid behaalde. Aan de stemming namen 8805 van de 12.500 leden (70%) deel (zie over het lijsttrekkersreferendum ook de bijdrage van A.P.M. Lucardie, W.H. van Schuur en G. Voerman in dit Jaarboek).

kandidaatstelling Tweede-Kamerverkiezingen

De rest van de kandidatenlijst voor de Tweede Kamer zou door het congres in februari 1994 vastgesteld worden. In november maakte een onafhankelijke kandidatencommissie onder leiding van het oud-kamerlid mevr. A. van Es daartoe reeds haar advies bekend. Voor de eerste tien plaatsen beval zij voornamelijk zittende kamerleden en raadsleden aan. Van verschillende kanten kwam kritiek op de advieslijst: deze zou te weinig nieuwe gezichten, jongeren en milieudeskundigen bevatten. In de wandelgangen werd daaraan toegevoegd dat er van de eerste tien kandidaten vier uit de CPN, drie uit de PSP en maar één uit de PPR afkomstig waren.

Het partijbestuur had aan de niet in de Kamer vertegenwoordigde Groenen een voorstel tot samenwerking gedaan, waarbij een kandidaat van De Groenen een (verkiesbaar geachte) tiende plaats op de lijst van GroenLinks zou kunnen krijgen. Het congres van De Groenen wees dit voorstel in september echter af. Aan het eind van het jaar stelde GroenLinks aan D66 en PvdA een lijstverbinding voor; D66 zei meteen nee, de PvdA hield het in beraad.

verkiezingsprogram en congres

In mei publiceerde het partijbestuur een tamelijk sober en beknopt ontwerp-program, bedoeld voor de kamerverkiezingen en de Europese verkiezingen, met als titel *De wereld als woning*. In het ontwerp werd een 'ecologisering' van de

belastingen - een verschuiving van lasten op arbeid naar milieuvervuilende produkten - voorgesteld. Verder werd onder andere gepleit voor overschakeling op biologische landbouw binnen 25 jaar, een 32-urige werkweek, een negatieve inkomstenbelasting, verhoging van uitkeringen voor de minima, invoering van referendum en volksinitiatief, kiesrecht voor buitenlanders en - als minder serieus punt - een 'gekozen koningin'.

Dit ontwerp-program vormde het belangrijkste agendapunt op het congres van 26 en 27 november te Amsterdam. Op een aantal onderdelen werd het program door het congres aangescherpt, vooral op aandrang van de linkervleugel. De groep 'Voor een rood-groen alternatief' - een informeel netwerk van vooral leden uit Groningen, Rotterdam en Utrecht - voerde met enig succes een campagne onder de afgevaardigden om meer linkse amendementen te steunen. In plaats van een 'gekozen koningin' zag men liever een gekozen president; de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) zou moeten verdwijnen, evenals de NAVO; tarieven voor het openbaar vervoer zouden verlaagd en individuele huursubsidies fors verhoogd moeten worden.

Lankhorst kondigde op dit congres zijn afscheid van de Tweede Kamer aan; hij hoopte in 1994 wethouder te worden van de Amsterdamse deelgemeente Bos en Lommer. Behalve Lankhorst spraken de pas gekozen lijsttrekkers Brouwer en Rabbae en de partijvoorzitter mevr. M. Vos het congres toe.

GroenLinkse Raad

De partijraad van GroenLinks koos op 6 februari een nieuw bestuur en wees ook bestuurders aan voor het Wetenschappelijk Bureau en de Stichting GroenLinks in de Europese Gemeenschap.

Op 20 maart sprak de GroenLinkse Raad over de invoering van een duo-lijsttrekkerschap. Men leverde daarnaast kritiek op het feit dat de Tweede-Kamerfractie vóór de defensiebegroting had gestemd.

Op 24 april besprak de Raad het rapport van de Commissie Politieke Vernieuwing, waarin onder meer werd gepleit voor opheffing van de GroenLinkse Raad. Zoals reeds vermeld kon de Raad dat pleidooi niet onderschrijven.

Op 16 oktober behandelde men het rapport van de Commissie-Buurmeijer. De Raad deelde de conclusies van de parlementaire enquête-commissie niet en dus evenmin het standpunt van het Tweede-Kamerlid W. Willems, die namens GroenLinks zitting in de commissie had genomen en haar aanbevelingen onderschreef.

kwestie-Verbeek

In oktober ontstond enig rumoer rond H. Verbeek. Hij was in 1989 via de lijst

van GroenLinks in het Europees Parlement gekozen, maar vertegenwoordigde vanaf 1991 die partij niet meer omdat hij weigerde zijn zetel over te dragen aan een opvolger (zie *Jaarboek 1991 DNPP*, blz. 40). Verbeek werd opnieuw kandidaat gesteld voor het Europees Parlement door een groep leden van GroenLinks, waaronder de oud-voorzitter van de FNV-Voedingsbond C. Schelling. Binnen de partij wekte Verbeek vrij veel weerstand. Aan het eind van het jaar werd in de pers gespeculeerd dat hij lijsttrekker zou worden voor De Groenen bij de Europese verkiezingen.

migranten en multiculturele samenleving

Op 1 mei hield GroenLinks een manifestatie over de multiculturele samenleving in Amsterdam. Minister H. d'Ancona van WVC nam de discussienota *Denkend aan Holland...* in ontvangst. De nota bevatte voorstellen voor een actiever bestrijding van racisme en voor een verplichting voor bedrijven om migranten in dienst te nemen.

Op 29 mei vond een studiedag plaats over migranten en GroenLinks, onder het motto 'GroenLinks kijkt in de spiegel', voorgezeten door het oud-kamerlid Van Es. Van de 26 migranten die in 1990 als lid van GroenLinks in een gemeenteraad waren gekozen, waren vijf teleurgesteld vertrokken - al bleef er één, de schrijfster A. Roemer, als onafhankelijk lid in de (Haagse) raad zitten.

In september publiceerde het Wetenschappelijk Bureau de bundel *Achter de coulissen. Gedachten over de multi-etnische samenleving*, onder redactie van medewerker G. Pas.

internationale contacten

Op 20 juni vond in Helsinki de oprichting plaats van de Federatie van Groene Partijen in Europa, waar 23 partijen uit West- en Oost-Europa zich bij aansloten. Een afgevaardigde van GroenLinks, A. de Boer, zat de bijeenkomst voor.

Op 11 september organiseerde GroenLinks samen met de Vlaamse zusterpartij AGALEV een 'cultuurdag' in Antwerpen over culturele samenwerking, met als motto 'Onder de warme deken van de moedertaal - red het Nederlands in Europa'.

verwante instellingen en publikaties

Dwars, de jongerenorganisatie van GroenLinks, beleefde in 1993 een gestage groei, maar verloor haar grootste afdeling, gevestigd in Geleen. De Limburgse jongeren sloten zich liever aan bij Rebel, de jongerenorganisatie van de Socialistische Arbeiderspartij (SAP).

De werkgroep 50+ manifesteerde zich op 11 september in Amsterdam met een bijeenkomst over wonen en zorg voor ouderen. Deze werkgroep publiceerde de

discussienota *Ouderen in de lift*.

Het wetenschappelijk bureau van GroenLinks presenteerde op 14 mei in Amsterdam de kritische studie *Het Centraal Planbureau in politieke zaken*, geredigeerd door zijn voorzitter H. van den Berg. De directeur van het Centraal Planbureau, G. Zalm, reageerde na de presentatie op de kritiek.

RozeLinks, het GroenLinks platform voor seksuele diversiteit, belegde op 15 maart samen met het Scholings- en Vormingsinstituut van de partij een bijeenkomst in Amsterdam over anoniem spermadonorschap. Het platform publiceerde later een brochure met het verslag van de bijeenkomst onder de titel *'Mamma, waar kom ik vandaan?'*.

GroenLinks publiceerde verder dit jaar de nota *Werken aan zorg* en presenteerde die op 5 juni in Amsterdam.

Partij van de Arbeid (PvdA)

Partijvernieuwing beheerste ook de PvdA in 1993. Partijvoorzitter F. Rottenberg gaf op persoonlijke wijze leiding aan het vernieuwingsproces en wekte daarbij zowel bewondering als weerstand op. In juni beleefde de partij een kleine crisis, die een nieuw dieptepunt in de opiniepeilingen met zich mee bracht. Na de zomer leek zich echter enig herstel af te tekenen.

1 mei-viering nieuwe stijl

Onder het motto 'een nieuwe traditie' vierden de sociaal-democraten de Dag van de Arbeid met een festival rond het thema kennis en cultuur in Wageningen. H. Wiegel en E. van Thijn, commissaris van de koningin in Friesland respectievelijk burgemeester van Amsterdam, maar in de jaren zeventig fractievoorzitters van VVD en PvdA, gingen met elkaar in debat. Geen van beiden verwachtte samenwerking tussen de twee partijen in een 'paarse coalitie'. Op het festival, dat op 2 mei werd voortgezet en dat meer dan tweeduizend bezoekers trok, traden nog vele andere politici op, maar ook wetenschappers, dichters, cabaretiers en popgroepen. Het feest werd af en toe verstoord door jongeren die protesteerden tegen kortingen op studiebeurzen. Ook betoogden zij tegen de vermindering van de bijstand voor jongeren, die PvdA-staatssecretaris mevr. E. ter Veld kort daarvoor had aangekondigd.

afreden Ter Veld

De meningsverschillen tussen PvdA en CDA over de herziening van de WAO leidden in januari bijna tot een kabinetscrisis (zie onder hoofdmomenten). De WAO-kwestie veroorzaakte echter ook spanning binnen de kleinste regeringspartij. Kamerleden verweten staatssecretaris Ter Veld informatie te laat

door te geven. De verhouding tussen de PvdA-staatssecretaris en de Tweede-Kamerfractie verslechterde verder in mei, toen zij een korting op de bijstand voor jongeren aankondigde waarover zij de fractie niet ingelicht zou hebben. In een interview met *NRC-Handelsblad* (29 mei) stelde Ter Veld echter dat de fractie wel op de hoogte was, maar niet akkoord ging met de maatregelen. Zij noemde - volgens de krant - de kritiek van de kamerleden 'vals en stiekem'. Hoewel zij deze uitspraak later ontkende, kon zij een breuk met de fractie niet meer voorkomen. Na een gesprek met partijleider en vice-premier W. Kok en het fractiebestuur maakte zij op 4 juni haar aftreden bekend.

In't Veld

Staatssecretaris J. Wallage van Onderwijs volgde Ter Veld op Sociale Zaken op. Hij werd in zijn functie opgevolgd door R.J. in't Veld, hoogleraar bestuurskunde aan de Erasmus Universiteit en voordien directeur-generaal op het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen. Partijleider Kok sprak bij de benoeming tevreden van een 'kwaliteitsimpuls in het kabinet'. In't Veld zou echter niet lang aanblijven. De Erasmus Universiteit was eerder dit jaar in opspraak gekomen vanwege 'bijklussende' hoogleraren bedrijfskunde. Nu bleek In't Veld volgens *Vrij Nederland* (16 juni) ook nevenwerkzaamheden te vermengen met zijn werk voor de universiteit. Hij zou één werkdag in de week wijden aan zijn eigen bedrijf, 'Bestuurskundig Advies BV', en daarbij universitair briefpapier gebruiken. In't Veld ontkende dit niet, maar wees er op dat de universiteit hem die ene werkdag schonk en dat hij een groot deel van zijn extra inkomsten aan zijn werkgever overdroeg. Zijn reputatie was echter aangetast. Zijn minister, J.M.M. Ritzen, vreesde mogelijke andere 'onthullingen' en raadde hem aan om ontslag te nemen. Dat deed In't Veld dan ook, op 17 juni. Zijn functie werd op 2 juli overgenomen door M.J. Cohen, rector magnificus van de Rijksuniversiteit Limburg en eveneens lid van de PvdA.

interne ontwikkelingen

Al deze gebeurtenissen brachten de PvdA in juni tot een nieuw dieptepunt in de opiniepeilingen (14%). Zij tastten echter de positie van partijleider Kok nauwelijks aan: 69% van de PvdA-kiezers bleven hem steunen. De oppositie tegen zijn leiderschap in eigen kring leek in 1993 zelfs af te nemen. Het Sociaal Democratisch Vernieuwingsplatform - in 1991 opgericht in het gebouw de Rode Hoed en aanvankelijk 'Rode Hoed-groep' genoemd - kwam in maart nog één keer bijeen, maar trok weinig belangstelling. De leider van de groep, oud-minister en oud-partijvoorzitter A.A. van der Louw, nam zitting in een commissie die het partijbestuur van advies zou dienen over de strategie en samenwerking met andere partijen. Het Democratisch Offensief, de vernieuwingsbeweging die oud-

staatssecretaris J. Schaefer had opgericht, ontplooid evenmin veel activiteiten in 1993. De linkse groep Socialisten In de PvdA (SIP) manifesteerde zich sterker en bracht een viertal afleveringen van het blad *Stuitende Taferelen* uit.

Een deel van de interne oppositie had overigens de PvdA al verlaten. Naar aanleiding van het sociaal beleid van de partij had oud-vakbondsleider en PvdA-raadslid in Rotterdam J. van de Scheur in januari zijn lidmaatschap opgezegd. In mei stichtte hij met een aantal medestanders een nieuwe partij, 'Solidariteit '93'. In dezelfde maand sloot M.J.(Piet) de Visser zich aan bij GroenLinks; hij was van 1981 tot 1991 - met onderbrekingen - lid van de Tweede Kamer geweest en had in 1991 zijn lidmaatschap van partij en Kamer opgezegd naar aanleiding van de WAO-kwestie.

Om andere redenen zegde in september het Tweede-Kamerlid mevr. M. Ockels haar partijlidmaatschap op. Zij had in 1991 mevr. I. Haas-Berger in de Tweede Kamer opgevolgd. Sinds 1992 was zij nogal geïsoleerd geraakt, toen ze scherpe kritiek had geuit op het 'hanengedrag' en de sfeer in de fractie. Zij behield haar kamerzetel en sloot zich aan bij De Nieuwe Partij. De Nieuwe Partij was in 1992 opgericht om het politieke leven te vernieuwen, met als uitgangspunten het creatieve vermogen van het individu en het streven naar consensus in politiek en samenleving.

verkiezingsprogramma Tweede-Kamerverkiezingen

In januari installeerde het partijbestuur een programcommissie onder leiding van de voorzitter van de Tweede-Kamerfractie, M.A.M. Wöltgens en met de VARA-voorzitter en oud-staatssecretaris M.P.A. van Dam als vice-voorzitter. Verder namen zitting de hoogleraar politieke filosofie J.W. de Beus, de directeur van de Wiardi Beckman Stichting P. Kalma, de Rotterdamse wethouder E. Hallensleben, de FNV-beleidsmedewerker F. Crone en Wöltgens' secretaris B. Heinrichs.

Op 4 september presenteerde de commissie het ontwerp-program voor de Tweede-Kamerverkiezingen, onder de titel *Wat mensen bindt*. Het had een essayistisch karakter en bevatte minder eisen dan vroegere programma's. Ecologische modernisering, sociaal burgerschap en democratisering waren de belangrijkste thema's. De overheid zou meer moeten bezuinigen en de lasten verlagen, vooral voor de lagere inkomensgroepen. Van verlaging van het minimumloon en vergroting van de inkomensverschillen wilde de commissie niet weten. Het stelsel van sociale zekerheid hoefde ook niet wezenlijk te veranderen. Meer vernieuwingsgezind was zij op staatkundig terrein: burgers zouden via een corrigerend referendum wetgeving kunnen afwijzen en zouden bij de kamerverkiezingen - evenals in Duitsland - twee stemmen kunnen uitbrengen, één op een partijlijst en één op een kandidaat in hun kieskring.

De reacties op het program waren over het algemeen waardierend, vooral bij de vakbeweging, minder bij de werkgeversorganisaties. Het CDA zag veel

overeenkomsten met het eigen program, al had men ook wel kritiek. Binnen de programcommissie werd overigens verschillend gedacht over de samenwerking met de coalitie-partner; Van Dam toonde duidelijk een voorkeur voor een 'paarse coalitie' met D66 en VVD zonder CDA - evenals partijvoorzitter Rottenberg - maar andere commissieleden deelden die voorkeur niet. Van Dam had ook op enkele inhoudelijke punten een andere mening verdedigd dan de meerderheid van de commissie en vond in het algemeen de vernieuwing in zijn partij te langzaam gaan, zo schreef hij in *de Volkskrant* (2 en 10 september).

Op het congres van 10 en 11 december in Amsterdam stelde de partij het program met geringe wijzigingen vast. Deze veranderingen betroffen met name de verhoging van de uitgaven voor ontwikkelingssamenwerking tot 1% van het Bruto Nationaal Produkt, en het stopzetten van de opslag van kernafval en het onderzoek naar kernenergie.

kandidaatstelling Tweede-Kamerverkiezingen

In 1992 was besloten de kandidaatstellingsprocedure drastisch te centraliseren (zie het *Jaarboek 1992 DNPP*, blz. 38-39). De gewestelijke organisaties, die sinds 1969 uiteindelijk de kandidatenlijsten in hun kieskring vaststelden, moesten die bevoegdheid nu volledig afstaan aan het congres. Het partijbestuur zou het congres een ontwerp-kandidatenlijst voorleggen, na advies ingewonnen te hebben bij de Adviescommissie kandidaatstelling.

In maart 1993 toog de Adviescommissie aan het werk onder het voorzitterschap van mevr. S. Langendijk-de Jong. Als nieuwe leden namen onder anderen zitting S. Patijn (commissaris van de koningin in Zuid-Holland), mevr. I. van Dijk (oud-voorzitter Rooie Vrouwen) en de burgemeesters L. Vleggeert (Spijkenisse) en mevr. A. Emmens-Knol (Westerbork). Partijvoorzitter Rottenberg maakte uit hoofde van zijn functie deel uit van de commissie. In november 1993 maakte het partijbestuur een voorlopige kandidatenlijst bekend, waarop slechts zestien van de 48 zittende kamerleden een verkiesbare plaats behielden (met het oog op de peilingen beschouwde men de eerste 35 plaatsen als verkiesbaar). Een groot aantal nieuwkomers zou wel verkiesbaar zijn. Veel van de nieuwe kandidaten hadden hun sporen niet zozeer binnen als wel buiten de partij verdiend, zoals bijvoorbeeld de vice-voorzitter van de FNV, mevr. K. Adelmund; de hoogleraar economie R. van der Ploeg; de arts R. Oudkerk; en de directeur van de sociale dienst in Leiden, mevr. S. Noorman-Den Uyl.

Rottenberg had in een interview in *De Telegraaf* (18 september) opgemerkt dat de vernieuwing van de Tweede-Kamerfractie zo ver zou kunnen gaan dat Wöltgens niet herkozen zou worden als voorzitter. Deze uitspraak leidde tot grote onrust. De fractie stelde zich terstond achter Wöltgens op, evenals partijleider Kok. Rottenberg verklaarde kort daarna zijn uitlating te betreuen en sprak zijn vertrouwen uit in Wöltgens.

partijcongres

Het partijcongres stelde op 10 en 11 december in Amsterdam naast het verkiezingsprogramma ook de kandidatenlijst vast. Ondanks talrijke lobbies voor kandidaten die naar een verkiesbare plaats bleven streven, week de definitieve lijst maar weinig af van het ontwerp. Relatief succesvol waren de acties ten behoeve van de uit Griekenland afkomstige Th. Apostolou en de voorzitter van de Jonge Socialisten, mevr. S. Dijkma. De vrouwenorganisatie en de milieubeweging bleken minder succesvol in hun steun aan de voorzitter van de Rooie Vrouwen, mevr. M. van der Burg, respectievelijk de milieudeskundige J.J. Feenstra, die geen verkiesbare plaats verwierven.

Vice-premier Kok bleef lijstaanvoerder, gevolgd door staatssecretaris Wallage. Minister H. d'Ancona van WVC had de derde plaats zullen krijgen, naast haar eerste plaats op de lijst voor de Europese verkiezingen. Het congres stemde echter tegen het voorstel om een dergelijk dubbelmandaat mogelijk te maken, zodat d'Ancona noodgedwongen koos voor het Europees Parlement in plaats van de Tweede Kamer. Adelmund werd zodoende (op nummer vier) de eerste vrouw op de lijst.

Het congres werd toegesproken door partijleider Kok en partijvoorzitter Rottenberg, maar ook door de Amsterdamse burgemeester Van Thijn. Deze sprak over de vernieuwing van het lokaal bestuur, waarmee hij zich als voorzitter van één van de deelcommissies-Deetman bezig had gehouden (zie onder hoofdmomenten).

Europese verkiezingen

Het congres stelde ook de kandidatenlijst voor het Europees Parlement vast. Op aandrang van het partijbestuur had hier eveneens vergaande vernieuwing plaatsgevonden: zes van de acht zittende parlementsleden moesten wijken voor nieuwelingen als staatssecretaris P. Dankert, het Tweede-Kamerlid F. Castricum en de oud-voorzitter van de Evert Vermeer Stichting L. van Bladel. D'Ancona zou de lijst aanvoeren. Zij had overigens al eerder een zetel in het Europees Parlement bezet (van 1984 tot 1989), evenals Dankert, die van 1977 tot 1989 lid en van 1982 tot 1984 bovendien voorzitter van het Europees Parlement was geweest.

De PvdA zou in het Europees Parlement weer één fractie vormen met de andere leden van de Partij van Europese Sociaaldemocraten (PES). Op 6 november hadden de bij de PES aangesloten partijen in Brussel een gezamenlijk verkiezingsmanifest aangenomen, waarin de nadruk viel op werkgelegenheid, flexibilisering van arbeid en verkorting van arbeidstijd. Men sprak zich uit voor een Europese munt. Op de Italiaanse Socialisten werd druk uitgeoefend om de corruptie in eigen gelederen hard aan te pakken.

raadsverkiezingen

In 1994 zouden niet alleen Tweede Kamer en Europees Parlement, maar ook de gemeenteraden opnieuw verkozen worden. In Amsterdam, Rotterdam en enkele andere grote gemeenten werd de vernieuwing van de partij ook op de kandidatenlijsten toegepast. Vooraanstaande wethouders moesten plaats maken voor nieuwe gezichten, soms van buitenstaanders. In Rotterdam zou staatssecretaris H.J. Simons van WVC de lijst aanvoeren, met als tweede man oud-staatssecretaris J.C. Kombrink. Simons zou daarom begin 1994 aftreden als staatssecretaris. In Utrecht zou voor het eerst een allochtoon raadslid, de in Marokko geboren A. Najib, de lijst trekken. De vernieuwing van de kandidatenlijst wekte in Amsterdam en Rotterdam enige weerstand, maar werd door de gewestelijke vergaderingen uiteindelijk toch goedgekeurd.

verwante instellingen en publikaties

De PvdA startte dit jaar een nieuwe serie thematische brochures, 'PvdA Verkenningen 1993' geheten, waarin onder andere verschenen: *Tussen vrije markt en cijferfetisjisme*, van P. de Beer, J. van Zijl en H. Junk; *Tripartisering arbeidsvoorzieningenbeleid: een verkennende tussenbalans*, door T. Witteveen-Hevinga; *Naar een investeringskabinet met het Aardgasbatenfonds*, door A. Melkert; en *Preventie van criminaliteit*, onder redactie van C. Rutenfrans.

De Alfred Mozer Stichting gaf ook in 1993 training en cursussen aan geestverwanten in Midden- en Oost-Europa. Na het vertrek van M. van der Stoep nam M. Krop het voorzitterschap waar.

De Anne Vondeling Stichting, die zich bezig houdt met Europese integratie, organiseerde op 30 januari een debat in Amsterdam over immigratie, waarbij onder meer staatssecretaris A. Kosto van Justitie het woord voerde. Op 6 maart belegde zij samen met het wetenschappelijk bureau een conferentie onder de titel 'Naar een Europese ecotax'.

Het Centrum voor Lokaal Bestuur begon in het kader van de partijvernieuwing in 1993 regionale bestuurdersnetwerken te organiseren. Op 2 oktober vond in Eindhoven een groot opgezet Festival van het Lokaal Bestuur plaats, waar onder anderen staatssecretaris Wallage en de Belgische minister van Binnenlandse Zaken L. Tobback het woord voerden. Het Centrum publiceerde in 1993 onder meer *Gezonde politiek*, geschreven door M. van Leeuwen, over gezondheidsbeleid en de gemeente; en *Door spiegels van utopie en waarheid*, een pleidooi van oud-staatssecretaris In't Veld voor decentralisatie, 'besturen op afstand' en reductie van de Haagse ministeries tot een aantal kleine kerndepartementen.

De Evert Vermeer Stichting (EVS), gericht op ontwikkelingssamenwerking, hield op 27 maart haar jaarlijkse conferentie in Amersfoort, met als onderwerp

'Mondiale ontwikkeling en milieu'. Op 12 november belegde zij in Ede een discussiemiddag over duurzaamheid, emancipatie en mondiale solidariteit onder de titel 'Vrouwen en milieu: samen of niets?'.

De Jonge Socialisten, ook dit jaar nogal kritisch ten opzichte van de PvdA, publiceerden in juni *Dan doen we het zelf wel!*, een alternatief plan voor de WAO. Arbeidsongeschikten zouden gelijke uitkeringsrechten moeten krijgen ongeacht leeftijd. Op 13 juni spraken de Jonge Socialisten op een congres in Utrecht voornamelijk over milieubeleid. Op 3 en 4 december hielden ze een congres in Apeldoorn waar naast huishoudelijke zaken de 'JS-visie' besproken werd.

Het Opleidingsinstituut voor de PvdA organiseerde in juni en juli samen met het wetenschappelijk bureau en de Woodbrokers een zomerschool over het onderwerp 'ecologische modernisering'.

De Rooie Vrouwen begonnen in 1993 hun organisatie te vernieuwen, met als doelstelling: regionalisering en netwerk-vorming. Op 25 september hielden de Rooie Vrouwen in Utrecht een conferentie over arbeid en zorg, onder de titel 'Met zorg de toekomst in'. De conferentie werd onder meer toegesproken door minister d'Ancona (WVC) en door de vice-voorzitter van de FNV en Tweede-Kamerkandidate voor de PvdA Adelmund. Vervolgens interviewde partijvoorzitter Rottenberg een aantal deskundigen over het thema. De bijdragen verschenen later in de bundel *Met zorg de toekomst in*, onder redactie van M. Hamer en P. Houkes.

Op 31 maart belegde het wetenschappelijk bureau van de PvdA, de Wiardi Beckman Stichting (WBS), een studiedag over onderwijs, naar aanleiding van de publikatie van *Een school om te kiezen* door H. Wansink in 1992. De WBS organiseerde voorts op 26 mei in Amsterdam een conferentie over de toekomst van de sociaal-democratie in Europa. Op 25 juni presenteerde de WBS *Immigratie: waar ligt de grens?*, in de serie 'PvdA Verkenningen 1993'. De werkgroep die de nota schreef wilde het feit dat Nederland een immigratieland is niet ontkennen, maar positief benaderen; immigratie zou beter gestuurd en door quoteringsysteem beheerst moeten worden. Samen met de geestverwante Boekmanstichting verzorgde de WBS de uitgave van de bundel *Sociaal-democratie, kunst en politiek*, onder redactie van H. van Dulken en P. Kalma.

De WBS publiceerde in 1993 verder onder andere de volgende studies: *Het verdiende inkomen*, van de hand van P. de Beer, waarin hij onder meer een basisinkomen van twaalfduizend gulden voorstelde; en *Ecologische modernisering en Milieubehoud en consumptiepatronen*, beide onder redactie van P. van Driel.

personalia

Op 5 januari overleed H. Knol. Hij was van 1977 tot 1989 lid van de Tweede

Kamer. In de jaren tachtig werd hij bekend door zijn ongezouten kritiek op het militaire bewind in Suriname.

Op 25 februari overleed J.G.H. Tans, de eerste katholiek die voorzitter van de PvdA werd. Zijn voorzitterschap duurde van 1965 tot 1969. Van 1954 tot 1970 was hij bovendien Tweede-Kamerlid.

C.H. de Cloe trad op 23 maart af als burgemeester van Almere, naar aanleiding van kritiek op een autokostenvergoeding die hij onrechtmatig verkregen zou hebben. Zelf meende hij echter dat ook politieke meningsverschillen tussen hem en de commissaris van de koningin van Flevoland, J. Lammers, een rol gespeeld hadden.

Op zijn eigen verzoek werd op 22 april burgemeester H.W. Riem van Brunssum op non-actief gesteld onder verdenking van corruptie. Als gedeputeerde van Limburg in de periode 1984-1991 zou hij steekpenningen hebben aangenomen van een grindbaggerbedrijf.

In Rotterdam dreigde de herbenoeming van burgemeester A. Peper in gevaar te komen door oplopende spanning tussen hem en de gemeenteraadsfractie alsmede het afdelingsbestuur van de PvdA. In april werd Peper openlijk berispt door het afdelingsbestuur vanwege zijn rol bij het aftreden van wethouder J. Henderson (ook PvdA), die een rapport over bijstandsfraude niet openbaar had willen maken. In juli verzoenden afdelingsbestuur en fractie zich echter met Peper.

In juni verliet D.A.Th. van Ooijen de Eerste Kamer vanwege zijn verkiezing tot overste ('provinciaal') van de orde der dominicanen in Nederland. In 1987 was hij in de senaat gekozen, na van 1971 tot 1986 lid te zijn geweest van de Tweede Kamer.

Op 3 oktober overleed J.H. Scheeps, Tweede-Kamerlid van 1946 tot 1967 en in die periode ook spil van de Protestantse Werkgemeenschap in de PvdA.

In december werd A. A. van der Louw benoemd tot voorzitter van de Nederlandse Omroep Stichting (NOS). Van der Louw, die naast partijvoorzitter (1971-1975) ook minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk in het tweede kabinet-Van Agt (1981-1982) was geweest, bekleedde reeds het voorzitterschap van de Mediaraad.

Reformatorische Politieke Federatie (RPF)

Voor de RPF was 1993 een druk jaar. De partij koos een nieuwe partijleider; stelde twee kandidatenlijsten, twee verkiezingsprogramma's, een basisprogramma en een model-gemeenteprogramma vast en hield een ledenwerfcampagne. Doel van deze campagne was het ledental vóór de verkiezingen van 1994 op 10.000 te brengen. In 1993 groeide de ledenaanhang van ruim 8500 in januari naar 9800 in december.

Algemene Wet Gelijke Behandeling

Evenals GPV en SGP weerde de RPF zich danig in de discussie rond het wetsvoorstel gelijke behandeling dat in februari door de Tweede Kamer werd aangenomen. In maart waren een aantal RPF-leden betrokken bij de oprichting van het 'Beraad geestelijke vrijheid', dat zich tot taak stelde enerzijds de besluitvorming in de senaat te beïnvloeden en anderzijds de eigen achterban te mobiliseren. Onder hen waren A. Rouvoet, directeur van de Marnix van St. Aldegonde Stichting (het wetenschappelijk bureau van de RPF) en R. Kuiper, directeur van het Centrum voor Reformatorische Wijsbegeerte en voorzitter van de Vereniging van christen-historici.

Tweede-Kamerverkiezingen

In januari droeg het Federatiebestuur het Zeeuwse statenlid L. van Dijke voor als kandidaat-lijsttrekker voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1994. Het bestuur volgde hiermee unaniem het advies van een door senator E. Schuurman voorgezeten commissie, die Van Dijke uit tien kandidaten gekozen had. De huidige fractievoorzitter M. Leerling, die vanaf 1981 voor de RPF in de Tweede Kamer zat en dit jaar zijn twaalfeneenhalf-jarig jubileum vierde, had in 1992 al aangekondigd dat hij bij de volgende verkiezingen niet langer meer beschikbaar was (zie ook *Jaarboek 1992 DNPP*, blz. 42-43). Wel zou hij tot die tijd fractievoorzitter blijven. De christelijk-gereformeerde Van Dijke, commercieel medewerker van een bouwmaterialenbedrijf, was gekozen vanwege zijn sterk bewogen bijbelse visie op politieke en maatschappelijke vraagstukken. Ook zijn kritische en alerte optreden in de Provinciale Staten van Zeeland speelde een rol. De Federatieraad, die op 13 februari in Putten bijeenkwam om een nieuwe lijsttrekker te kiezen, kon zich grotendeels verenigen met de voordracht van het bestuur: Van Dijke kreeg 190 van de 197 stemmen. Hij liet in zijn toespraak weten dat er onder zijn leiding geen koersverandering voor de partij te verwachten was.

Ook de Federatieraad van 15 mei stond in het teken van de verkiezingen. De aanwezigen stelden de kandidatenlijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen vast. Na Van Dijke kwam Rouvoet. Op de derde plaats werd mevr. A. Hoek-van Kooten gekozen. Dit gebeurde tegen de voordracht van het Federatiebestuur in, dat haar op de vijfde plaats had staan. Leerling deed in zijn toespraak tot de vergadering een dringend beroep op GPV en SGP om een grotere eenheid na te streven. Hij stelde voor om bij de Tweede-Kamerverkiezingen met één lijst uit te komen en daarna één fractie te vormen. De SGP liet echter in een reactie weten haar bestaansrecht als onafhankelijke partij voldoende bewezen te hebben (de partij bestond in 1993 vijfenzeventig jaar); de verkiezing van mevr. Hoek-van Kooten op de derde plaats van de kandidatenlijst was voor de partij een reden te

meer de oproep van Leerling van de hand te wijzen (zie voor het SGP-standpunt over de politieke participatie van vrouwen onder SGP in deze kroniek, alsmede de bijdrage van J. Hippe en G. Voerman in dit Jaarboek). In juli deed mevr. Hoek-van Kooten overigens alsnog afstand van een verkiesbare plaats op de lijst. Na ampel beraad liet zij haar gezin prevaleren boven een drukke politieke functie. Haar plaats werd ingenomen door D. Stellingwerf, die op nummer vier stond. Op 18 mei presenteerde de RPF haar ontwerp-verkiezingsprogramma *Verantwoord kiezen, rechtvaardig delen*. Enkele opvallende punten uit het programma waren: verhoging van de uitgaven voor ontwikkelingshulp tot 2% van het netto nationale inkomen; forse belastingen op auto- en energiegebruik; een basisstelsel in de sociale zekerheid, waarbij de overheid een minimumuitkering garandeert; drastische matiging van lonen ten gunste van de werkgelegenheid en verbetering van het milieu. In het program keerde men zich tegen registratie van samenlevingsvormen anders dan het huwelijk. Echtscheiding moest bemoeilijkt worden onder andere door de invoering van een bedenktijd van een jaar. Een extra Federatieraad stelde het programma op 11 december zonder noemenswaardige wijzigingen vast.

Europese verkiezingen

Ook de voorbereidingen voor de Europese verkiezingen van 1994 werden ter hand genomen. In september verscheen het ontwerp-verkiezingsprogramma onder de titel *De RPF en Europa*. In het ontwerp, dat was opgesteld door een commissie onder voorzitterschap van partijsecretaris W. van Grootheest, werd nadrukkelijk gekozen voor verbreding in plaats van verdieping van de EG. De RPF streefde naar Europese samenwerking op intergouvernementele basis en wees uitbreiding van supranationale structuren als de Europese Monetaire Unie (EMU) af. De Federatieraad van 13 november stelde het program vast. De kandidaatstelling leverde de nodige discussie op, omdat het Federatiebestuur mevr. G. Visser-van Lente had voorgedragen. Sommige afgevaardigden vreesden dat hierdoor de samenwerking met de SGP bemoeilijkt zou worden. Senator Schuurman kwam met het voorstel van een 'Christelijke Alliantie Nederland' - een samenwerkingsverband van GPV en RPF waaraan SGP-ers op persoonlijke titel konden deelnemen. In het uiterste geval - indien de SGP zich niet zou kunnen verenigen met een vrouwelijke kandidaat - zou men met deze Alliantie de verkiezingen in kunnen gaan. De Federatieraad nam het voorstel aan en gaf het Federatiebestuur vrij mandaat om de onderhandelingen met GPV en SGP te voeren. Verder kozen de afgevaardigden R. van Dam tot lijsttrekker en mevr. Visser-van Lente op de zevende plaats (op de voordracht van het Federatiebestuur stond ze vijf). Overleg tussen de partijbesturen van GPV, RPF en SGP over een gecombineerde lijst leverde in december nog geen resultaat op. Het feit dat de RPF een vrouw (op een overigens onverkiesbare plaats) kandidaat had gesteld, was voor de SGP onoverkomelijk. In januari 1994 moesten de besturen afzonder-

lijk een besluit nemen over een eventuele gezamenlijke deelname.

gemeenteraadsverkiezingen

Ook op lokaal niveau leverde het opstellen van gecombineerde lijsten soms problemen op. Zo kwam er in de gemeente Zeist een einde aan de samenwerking tussen SGP en GPV enerzijds en RPF anderzijds, omdat de laatste een vrouwelijke lijsttrekker had aangewezen. De RPF zou hier met een zelfstandige lijst uitkomen.

Federatieraad 13 november

Behalve de Europese verkiezingen kwam er nog een aantal andere onderwerpen aan de orde op deze Federatieraad. Zo vonden er verkiezingen voor het Federatiebestuur plaats. Propagandist C. Smits werd herkozen; D. van der Goot en H. van Kamp werden opgevolgd door respectievelijk C. van Bruchem en J. Rietkerk. Verder traden mevr. Visser-van Lente en mevr. T. Rietveld-de Vries af als respectievelijk hoofd- en eindredactrice van het partijblad *Nieuw Nederland*. In hun plaats werd J. Rietkerk waarnemend hoofdredacteur en J. van der Hart eindredacteur.

Een belangrijk agendapunt was de vaststelling van het nieuwe basisprogramma, met daarin de uitgebreid in de partij besproken reformatische staats- en cultuurvisie. Het werd vrijwel zonder enige discussie aangenomen, overeenkomstig het advies van de basisprogramcommissie. Leerling ten slotte liet in zijn rede op de Federatieraad weten af te willen van het 'rechtse' imago van zijn partij. In feite stond de RPF een radicale omwenteling in de samenleving voor, waarbij niet langer de norm van de mens maar de norm van God het uitgangspunt moest zijn. Men zou dan ook niet langer moeten spreken van 'klein rechts', maar van de 'kleine christelijke partijen'.

verwante instellingen en publikaties

De Marnix van St. Aldegonde Stichting hield op 6 november haar jaarlijks congres in Amersfoort met als thema 'Problemen van de pluriforme samenleving: het publieke debat over normen en waarden'. Dit onderwerp werd in drie discussiegroepen uitgewerkt voor de beleidsterreinen onderwijs, politieke partij en gezondheidszorg. Het wetenschappelijk bureau bracht in 1993 twee nieuwe publikaties uit. De ene was van de studiegroep onderwijs van de Marnix-stichting en had als titel *Vrij onderwijs: de politieke actualiteit en de onderwijsvrijheid*. De

andere, getiteld *Reformatorsche cultuurvisie*, bevatte de lezingen die tijdens het gelijknamige Marnix-congres van 14 november 1992 waren gehouden (zie ook *Jaarboek 1992 DNPP*, blz. 44). De wetenschappelijke bureaus van RPF, GPV en SGP hielden in 1993 nog twee gezamenlijke symposia (zie hiervoor in deze kroniek onder het GPV).

De RPF-jongeren kozen op hun Algemene Ledenvergadering van 17 april Th. Krins als nieuwe voorzitter. Hij volgde P. Blokhuis op, die deze functie vijf jaar had bekleed. Krins gaf bij zijn aantreden te kennen dat hij de organisatie meer naar buiten wilde laten treden.

De Stichting Kader- en Vormingswerk van de RPF organiseerde op 20 maart in Zwolle een congres over rentmeesterschap, milieu en economie.

Ook de Vereniging van RPF-bestuurders besteedde aandacht aan het milieu. Ze hield in samenwerking met de Stichting Burgerschapskunde op 18 september een symposium in Putten onder het motto 'Gas terug!': broeikasbeleid en duurzame ontwikkeling in de gemeente'. Behalve G. Ekelmans, directeur van het partijbureau en coördinator van het milieuhoofdstuk in het nieuwe verkiezingsprogramma, hield ook PvdA-minister H. Alders van VROM een lezing. Op hun voorjaarsvergadering van 27 maart stelden de RPF-bestuurders het model-gemeenteprogramma voor de komende gemeenteraadsverkiezingen vast.

De Landelijke Bezinningsgroep Emancipatie werd op de Federatieraad van 13 februari omgedoopt tot Werkgroep vrouwenparticipatie. Men wilde namelijk liever een neutrale naam waarin het woord 'emancipatie' niet voorkwam. De werkgroep organiseerde op 5 juni een congres in Amersfoort over de verantwoordelijkheid van man en vrouw voor gezin en samenleving. Sommige aanwezige vrouwen uitten kritiek op het feit dat de RPF mevr. Hoek-van Kooten zo hoog op de kandidatenlijst voor de Tweede Kamer had geplaatst. Anderen meenden dat dit juist een goede beslissing was geweest. De betrokkene zelf, die haar kandidatuur zou toelichten, was niet aanwezig.

Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP)

Uitgerekend in het jaar waarin de SGP haar 75-jarig bestaan herdacht, werd de partij verscheurd door interne tegenstellingen. Twistappel vormde de vraag of en in hoeverre de vrouw betrokken mocht zijn bij de partij. Het leverde de SGP een ongekende - en merendeels ongewenste - publiciteit op, in binnen- en buitenland. Het leidde echter niet tot een grote uittocht van leden. De jongerenorganisatie kreeg er in oktober tijdens de reformatorsche gezinsbeurs 'Wegwijs' zelfs ruim 1200 nieuwe leden bij. Van de aanwas was meer dan de helft van het vrouwelijk geslacht.

Op 16 januari vond in Putten een besloten huishoudelijke vergadering plaats, waar afgevaardigden van de aangesloten kiesverenigingen discussieerden over drie 'modellen' van het hoofdbestuur inzake de participatie van vrouwen binnen de SGP (zie ook *Jaarboek 1992 DNPP*, blz. 46). De bijeenkomst was als opiniepeiling bedoeld; definitieve besluiten zouden pas op een volgende vergadering in september genomen worden. Een overgrote meerderheid (90%) van de aanwezigen bleek tegenstander van het vrouwenlidmaatschap en steunde hiermee het standpunt van het hoofdbestuur (zie voor dit standpunt *Jaarboek 1991 DNPP*, blz. 55). Ongeveer een kwart van de tegenstanders wenste echter wel een grotere betrokkenheid van vrouwen bij de partij.

Na de vergadering ontstond er grote onrust binnen de SGP. Er vormde zich een werkgroep 'Bouwen' die in maart een open brief aan hoofdbestuur en kiesverenigingen deed toekomen, waarin bezorgdheid werd uitgesproken over de gang van zaken. De open brief - ondertekend door een vijftigtal meer en minder bekende SGP-ers - deed een dringend beroep op het hoofdbestuur om te bevorderen dat iedereen, ongeacht sekse, lid zou kunnen worden van de partij. Het hoofdbestuur liet in een reactie in het partijblad *De Banier* weten verbaasd en bedroefd te zijn dat de werkgroep de brief ook in het *Reformatorisch Dagblad* had laten verschijnen. Het riep met klem op om de discussie binnen de partij te voeren, teneinde (verdere) polarisatie te voorkomen.

In juli stuurde het hoofdbestuur een brief met drie voorstellen, die in september besproken moesten worden, naar de kiesverenigingen. De strekking ervan was dat vrouwen geen volwaardig lid konden worden. In het eerste voorstel werd uitgesproken dat 'het ambt en de taak van de regering in politieke zin, verstaan naar het getuigenis van de Heilige Schrift in Oude en Nieuwe Testament, toebetrouwd is aan de man' (*De Banier*, 29 juli 1993). Dit zou 'duidelijk en ondubbelzinnig' in statuten of beginselprogramma verwoord moeten worden. Omdat naar de mening van het hoofdbestuur het lidmaatschap niet los te denken was van het regeerambt (leden hebben immers actief en passief kiesrecht zowel voor functies binnen de partij als voor vertegenwoordigende lichamen), sprak het zich in het tweede voorstel uit tegen het vrouwenlidmaatschap. Het derde voorstel beoogde - binnen de begrenzing van de eerste twee voorstellen - toch tot een zekere betrokkenheid van vrouwen bij de partij te komen. Ideeën hierover moesten nog nader ontwikkeld worden. De brief onthulde overigens ook dat er binnen het hoofdbestuur verschillend gedacht werd over deze kwestie.

De voorstellen maakten vele reacties los binnen de partij. De werkgroep 'Bouwen' liet bij monde van A. Hardonk, burgemeester van Barneveld, weten hevig teleurgesteld te zijn. Oud-Tweede-Kamerlid H. van Rossum en SGP-lid mevr. H. Grabijn-van Putten - beiden sympathisant van de werkgroep - lieten weten de voorstellen een stap terug in de tijd te vinden. De Landelijke Stichting ter

Bevordering van de Staatkundig Gereformeerde Beginselen - een behoudende groep van (ex-)leden van de SGP - daarentegen vond de hoofdbestuursvorstellen niet ver genoeg gaan. In juli trad nog een derde groep binnen de partij - de SGP-bezinningsgroep 'Princiepelijk Samen Verder' (PSV) - in de publiciteit, met de nota *Princiepelijk samen verder* over de plaats van de vrouw binnen de SGP. De groep verschilde principieel niet veel met de werkgroep 'Bouwen', maar ging in plaats van publicitair meer inhoudelijk te werk. In de nota stond dat het regeerambt en het deelnemen aan diverse maatschappelijke verbanden (waaronder de politieke partij) weliswaar primair de verantwoordelijkheid van de man was, maar dat ook de vrouw daarin een taak kon hebben.

In augustus ontstond er opnieuw beroering toen partijvoorzitter W. Hovius zich in een persoonlijke brief tot de kiesverenigingen richtte, waarin hij liet weten niet langer achter de voorstellen van het hoofdbestuur te staan. Hij toonde zich nu voorstander van een nauwe betrokkenheid van vrouwen bij de partij in de vorm van een beperkt lidmaatschap. Hij had de brief geschreven, omdat hij 'in bittere gewetensnood' was geraakt en vreesde dat 'de SGP meer verbiedt of eist dan Gods Woord doet' (*Nederlands Dagblad*, 24 augustus 1993). Hij liet bovendien weten dat meerdere hoofdbestuurleden zijn mening deelden.

De werkgroep 'Bouwen' voelde zich gesteund door de brief. Eind augustus stuurde ze een amendement op het tweede hoofdbestuursvoorstel rond, dat in overleg met de bezinningsgroep-PSV was opgesteld. Kern ervan was dat men enerzijds akkoord ging met de uitspraak dat het regeerambt de man toekwam, maar anderzijds van mening was dat vrouwen wel partijlid moesten kunnen worden. Het amendement moest beschouwd worden als een compromis, omdat sommigen binnen de werkgroep 'Bouwen' eigenlijk voorstander waren van een volwaardig vrouwenlidmaatschap, inclusief regeerambt, aldus woordvoerder G. Hoogendoorn in het *Nederlands Dagblad* van 26 augustus. De bezinningsgroep-PSV publiceerde tegelijkertijd de discussienota *Doelmatig dienstbaar* met een compleet uitgewerkt voorstel voor een andere organisatiestructuur van de SGP, waarbinnen een beperkt vrouwenlidmaatschap mogelijk was. De nota pleitte voor het omvormen van de driehonderd kiesverenigingen tot honderdvijftig krachtige partijafdelingen. Elke afdeling moest een kiescollege krijgen, dat de kandidatenlijsten voor de vertegenwoordigende lichamen en de verkiezingsprogramma's vaststelde. Deze colleges zouden alleen toegankelijk zijn voor volwassen mannen; vrouwen en jongeren konden aldus niet bij het regeerambt betrokken zijn. De opstellers van het discussiestuk toonden zich tevens voorstander van een effectief mediabeleid.

Het hoofdbestuur wendde zich begin september in een reactie op de gedane voorstellen nog eens tot de kiesverenigingen met de mededeling dat het zijn eerder ingenomen standpunt getrouw bleef. Op 4 september hield de werkgroep 'Bouwen' een bijeenkomst in Rotterdam, waar het vrouwenlidmaatschap ter discussie stond. Later in september, vlak voor de huishoudelijke vergadering

waarop een beslissing genomen zou worden, richtten voorstander van het vrouwenlidmaatschap R. van Kooten en tegenstander L. Molenaar, adviseur van de Landelijke Stichting tot Bevordering van de Staatkundig Gereformeerde Beginselen, zich in een gezamenlijke brief tot het hoofdbestuur. Zij drongen aan op uitstel van een definitieve beslissing, zodat een zo breed mogelijk samengestelde studietoelichting eerst een compromisvoorstel zou kunnen formuleren. Een aantal kiesverenigingen stemde in met dit voorstel.

Op 25 september vond dan uiteindelijk de langverwachte vergadering in Putten plaats. Ongeveer tweehonderdvijftig van de 269 kiesverenigingen waren vertegenwoordigd. Voorafgaand aan de discussie legde Hovius een verklaring over zijn brief af, waarin hij zichzelf falend leiderschap verweet. Zijn functioneren als voorzitter van de vergadering werd echter niet ter discussie gesteld. Vervolgens kwam het voorstel van een aantal kiesverenigingen om de besluitvorming uit te stellen aan de orde. Het werd met grote meerderheid verworpen. Bij de uiteindelijke stemming over de hoofdbestuursvoorstellen bleek een grote meerderheid het bestuur te kunnen volgen in het uitsluiten van de vrouw uit het regeerambt en het partijlidmaatschap. Men besloot het beginselprogramma in die zin aan te passen. Een voorstel van de kiesvereniging Wierden om de afwijzing van het lidmaatschap van de vrouw ook in de statuten op te nemen, werd met een krappe meerderheid verworpen. Het twintigtal Haagse, Groningse en Schoonhovense vrouwen dat al lid was van de partij mocht dat ook blijven, zo besloten de aanwezigen. Nieuwe vrouwen zouden evenwel niet meer toegelaten worden. Verder kreeg het hoofdbestuur de opdracht te gaan onderzoeken hoe vrouwen op een andere manier bij de partij betrokken zouden kunnen worden, bijvoorbeeld door middel van het oprichten van een studievereniging voor vrouwen.

Direct na de vergadering ontbond de werkgroep 'Bouwen' zichzelf. Ze had al eerder laten weten een scheuring in de partij tot elke prijs te willen voorkomen en riep nu op om de eenheid te bewaren. Hovius en partijsecretaris C. Boender, beiden voorstander van een beperkt vrouwenlidmaatschap, lieten weten zich te beraden over hun positie, maar wel lid te blijven van de SGP. Enige tijd later legde Hovius het partijvoorzitterschap neer. Ook trad hij af als hoofdredacteur van *De Banier*. Tweede voorzitter D. Budding nam voorlopig het voorzitterschap waar. Begin oktober trad ook Boender, die 24 jaar lid was geweest van het hoofdbestuur, af als partijsecretaris en bestuurslid. A. de Boer werd waarnemend secretaris. Hoewel enkele leden, waaronder Van Kooten, ten gevolge van het partijbesluit hun lidmaatschap opzegden, vond er geen uittocht van leden plaats. Ook de SGP-jongeren stelden zich loyaal op ten opzichte van de moederpartij. Het bestuur van de jongerenorganisatie - dat overigens zelf voorstander was van een beperkt vrouwenlidmaatschap - stuurde in oktober een brief aan alle 11.500 leden (waarvan 60% van het vrouwelijk geslacht), waarin opgeroepen werd eensgezind verder te gaan.

In november stelde het SGP-hoofdbestuur een commissie in die zich conform het besluit van de huishoudelijke vergadering ging bezighouden met de vraag, hoe de betrokkenheid van vrouwen bij de partij geregeld moest gaan worden. Men had bewust gestreefd naar een breed samengestelde commissie. Zo waren T. Segers, die behoorde tot de bezinningsgroep-PSV, en J. Tanis, voorzitter van de SGP-jongeren, erin vertegenwoordigd. Het advies van de commissie moest voor 1 februari 1994 gereed zijn.

de buitenwacht en de vrouwenkwestie

Niet alleen binnen de partij, maar ook daarbuiten veroorzaakte de discussie over de participatie van vrouwen in de SGP een ongekende beroering. De zusterpartijen GPV en RPF reageerden ongerust, omdat zij vreesden voor een negatieve uitstraling op hun eigen partijen. De Centrale Verbondsraad (het dagelijks bestuur) van het GPV publiceerde in oktober een verklaring, waarin hij te kennen gaf dat de Bijbel zich naar zijn oordeel nergens uitsprak over het vervullen van politieke functies. Het GPV was daarom voorstander van gelijke bestuurlijke verantwoordelijkheden voor man en vrouw. Het Federatiebestuur van de RPF liet weten participatie van vrouwen zelfs te willen bevorderen. Beide partijen benadrukten echter het SGP-besluit te respecteren, hoewel het de samenwerking bij de verkiezingen mogelijkerwijs zou bemoeilijken.

Behalve GPV en RPF mengden ook de overige politieke partijen zich in de discussie, die zich toespitste op de vraag in hoeverre de SGP zich schuldig maakte aan een strafbaar feit door vrouwen te weren. Het Tweede-Kamerlid mevr. L. Groenman (D66) bracht dit punt in februari ter sprake in het parlement, tijdens het debat over de Algemene Wet Gelijke Behandeling. Zij meende dat de SGP te vervolgen zou zijn op grond van het Vrouwenverdrag van de Verenigde Naties. Hierin is de deelname van vrouwen aan politieke partijen namelijk specifiek vastgelegd. In oktober stelden de Tweede-Kamerleden mevr. M. van der Burg (PvdA), mevr. A. Jorritsma Lebbink (VVD), mevr. Groenman en P. Lankhorst (GroenLinks) schriftelijke vragen aan CDA-minister Hirsch Ballin van Justitie over de kwestie. Ze wilden weten welke stappen hij dacht te ondernemen om te voldoen aan het ook door Nederland geratificeerde VN-Vrouwenverdrag. De minister antwoordde dat hij de SGP ongemoeid zou laten, omdat de overheid zich naar zijn mening ten opzichte van politieke partijen terughoudend moest opstellen. Benadeelde burgers konden via de rechter hun gelijk halen.

Ook aan de vrouwenbeweging ging het SGP-standpunt niet ongemerkt voorbij. Begin augustus deden ongeveer twintig vrouwen uit Overijssel aangifte bij de Hengelose politie van een misdrijf gepleegd door de SGP, omdat de partij zou aanzetten tot discriminatie van vrouwen. Ze baseerden zich hierbij op de Grondwet, het Wetboek van Strafrecht en het VN-Vrouwenverdrag.

Hun actie werd ondersteund door het Clara Wichmann-instituut, het wetenschappelijk instituut voor vrouw en recht. Dit instituut had al eerder de regering

benaderd met het verzoek actie te ondernemen tegen de SGP. Een paar dagen later deed ook een vrouw uit Roermond aangifte. Het Openbaar Ministerie in Den Haag, dat de zaak coördineerde omdat de SGP statutair in deze plaats is gevestigd, liet weten te willen wachten met vervolging tot de partij een definitieve beslissing had genomen. Toen het weren van vrouwen uit de SGP in september een feit was geworden, gaf de hoofdofficier van justitie in Den Haag opdracht aan de rijksrecherche om het SGP-besluit te onderzoeken. Hoofdbestuur en Tweede-Kamerfractie van de SGP lieten in een gezamenlijke reactie weten dat de gewraakte beslissing niets met discriminatie te maken had. Het feit dat de oudste partij van Nederland voorwerp was van justitieel onderzoek, zei meer over het veranderende geestelijk klimaat in Nederland dan over de partij zelf, aldus de verklaring. In december was dit onderzoek overigens nog niet afgerond.

Zelfs vanuit het buitenland kwamen er felle reacties op het SGP-besluit. G. Ford, delegatieleider van de Britse socialisten in het Europees Parlement, noemde op een congres van Labour in Brighton de SGP een fundamentalistische partij, berucht om haar oppositie tegen televisie en vrouwenrechten. Zijn partijgenote mevr. C. Crawley, voorzitter van de commissie voor vrouwenrechten van het Europees Parlement, liet weten SGP-Europarlementariër L. van der Waal ter verantwoording te zullen roepen. Van der Waal - overigens zelf voorstander van een beperkt vrouwenlidmaatschap - liet voor de EO-radio weten hier niets voor te voelen.

Algemene Vergadering

De Algemene Vergadering kwam op 27 februari in Utrecht bijeen. Fractievoorzitter in de Tweede Kamer B. van der Vlies deed in zijn rede, getiteld 'In 't midden der gevaren', een dringend beroep op de partij om de eenheid te bewaren. Verder ging hij uitvoerig in op de debatten rond de euthanasiewetgeving, de Wet Gelijke Behandeling en het Verdrag van Maastricht. De afgevaardigden herkozen Van der Vlies met overgrote meerderheid als lijsttrekker voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994. Tevens kwam er een voorstel tot wijziging van de statuten aan de orde. Plaatselijke kiesverenigingen zouden hierdoor slechts toestemming kunnen krijgen om zich te splitsen, nadat ze hierover overleg hadden gevoerd met de statenkring- en provinciale vereniging waartoe ze behoorden. In Rijssen had dit overleg niet plaatsgevonden, waardoor er onenigheid was gerezen tussen de plaatselijke kiesvereniging enerzijds en de statenkring Overijssel-Oost en de provinciale vereniging anderzijds. De statutenwijziging werd met overgrote meerderheid aanvaard.

vijfenzeventigjarig bestaan

Op 24 april was de officiële herdenkingsbijeenkomst in Ede. Het jubileumboek *Van goedertierenheid en trouw: over 75 jaar Staatkundig Gereformeerde Partij, 1918-1993* werd door de redacteur van de bundel, J. Mulder, overhandigd aan partijvoorzitter Hovius en Tweede-Kamerfractievoorzitter Van der Vlies. Op 29 mei vond er een familiedag in Barneveld plaats met als thema 'De SGP voor de verandering?' Op 8 oktober ten slotte waren er nog vier regionale jubileumbijeenkomsten in Goes, Hardinxveld-Giessendam, Hoevelaken en Zwolle over het onderwerp 'Staatkundig gereformeerd en burgemeester; staatkundig gereformeerd en statenlid'.

verkiezingen

Op 15 oktober zond de verkiezingscommissie het ontwerp-programma voor de Tweede-Kamerverkiezingen ter beoordeling toe aan de nevenorganisaties en provinciale verenigingen. Dit was het gevolg van een toezegging die het hoofdbestuur op de Algemene Vergadering van 1990 gedaan had, dat het de inbreng vanuit de partij bij het tot stand komen van het programma zou vergroten. De uiteindelijke vaststelling bleef echter de taak van het hoofdbestuur. Het programma, getiteld *Vast en zeker*, bepleitte extra bezuinigingen van ruim tien miljard gulden in de volgende kabinetsperiode. Dit geld zou onder meer besteed moeten worden aan ontwikkelingssamenwerking, internationaal milieubeleid en steun aan de Oosteuropese landen. In het programma keerde de partij zich verder onder meer tegen de officiële registratie van alternatieve samenlevingsvormen. De samenwerking van SGP met GPV en RPF op Europees niveau kwam onder druk te staan doordat de RPF een vrouw op de kandidatenlijst voor de Europese verkiezingen had geplaatst (zie hiervoor in deze kroniek onder RPF). In december was nog niet duidelijk of er een gemeenschappelijke lijst zou komen. Ook op lokaal niveau leverde de samenwerking soms problemen op. Zo kwam het onder andere in Zoetermeer, Zeist en Houten tot een breuk tussen RPF en GPV enerzijds en de SGP anderzijds. De beide eerste partijen wilden zich het recht voorbehouden om vrouwen op de kandidatenlijsten voor de gemeenteraadsverkiezingen te plaatsen (zie ook deze kroniek onder GPV en RPF).

internationale contacten

Op 12 en 13 maart hield de SGP op verzoek van de Hongaarse partij Szabad Demokraták Szövetsége (SzDSz) een conferentie in Boedapest over milieu, gezondheidszorg en economie, waar onder anderen het SGP-Tweede-Kamerlid J. van de Berg en J. Mulder, directeur van het SGP-studiecentrum, het woord voerden. Een tweede congres vond op 10 en 11 september in Boedapest plaats over de onderwerpen justitie, landbouw en verkeer en vervoer. Ook in Roemenië legde de SGP dit jaar contacten. Op 13 en 14 september was er

een congres in Cluj eveneens over milieu, gezondheidszorg en economie. Om de continuïteit van politieke bewustwordingsactiviteiten in Oost-Europa - ook na het aflopen van de subsidieregeling van het Ministerie van Binnenlandse Zaken - veilig te stellen, werd dit jaar de 'Stichting ondersteuning gereformeerd onderwijs in Oost-Europa' opgericht.

verwante instellingen en publikaties

De Guido de Brësstichting, het SGP-studiecentrum, organiseerde op 2 oktober een jubileumcongres over theocratie. Bovendien hielden de wetenschappelijke bureaus van GPV, RPF en SGP in 1993 nog twee gezamenlijke symposia (zie hiervoor deze kroniek onder GPV). Het Studiecentrum liet een aantal publikaties verschijnen. In februari kwam *Verouderend Nederland* uit, dat handelde over de gevolgen van de vergrijzing voor de samenleving. In juli volgde *Dienstbaar tot gerechtigheid: SGP-visie op de aard en omvang van de overheidstaak*, geschreven door H.F. Massink onder verantwoordelijkheid van een werkgroep, waarin onder anderen het Tweede-Kamerlid J.T. van den Berg zitting had. Begin augustus publiceerde de Guido de Brësstichting *Trouw moet blijken*, een reactie op het in maart verschenen kabinetsstandpunt over de registratie van alternatieve samenlevingsvormen. In de nota, die was geschreven door J. Mulder en A. Wegeman, werd elke registratie afgewezen, een standpunt dat later in het ontwerp-verkiezingsprogramma werd opgenomen.

Het Voorlichtings- en vormingscentrum belegde op 16 oktober samen met de Stichting Burgerschapskunde een symposium in Nijkerk onder het motto 'Gas terug: broeikasbeleid en duurzame ontwikkeling in de gemeente'.

Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD)

1993 begon voor de VVD feestelijk met de viering van haar 45-jarig bestaan. Later in het jaar braken voor de partij onrustige tijden aan, als gevolg van de mogelijke terugkeer van oud-partijleider H. Wiegel in de landelijke politiek.

WAO-crisis

Het jubileumfeest van de VVD op 23 januari werd overschaduwd door de afloop van de dreigende kabinetscrisis over de WAO. H.F. Dijkstal en R.L.O. Linschoten van de VVD-Tweede-Kamerfractie waren na dagen van onderhandelingen tot overeenstemming gekomen met vertegenwoordigers van de CDA-fractie. Het principe-akkoord kreeg het jawoord van politiek leider F. Bolkestein. CDA-fractievoorzitter Brinkman wees het uiteindelijk laat op de avond van de hand (zie hierboven onder CDA), waarna de VVD met lege handen stond.

minderheden

Ook in 1993 bracht Bolkestein de problematiek van de minderheden ter sprake. Begin maart bepleitte hij de instelling door Nederland van quota voor de toelating van migranten. Het aantal toe te laten personen zou per land moeten worden bekeken. Nederland was een immigratieland geworden, aldus Bolkestein, en diende derhalve aan de vestiging van buitenlanders limieten te stellen. Zonder zo'n regeling zouden huisvesting en werkgelegenheid in Nederland niet op peil blijven. Minister D'Ancona (PvdA) van WVC meende dat Bolkestein zich schuldig maakte aan 'stemmingmakerij' met zijn pleidooi om de immigratie te beperken.

Begin november brak Bolkestein op een spreekbeurt een lans voor een strenger asielbeleid. Vluchtelingen uit 'veilige' landen zou de toegang tot Nederland moeten worden geweigerd. Hij meende dat Nederland op dit terrein het voorbeeld van Duitsland moest volgen.

D66 en de paarse coalitie

In maart hield Bolkestein een lezing op de Rijksuniversiteit Leiden, waarin hij D66 op de korrel nam. Volgens hem had deze partij zich de afgelopen jaren steeds meer ontwikkeld tot een traditionele sociaal-democratische partij. Hierdoor zou D66 zelf het grootste obstakel zijn voor de door haar gepropageerde paarse coalitie.

Door Wiegel werd de kans op een paarse coalitie evenmin hoog ingeschat. De oud-leider van de oppositie ten tijde van het kabinet-Den Uyl ging op de 1 mei-viering van de PvdA in debat met E. van Thijn, destijds voorzitter van de Tweede-Kamerfractie van de regeringspartij PvdA (zie in deze Kroniek bij de PvdA). Wiegel stelde dat als het er op aan kwam, zowel de PvdA als de VVD voor samenwerking met het CDA zou opteren.

In oktober nodigde PvdA-voorzitter Rottenberg D66 en de VVD uit om te praten over een mogelijke paarse coalitie. Bolkestein had hier weinig mee op en deed speculaties over zo'n kabinet zonder CDA als 'gezeur' af. Regeren zonder CDA was niet zaligmakend, zo meende hij, het moest over de inhoud gaan.

algemene vergadering

Op 14 en 15 mei hield de VVD haar jaarlijkse algemene vergadering. Op de agenda stonden vooral huishoudelijke zaken. In een forumdiscussie werd gesproken over criminaliteit en onveiligheid. De algemene vergadering nam afscheid van internationaal secretaris J.D. Blaauw (die werd opgevolgd door J.C. van Baalen), ondervoorzitter I. Opstelten (afgelost door J. Gmelich Meijling) en penningmeester P. Ressenaar. Omdat de kandidaat voor het penningmeesterschap zich had teruggetrokken, werd de aftredende penningmeester P. Ressenaar ver-

zocht zijn functie voorlopig waar te nemen (zie over de algemene vergadering verder onder 'partijvoorzitter Van Leeuwen-Schut').

kandidaatstelling Tweede-Kamerverkiezingen en Europese verkiezingen

Bij de kandidaatstelling voor de verkiezingen voor de Tweede Kamer en het Europees Parlement werden voor het eerst de nieuwe reglementen toegepast (zie *Jaarboek 1991 DNPP*, blz. 59). Beide procedures verschilden niet wezenlijk van elkaar. De afdelingen gaven namen van mogelijke kandidaten door aan het hoofdbestuur. Op basis van deze twee groslijsten - waaraan de namen van de zittende parlementariërs waren toegevoegd - stelde het hoofdbestuur de ontwerp-kandidatenlijsten op. Hierbij liet het zich adviseren door de 'Commissie Europees Parlement' (onder leiding van oud-europarlementariër H.R. Nord), dan wel de 'Commissie Tweede Kamer' (onder voorzitterschap van oud-minister G.M.V. van Aardenne). Deze commissies hadden met alle kandidaten sollicitatiegesprekken gevoerd. Ook de voorzitters van de kamercentrales konden nog (op 2 oktober) hun oordeel geven. Daarop stelde het hoofdbestuur de ontwerp-kandidatenlijsten op 11 oktober vast. De afdelingen en kamercentrales konden vervolgens wijzigingsvoorstellen indienen. Uiteindelijk zou een buitengewone algemene vergadering in februari 1994 de lijsten definitief vaststellen.

In oktober werd de samenstelling van de ontwerp-kandidatenlijsten bekend. Bij de kamerverkiezingen was de fractievoorzitter in de Tweede Kamer, Bolkestein, lijstaanvoerder. Hij werd gevolgd door het kamerlid E.G. Terpstra. Nieuwkomers waren onder anderen A.L.E.C. van der Stoep, voorzitter van de VVD-gemeenteraadsfractie in Amsterdam, en O. Cherribi. Deze kandidaat van Marokkaanse afkomst had op aanbeveling van Bolkestein een verkiesbare plaats gekregen. Op de lijst ontbrak de naam van de makelaar H. Mens. Deze had zich kandidaat gesteld na - volgens zijn zeggen - daartoe te zijn gevraagd door partijvoorzitter mevr. E.J.J.E. van Leeuwen-Schut. In de partijtop was men niet zo ingenomen met zijn kandidatuur. Toen Mens niet op de kandidatenlijst voorkwam, overwoog hij zelf een partij op te richten, de Liberale Partij Nederland. Uiteindelijk zag hij van dit voornemen af en wilde hij steun zoeken bij de partijafdelingen om een plaats op de kandidatenlijst te bemachtigen.

Lijsttrekker bij de Europese verkiezingen werd evenals in 1989 G.M. de Vries. Tweede kandidaat was het Tweede-Kamerlid J.G.C. Wiebenga.

partijvoorzitter Van Leeuwen-Schut

De kritiek op de stijl van leiding geven van partijvoorzitter mevr. Van Leeuwen-Schut, de eerste betaalde (part-time) voorzitter in de geschiedenis van de VVD, hield ook in 1993 aan (zie *Jaarboek 1992 DNPP*, blz. 49).

Begin mei, vlak voor de algemene vergadering van 14 en 15 mei, bood het hoofd-

bestuur zijn excuses aan internationaal secretaris en Tweede-Kamerlid J.D. Blaauw aan. Blaauw was er door partijvoorzitter Van Leeuwen-Schut van beticht oneigenlijk gebruik te hebben gemaakt van partijgelden. Zij had in dit verband tegenover Blaauw van 'fraude' gesproken (*NRC-Handelsblad*, 13 mei 1993). De kascommissie stelde echter vast dat er niets onrechtmatigs was gedaan door de D.W. Dettmeijerstichting, een aan de VVD gelieerde organisatie die Midden- en Oosteuropese zusterpartijen ondersteunt. Van Leeuwen-Schut onderschreef op de algemene vergadering dat er geen laakbare handelingen waren gepleegd en erkende dat er 'te harde termen' waren gevallen (*de Volkskrant*, 15 mei 1993).

Op 11 mei, aan de vooravond van de algemene vergadering, legde R.E. de Wit zijn functie als interim-directeur van het partijsecretariaat neer. In een brief aan het hoofdbestuur gaf hij te kennen dat zijn beslissing veel te maken had met de moeizame samenwerking met Van Leeuwen-Schut.

De weerstand tegen het soms eigenzinnige optreden van de partijvoorzitter leefde ook aan de basis. Op de algemene vergadering was door de kamercentrale Drenthe een motie ingediend, dat het lidmaatschap van het hoofdbestuur onverenigbaar stelde met dat van de Staten-Generaal of het Europees Parlement. Het voorstel leek te zijn gericht tegen Van Leeuwen-Schut, die deel uitmaakte van de Eerste Kamer. De kamercentrale trok op de algemene vergadering de motie in. Wel werd een motie van de afdeling Maassluis aangenomen, waarin werd gevraagd dat de meningsverschillen in de partijtop snel zouden worden bijgelegd en niet in de media zouden worden uitgevochten.

Vanwege de deining was de avond vóór de algemene vergadering het hoofdbestuur in een extra 'Periodiek Overleg' met de voorzitters van de kamercentrales bijeengekomen. Onder andere werd gesproken over het voornemen van Van Leeuwen-Schut om het dagelijks bestuur van de partij te concentreren in een presidium van twee à drie personen. Dit plan had mede bijgedragen tot de onrust. Bij het overleg was ook politiek leider Bolkestein aanwezig, die aandrang op rust in de partij.

kandidatuur van Wiegel

Op 28 april bezochten de voorzitters van de kamercentrales Drenthe, Gelderland en Overijssel (namens tien kamercentralevoorzitters) de Commissaris van de Koningin Wiegel met de vraag of hij eventueel een plaats op de kandidatenlijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen wilde innemen. In de opiniepeilingen bleek de oud-partijleider nog altijd een zeer populair politicus. Wiegel hield de boot af, zonder dat hij overigens de deur geheel sloot: in het najaar moest men maar eens terugkomen.

Achter de schermen werd echter doorgepraat over een mogelijke *come-back* van Wiegel. Begin juni vroeg Van Aardenne, de voorzitter van de Commissie Tweede Kamer, aan partijvoorzitter Van Leeuwen-Schut om met Wiegel een gesprek te hebben over zijn mogelijke beschikbaarheid. Van Leeuwen-Schut gaf

aan dit verzoek geen gehoor. De kwestie kwam ook ter sprake op een bijeenkomst van het hoofdbestuur, de voorzitter van de VVD-Eerste-Kamerfractie D. Luteijn en de voorzitters van de kamercentrales, op 19 juni in Garderen. In afwezigheid van Bolkestein werd toen op instigatie van Luteijn en Van Leeuwen-Schut besloten om Wiegel niet als kandidaat toe te voegen aan de groslijst voor de kamerverkiezingen (*de Volkskrant*, 19 augustus 1993). Begin juli meldde Van Leeuwen-Schut dit aan Wiegel. Volgens haar was het hoofdbestuur bij zijn besluit ervan uitgegaan dat Wiegel geen Tweede-Kamerlidmaatschap ambieerde. In zijn reactie vroeg Wiegel zich af waarom het hoofdbestuur voor zijn besluit geen 'vertrouwvol gesprek' met hem had gehad (*de Volkskrant*, 19 augustus 1993). Van Leeuwen-Schut liet daarop weten dat zoiets zou kunnen worden uitgelegd als een gebrek aan vertrouwen van het hoofdbestuur in de beoogde lijsttrekker Bolkestein. Ze vroeg Wiegel wel of hij beschikbaar was voor een eventuele ministerspost in een volgend kabinet.

De roep in de VVD om Wiegel was daarmee niet verstomd. Het Eerste-Kamerlid en oud-partijvoorzitter L. Ginjaar liet in een interview in *Elsevier* (7 augustus 1993) weten dat Wiegel terug moest keren in de Nederlandse politiek. Voor Wiegel hoefde het echter allemaal niet meer. De hoofdrolspeler liet weten dat het lijsttrekkerschap voor hem 'een gepasseerd station' was. 'Allerlei mensen zouden een enorm gezichtsverlies lijden als ik mij beschikbaar zou stellen. Daar is de partij mij te dierbaar voor', aldus Wiegel in *Elsevier* (21 augustus 1993). Toen elf van de achttien kamercentralevoorzitters een oproep deden aan het hoofdbestuur om Wiegel alsnog te vragen zich kandidaat te stellen, liet hij op 23 augustus weten niet terug te zullen keren naar Den Haag. Hij riep op de rijen te sluiten achter de beoogde lijsttrekker Bolkestein. Na een gesprek die avond met Bolkestein gaf Wiegel te kennen geen rol te zullen spelen in de verkiezingscampagne.

Door haar handelwijze bij de mogelijke kandidatuur van Wiegel raakte de positie van partijvoorzitter Van Leeuwen-Schut in het geding. Op 28 augustus moest zij op een speciale bijeenkomst van het hoofdbestuur, de Tweede-Kamerfractie en de kamercentralevoorzitters in Garderen verantwoording afleggen. Van Leeuwen-Schut verweerde zich tegen de kritiek door mee te delen dat zij verschillende keren tevergeefs had geprobeerd om een afspraak met Wiegel te maken. Bolkestein hield de aanwezigen voor dat het afgelopen moest zijn met 'het getoeter' van prominente VVD-ers in de media; hij wilde rust in de partij. Wat later werd bekend dat de kamercentralevoorzitters Van Leeuwen-Schut de wacht hadden aangezegd en dat zij in mei 1994, wanneer haar termijn als partijvoorzitter afliep, niet voor herverkiezing in aanmerking zou komen. Na een rondtocht langs een tiental kamercentralevoorzitters liet Van Leeuwen-Schut op 6 september aan het hoofdbestuur weten in mei 1994 af te zullen treden en zich dus niet herkiesbaar te stellen.

Enkele maanden nadat hij had bekend gemaakt niet in de landelijke politiek te

zullen terugkeren, kwam Wiegel in het openbaar op de zaak terug. In november gaf hij bij de presentatie van het boek *Hans Wiegel en het spel om de macht* ronduit toe, graag te zijn teruggekeerd in de landelijke politiek. Bolkestein was voor Wiegel degene die dat had geblokkeerd; Van Leeuwen-Schut was slechts de boodschapper geweest. Hij zei teleurgesteld te zijn in het hoofdbestuur, wiens handelwijze hij 'niet zo dapper' noemde (*NRC-Handelsblad*, 4 november 1993). Half november bood Wiegel zijn ontslag aan als Commissaris van de Koningin in Friesland. Hij had deze functie sinds 1982 vervuld. Met ingang van 1 februari 1994 werd hij voorzitter van het Kontaktorgaan Landelijke Organisaties van Ziektekostenverzekeraars (KLOZ).

opvolging Van Leeuwen-Schut

Nadat Van Leeuwen-Schut had aangekondigd zich in mei 1994 niet verkiesbaar te stellen voor het partijvoorzitterschap, werd een commissie ingesteld onder leiding van H.E. Koning (voorzitter van de Algemene Rekenkamer). Deze commissie moest het hoofdbestuur adviseren bij de voordracht van kandidaten voor het voorzitterschap en het ondervoorzitterschap (de fungerende ondervoorzitter J. Gmelich Meijling stelde namelijk met Van Leeuwen-Schut zijn functie in mei 1994 ter beschikking). De commissie stelde oud-staatssecretaris van Defensie W.K. Hoekzema (momenteel burgemeester van Huizen) voor als kandidaat voor de functie, die als deeltijdbaan vervuld zou moeten worden. R. Haafkens werd voorgedragen voor de vacature van ondervoorzitter.

verkiezingsprogramma Tweede-Kamerverkiezingen

In september verscheen het ontwerp-verkiezingsprogramma *Nederland moet weer aan de slag*, opgesteld door een commissie onder voorzitterschap van Luteijn, de voorzitter van de VVD-senaatsfractie. Het ontwerp bestond uit een negental korte paragrafen, met daarop een uitgebreide toelichting. Voorgesteld werd zeventien miljard gulden extra te bezuinigen, onder andere door te korten op de uitkeringen. Het minimumloon zou afgeschaft dienen te worden. Extra geld moest worden uitgetrokken voor onder meer de misdaadbestrijding en voor verlaging van het financieringstekort. Door middel van 'inburgeringscontracten' wilde de VVD minderheden integreren. Het idee van Bolkestein om voorkeurstemmen een zwaarder gewicht te geven (zie hierna onder 'voorkeurstemmen'), was eveneens in het program opgenomen. Ook werd de invoering van een correctief referendum bepleit.

PvdA en D66 namen scherp stelling tegen het VVD-program. De werkgeversorganisaties VNO en NCW toonden zich ingenomen; de werknemersorganisaties FNV en CNV reageerden uitgesproken negatief. In de pers werd

van een 'ruk naar rechts' van de VVD gesproken. Op de partijraad van 25 september werd besloten om aan het negen punten tellende program een tiende toe te voegen. Op voorstel van de Tweede-Kamerfractie besloot de partijraad een half miljard gulden extra te reserveren voor de zorgsector. Volgens het kamerlid Terpstra was dat gebeurd om zo een sterker 'sociaal gezicht' te laten zien (*NRC-Handelsblad*, 27 september 1993). Voor het overige ging de partijraad akkoord met het ontwerp, zij het dat het correctieve referendum bij een meerderheid niet goed viel.

Later besloot de programcommissie onder druk van de achterban het punt van de afschaffing van het minimumloon te laten varen. In plaats daarvan werd verlaging van het minimumloon voorgesteld. De algemene ledenvergadering van januari 1994 zou het laatste woord spreken over het program.

verkiezingsprogramma Europese verkiezingen

Op 9 oktober boog de partijraad zich over het ontwerp-program voor de Europese verkiezingen. Eerder al was dit door de partijcommissies besproken. Het congres van de Europese Liberalen en Democraten (ELDR) stelde op 10 december in Engeland het verkiezingsprogramma van de Europese liberalen uiteindelijk vast. De VVD was tevreden over haar inbreng: een aantal van haar amendementen over het veiligheids- en monetaire beleid werden aangenomen. Ook een resolutie over onder andere de positie van het Nederlands als officiële taal in de Europese Unie werd aanvaard.

voorkeurstemmen

In juni onthulde Bolkestein in het gebouw van de Tweede Kamer een borstbeeld van Thorbecke, een geschenk van de VVD-fractie aan het parlement. Bij die gelegenheid lanceerde Bolkestein een voorstel om de kiezer bij de verkiezingen meer invloed te geven, door de partijen geen rangschikking meer op de kandidatenlijsten te laten aanbrengen. De volgorde zou door loting of op alfabet kunnen plaatsvinden. Door het uitbrengen van voorkeurstemmen zouden de kiezers kunnen laten merken wie ze het meest geschikt vonden om hen te vertegenwoordigen. 'Kandidaten kunnen dan niet meer op de slippen van hun lijsttrekker de Kamer betreden, maar dienen zich een eigen achterban te verwerven', aldus Bolkestein (*de Volkskrant*, 2 juni 1993). De partijen zouden nog wel de lijsttrekker moeten aanwijzen.

Het idee van Bolkestein kwam overeen met een suggestie van het oud-Kamerlid voor de CPN M. Ernsting (GroenLinks). Deze had het ingebracht in de commissie-De Koning over staatkundige vernieuwing, waarvan hij deel uitmaakte. De commissie wilde er niet aan, omdat zij vreesde dat de verkiezingscampagne te persoonlijk zou worden.

partijbijeenkomsten

Op 3 april kwam de partijraad bijeen met als thema het ouderenbeleid. De discussie vond plaats aan de hand van het rapport *Ouderen in beweging*, opgesteld door de werkgroep-Ouderenbeleid onder voorzitterschap van de burgemeester van Zwolle, L. Hermans. De partijraad sprak de wens uit dat het hoofdbestuur in de toekomst meer aandacht aan de ouderenproblematiek zou besteden. Daartoe werd enige tijd later een adviesgroep geformeerd.

Op 16 april werd door het hoofdbestuur een 'klankbordconferentie' belegd, in samenwerking met de Vereniging van Staten- en Raadsleden. Op deze bijeenkomst stond de discussienota *Landbouw, natuur en milieu, platteland* centraal. Dit rapport was opgesteld door een werkgroep onder leiding van J. Remkes, gedeputeerde van de Staten van Groningen. In aanvulling hierop volgde op 17 april de themadag Landbouw.

Op 24 april werd een 'flitscongres' gehouden, georganiseerd door een viertal kamercentrales. Op deze wijze werd partijleden gelegenheid geboden om de VVD-Tweede-Kamerfractie aan te spreken over de Prioriteitennota, nog voor de parlementaire behandeling.

Sociale zekerheid en basisinkomen stonden centraal op de themadag die op 5 juni werd gehouden. De economen D.J. Wolfson (PvdA) en K. Groenveld, directeur van de Prof.mr. B.M. Teldersstichting, kruisten over deze onderwerpen de degens.

Op 30 oktober vond een themadag plaats over de ontwikkelingen in Midden- en Oost-Europa. Aansluitend op deze bijeenkomst was een studiereis georganiseerd door dit gebied.

Op 4 september vond een studiedag over het basisonderwijs plaats, georganiseerd door de partijcommissie-Onderwijs

partijfinanciën

In november werd bekend dat de afdeling-Maastricht van de VVD giften van het bedrijfsleven had ontvangen voor de plaatselijke verkiezingskas. Hiertoe was de stichting 'Vox Libera' in het leven geroepen. De voorzitter van de kamercentrale Limburg keurde deze handelwijze af. De VVD kende overigens geen landelijke richtlijnen inzake giften, maar zou wel van de afdelingen een 'grote terughoudendheid' verlangen (*Trouw*, 3 november 1993).

Een maand later lekte uit dat de landelijke VVD in december 1991 het bedrijfsleven om financiële steun had gevraagd. Na een bijeenkomst met vertegenwoordigers van een aantal grote bedrijven ontvingen deze een brief ondertekend door partijvoorzitter Van Leeuwen-Schut, waarin deze om geld voor de VVD vroeg teneinde de belangen van het bedrijfsleven goed te kunnen behartigen. De bedelbrief zou niets hebben opgeleverd.

FPÖ

Na zich jarenlang verzet te hebben tegen het lidmaatschap van de Oostenrijkse FPÖ van de Liberale Internationale (zie het *Jaarboek 1991 DNPP*, blz. 58) kreeg de VVD in 1993 haar zin. Het presidium van de Internationale besloot de FPÖ van de omstreden politicus J. Haider te royeren vanwege 'het aanwakken van vreemdelingenhaat'. Hieraan was een onderzoek voorafgegaan van de secretaris-generaal van de Liberale Internationale, de Nederlander J. Maaten. Deze had in maart in Oostenrijk gesprekken met Haider en met zijn opposanten gevoerd. Het besluit diende nog bekrachtigd te worden door het komende congres van de Liberale Internationale. De FPÖ hield echter de eer aan zichzelf en zei voor die tijd haar lidmaatschap op.

internationale contacten

In de zomer organiseerde de VVD een verkiezingsseminar voor liberale partijen uit de Baltische staten. Daarbij was een samenwerkingsovereenkomst gesloten met de Friedrich Naumann-Stiftung van de Duitse *Freie Demokratische Partei* (FDP). De FNS stelde haar bureaus in deze landen ter beschikking van de VVD, die in ruil voor deze medewerking haar projecten openstelde voor deelname van de Duitse liberalen. In het nieuwe Oost-Europa-programma van de VVD werden ook de liberale partijen uit Polen, Tsjechië, Hongarije en Slovenië betrokken.

verwante organisaties en publikaties

Op 22 januari organiseerde de Prof.mr. B.M. Teldersstichting - het wetenschappelijk bureau van de VVD - samen met het DNPP een symposium over de geschiedenis van het liberalisme met als titel 'Van Thorbecke tot Telders'. Sprekers waren de historicus E.H. Kossmann en de politicoloog J.Th.J. van den Berg. In maart verscheen de notitie *Rondom de nationale ombudsman*, opgesteld door J.M. Polak, F.D. van Heijningen en J.G.C. Wiebenga en uitgegeven door de Teldersstichting. Tien jaar na de invoering van dat instituut werd de balans opgemaakt. Aanbevolen werd om in elke provincie een ombudsman aan te stellen. Een verslag van het symposium dat de Teldersstichting in juni 1992 had gehouden over het allochtonenbeleid verscheen een jaar later als *Meningen over migranten*.

Op 19 en 20 februari hield de Organisatie Vrouwen in de VVD haar jaarlijkse congres over individualisering. Partijvoorzitter Van Leeuwen-Schut toonde zich weinig ongelukkig over een eventuele opheffing van de Emancipatieraad, wanneer het kabinet er tenminste in zou slagen het aandeel vrouwen in andere adviesraden te vergroten. Deze opmerking van Van Leeuwen-Schut, die zelf

voorzitter van de raad was geweest, werd haar niet in dank afgenomen door de huidige voorzitter, haar partijgenote mevr. G. den Ouden. Zij vond dat haar voorganger te hard van stapel liep.

In februari verscheen de discussienota *Toekomst van de provincie*, gepubliceerd door een werkgroep van de Vereniging van Staten- en Raadsleden. De Vereniging belegde in het voorjaar een bijeenkomst met gemeentesecretarissen van VVD-huize. Besloten werd een platform voor hen in het leven te roepen, waarvan de Vereniging en de partij zelf gebruik van zouden kunnen maken. Op 5 en 6 november hield de Vereniging van Staten- en Raadsleden haar jaarlijkse congres, dat geheel in het teken van de verkiezingen van 1994 stond.

De JOVD kwam in 1993 verschillende keren bijeen. Op het congres van 20 en 21 maart bepleitte voorzitter K. Petersen de vorming van een nieuwe partij die 'alle liberaal denkenden' binnen VVD, D66, PvdA en GroenLinks zou moeten verenigen (*Driemaster*, apr./mei 1993). Het congres van 13 en 14 november stelde het politieke program van de jongerenorganisatie vast.

Aan het einde van het jaar verscheen de notitie *Liberaal belastingbeleid*, opgesteld door de partijcommissie-Belastingen.

personalia

Op 5 januari overleed K. Wiersma, staatssecretaris van Justitie in de jaren 1970-1971 tijdens het kabinet-De Jong. Van 1974 tot 1981 was hij raadsheer bij de Hoge Raad en van 1977 tot 1987 lid van de Raad van State in buitengewone dienst.

Op 15 januari was H.H. Jacobse overleden. Hij was van 1977 tot 1986 lid van de Tweede Kamer. Hij begon zijn politieke loopbaan in de JOVD, waarvan hij in 1956-1959 voorzitter was. Hij behoorde tot de oprichters van het Des-Indesberaad, waar door leden van de VVD, PvdA en D66 gediscussieerd werd over een paarse coalitie.

In februari kwam het Tweede-Kamerlid mevr. S. van Heemskerck Pillis-Duvekot in opspraak, toen bekend werd dat zij in 1988 en 1989 als bestuurslid van Veronica betrokken was bij de oprichting van RTL-Véronique. Van Heemskerck had eerder ontkend dat zij wist van de financiële betrokkenheid tussen de twee omroeporganisaties. Uit de notulen van bestuursvergaderingen die *de Volkskrant* (10 februari 1993) publiceerde, bleek dat zij een 'actieve rol' speelde, aldus het dagblad. Volgens mevr. Van Heemskerck Pillis-Duvekot konden haar persoonlijk 'geen serieuze verwijten' worden gemaakt.

J.R. Voûte, lid van de Eerste Kamer van de VVD van 1976 tot 1980, overleed op 1 maart. Hij was jarenlang lid van de Provinciale Staten van Noord-Holland geweest.

Op 9 april overleed J.G. Bruggeman, Tweede-Kamerlid van 1985-1986.

Op 13 april overleed M.J.M. Tripels. Hij maakte deel uit van de Tweede-Kamerfractie van de VVD in de periode 1978-1986.

Op 18 juni overleed Y.P.W. van der Werff. Hij was lid van de Eerste Kamer vanaf 1969.

Op 23 oktober nam W.J.A. van den Berg afscheid van het partijsecretariaat. Na een korte periode waarin hij honorair algemeen secretaris was (1975-1977), vervulde hij deze functie tot 1993 bezoldigd.

In het najaar verliet mevr. N.J. Ginjaar-Maas de Tweede Kamer. Zij was lid in de jaren 1973-1982 en vanaf 1989. In de periode 1982-1989 was zij staatssecretaris van Onderwijs en Wetenschappen. Zij werd adviseur van PvdA-staatssecretaris M.J. Cohen van Onderwijs en Wetenschappen. Ginjaar-Maas werd als kamerlid opgevolgd door J. Remkes, oud-voorzitter van de JOVD en van de Vereniging van Staten- en Raadsleden en gedeputeerde in de Groninger Provinciale Staten.

Eind november raakte waarnemend penningmeester P. Ressenaar in opspraak, als gevolg van vermeende financiële onrechtmatigheden bij een onroerend goedfonds waarvan hij commissaris was. In een tv-programma van de NOS werd hij beschuldigd van belangenverstrengeling. Ressenaar nam dit niet en eiste in een kort geding rectificatie. De rechter stelde de NOS echter in het gelijk.

Op 23 december overleed J. Fortanier-De Wit. Zij had zitting in de Tweede Kamer van 1946 tot 1958. De eerste twee jaar van haar kamerlidmaatschap had zij zitting voor de Partij van de Vrijheid, de voorloper van de VVD.

'WIJ ZIJN EEN PARTIJ VOOR NORMAAL DENKEN...'

Stadspartijen en hun betekenis voor de lokale democratie

S. Zouridis en P.W. Tops

1. Inleiding

Begin november 1993 koos het bekende PvdA-lid Jan Nagel voor het oprichten van de lokale lijst 'Leefbaar Hilversum'. Het was volgens de oprichter niet mogelijk om de plaatselijke PvdA te overtuigen 'dat hun beleid niet deugt'. Daarom had hij gekozen voor een 'nieuwe club met frisse ideeën'. Al eerder zagen in andere Nederlandse steden dergelijke initiatieven het licht. Rotterdam, Utrecht, Arnhem en Leiden zijn daarvan voorbeelden. Tevens werd bij de tussentijdse raadsverkiezingen, die op 1 december 1993 als gevolg van een gemeentelijke herindeling in Noordoost-Brabant werden gehouden, de lokale lijst Voor De Gemeenschap in één klap met vijf zetels in de raad van Oss gekozen.

Eveneens in november 1993 werden in 's-Hertogenbosch de resultaten bekend van een opiniepeiling onder de burgers. Het resultaat: winst voor de meeste landelijke partijen en een dramatisch verlies voor de twee stadspartijen die in 's-Hertogenbosch actief zijn (Knillis en Bosch Belang).

In de aanloop naar de gemeenteraadsverkiezingen van 1994 is aldus sprake van ambivalente signalen als het gaat om stadspartijen. Enerzijds zien we dat nieuwe stadspartijen worden opgericht, terwijl anderzijds het electorale perspectief daartoe in sommige gevallen geen aanleiding lijkt te geven.

In dit artikel zal het fenomeen van de stadspartijen aan een analyse worden onderworpen. We zullen eerst definiëren wat we onder stadspartijen verstaan. Tevens geven we aan waar ze te vinden zijn en welke typen stadspartijen kunnen worden onderscheiden. Daarna zullen we enkele kenmerken van lokale lijsten in *communale* gemeenten confronteren met die van de stadspartijen. Vervolgens gaan we in op de verschillen tussen stadspartijen aan de ene kant en de afdelingen van landelijke partijen aan de andere, en op de betekenis van stadspartijen voor de lokale democratie.

We baseren ons in dit artikel op informatie die we hebben verkregen uit een telefonische rondgang langs de verschillende stadspartijen.¹ We hebben in dat

onderzoek de vertegenwoordigers van de bestaande lokale lijsten in gemeenten met meer dan 50.000 inwoners (meestal fractievoorzitters in de gemeenteraad) met meer dan één zetel, alsmede representanten van nieuwe initiatieven gevraagd naar de aanleiding voor de oprichting van de stadspartij, het functioneren van de stadspartij en het gepercipieerde verschil met de landelijk georganiseerde fracties in de gemeenteraad.²

2. Wat zijn stadspartijen?

In navolging van Van Tilburg en Tops onderscheiden we in dit artikel lokale partijen en lokale lijsten.³ Het verschil tussen deze twee lokale politieke actoren is dat de lokale partijen wel een officiële binding hebben met een landelijke partijorganisatie (CDA, PvdA, VVD en dergelijke), terwijl de lokale lijsten zo'n binding ontberen. Lokale lijsten nemen dus zelfstandig deel aan de gemeenteraadsverkiezingen, onafhankelijk van landelijk opererende partijen.

Lokale lijsten zijn geen nieuw fenomeen in Nederland. Van oudsher komen zij voor in katholieke streken in Noord-Brabant, Limburg en daarbuiten. Juist in die gebieden is hun positie de afgelopen decennia verzwakt. Deze verzwakking heeft onder meer te maken met een succesvolle strategie van het CDA om zoveel mogelijk lokale lijsten in de gemeenten met (voorheen) een katholieke monocultuur over te nemen. Het CDA heeft zijn electorale stabilisatie bij gemeenteraadsverkiezingen niet in de laatste plaats te danken aan dit overnemen van lokale lijsten.⁴ Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1990 hebben de lokale lijsten zich overigens grotendeels gehandhaafd.⁵

Ook buiten de eertijds door de katholieke zuil gedomineerde gebieden komen wel lokale lijsten voor, hoewel hun aantal daar minder omvangrijk en frequent is. Zo behaalden de lokale lijsten in 1974 zo'n acht procent van de stemmen buiten Limburg en Noord-Brabant. Na een terugval in de periode 1978-1986 was in 1990 dit percentage weer terug op acht procent.

Lokale lijsten zijn echter nog geen stadspartijen.*) We hebben het begrip 'stadspartij' in dit artikel gereserveerd voor lokale lijsten in gemeenten met meer dan 50.000 inwoners. Deze gemeenten worden gekenmerkt door een 'nationaal partijsysteem'. In tegenstelling tot de communale partijsystemen, waarin de gemeenteraad wordt gedomineerd door lokale lijsten, zijn in de gemeenten met meer dan 50.000 inwoners de lokale partijen dominant. Stadspartijen functioneren dus in een partijsysteem dat sterk wordt beïnvloed door partijen met een landelijke binding.

---

* Hoewel het in onze terminologie consequenter zou zijn om van 'stadsljsten' te spreken, volgen we toch het algemeen spraakgebruik waarin de term 'stadspartijen' inmiddels is ingeburgerd.

Tabel 1. Overzicht van de stadspartijen in Nederlandse gemeenten

Stadspartij	Gemeente	Zetels
Stadsbelang	Alkmaar	5
Almere Partij	Almere	2
Groen Amsterdam	Amsterdam	2
Capelse Democraten	Capelle aan den IJssel	2
Stadsbelangen	Delft	5
Deventer Belang	Deventer	4
Gemeentebelangen Ede	Ede	2
Gemeentebelangen Gouda	Gouda	1
Haarlemmermeerse Actieve Politiek	Haarlemmermeer	1
Nieuw Groen '90	Haarlemmermeer	1
Groepering Heerlen-Noord	Heerlen	7
Sociaal Democraten Helmond	Helmond	3
Burgerbelangen Hengelo	Hengelo	2
Knillis	's-Hertogenbosch	3
Bosch Belang	's-Hertogenbosch	2
Hilversum 2000	Hilversum	7
Belangen Behartiging Kerkrade	Kerkrade	7
Burgerbelangen	Kerkrade	5
Senioren Partij Maastricht	Maastricht	2
Roosendaalse Lijst Piet Rampaart	Roosendaal en Nispen	7
Roosendaal Belang	Roosendaal en Nispen	1
Algemene Bejaarden Partij Tilburg	Tilburg	3
Sport en Welzijn '86	Tilburg	1
Zaanstads Onafhankelijke Groepering	Zaanstad	3
Swollwacht	Zwolle	2
Stadspartij Arnhem	Arnhem	1
Voor De Gemeenschap	Oss	5

3. Stadspartijen in Nederland

3.1 Frequentie

Ook in de grotere gemeenten in Nederland komen lokale lijsten voor. In de huidige raadsperiode is bijvoorbeeld in 38 procent van de gemeenten met meer dan 50.000 inwoners ten minste één lokale lijst vertegenwoordigd. In tabel 1 op blz. 77 is aangegeven welke stadspartijen we in de Nederlandse gemeenten hebben aangetroffen, waarbij tevens het aantal raadszetels vóór de raadsverkiezingen van maart 1994 is vermeld. In dit overzicht zijn de Socialistische Partij (SP) en de Fryske Nasjonale Party (FNP) overigens niet meegenomen. De partij Groen Amsterdam is inmiddels opgesplitst in twee lokale lijsten, te weten Groen Amsterdam en ECO 2000. ECO 2000 is hier opgevat als nieuwe stadspartij. De Capelse Democraten zijn per 1 januari 1992 opgegaan in D66. Voor De Gemeenschap is op 1 december 1993 in de gemeenteraad van Oss gekozen. Stadspartij Arnhem is een afsplitsing van de Arnhemse PvdA-fractie en heeft nog niet zelfstandig aan de gemeenteraadsverkiezingen deelgenomen.

Dit zijn de stadspartijen die op dit moment zetels bezetten in gemeenteraden. Naast deze partijen zijn er, met name het afgelopen jaar, nogal wat initiatieven geweest voor de oprichting van een nieuwe stadspartij. De initiatieven die we in ons onderzoek hebben betrokken, zijn vermeld in tabel 2.

Tabel 2. Nieuwe stadspartijen

Nieuwe partij	Gemeente
Stadspartij Rotterdam	Rotterdam
Algemeen Utrechts Belang (A.U.B.)	Utrecht
Stadspartij Purmerend	Purmerend
Initiatiefgroep Democratisch Alphen	Alphen aan den Rijn
Stad Haarlem	Haarlem
ECO 2000	Amsterdam
Leefbaar Leiden	Leiden

3.2 Ontstaansgrond

Uit het onderzoek is gebleken dat (structurele) onvrede de belangrijkste ontstaansgrond voor de stadspartijen is. De bestaande stadspartijen waren vooral ontevreden met het gemeentelijk beleid of met een bepaalde lokale partij. Met name de PvdA scoorde daarbij hoog, hetgeen waarschijnlijk samenhangt met de sterke positie van de PvdA in grote gemeenten. Interne conflicten en onvrede met die partij hebben bijvoorbeeld geleid tot de oprichting van Stadsbelangen Delft, Sociaal Democraten Helmond en Deventer Belang. Daarbij kon het ook voorkomen dat iemand niet op een verkiesbare plaats werd gezet bij een bepaalde partij en vervolgens zelf een partij oprichtte. In de grotere gemeenten in het Zuiden van Nederland speelde ontevredenheid met het CDA (of daarvoor met de KVP) soms een rol. Zo ontstond Burgerbelangen Kerkrade omdat een aantal mensen zich niet aan het plaatselijke CDA wenste te conformeren.

In de laatste jaren is ook een aantal initiatieven voortgekomen uit onvrede met het functioneren van de lokale democratie als zodanig. De 'arrogantie van het gemeentebestuur' of een in de ogen van betrokkenen als onbevredigend ervaren inspraakprocedure, maar ook het 'politieke gerommel' of een 'affaire' kunnen aanleiding zijn voor het oprichten van een stadspartij.

Voor het eerst sinds lange tijd lijkt dit soort partijen een kans te hebben om een factor van betekenis te worden in de lokale politiek van de grote steden. Dat heeft enerzijds te maken met electorale verschuivingen. Het verwachte verlies van de PvdA en de winst van D66 en van de Centrumdemocraten, alsmede de vermindering van het opkomstpercentage hebben onder andere ertoe geleid dat er een potentiële electorale markt ontstaan is voor partijen die zich afzetten tegen de gevestigde landelijke partijen. Niet alleen onder het electoraat, maar ook onder de politieke elite lijkt er meer dan voorheen ruimte te bestaan voor specifiek lokale vormen van politiek. Kenmerkend voor de initiatieven rond de stadspartijen is dat zij op een welwillend onthaal van een deel van de politiek-maatschappelijke elite kunnen rekenen, die in de stadspartijen haar eigen onvrede over 'de politiek' deels tot uitdrukking ziet komen. In enkele gevallen doen zij - schrijvers, wetenschappers, journalisten - ook actief mee aan de organisatie van stadspartijen.

Toch moet het succes van stadspartijen nog worden afgewacht. Hierboven is al gewezen op de opiniepeiling in Den Bosch. Uit deze enquête bleek dat het succes van stadspartijen niet gegarandeerd is, hoewel in deze gemeente sprake is van een specifieke situatie met reeds lang bestaande stadspartijen.

3.3 Typen

Wij willen voor een categorisering van de stadspartijen een tweetal typen onder-

scheiden. Ten eerste zijn er stadspartijen die voor één bepaald belang opkomen. Dit type stadspartijen maakt er geen geheim van vanuit een specifieke invalshoek het gemeentelijk beleid te benaderen. Zij zijn op basis van hun prioriteiten gekozen en komen daar in de gemeenteraad voor op. Dat belang waarvoor ze staan kan een bevolkingsgroep zijn, zoals de ouderen bij de Senioren Partij Maastricht en de Algemene Bejaarden Partij Tilburg. Het kan echter ook een deelgebied in de gemeente zijn (een 'wijkpartij'). Hoewel de naam van de Groepering Heerlen-Noord daar wellicht op wijst, zijn van dit type stadspartijen geen voorbeelden te vinden. Ten slotte is het mogelijk dat de stadspartij voor een bepaalde sector of een bepaald facet van het gemeentelijk beleid opkomen, zoals Sport en Welzijn '86 in Tilburg. Dit type stadspartijen pretendeert niet een alternatief te vormen voor de lokale partijen, maar wil vanuit een bepaald belang een aanvulling op het bestaande politieke systeem zijn.

Het tweede type stadspartijen pretendeert wel een alternatief te zijn voor de landelijk georganiseerde politieke partijen. Voorbeelden van dit type stadspartijen zijn Almere Partij, ontstaan uit onvrede met de 'partijpolitiek', Gemeentebelangen Ede en Stadsbelangen Delft, waarbij de naam staat voor het lokale karakter en het 'algemene belang van de gemeente'.

4. Lokale lijsten in communale gemeenten en stadspartijen

Naar lokale lijsten in communale gemeenten is in het verleden veel onderzoek verricht. In dat onderzoek wordt een aantal specifieke kenmerken van dit type lokale lijsten gepresenteerd.⁶ In deze paragraaf gaan we na of deze kenmerken ook voor de stadspartijen van toepassing zijn. We maken daarbij een onderscheid tussen kenmerken betreffende de structuur van de partijen en kenmerken betreffende het functioneren van de partijen.

4.1 Structuur

Ten aanzien van de structuur van de lokale lijsten in communale gemeenten is vaak opgemerkt dat deze gekenmerkt wordt door een gebrek aan continuïteit.⁷ Het zou gaan om 'ad hoc groeperingen van personen, die voornamelijk ontstaan met het oog op de gemeenteraadsverkiezingen'.⁸ Hiermee hangt samen het ontbreken van een sterke mate van organisatie en formele procedures (bijvoorbeeld voor kandidaatstelling), alsmede het ontbreken van rechtspersoonlijkheid.

Ten aanzien van de continuïteit kan worden opgemerkt dat die voor een aanzienlijk deel van de stadspartijen bewezen is. De gemiddelde leeftijd van de onderzochte stadspartijen is ruim zestien jaar.⁹ De oudste stadspartij is Bosch Belang, een partij die werd opgericht in 1923. De jongste stadspartijen zijn Swollwacht en Hilversum 2000 (beiden opgericht in 1989). Van ad hoc groeperingen is bij stadspartijen dan ook geen sprake.

Evenmin kan worden gesproken van het ontbreken van een sterke mate van organisatie. In alle gevallen is sprake van een vereniging met leden(vergaderingen) en besturen.¹⁰ Vaak zijn ook andere organen in de vereniging geïnstitutionaliseerd, zoals propagandacommissies, steunfracties, denktanks of commissies voor fractie-ondersteuning. Bij de meeste bestaande stadspartijen is de ledenvergadering het hoogste orgaan van de partij. Immers, 'wij zijn een democratische partij', zo werd ons in een van de interviews gemeld.

Ten aanzien van de structuur verschillen de bestaande stadspartijen dus van de lokale lijsten in communale gemeenten. Stadspartijen beschikken over formele structuren en partijverbanden. In dit opzicht lijken ze veel meer op lokale partijen dan op lokale lijsten. Uiteraard zullen de nieuwe stadspartijen hun continuïteit nog moeten bewijzen. Ook de structuren zullen zich daar in de komende tijd moeten uitkristalliseren, hoewel de Stadspartij Arnhem inmiddels over tweehonderd leden en een bestuur beschikt. Er zijn echter wel tekenen dat een deel van de nieuwe stadspartijen zich op dezelfde wijze gaat structureren als de lokale partijen. Zo bleek uit de antwoorden op de vraag hoe men de lijst gaat samenstellen bij een deel van de nieuwe stadspartijen dat men uitgaat van een 'bestuur' dat 'de voordracht doet aan de ledenvergadering, die uiteindelijk beslist'. Dat kan eventueel aangevuld worden met een procedure waarin een profielschets van de beoogde lijsttrekker wordt opgesteld.

4.2 Functioneren

Ten aanzien van het functioneren van de stadspartijen maken we een onderscheid in het functioneren tussen verkiezingen en het functioneren tijdens verkiezingen. In een aantal opzichten zouden lokale lijsten in communale gemeenten verschillen vertonen met lokale partijen.

Tussen verkiezingen zou het gedrag van lokale lijsten in communale gemeenten worden gekenmerkt door het ontbreken van overleg met de leden en achterban.¹¹ Soms ontbreekt zelfs fractie-overleg.¹² De voeding van de gemeenteraadsleden geschiedt door persoonlijke contacten die de raadsleden hebben met individuele burgers.

In dit opzicht voldoen de stadspartijen niet aan het beeld dat van lokale lijsten bestaat. De meeste stadspartijen onderhouden het contact met hun leden en achterban door vergaderingen in raadscommissies en leden- of partijvergaderingen. Daarnaast organiseren ze wijkbijeenkomsten en bijeenkomsten met belangengroeperingen, zoals ouderenbonden of verenigingen die in de gemeente actief zijn. Tevens is de fractievergadering (of 'het openbaar fractieberaad') een middel om het contact met de achterban te onderhouden. Daarnaast beschikt een aanzienlijk deel van de bestaande stadspartijen over een 'krantje' of 'blad' voor het contact met de leden. Ook andere georganiseerde activi-

teiten, zoals het met een omgebouwde SRV-bus de buurten ingaan (Swollwacht) of het organiseren van politieke debatten en spreekuren in het eigen café (Knillis) worden door de stadspartijen gebruikt. Deze instrumenten worden aangevuld met meer persoonlijke contacten, zoals het reageren op brieven die naar de gemeente worden gestuurd, 'mond-op-mond' contacten, en de 'contacten als gevolg van dagelijkse activiteiten (bijvoorbeeld boodschappen doen)'.

Bij de nieuwe stadspartijen is vaak nog geen sprake van geïnstitutionaliseerde contacten met de leden en achterban. Ook is er (nog) geen sprake van fracties. Wij vroegen daarom niet alleen of er structuren waren, maar ook wat de gedachten waren inzake de vorming van dergelijke structuren. Een greep uit de antwoorden maakt duidelijk waar het om gaat, namelijk 'zeer goede contacten met de plaatselijke media', 'politieke cafés', 'een congres', 'ledenvergaderingen', 'een nieuwsbrief' en 'contacten met clubhuizen en sportverenigingen'.

Een ander kenmerk dat aan lokale lijsten in communale gemeenten wordt toegedicht is 'politiek cliëntelisme'. Lokale politici, zo bleek uit een onderzoek in de gemeente Huissen, vervullen een makelaarsrol tussen de burgers en de ambtenarij.¹³ Uit onze enquête blijkt dat deze functie ook voor de stadspartijen belangrijk is. Sommige ondervraagde partijen spreken daarbij van een 'ombudsfunctie' die ze zouden vervullen in de lokale politiek. Een respondent formuleerde de opstelling van de lokale partijen ten opzichte van haar stadspartij als volgt:

'In het algemeen worden in de gemeenteraad door ons veel zaken aangekaart die (individuele) burgers (of groepen burgers) betreffen. Volgens het college en de andere partijen behoort dit intern via de ambtelijke afdeling geregeld te worden. Onze reactie is dat als de ambtenaren bepaalde zaken verzuimen, de gemeenteraadsleden hun eigen verantwoordelijkheid dienen te nemen. Raadsleden worden immers toch anders behandeld door ambtenaren dan burgers.' Hieruit blijkt dat de makelaarsrol tenminste voor een deel van de stadspartijen van belang is. De gemeenteraadsleden van stadspartijen willen deze functie ook graag op zich nemen. Dat wordt hen door de lokale partijen niet altijd in dank afgenomen, omdat de gemeenteraad - zeker in grotere gemeenten - zich volgens de lokale partijen met hoofdlijnen bezig moet houden. Aandacht voor individuele burgers is niet iets dat in een commissie- of raadsvergadering thuis hoort.

Bij het functioneren tijdens verkiezingsperioden behandelen we vier karakteristieken van lokale lijsten in communale gemeenten. Achtereenvolgens zijn dat de centrale rol van de lijsttrekker, de wijze waarop de lijst wordt samengesteld, de wijze waarop de campagne wordt gevoerd, en het ontbreken van programma's dan wel het 'pamfletachtige' karakter daarvan.

Ten eerste de centrale rol van de lijsttrekker.¹⁴ Vooral bij het type lokale lijsten dat wel aangeduid wordt als persoonsgebonden of gegroepeerd rond *local leaders* heeft de lijsttrekker een centrale rol. Hij of zij is de spil van de partij. Vaak is de

lijsttrekker tevens de oprichter en verdwijnt met hem of haar ook de lokale lijst van het politieke toneel. Bij het ontstaan van de stadspartijen zien we dit kenmerk terug. Er is vaak sprake geweest van één of enkele initiatiefnemers die de partij hebben opgericht. Een deel van de stadspartijen had oorspronkelijk dan ook de naam van de lijsttrekker. Capelse Democraten begon als Lijst-Derksen, Sociaal Democraten Helmond had voorheen de naam Sociaal Democratische Groepering Bungeners (naar de oprichter) en Bosch Belang heette tot de dood van de initiatiefnemer in 1955 Groep-Kuijpers, terwijl Roosendaalse Lijst Piet Rampaart nog steeds getuigt van de centrale rol van de oprichter. Ook bij de nieuwe initiatieven zijn slechts enkele mensen betrokken.

Zoals al bleek bij de structuur van de stadspartijen, zijn de partijen tegenwoordig echter grotendeels geïnstitutionaliseerd. Daarmee is ook de rol van de lijsttrekker minder centraal geworden. De partijen beschikken soms over een aanzienlijk aantal leden (Groepering Heerlen-Noord heeft ongeveer 250 leden, terwijl Roosendaalse Lijst Piet Rampaart ruim 500 leden heeft) en bij het functioneren van de partij heeft de lijsttrekker geen centrale rol (meer). De Groepering Heerlen-Noord maakt bijvoorbeeld gebruik van een commissie van ongeveer 35 leden, die maandelijks bijeenkomt ter ondersteuning van de gemeenteraadsfractie.

Ook de wijze waarop de lijst wordt samengesteld is kenmerkend voor het functioneren van lokale lijsten in communale gemeenten.¹⁵ Het gebruik van aansprekende personen die hun sporen hebben verdiend in de gemeenschap, het ontbreken van lidmaatschap van de partij en het gebrek aan 'formele' procedures voor de lijstsamenstelling zouden de lokale lijsten een specifiek gezicht geven.

Bij de onderzochte bestaande stadspartijen is dit maar zeer ten dele het geval. De gebruikelijke wijze voor de kandidaatstelling begint meestal bij de zittende fractie en de leden. Soms worden 'bekenden' gevraagd op basis van het programma. Het bestuur speelt vrijwel overal een centrale rol als het gaat om de samenstelling van de kandidatenlijst voor de gemeenteraadsverkiezingen. Het houden van gesprekken met kandidaten en het opstellen van een voordracht naar de ledenvergadering is veelal een taak van het bestuur of een commissie uit het bestuur. Bij Gemeentebelangen Ede is met deze taken niet het bestuur belast, maar een 'Raad van Ouderen'.

Uit het onderzoek bleek dat in een aantal gevallen gebruik werd gemaakt van niet-leden voor de kandidatenlijst. Daarnaast bestaat dan wel vaak de mogelijkheid voor de leden om zich ook kandidaat te stellen, terwijl het in die gevallen de ledenvergadering is die beslist. Ook het ontbreken van 'formele' procedures voor het samenstellen van de lijst is zeker niet op alle stadspartijen van toepassing.

Opvallend was wel dat in een aanzienlijk aantal gevallen het bestuur de lijst vaststelt. De ledenvergadering heeft in die gevallen wel inspraak op de concept-lijst, maar de uiteindelijke vaststelling is voorbehouden aan het bestuur. De rege-

ling die eigenlijk nog het dichtst in de buurt komt bij de gebruikelijke procedure voor lokale lijsten in communale gemeenten hebben we aangetroffen bij Burgerbelangen Hengelo. Daar kunnen de kandidaten zichzelf aanmelden. Vervolgens bepalen de kandidaten gezamenlijk de lijstvolgorde. Bij eventuele problemen beslist de fractievoorzitter.

Het is overigens niet zo dat de volgorde op de kandidatenlijst altijd allesbepalend is voor de samenstelling van de fractie. Bij Burgerbelangen Kerkrade worden diegenen gemeenteraadslid, die bij de verkiezingen de meeste stemmen hebben behaald - ongeacht de positie op de lijst. De ledenvergadering beslist dus wel over de samenstelling van de kandidatenlijst, maar de fractiesamenstelling is voorbehouden aan de kiezer.

Ook aan de nieuwe stadspartijen stelden wij de vraag hoe zij hun lijst gaan samenstellen. Voor zover al bekend was hoe dat zou gaan geschieden, bleek daar eveneens een sterke neiging om de gebruiken van de lokale partijen over te nemen. Het bestuur doet een voordracht en de ledenvergadering beslist, zo luidde in de meeste gevallen het antwoord.

Een ander kenmerk van lokale lijsten in communale gemeenten is de wijze waarop campagne wordt gevoerd.¹⁶ De belangrijkste campagne-instrumenten zijn 'huisbezoek en kroegbezoek'.¹⁷ Bovendien heeft men meer aandacht voor persoonlijke contacten.¹⁸ Lokale lijsten zijn overtuigd van de geringe effectiviteit van de meer traditionele campagne-instrumenten, zo werd ons verteld.

Wij gingen na of de stadspartijen ook deze mening zijn toegedaan. Daarom vroegen wij de vertegenwoordigers van de stadspartijen welke campagne-instrumenten zij gebruiken. Daaruit bleek dat vooral de publiciteit waarmee veel mensen worden bereikt, hoog scoort. Juist die instrumenten waarmee een anonieme groep kiezers wordt benaderd, worden door de stadspartijen veel ingezet. Advertenties, een 'persstunt', 'foto's van de kandidaten in de huis aan huis-krant' of het gebruiken van een 'vliegtuig met reclame-sjerp' of een 'zeppelin boven het centrum van de stad' worden door de meeste stadspartijen gebruikt. Ook kwamen we daarbij 'kabeltelevisie' en 'advertenties in de bussen' tegen. Deze instrumenten worden vaak aangevuld met de meer persoonlijke campagnemiddelen. De wijk ingaan met de fractie, 'presentatie op de markt', 'openbare vergaderingen' of forumdiscussies zijn wel directer naar de kiezers toe, maar zijn toch nog steeds niet te vergelijken met de persoonlijke contacten die men verkrijgt door 'huisbezoek' en 'kroegbezoek'. In twee gevallen werd ons gezegd dat men tijdens de campagne kiezers persoonlijk benaderde. In een ander geval is sprake van een constant doorlopende campagne, waarin persoonlijke contacten van groot belang zijn.

Wel bleek dat de meeste partijen het van belang vonden om hun kandidaten te presenteren. Posters met de foto's van kandidaten, folders met de foto's en de personalia van kandidaten en advertenties waarin de kandidaten gepresenteerd

worden, zijn veel gebruikte campagne-instrumenten voor stadspartijen.

Het laatste punt waarop lokale lijsten in communale gemeenten zouden verschillen van lokale partijen is het ontbreken van programma's (of in het geval dat de lijsten wel een programma hebben, het pamfletachtige karakter daarvan).¹⁹ Inhoudelijke profilering zou voor lokale lijsten minder belangrijk zijn, omdat het immers gaat om de personen die in de raad worden gekozen. Daarom is het niet noodzakelijk een compleet, uitgewerkt programma te hebben. Dat is meer iets voor de lokale partijen.

Uit ons onderzoek blijkt dat alle bestaande stadspartijen een programma hebben. De mate waarin dat is uitgewerkt en waarin al dan niet naar uitputtendheid wordt gestreefd, verschilt enorm. Zo is Gemeentebelangen Ede in 1990 de verkiezingen ingegaan met 'veertien streefpunten'. Ook andere stadspartijen beschikken over een kort (wellicht zelfs pamfletachtig) programma van één of enkele pagina's.

Toch blijkt dat veel vaker een compleet programma wordt gepresenteerd. Een verdeling naar de hoofdfuncties van de gemeentelijke begroting, waarbij alle gemeentelijke beleidsterreinen worden behandeld, is geen zeldzaamheid. Immers, 'als bestuurder dien je op alle terreinen mee te spreken'. Zonder de hulp van een modelprogramma of een landelijk partij-apparaat lukt het sommige stadspartijen om een abstract, beschouwend, creatief en omvattend programma te presenteren (een mooi voorbeeld daarvan is Knillis).

Ten aanzien van de inhoud is het ons zeer moeilijk gebleken lijnen te ontdekken. Enkele speerpunten uit de programma's zijn 'leefbaarheid', 'behoud van oorspronkelijkheid', 'geen kantoren bouwen voor leegstand', 'artikel 1 van de Grondwet', 'regionale samenwerking', 'kleinschaligheid' en 'financieel evenwicht'. Wat vaak wordt genoemd is 'leefbaarheid' en 'inspraak'. Dat geldt overigens ook voor de inhoudelijke positionering van de nieuwe stadspartijen. Als we de stadspartijen plaatsen op een hypothetische lijn van links naar rechts, waarbij we voor de definitie van deze begrippen uitgaan van de invulling daarvan door de landelijke partijen, kunnen we zeggen dat stadspartijen van links tot rechts voorkomen.

Een belangrijk deel van de stadspartijen maakt tevens veel werk van het programma. Het instellen van 'werkgroepen', het 'plaatsen van advertenties om ideeën te krijgen' en 'het organiseren van thema-bijeenkomsten' komen regelmatig terug. Ook wordt de ledenvergadering vaak betrokken bij de uiteindelijke vaststelling, terwijl het bestuur en de fractie zich vaak in een eerder stadium al bezig houden met de opstelling van het programma.

Ook de nieuwe initiatieven passen grotendeels in dit beeld. Op één na hebben de nieuwe stadspartijen een programma of ze stellen nadrukkelijk dat dit nog komt. In een geval is een 'deel van de filosofie van de groepering een platform voor discussie te bieden' en in die zin heeft deze partij geen programma. Ten aanzien van een aantal punten wil zij zich echter wel vastleggen en daarvoor komt dan vervolgens een programma.

4.3 Samenvatting

We hebben in deze paragraaf de stadspartijen op een aantal punten vergeleken met de lokale lijsten in communale gemeenten. Daaruit blijkt dat de stadspartijen ten aanzien van hun structuur grote verschillen vertonen met de 'klassieke' lokale lijsten zoals die in de literatuur zijn beschreven. Van ad hoc groeperingen kan bij de bestaande stadspartijen niet gesproken worden. Structuren zijn geformaliseerd en de continuïteit is vaak gegarandeerd. Ook in het functioneren, zowel tussen als tijdens verkiezingen, bleken grote verschillen met de lokale lijsten in communale gemeenten. De lijsttrekker speelt geen centrale rol, het contact met de leden en de achterban is geïnstitutionaliseerd en vaak wordt gebruik gemaakt van 'onpersoonlijke' campagne-instrumenten. Daarnaast hebben alle stadspartijen een programma, dat vaak standpunten ten aanzien van een groot aantal gemeentelijke beleidsterreinen bevat. Hierdoor ontstaat een beeld waarin de stadspartijen op de genoemde punten meer gelijkenis vertonen met lokale partijen dan met lokale lijsten in communale gemeenten. Of dat beeld in de perceptie van de stadspartijen geldig is, komt in de volgende paragraaf aan de orde.

5. Stadspartijen en lokale partijen

Wij hebben de fractievoorzitters van de bestaande stadspartijen en de representanten van een aantal nieuwe stadspartijen gevraagd op welke punten zij naar hun mening verschillen met de lokale partijen. Op deze vraag kregen we een scala van antwoorden. Relatief vaak wijzen stadspartijen op een andere relatie die bij hen zou bestaan tussen de burger en de partij. Zo zouden bijvoorbeeld raadsleden van stadspartijen bij de burger bekender zijn dan raadsleden van lokale partijen: 'een verschil met de landelijke politieke partijen is dat bijna de helft van de bevolking mij kent als raadslid'.

Niet alleen zouden stadspartijen bekender zijn, ook de herkenbaarheid blijkt een verschilpunt te zijn. Deze herkenbaarheid van stadspartijen wordt pregnant uitgedrukt door de respondent die het gevoel van de kiezers die hij ontmoet als volgt verwoordde: 'wat jullie zeggen, dat voel ik al jaren'.

De bekendheid en de herkenbaarheid worden door de stadspartijen ook gebruikt voor electorale doeleinden. Deze verschillen worden daarmee een middel voor profilering:

'Met de contacten met de burger onderscheiden wij ons van de landelijke politieke partijen. Dat is ook noodzakelijk omdat wij niet beschikken over de mogelijkheid van landelijke publiciteit. Wij moeten ons dus op een andere manier profileren. Dit gebeurt door middel van die kleine zaken die voor de burger van belang zijn.'

Dat dit noodzakelijk is, wordt duidelijk als we een ander genoemd verschil bekijken.

ken. Stadspartijen blijken niet mee te kunnen liften met landelijke ontwikkelingen. Uit eerder onderzoek is gebleken dat de gemeenteraadsverkiezingen in sterke mate genationaliseerd zijn.²⁰ Plaatselijke afdelingen van landelijke partijen kunnen daarvan profiteren, maar er ook het slachtoffer van worden.

De wijze waarop lokale lijsten de burger benaderen, hangt hiermee samen. Niet de grote lijnen van het beleid zijn voor hen van belang (de abstracte verhalen), maar het helpen van burgers met problemen die zij hebben. Zo antwoordde ons een respondent op de vraag waarin zijn partij verschilt met de landelijke partijen: 'We verschillen vooral in de functie van de opvang en het helpen van mensen uit de stad die met problemen kampen en die door de gemeente van het kastje naar de muur worden gestuurd. Met die mensen wordt door ons gezamenlijk naar oplossingen gezocht.'

Roosendaalse Lijst Piet Rampart drukt dit in de titel van het verkiezingsprogramma voor de gemeenteraadsverkiezingen van 1990 uit, dat '...voor een meer menselijke benadering...' werd genoemd.

Ook inhoudelijke verschillen worden soms door respondenten genoemd. Het gaat dan niet zozeer om het programma, maar vooral om de programmatische vrijheid van stadspartijen. Sommige kenmerken van stadspartijen beperken de programmatische vrijheid, andere verruimen deze. 'Landelijke partijen hebben ook te maken met een landelijk programma, dat hebben wij niet.' De beperking is vooral gelegen in het domein dat de stadspartijen als het hunne beschouwen. Zo zouden stadspartijen komen met '...een programma dat afgestemd is op de lokale situatie'. Daarmee wordt gezegd dat politieke uitspraken die het lokale niveau overstijgen niet tot het domein van de stadspartijen behoren. Ook in de presentatie van de standpunten en ideeën verschillen stadspartijen van lokale partijen; ze '...spreken in tegenstelling tot de landelijke partijen normaal Nederlands'. Tenslotte zouden stadspartijen zuiverder moeten opereren, omdat '...de ethische en morele maatstaven die de bevolking aanlegt voor een plaatselijke partij hoger (zijn) dan voor een landelijke partij'.

De genoemde verschillen zijn onder te brengen in een tweetal categorieën. Ten eerste kunnen stadspartijen zich onderscheiden van lokale partijen in hun relatie met de burger. Dit kan zowel de benadering van de burger door de partij betreffen (herkenbaarheid van de kandidaten, opvangen en helpen van mensen, meer contacten zoeken met de burger en luisteren naar de burger), als de mogelijkheden voor burgers om de partij te benaderen (de partijen staan dicht bij de mensen, stadspartijen hebben alleen bewuste kiezers en de invloed van de mensen uit de stad is groter).

Daarnaast verschillen volgens onze respondenten stadspartijen van landelijk georganiseerde partijen in de mogelijkheden voor het formuleren van een eigen standpunt. Tevens moeten ze voor dat standpunt op eigen kracht steun onder de

bevolking zien te verwerven. Het feit dat partijen alleen lokaal opereren verruimt de programmatische vrijheid, maar tegelijkertijd wordt die ook beperkt. Stadspartijen kunnen zowel meer (onafhankelijkheid van dogma's, eigen programma, creatiever vanwege het ontbreken van contacten in Den Haag, vernieuwend karakter en minder fractiediscipline) als minder mogelijkheden (lokale karakter, gericht op de lokale politiek, ethische en morele maatstaven van de bevolking voor een stadspartij zijn hoger) hebben voor het formuleren van standpunten. Zij moeten in ieder geval zelf trachten steun voor die standpunten te verwerven.

'Wij functioneren geheel en al op eigen kracht. Dat betekent onder andere dat wij ons iedere vier jaar op eigen kracht moeten waarmaken.'

'Wij opereren onafhankelijk van dogma's.'

'De lokale lijsten worden wel gedwongen om op de lokale omstandigheden te letten.'

'Op lokale lijsten stemmen alleen bewuste kiezers, terwijl dat bij landelijke partijen niet zo is (die liften mee met landelijke ontwikkelingen).'

De verschillen tussen de nieuwe stadspartijen en de lokale partijen liggen voor het merendeel in hetzelfde vlak. Ook hier worden de verschillen in programmatische vrijheid en relatie met de burger genoemd. Daarnaast wordt een onderscheid gezien in wat we het karakter van de partij zouden kunnen noemen:

'Wij verschillen van de landelijke politieke partijen in die zin dat we een doe-partij zijn. De noodzakelijke juridische veranderingen komen daar wel achteraan.'

'Wij zijn een partij voor normaal denken, in tegenstelling tot de landelijke politieke partijen.'

6. De betekenis van stadspartijen voor de lokale democratie

Men kan de genoemde verschillen met lokale partijen gemakkelijk afdoen als 'propaganda' van actieve vertegenwoordigers van stadspartijen, die op deze manier hun eigen bestaan legitimeren. En voor een deel is dit waarschijnlijk ook zo. Maar een dergelijke interpretatie zou te eenzijdig en gemakkelijk zijn. Men refereert immers wel degelijk aan enkele punten die tot de achilleshiel van de gevestigde lokale politiek lijken te behoren.

Bezien vanuit het systeem van lokale democratie kunnen stadspartijen een nuttige rol vervullen. Het meest duidelijk is natuurlijk de functie die stadspartijen hebben in de versterking van de lokale factor bij gemeenteraadsverkiezingen. Het behoort tot de tragiek van de lokale politiek, dat zij in de sterke slagschaduw van de landelijke politiek moet opereren. Tussen het doen en laten van lokale politici en het stemmen van het lokale electoraat bestaat slechts een zwakke band: goed gedrag wordt nauwelijks beloond, slecht gedrag nauwelijks afgestraft. Dat is tragisch voor de lokale politici, want vier jaar inspanning op lokaal niveau kan door een ongelukkig optreden van een landelijke leider in één klap teniet worden

gedaan. Het is ook slecht voor de lokale democratie als systeem, omdat voor lokale politici de echte noodzaak ontbreekt om zich op de lokale samenleving te oriënteren.

Stadspartijen kunnen deze situatie enigszins doorbreken. Zij moeten, zoals we al eerder zagen, hun stemmen op eigen kracht binnenhalen. Dit heeft vergaande consequenties. Ten eerste dienen de stadspartijen ervoor te zorgen dat ze een zekere bekendheid genieten in de gemeenten. Dit doen ze door intensief gebruik te maken van de media, maar ook door persoonlijke contacten met al dan niet georganiseerde (groepen van) burgers in de gemeente. Ten tweede zullen de stadspartijen duidelijk moeten maken waarin ze verschillen van lokale partijen. Stadspartijen zullen zich telkens weer op lokaal niveau moeten profileren. Het sterkste punt waarmee ze dat kunnen doen is het lokale karakter en de gerichtheid op het lokaal belang.

Daarnaast zagen we dat de stadspartijen zich profileren op de kwaliteit van hun verbindingen met de samenleving. En ook daar ligt een pijnlijk puntje voor de gevestigde partijen. Deze tonen weliswaar vaak een sterke betrokkenheid bij alle activiteiten die de officiële gemeentelijke besluitvorming uitmaken, maar verliezen daarbij het zicht op wat er in de lokale samenleving leeft enigszins uit het oog. Volgens sommigen ligt hier zelfs de kern van alles wat met bestuurlijke en politieke vernieuwing in gemeenten te maken heeft, namelijk de teloorgang van de verbindingen tussen al het nijvere werk ten stadhuize en de burgers, die nauwelijks nog ervaren dat dit op hun werkelijkheid, op hun leefwereld betrekking heeft.

Een interessante vraag is in welke mate de stadspartijen kunnen bijdragen aan een 'modernisering' van de lokale democratie. Het beter luisteren naar de burger (zoals in ons onderzoek door de geïnterviewde raadsleden van stadspartijen meermalen is gesteld), is daarvoor een wat al te simpele oplossing. Als de stadspartijen de verbindingsfunctie tussen burger en gemeente willen vervullen, zullen ze met een aantal factoren rekening moeten houden.

Ten eerste hebben we geconstateerd dat veel stadspartijen zich in woorden afzetten tegen de landelijke partijen. Maar toch zijn er, zo bleek uit paragraaf vier, in hun functioneren opmerkelijke bijeenkomsten met de lokale partijen. Structuren waarin de ledenvergadering het hoogste orgaan is, eenzelfde wijze van campagne voeren en van lijtsamenstelling, het beschikken over soms omvangrijke en abstracte programma's zijn daarvan voorbeelden. Zo omvat het programma van Deventer Belang 28 pagina's en is het verdeeld naar de zogenaamde begrotingshoofdstukken. Kennelijk is dit de prijs die stadspartijen moeten betalen om door de lokale partijen serieus genomen te worden.

Een andere factor waar lokale lijsten rekening mee moeten houden is het katalysator-effect. Door de aanwezigheid en de gepercipieerde electorale kansen van stadspartijen komen de landelijke partijen ook in beweging. Vooral de

aandacht voor de relatie met de burgers en voor leefbaarheid en inspraak getuigen daar inmiddels van.

Bovendien zullen ook de stadspartijen worden geconfronteerd met de weerbaarheid van maatschappelijke problemen. Oplossingen daarvoor laten zich niet gemakkelijker formuleren en uitvoeren doordat de betreffende politieke organisatie geen banden met de nationale politiek onderhoudt. Daarmee hangt een vierde factor samen, namelijk dat het niet onwaarschijnlijk is dat stadspartijen wethouderszetels zullen gaan bezetten. Dat vereist een andere rolopvatting en positie. In één geval (Roosendaalse Lijst Piet Rampaart met een wethouder) is dat in de huidige zittingsperiode al gebeleden. Collegedeelname heeft daar onder andere een stuk 'professionaliteit' gevraagd, waarover de stadspartij aanvankelijk niet beschikte.

7. Conclusies

In dit artikel hebben we vastgesteld dat stadspartijen in Nederland geen zeldzaamheid zijn. Ze vormen een continu onderdeel van het gezicht van de lokale democratie. Daarnaast hebben we aangetoond dat stadspartijen een bonte verzameling lokale lijsten vormen, die onderling sterk verschillen. De verschillen met de traditionele lokale lijsten in communale gemeenten zijn groot. Eerder vertonen de stadspartijen overeenkomsten met de structuur en het functioneren van de lokale partijen in de steden.

Toch blijkt ook deze vergelijking niet helemaal op te gaan. Omdat lokale lijsten op eigen kracht hun stemmen moeten binnenhalen, verschillen zij met de lokale partijen in hun binding met de lokale samenleving. Zelf benadrukken ze de andere verhouding tot de burgers en de andere wijze van programmatisch opereren als verschillen met lokale partijen.

Vertegenwoordigers van stadspartijen en lokale lijsten zijn niet per definitie betere lokale politici dan die van de bekende landelijke politieke partijen. Hun dagelijks functioneren dient net zo kritisch gevolgd te worden. Maar gezien vanuit de lokale democratie als systeem vervullen zij een nuttige rol. Zij versterken de lokale factor in de lokale democratie en zij vormen de luis in de pels van de gevestigde partijen. Dat kan het functioneren van de lokale democratie als systeem alleen maar ten goede komen.

noten

1. Eerder werd in verkorte vorm verslag gedaan van dit onderzoek. Zie P.W. Tops en S. Zouridis, 'Lokale lijsten zijn niet beter, maar wel erg nuttig', in: *Binnenlands Bestuur*, 14 (1993), 18 (7 mei), 30-33.

2. De partij Belangen Behartiging Kerkrade is niet in het onderzoek meegenomen omdat we van deze groepering geen vertegenwoordiger konden bereiken. De groepering Voor De Gemeenschap is pas na ons onderzoek in de gemeenteraad van Oss gekozen.
3. Zie M.F.J. van Tilburg en P.W. Tops, 'Partijen en lijsten in Nederlandse gemeenten', in: *Jaarboek 1989 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1990, 73-91.
4. M.F.J. van Tilburg, *Lokaal of nationaal? Het lokale karakter van de gemeenteraadsverkiezingen in Nederlandse gemeenten (1974-1990)*, Den Haag, 1993.
5. W. Kuiper en E. Knippenberg, 'Het CDA en de lokale lijsten in Limburg. Lokale groeperingen houden sterke positie', in: *Bestuursforum*, 14 (1990), 5 (mei), 146-148.
6. Overigens gaat het hier om onderzoek, dat is gebaseerd op de situatie tot aan het begin van de jaren tachtig. Er zijn aanwijzingen dat ook lokale lijsten sindsdien verder zijn geprofessionaliseerd. Dat wordt onder meer bevorderd doordat ze zich op landelijk niveau hebben georganiseerd in de Vereniging van Plaatselijke Politieke Groeperingen (VPPG) en op provinciaal niveau in de Brabantse Onafhankelijke Fracties (BOF) en rond de Partij Nieuw Limburg (PNL). Zie R. Welten, *Limburg en de voorkeurstem*, Maastricht, 1987; en P.W. Tops, 'Coalitievorming in communale gemeenten', in: A.F.A. Korsten en W. Kuiper, *Limburg kiest. Ontwikkelingen in de lokale politiek rondom de gemeenteraadsverkiezingen van maart 1990*, Zeist, 1991.
7. Zie W. Kuiper, 'Verdwijnen van lokale lijsten is verlies voor democratie in Limburg', in: *Namens*, 3 (1988), 6 (okt.), 19-22; en P.W. Tops, *Afspiegeling en afspraak. Coalitietheorie en collegevorming in Nederlandse gemeenten (1946-1986)*, Leiden, 1990.
8. Tops, *Afspiegeling en afspraak*, 123.
9. Alleen de ondervraagde stadspartijen zijn bij deze berekening meegenomen. De Stadspartij Arnhem blijft hier buiten beschouwing, omdat deze partij nog niet eerder zelfstandig aan de verkiezingen heeft deelgenomen en dus in dit opzicht niet tot de 'bestaande stadspartijen' gerekend dient te worden.
10. Artikel G3, eerste lid van de Kieswet verplicht partijen die willen deelnemen aan de gemeenteraadsverkiezingen onder een niet landelijk geregistreerde naam min of meer tot een verenigingsstructuur (met volledige rechtsbevoegdheid). Als de partij geen verenigingsstructuur heeft, kan ze wel aan de gemeenteraadsverkiezingen deelnemen, doch slechts - zonder naam - onder het lijstnummer.
11. Tops, 'Coalitievorming in communale gemeenten', 76.
12. Van Tilburg en Tops, *op.cit.*, 78.
13. L.G. Gerrichhauzen, 'Communalisme en makelaardij in de gemeentepolitiek',

- in: *Namens*, 1 (1986), 1 (feb.), 23-27, 48.
14. Zie Gerrichhauzen, *op.cit.*
15. Zie Tops, 'Coalitievorming in communale gemeenten', 76; en Van Tilburg en Tops, *op.cit.*, 78.
16. Gerrichhauzen, *op.cit.*; en M.G.J.A. Boogers en W. Kuiper, 'Verkiezingsprogramma's en campagnes nader bekeken. De politiek van de raad naar de straat', in: Korsten en Kuiper, *op.cit.*, 124-125.
17. Gerrichhauzen, *op.cit.*
18. Boogers en Kuiper, *op.cit.*, 124-125.
19. Zie Kuiper, *op.cit.*; en Tops, *Afspiegeling en afspraak*.
20. Van Tilburg, *op.cit.*; P.W. Tops, S.A.H. Denters, P. Depla, J.W. van Deth, M.H. Leijenaar en B. Niemöller, *Lokale democratie en bestuurlijke vernieuwing in Amsterdam, Den Haag, Utrecht, Eindhoven, Tilburg, Nijmegen en Zwolle*. Zeven dln., Delft, 1991; en C. van der Eijk en G. Schild, 'Het landelijke kompas van de provinciale kiezer', in: C. van der Eijk, I. van Geest, P. Kramer en L. Tiddens, red., *Verkiezingen zonder mandaat, politieke communicatie en provinciale verkiezingen*, Den Haag, 1992, 93-103.

HET ELECTORAAT VAN EXTREEM-RECHTS IN NEDERLAND

Contemporaine geschiedschrijving vanuit een sociologisch perspectief

P. Scheepers, R. Eisinga en J. Lammers

1. Inleiding

Recentelijk hebben de zogenaamde extreem-rechtse partijen in de ons omringende landen electorale successen geboekt.¹ Maar in Nederland is het succes van de toenmalige Centrum Partij (CP) en van de huidige Centrum-democraten (CD) tot nog toe beperkt geweest.

Figuur 1. CP/CD-stemmen volgens NIPO-surveys en verkiezingsuitslagen (in %), 1982-1993

De CP kon zich in het begin van de jaren tachtig verheugen op een toestroom van kiezers. Deze bereikte zijn voorlopige hoogtepunt bij de verkiezingen voor het Europees Parlement in het voorjaar van 1984, toen ongeveer 2,5% van de kies-gerechtigden een stem op deze partij uitbracht. We beschouwen deze periode als *de eerste electorale golf* van extreem-rechts. Daarna verloor de CP evenwel weer zeer snel haar aanhang, omdat zij veelal op negatieve wijze in de publiciteit kwam. De belangrijkste reden daarvoor was dat er binnen de partij een richtingenstrijd losbarstte tussen gematigden en radicalen. Deze periode mag beschouwd worden als *de eerste electorale neergang*. De partijstrijd werd in het openbaar uitgevochten en leidde uiteindelijk tot het roeyement van de partijleider Hans Janmaat. Die deed evenwel geen afstand van zijn zetel in de Tweede Kamer, maar richtte een nieuwe partij op: de Centrumdemocraten.² In de daaropvolgende verkiezingen in 1986 (voor de Tweede Kamer alsook voor de Provinciale Staten) deden zowel de CP als de CD mee, maar geen van beide verkreeg zoveel stemmen dat zij een zetel in de betreffende democratische organen konden veroveren. Deze periode noemen we *de periode van stabiele marginaliteit*. In 1989 kwam de CD onder leiding van Janmaat in de Tweede Kamer, toen de partij bij de verkiezingen 0,9% van de stemmen behaalde. En sinds het begin van de jaren negentig lijkt deze partij wederom met een opmars bezig te zijn. Zulks blijkt uit de verkiezingsuitslagen maar ook uit opiniepeilingen van het NIPO. Begin maart 1993 werd vastgesteld dat zo'n 3,4% van de kiezers een stem op de CD zou uitbrengen wanneer er verkiezingen zouden worden gehouden voor de Tweede Kamer, hetgeen zou resulteren in vijf zetels.³ Deze periode noemen we *de tweede electorale golf*.

2. Vraagstelling

De politieke reacties op deze electorale successen zijn meestal eensgezind. Politici uit alle kampen reageren met afschuw. Zij grijpen steevast de gelegenheid aan om het grote publiek te waarschuwen voor het mogelijke gevaar van extreem-rechtse partijen. Zij refereren daarbij, expliciet of impliciet, aan de fascistische partijen uit de jaren dertig. Zij roepen daarbij in herinnering dat deze partijen zich in eerst vaak schuldig maakten aan (dreiging met) geweld tegen medeburgers; en dat deze daarna collaboreerden met de Duitse bezettingsmacht die gewelddadig optrad tegen bepaalde categorieën burgers.

Hoewel de herinnering aan deze verschrikkelijke episode uit de moderne geschiedenis onder anderen door politici aldus levendig wordt gehouden, zijn er desalniettemin burgers die hun stem uitbrengen op deze politieke partijen. In een eerdere bijdrage beschreven we vooral het profiel van dit electoraat, alsook de trendmatige veranderingen daarin.⁴ Aldaar maakten we ook een begin met de beantwoording van de vraag: wat voor mensen zijn het die op

deze partij(en) stemmen? Om deze vraag specifiek en diepgaander te beantwoorden, zullen we hieronder enkele theorieën hierover beschrijven. Uit enkele daarvan zullen we hypothesen destilleren die betrekking hebben op de vraag welke sociologische kenmerken nu de kans vergroten om op extreem-rechtse partijen te stemmen. Gelet op het feit dat dit electoraat nogal heeft gefluctueerd in het afgelopen decennium, zullen we deze algemene vraag voor de afzonderlijke periodes, genoemd in de inleiding, trachten te beantwoorden.

3. Theorieën over het extreem-rechtse electoraat

Het bestaande onderzoek naar het extreem-rechtse electoraat is overwegend exploratief van aard. In enkele studies beschrijft men, zonder vooraf expliciet geformuleerde hypothesen, het electoraat naar een aantal sociale kenmerken.⁵ Deze beschrijvende studies zijn van belang, omdat zij de grondslag vormen voor meer verklarende studies. Deze laatste studies zijn dun gezaaid. Maar uit onze eerdere bijdrage is gebleken dat enkele inmiddels klassiek geworden theorieën ten aanzien van het electoraat van vooroorlogse fascistische partijen, eveneens tot belangrijke inzichten kunnen leiden bij de beschrijving van (de aanwas van) het huidige electoraat van de Nederlandse extreem-rechtse partijen.

Er zijn enkele theorieën die specifiek gaan over de sociologische karakteristieken van het electoraat van de toenmalige fascistische partijen. De meest wijdverbreide these op dit terrein stamt van Lipset.⁶ In navolging van Falter duiden we deze theorie aan als de *'theorie van (bedreigde) economische belangen'*.⁷ Een minder wijdverbreide theorie stamt van Arendt en Bendix,⁸ welke theorie nadien nader is geëxpliciteerd door met name Kornhauser en Billig.⁹ Deze theorie hebben we eerder aangeduid als de *'theorie van symbolische belangen'*. Een derde theorie is die van Fromm, die van belang is geweest voor de ontwikkeling van het autoritarisme-syndroom.¹⁰ In het onderstaande zullen we deze theorieën uitvoerig bespreken alsook enkele van de theoretische aanzetten die in zekere zin geënt zijn op deze klassieke theorieën.

3.1 De theorie van de (bedreigde) economische belangen

Lipset ging uit van de (veronderstelde) wetmatigheid dat er in normale maatschap-pelijke omstandigheden een 'logische relatie' bestond ter verklaring van de politieke voorkeur van sociale klassen.¹¹ Hij meende dat het logisch was dat socialistische of linkse partijen gesteund werden door arbeiders. Voorts meende hij dat conservatieve en rechtse partijen logischerwijs werden gesteund door de bezitters van grote industrieën en agrarische bedrijven, door managers en vrije beroepsbeoefenaren en door minder geprivilegieerden die belang hadden bij het handhaven van de status quo. En hij meende ten derde dat het democratische midden werd gesteund door de middenklassen, in het bijzonder door kleine zelfstandigen (aangeduid als de oude middenklasse) en

door mensen die routinehoofdarbeid verrichten (aangeduid als de nieuwe middenklasse). Deze logische relatie zou daarin bestaan dat burgers bepaalde politieke standpunten kiezen die in overeenstemming zijn met de (economische) belangen van de sociale klasse waartoe zij behoren; en vervolgens op die politieke partij stemmen die dezelfde politieke standpunten inneemt en op grond daarvan claimt dat zij de belangen van de desbetreffende sociale klasse behartigt.

Maar niet alleen in normale maatschappelijke omstandigheden, ook ten tijde van maatschappelijke crises zou er zo'n logische relatie bestaan tussen sociale klasse en politieke voorkeur. Dan zou de ideologie van het democratische midden veranderen in een voorkeur voor de fascistische ideologie. Deze zou overeenkomst vertonen met de traditionele liberale ideologie in die zin, dat de vertegenwoordigers ervan zich zouden uitspreken tegen zowel 'big business' als 'big unions', tegen het ver doorgevoerde kapitalisme en tegen het socialisme. Het verschil met de traditionele liberale ideologie zou daarin zijn gelegen dat de fascistische oplossing van allerlei problemen gezocht zou worden in het institutionaliseren van een sterke overheid, die ervoor zou kunnen zorgen dat de economische zekerheid en de sociale status van de middenklassen weer in ere hersteld zouden worden.

De maatschappelijke crisis waaronder dit zou gebeuren, had zich volgens Lipset voltrokken aan het einde van de jaren twintig en het begin van de jaren dertig in Duitsland. Toen vonden er processen van concentratie en centralisatie plaats in de industrie, direct gevolgd door een sociaal-economische crisis. Zowel de oude als de nieuwe middenklassen meenden dat hun economische belangen sterk bedreigd werden in dergelijke omstandigheden. Zij dreigden immers beroofd te worden van hun economische zekerheid alsook van hun sociale status. En het fascisme - in feite dus de *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei* (NSDAP) - zou in dergelijke omstandigheden voor hen een goed politiek alternatief vormen, omdat deze partij claimde om de macht van grote concerns alsook van de grote vakbonden in te tomen teneinde de 'rechtmatige' positie van de middenklasse in de samenleving te herstellen.¹²

Op grond van deze redenering verklaarde Lipset het feit dat in 1930 met name de middenklassen op de NSDAP stemden.¹³ Hun belangrijkste motief zou zijn geweest dat zij zich in sociaal-economische zin bedreigd voelden.

3.2 De theorie van de symbolische belangen

De belangrijkste theoretici in deze traditie gingen uit van de (veronderstelde) wet-matigheid dat mensen sociale wezens zijn die de fundamentele behoefte hebben om bij een sociale groep te behoren. Wanneer die behoefte bij veel mensen niet wordt vervuld, is er sprake van sociale desintegratie. In zo'n maatschappij leven individuen langs elkaar heen en zijn zowel de primaire relaties (tussen mensen in gezinnen en families) alsook de secundaire relaties

(binnen maatschappelijke verbanden en verenigingen) min of meer verbroken. Deze sociale verschijnselen worden aangeduid als 'sociale atomisering' en 'extreme individualisering'.¹⁴ Binnen een dergelijke samenleving hebben bepaalde mensen, die te kampen hebben met gebrekkige sociale relaties, te lijden onder subjectieve gevoelens van sociale isolatie.¹⁵ Vanuit een dergelijke situatie gaan die mensen op zoek naar 'substitute forms of integration'.¹⁶ Zij zouden dan in hoge mate ontvankelijk zijn voor politieke organisaties die zo'n nieuw inte-gratiekader aanbieden: zij treden dan toe tot zo'n organisatie. Maar ook de mensen die niet feitelijk tot zo'n organisatie toetreden kunnen desalniettemin ontvankelijk zijn voor 'substitute forms of integration', wanneer er door zo'n organisatie wordt geappelleerd aan nieuwe groepsbindingen: bijvoorbeeld door het nationalisme dat wordt uit-gedragen door de organisatie.¹⁷ Een virulent nationalisme versterkt het positieve beeld van de nationale *ingroup* waartoe ook geatomiseerde individuen behoren. Daaraan kunnen (ook of juist) geatomiseerde individuen een positief beeld van zichzelf ontleen.¹⁸ Kortom: geatomiseerde individuen lijden onder subjectieve gevoelens van sociale isolatie en zijn daarom ontvankelijk voor het nationalisme dat door dergelijke organisaties wordt uitgedragen en stemmen daarom op dergelijke politieke partijen.

Op grond van deze redering verklaarden deze theoretici dat politieke organisaties als de fascistische tot bloei zijn gekomen in samenlevingen waar in hoge mate sprake was van sociaal gedesintegreerde individuen. Daarom meende Bendix dat het electorale succes van de NSDAP in 1930 vooral was gebaseerd op de toestroom van mensen die voordien nog niet hadden mogen stemmen, alsook op de toestroom van mensen die voordien geen gebruik hadden gemaakt van hun stemrecht.¹⁹ In tegenstelling tot Lipset veronderstelde Bendix dat er binnen dit electoraat geen oververtegenwoordiging bestond van welke sociale klasse dan ook. Het kenmerkende van dit electoraat zou juist zijn, dat zij bestond uit een atomistische massa met een afkeer van het politieke systeem. Bendix en nadien Kornhauser verklaarden deze bevinding met de theorie dat individuen die hetzij nog niet zijn geïntegreerd, hetzij al dan niet vrijwillig gedesintegreerd zijn geraakt van de sociale en politieke instituties, op een politieke partij stemmen die hun nieuwe integratie-kaders biedt: feitelijke of vervangende kaders. Volgens deze theorie zouden nog niet geïntegreerde en/of gedesintegreerde individuen vooral belang hechten aan het nationalisme dat door deze partijen wordt uitgedragen. Dat nationalisme zou vooral op symbolische wijze refereren aan nieuwe integratie-kaders waaraan deze individuen behoefte zouden hebben. Op grond daarvan zou deze theorie de '*theorie van symbolische belangen*' genoemd kunnen worden.

De bijdrage van Burnham is complementair aan deze theoretische inzichten.²⁰ Hij wees er op dat bepaalde kiezers, met name die van katholieke en socialistische huize, in veel mindere mate dan protestantse kiezers een stem op de NSDAP hadden uitgebracht. Hij verklaarde deze bevinding met de theorie van 'het politieke confes-sionalisme'. Hij meende dat met name die mensen die

op hechte wijze geïntegreerd waren binnen sociale netwerken (van verenigingen, vakbonden en politieke partijen), waarbinnen hun een consistent wereldbeeld werd aangeboden dat in strijd was met de denkbeelden van de NSDAP, daardoor als het ware immuun zouden zijn geweest voor het 'fascisme-virus'. Daarentegen zouden bepaalde categorieën wier sociale integratie geringer zou zijn geweest alsook wier wereldbeeld minder consistent was, daardoor juist of eerder ten slachtoffer zijn gevallen aan het fascisme-virus.²¹

3.3 De theorie van de psychologische belangen

Fromm formuleerde, ruim *voordat* Lipset en Bendix zich bogen over de vraag welke sociologische categorieën op de NSDAP hadden gestemd, een theorie waarin elementen herkenbaar zijn van beide voornoemde theorieën. Hij veronderstelde dat zowel de arbeidersklasse als de (zogenaamde oude en nieuwe) middenklassen op de NSDAP hadden gestemd.²² Hij meende dat de politieke voorkeur van deze sociale klassen geïnterpreteerd moest worden vanuit hun psychologische kenmerken die zouden worden gevormd door de economische en sociologische invloeden waaraan zij blootstonden.²³

Ten aanzien van de arbeidersklasse opperde hij dat die zou kampen met gevoelens van sociaal-economische frustratie: ondanks alle inspanningen om vooruit te komen in het leven, had de sociaal-economische crisis van rond 1930 de hoop op een betere toe-komst teniet gedaan. Daarnaast zou de arbeidersklasse kampen met politiek wan-trouwen: er was rond de wisseling van het decennium immers sprake van elkaar snel opvolgende coalitieregeringen, die evenwel alle niet in staat waren om de sociaal-economische situatie te verbeteren. Op grond van deze redenering meende Fromm dat (ten minste een gedeelte van) de arbeidersklasse een stem had uitgebracht op de NSDAP. Deze partij had immers nog geen regeringsverantwoordelijkheid gedragen en kon daarom met schone handen beweren dat zij de sociaal-economische crisis zou kunnen bezweren.

Met betrekking tot de oude en de nieuwe middenklassen stelde Fromm dat deze te lijden hadden onder de vrees voor het verlies van hun sociaal-economische positie alsook onder de vrees voor het verlies van maatschappelijk aanzien. Ook deze klassen hadden geleden onder de sociaal-economische crisis welke bij hen mogelijkwijs nog harder had toegeslagen dan bij arbeiders, omdat de middenklassen door de hoge inflatie hun opgespaarde kapitaal hadden zien slinken. Bovendien zouden deze sociale klassen hebben geleden onder de vrees om sociaal geïsoleerd te geraken omdat ook 'de laatste vesting van burgerlijke zekerheid gevallen was: de familie'.²⁴

De psychologische reactie van zowel de arbeidersklasse als de middenklasse daarop zou zijn geweest dat allebei zich blindelings wilden onderwerpen aan de sterke leider die hun voorhield dat hij het 'sterke Duitse volk' en hun positie

daarbinnen weer zou herstellen en die tegelijkertijd de politieke en etnische minderheden (zoals bijvoorbeeld joden) aanwees als de zondebok voor de sociaal-economische malaise van het Duitse volk.²⁵ Fromm typeerde deze psychologische reactie met het begrip 'autoritarisme': een combinatie van diepere psychologische behoeften om zich enerzijds te onderwerpen aan machtigeren en om anderzijds zwakkeren aan zichzelf te onderwerpen. En zijn centrale stelling was nu dat de propaganda van Hitler en andere nazi-leiders inspeelde op juist deze psychologische behoeften waardoor de NSDAP zo'n grote aanhang verkreeg.²⁶

4. Kritiek op de klassieke theorieën en recentere inzichten

Nu zijn deze klassieke theorieën op een aantal punten sterk bekritiseerd, zowel op theoretische als methodologische gronden. In dit verband gaan we vooral in op de theoretische kanttekeningen.

Ten aanzien van Lipset is gesteld dat de wetmatigheden waarvan hij uitgaat discutabel zijn: noch in normale maatschappelijke omstandigheden noch ten tijde van crises zou er zo'n eenduidige relatie bestaan tussen sociale klassen, hun ideologie en hun politieke voorkeur.²⁷ Daarenboven is opgemerkt dat het nationaal-socialisme als ideologie niet zozeer verwant zou zijn aan extreem liberalisme als wel aan extreem conservatisme: deze ideologie zou veeleer gekenmerkt zijn door antiparlementarisme, nationalisme en antisemitisme. Deze twijfel aan de fundamenteën van de theorie vormt wellicht de verklaring voor het gegeven dat deze theorie vrijwel ontbreekt in recentere studies over het electoraat van extreem-rechtse partijen.²⁸ Dat geldt overigens ook voor de theorie van Fromm, maar daarvoor zijn andere redenen aan te wijzen.²⁹

De kritiek op Bendix is overwegend van methodologische aard.³⁰ Belangrijker in dit verband is evenwel dat wordt gesteld dat bij Arendt noch bij Kornhauser duidelijk is wat er nu precies wordt bedoeld met begrippen als atomisering en individualisering. Als daarmee bedoeld zou worden op de organisatiegraad van een samenleving, is dat volgens verscheidene auteurs niet houdbaar, omdat de maatschappij ten tijde van de Weimar Republiek juist in hoge mate georganiseerd was.³¹ Desalniettemin is de theorie als het ware geactualiseerd en bovendien gesynthetiseerd met de inzichten van Fromm in een theoretische studie van met name Scheuch en Klingemann.³²

Scheuch en Klingemann beschouwen rechts-extremisme als een verschijnsel dat in westerse industriële samenlevingen overal de kop op kan steken. De reden daarvoor is dat dergelijke samenlevingen voortdurend onderhevig zijn aan ingrijpende veranderingen, waardoor bepaalde mensen voortdurend bloot staan aan spanningen die voortkomen uit de tegenstelling tussen enerzijds de waarden en gedragingen van hun primaire netwerken (gezin en familie) en anderzijds de eisen van hun secundaire netwerken (bedrijf en andere organisaties).³³ Nadien is die vermeende tegenstelling door Falter en Schumann alsook door Loch nader uitgewerkt.³⁴ Zij menen dat in de moderne industriële samenleving van mensen wordt verwacht dat zij zowel sociaal als

geografisch mobiel zijn. Mensen die dergelijk gedrag vertonen zouden daardoor een grotere kans lopen om sociaal gedesintegreerd te raken van voorheen bestaande integratieve netwerken, ten gevolge waarvan zij te maken zouden krijgen met gevoelens van sociale isolatie en andere spanningen. Teneinde dergelijke spanningen op te lossen, zouden deze mensen psychologische defensie-mechanismes opbouwen waardoor een *bepaalde* persoonlijkheidsstructuur of denkstijl ontstaat: autoritarisme.³⁵ Door deze denkstijl zouden zij zich aangetrokken voelen tot politieke partijen die hun beloven dat zij zich zullen inspannen voor het herstel van de 'oude situatie' waarbij geappelleerd wordt aan 'substitute forms of integration', zonder al die spanningen die het moderne leven met zich meebrengt. Zo bezien vormt de theorie van Scheuch en Klingemann een interessante synthese van de twee klassieke theorieën van enerzijds Arendt en Kornhauser en anderzijds Fromm. Maar de vraag is nu of deze 'klassieke' theorieën wel relevant zijn in het contemporaine tijdsgewricht.

5. Klassieke theorieën relevant in het huidige tijdsgewricht?

Ondanks deze kritieken menen we dat deze theorieën nog altijd relevant zijn voor de verklaring van het electoraat van de huidige extreem-rechtse partijen. Dit moge beargumenteerd worden op grond van recente sociologische gegevens over de contemporaine samenleving alsook op grond van studies die handelen over de ideologie van deze partijen.

Op de eerste plaats volgt uit de theorie van Lipset dat ten tijde van sociaal-economische crises extreme(re) ideologieën aanhang vinden. Welnu, voor de Nederlandse situatie geldt dat het relatieve succes van CP en CD samen is gevallen met periodes van sociaal-economische malaise. Zowel aan het begin van de jaren tachtig als aan het begin van de jaren negentig was de werkloosheid betrekkelijk hoog.³⁶ Daarnaast stonden ook andere sociaal-economische indicatoren er weinig florissant bij.³⁷ We merken evenwel op dat de relatie tussen sociaal-economische crises en een toename van de aanhang van extreem-rechtse partijen niet eenduidig is: in het begin van de jaren tachtig was de werkloosheid veel hoger dan in het begin van de jaren negentig, terwijl de aanhang van de extreem-rechtse partijen in het begin van de jaren negentig juist veel hoger is dan in het begin van de jaren tachtig.

Op de tweede plaats vestigt de theorie van Arendt en Kornhauser de aandacht op de sociale atomisering of individualisering van de samenleving als een voedingsbodem voor de aanhang van extreme(re) ideologieën. Uit recente publikaties volgt dat er in Nederland sprake is van dergelijke verschijnselen, zowel in objectieve als subjectieve zin. Zo blijkt dat de mate waarin Nederlanders aangesloten zijn bij allerlei inter-mediaire organisaties (kerken, vakbonden, politieke partijen) sterk is afgenomen in de afgelopen decennia.³⁸ Daarnaast blijkt dat de opvattingen van de Nederlanders sterk tenderen in de

richting van vrijheid en ongebondenheid, hetgeen impliceert dat men steeds individualistischere opvattingen koestert over mens en maatschappij.³⁹ Bovendien is de relatie tussen traditionele kaders (sociale klasse en religie) enerzijds en stemgedrag anderzijds steeds zwakker geworden in de afgelopen decennia,⁴⁰ hetgeen eveneens beschouwd kan worden als een vorm van individualisering.

Op de derde plaats lijkt er enige overeenkomst te bestaan tussen de ideologieën van de toenmalige fascistische partijen en de huidige extreem-rechtse partijen. Verscheidene auteurs menen dat de ideologie vooral beschreven kan worden als een 'tegen'-ideologie (tegen modernisering, tegen de parlementaire democratie, tegen 'vreemde' etnische groepen), maar tegelijkertijd voor een versterking van de nationale identiteit, ook wel aangeduid als hypernationalisme.⁴¹ In het huidige tijdsgewricht variëren de extreem-rechtse ideologieën natuurlijk van land tot land. Desalniettemin zijn er enkele elementen die bij vrijwel al deze partijen in een of andere vorm aanwezig zijn.⁴² Enerzijds nemen deze partijen vrijwel allemaal een *negatief standpunt in tegenover allochtonen*: hun komst dient te worden beperkt en het vertrek van de aanwezige allochtonen dient te worden bevorderd. Anderzijds nemen zij vrijwel allemaal een positief standpunt in inzake de nationale identiteit: die dient beschermd te worden en/of nieuw leven te worden ingeblazen. Deze etnocentrische standpunten worden omgezet in allerlei beleidsopties waarbij de wettelijke gelijkgerechtigdheid van allochtonen met voeten wordt getreden. Deze etnocentrische ideologie blijkt voor bepaalde categorieën stemmers aantrekkelijk te zijn.⁴³ Ook in Nederland staat de CD een dergelijk beleid voor, alhoewel dat minder duidelijk wordt geformuleerd: er bestaat een groot verschil tussen hetgeen '*backstage*' en '*frontstage*' wordt geuit.⁴⁴

Uit deze argumentatie moge blijken dat er enige gelijkenis is tussen de jaren dertig enerzijds en de jaren tachtig en negentig anderzijds, niet alleen wat betreft de maatschappelijke omstandigheden maar ook wat betreft de ideologieën van de fascistische respectievelijk extreem-rechtse partijen. Nu is onze veronderstelling dat als een dergelijke gelijkenis bestaat, er mogelijk-kerwijs ook een zekere overeenkomst bestaat in de sociologische categorieën die zich aangesproken voelen door die ideologie.⁴⁵ Het is daarom heel wel mogelijk dat de CD een aantrekkelijk politiek alternatief is voor diegenen die menen dat hetzij hun economische, hetzij hun symbolische, hetzij hun psychologische belangen worden bedreigd - in het algemeen of mogelijkkerwijs in het bijzonder door allochtonen.

6. Hypotheses

Deze veronderstelling heeft ons in een eerdere bijdrage op het spoor gebracht van een groot aantal sociologische categorieën die een grotere kans hebben om op de CD te stemmen. In die eerdere bijdrage hebben we de genoemde theorieën gehanteerd alsof er geen verband zou zijn tussen deze zogenaamde belangen. In deze studie gaan we juist op zoek naar de verbanden tussen deze

belangen-theorieën. We laten de theorie van de psychologische belangen evenwel buiten beschouwing⁴⁶ en concentreren ons vooral op de combinatie van de economische en de symbolische belangen-theorie. Daartoe zullen we hypothesen specificeren, die volgen uit de combinatie van deze twee theorieën. Op grond van *de theorie van de economische belangen* hebben we eerder gehypothetiseerd dat extreem-rechtse partijen vooral in trek zijn bij die sociale klassen die zich in het algemeen in sociaal-economisch opzicht bedreigd voelen, maar in het bijzonder door allochtonen. Uit eerdere studies is naar voren gekomen dat dergelijke gevoelens vooral leven bij kleine zelfstandigen en bij (geschoolde en ongeschoolde) handarbeiders.⁴⁷ Er is in Nederland nog geen onderzoek verricht naar de vraag of dergelijke gevoelens het belangrijkste motief vormen voor deze sociale klassen om op de CP/CD te stemmen; maar we hebben in een eerdere studie wel kunnen vaststellen dat het inderdaad juist deze sociale klassen zijn die een grotere kans hebben om op deze partijen te stemmen.

De hypothesen die we hebben afgeleid uit de economische belangen-theorie, zouden we evenwel nader kunnen specificeren wanneer we deze combineren met de inzichten van de symbolische belangen-theorie. Volgens deze theorie zouden met name die categorieën binnen de genoemde sociale klassen een grotere kans kunnen hebben om op de CD te stemmen, die op de een of andere manier te maken hebben met sociale desintegratie: het zou dan gaan om die mensen die buiten de intermediaire maatschap-pelijke instituties staan zoals bijvoorbeeld de kerk, de vakbonden of de politieke partijen. Dan is de vraag welke van die instituties zo belangrijk is dat, wanneer men de betreffende institutie verlaat, men de behoefte krijgt aan 'substitute forms of integration', zoals Arendt dat noemt.

Ter beantwoording van die vraag verwijzen we naar de in het bovenstaande vermelde theorie van Burnham. Volgens deze auteur zouden mensen die zijn opgenomen in een maatschappelijk verband waarbinnen een consistent wereldbeeld wordt aangeboden, betrekkelijk resistent zijn tegen het virus van het fascisme respectievelijk van extreem-rechts. Wanneer we deze theorie toepassen op de Nederlandse situatie, dan lijkt het maatschappelijk verband van de kerken zo'n intermediaire instantie te zijn. Uit eerder onderzoek blijkt dat Nederlanders die zich beschouwen als lid van een christelijke geloofsgemeenschap, inderdaad (nog) een betrekkelijk consistent en vooral veelomvattend wereldbeeld hebben. Dit geldt in (veel) mindere mate voor mensen die zich niet (meer) als lid van een christelijke geloofsgemeenschap beschouwen.⁴⁸ Deze bevinding impliceert dat we de categorieën die een grotere kans hebben om op de CP/CD te stemmen, vooral moeten zoeken onder onkerkelijken en meer toegespitst onder onkerkelijke handarbeiders alsook onder onkerkelijke kleine zelfstandigen.

Daarnaast is uit eerder onderzoek gebleken dat met name jongeren op grote schaal de instituties van de godsdienst hebben verlaten en (dientengevolge)

ook een minder consistent, minder veelomvattend wereldbeeld hebben.⁴⁹ Wellicht geldt met name voor jongeren ook dat zij zich los hebben gemaakt van het ouderlijk huis, maar nog niet zelf een gezin hebben gesticht. Om die reden veronderstellen we dat jongeren beschouwd mogen worden als zijnde niet verbonden aan de institutie van het gezin. Deze empirische bevindingen met betrekking tot het wereldbeeld van jongeren in combinatie met de veronderstellingen met betrekking tot de mate van sociale integratie van jongeren impliceren dat we CP/CD-stemmers vooral zouden moeten zoeken onder jonge handarbeiders en onder jonge kleine zelfstandigen. We kunnen deze veronderstellingen ook gebruiken om de bovenstaande algemene hypothesen afgeleid uit de economische belangen-theorie te specificeren, hetgeen leidt tot de concrete hypothesen dat met name op de CD stemmen:

1. jonge, onkerkelijke handarbeiders

2. jonge, onkerkelijke kleine zelfstandigen.

Op grond van *de theorie van de symbolische belangen* hebben we eerder gehypotheetiseerd dat extreem-rechtse partijen vooral in trek zijn bij diegenen die sociaal gedisintegreerd zijn. Een belangrijke categorie waarvoor geldt dat zij mogelijkwerwijs te maken hebben met sociale desintegratie, zijn de mensen die niet (meer) opgenomen zijn in het arbeidsproces: werklozen en anderszins uitkerings-gerechtigden. Uit eerder onderzoek is gebleken dat uitkerings-gerechtigden zich in sterke mate sociaal geïsoleerd voelen: zij nemen geen deel meer aan maatschappelijke organisaties en allerlei sociale contacten gaan verloren in een dergelijke situatie.⁵⁰ Er is nog geen onderzoek verricht naar de vraag of deze gevoelens van sociale isolatie een belangrijk motief vormen voor deze categorie om op de CP/CD te stemmen, maar we hebben wel kunnen vaststellen dat juist deze categorieën een grotere kans hebben om op deze partijen te stemmen.

Wanneer we deze bevindingen nu combineren met de inzichten van de economische belangen theorie, dan vermoeden we dat juist deze sociale categorie zich in sociaal-economisch opzicht bedreigd voelt, mogelijkwerwijs met name door allochtonen. Aan dit vermoeden ligt de theorie ten grondslag dat met name die categorieën die een zwakke positie innemen op de markten waar schaarse goederen worden verworven en die diensgevolge moeten concurreren met anderen, juist allochtonen percipiëren als bedreigende concurrenten.⁵¹

Maar we kunnen deze hypothesen evenwel ook specificeren met andere inzichten die uit de symbolische belangen-theorie voortvloeien. Volgens de in het bovenstaande gespecificeerde hypothesen zouden met name jonge en onkerkelijke categorieën een grotere kans hebben om op de CP/CD te stemmen. Wanneer we de bovenstaande veronderstellingen gebruiken om ook binnen de categorie van uitkeringsgerechtigden specifiekere hypothesen op te stellen, dan leidt dat tot de concrete hypothese dat met name op de CD stemmen:

3. jonge, onkerkelijke uitkeringsgerechtigden.

Nu zouden we op grond van de symbolische belangen-theorie nog meer hypothesen kunnen afleiden ten aanzien van sociologische categorieën die geen lid zijn van de een of andere intermediare maatschappelijke institutie zoals we in het bovenstaande reeds hebben vermeld, alsook voor degenen die sociaal dan wel geografisch mobiel zijn (geweest), hetwelk volgt uit de uitwerkingen van de symbolische belangen-theorie zoals die is gepostuleerd door Scheuch en Klingemann, Loch, en Falter en Schumann. Maar de beschikbare gegevens laten niet toe dat we dergelijke hypothesen inzake mobiliteit kunnen toetsen. Daarnaast zou nog een groot aantal andere hypothesen kunnen worden afgeleid uit combinaties van afleidingen uit bovenstaande theorieën. In het kader van deze studie laten we deze hypothesen buiten beschouwing. We concentreren ons op enkele belangrijke sociale categorieën die op grond van de economische en de symbolische belangen-theorie zijn afgeleid. Maar we zullen bepaalde sociologische factoren waarvan we in eerder onderzoek hebben vastgesteld dat zij de kans vergroten om op de CP/CD te stemmen, wel in de analyses betrekken.

7. Data en meetinstrumenten

Data zijn ontleend aan het Nederlands Instituut voor de Publieke Opinie en Marktonderzoek (NIPO). Ook voor andere doeleinden is een databestand samen-gesteld op grond van 1067 onafhankelijke *surveys*, die in de periode van 1962 tot en met 1991 wekelijks zijn gehouden onder in totaal 1.050.189 respondenten.⁵² Daaraan toegevoegd zijn de 52 week-surveys die zijn gehouden in het jaar 1992 (N=49.989).

Deze surveys bevatten een aantal standaardvragen: geslacht, leeftijd, kerklid-maatschap, partijkeuze bij de (vorige en de komende) verkiezingen, links-rechts-zelf-plaatsing, opleiding, inkomen, arbeidsrelatie, provincie, gemeente en urbanisatie-graad. Deze secundaire gegevens worden wekelijks verzameld en als kwartaal-bestanden geïntegreerd en aangeboden voor publiek gebruik. Deze gegevens lenen zich tenminste gedeeltelijk voor het toetsen van de bovenstaande hypothesen.

Uit dit bestand zijn die surveys geselecteerd waarin stemmen op de CP/CD werd aangeboden als antwoordalternatief bij de vraag op welke partij de respondent zou stemmen als er op de dag van het interview verkiezingen voor de Tweede Kamer zouden worden gehouden. Dit betreft de surveys die gehouden zijn in week 33 van 1982 tot en met week 13 van 1987; en daarna de surveys gehouden van week 34 in 1989 tot en met week 53 van 1992. Dat resulteerde in een ongewogen bestand van 441.657 mensen. Teneinde dit bestand te doen gelijken op de (combinaties van de) kenmerken leeftijd en sexe zoals we die in de nationale verdelingen kennen, zijn de afzonderlijke steekproeven gewogen op grond van de gegevens van de dichtsbijlig-gende

peildatum. Dat leidde tot een gewogen bestand van 433.616 mensen. Dit totale bestand is met het oog op de onderzoeksvragen en op grond van de opiniepeilingen verdeeld in vier perioden. De eerste periode benoemen we als de eerste electorale golf die zich voltrok in de periode vanaf het derde kwartaal van 1982 tot en met het eerste kwartaal van 1984. De tweede periode noemen we de eerste electorale neergang die zich voltrok in de periode van het tweede kwartaal van 1984 tot en met het eerste kwartaal van 1985. De derde periode noemen we de periode van stabiele marginaliteit, hetgeen het geval was vanaf het tweede kwartaal van 1985 tot en met eerste kwartaal van 1991. En de vierde periode noemen we de tweede electorale golf die zich voltrok vanaf het tweede kwartaal van 1991 tot en met het laatste kwartaal van 1992.

8. Analyses

Ten behoeve van de vraag naar de (combinatie van) sociologische kenmerken die de kans verhogen om op de CP/CD te stemmen, hebben we in eerste instantie logistische regressie analyses verricht om het best passende model vast te stellen. Via een selectie-procedure hebben we stapsgewijs die predictoren toegevoegd aan het model die de fit van het model significant verbeterden.⁵³ Dit waren achtereenvolgens: gemeente-grootte, eerder stemgedrag, provincie, geslacht, kerkgenootschap, leeftijd, inkomen en sociale beroepsgroep (i.c. de combinatie van de variabelen arbeidspositie en opleiding).⁵⁴ Daarna is getoetst of bepaalde, in de hypothesen genoemde 'tweede orde effecten' significant bijdroegen aan de verbetering van de fit van het model.⁵⁵ Zulks bleek het geval te zijn. Zo bleek de Chi-kwadraat door de combinatie van sociale klasse en leeftijd met 42,9 (bij 18 vrijheidsgraden) af nemen; door de combinatie van kerkgenootschap en leeftijd met 13,2 (bij 2 vrijheidsgraden); en door de combinatie van klasse en kerkgenootschap met 23,2 (bij 9 vrijheidsgraden). Maar de 'derde orde effecten' (de combinaties van sociale klasse, kerk-genootschap en leeftijd) bleken niet significant te zijn. Desalniettemin zullen we de parameters presenteren die op grond van deze derde orde-specificatie zijn geschat, aangezien we anders met niet wederzijds uitsluitende sociologische categorieën zouden moeten werken.⁵⁶ Door al deze interactie-termen te specificeren, ontstonden vele combinaties waarvan een aantal onvoldoende respondenten bevatte om statistische uitspraken op te baseren. Teneinde dit probleem op te lossen, hebben we op pragmatische gronden bepaalde categorieën bijeen moeten voegen. De resultaten staan in tabel 1.

Tabel 1. *Logistische regressie parameters van CP/CD-stemmen op sociaal-structurele kenmerken per periode*

Periode			1ste electorale golf (82.3 - 84.1)		1ste electorale neergang (84.2 - 85.1)		stabiele marginaliteit (85.2 - 91.1)		2de electorale golf (91.2 - 92.4)	
opl.	kerkel.	leeftijd	b	exp(b)	b	exp(b)	b	exp(b)	b	exp(b)
loondienst bedrijf										
lager	onkerk.	18-24	1.436*	4.202	.995*	2.704	1.508*	4.518	1.660*	5.259
lager	onkerk.	25+	.716	2.046	.460*	1.583	.569*	1.766	.840*	2.316
lager	kerk.	18-24	.211	1.235	1.364*	3.911	.653	1.920	.399	1.490
lager	kerk.	25+	-.255	.775	.209	1.232	.024	1.024	-.000	1.000
hoger	onkerk.	18-24	.626	1.871	-.401	.670	.064	1.066	.361	1.435
hoger	onkerk.	25+	-.082	.922	-.399	.671	-.520*	.595	-.846*	.429
hoger	kerk.	18-24	.443	1.557	-.212	.809	-.228	.796	-.130	.878
hoger	kerk.	25+	-.617	.539	-1.010*	.364	-1.226*	.293	-.394*	.674
loondienst overheid										
lager	onkerk.	18-24	.459	1.583	1.339*	3.815	1.463*	4.320	.428	1.534
lager	onkerk.	25+	.204	1.227	.666*	1.946	.647	1.910	.235	1.265
lager	kerk.	25+	.491	1.634	.051	1.053	-.191	.826	-.108	.898
hoger	onkerk.		-1.573*	.207	-1.332*	.264	-1.332*	.264	-.250	.779
hoger	kerk.		-.254	.775	-.951*	.386	-.904*	.405	-1.476*	.228
zelfstandig										
lager	onkerk.		.877	2.404	.472	1.604	1.386*	3.998	.680	1.975
lager	kerk.		.589	1.802	.411	1.507	.215	1.239	-.450	.638
hoger	onkerk.		-1.576	.207	-.170	.844	-.595	.551	-.487	.615
hoger	kerk.	25+	-.620	.538	.075	1.078	-1.286	.276	-1.255*	.285
uitkering										
	onkerk.	18-24	.664*	1.943	1.694*	5.439	1.275*	3.577	1.209*	3.350
	onkerk.	25-54	.915*	2.498	.169	1.184	.671*	1.956	.563*	1.756
	onkerk.	55+	-.205	.815	.018	1.018	.362*	1.436	.644*	1.905
	kerk.	18-24	.561	1.752	-1.225	.294	-.174	.840	.440	1.552
	kerk.	25-54	.792*	2.207	.086	1.089	.313	1.367	.432*	1.540
	kerk.	55+	-.610	.543	-.406*	.667	-.326*	.722	-.181	.834
huisvrouw										
	onkerk.		.112	1.118	.682*	1.977	.599*	1.820	.676*	1.966
	kerk.		-.414*	.661	-.093	.911	-.499*	.607	-.302	.739
student										
	onkerk.	18-24	-.830*	.436	-1.240*	.289	-.784*	.456	-.693*	.500
	kerk.	18-24	-1.444*	.236	-1.250*	.286	-1.681*	.186	-1.994*	.136

*significant op het .05 niveau

We willen benadrukken dat de gegevens in deze tabel slechts een deel van de resultaten weergeven. Belangrijke controle-variabelen (zoals urbanisatiegraad, provincie, geslacht etc.) zijn wel in de analyses, maar niet in de tabel opgenomen. Daarvoor verwijzen we naar een eerdere bijdrage. In de volgende paragraaf zullen we de belangrijkste resultaten bespreken.

9. Resultaten

Ter toetsing van de gestelde hypotheses, nemen we de resultaten van de logistische regressie analyses in beschouwing. We besteden met name aandacht aan de exponentiële functie van de b-coëfficiënten ($\text{Exp}(b)$). Deze geven aan hoeveel groter of kleiner de kans is om op de CP/CD te stemmen dan de algemene kans om op deze partij(en) te stemmen, indien men tot de betreffende categorie behoort, onder controle van de overige variabelen. Het al dan niet significant zijn van deze coëfficiënten is gebaseerd op de b/se coëfficiënt. In navolging van Kuehnel, Jagodzinsky en Terwey hanteren we als criterium dat deze groter dan 1.96 dient te zijn om van een significant effect te spreken.⁵⁷ Gelet op de enorme hoeveelheid parameters, zullen we vooral die informatie onder de aandacht brengen die hetzij direct, hetzij indirect van belang is voor de gestelde hypotheses.

In *hypothese 1* hebben we gesteld dat met name jonge, onkerkelijke handarbeiders een grotere kans zouden hebben om op de CP/CD te stemmen. Gelet op de beperkingen van de beschikbare gegevens kunnen we de categorie van de handarbeiders niet exact identificeren maar wel benaderen: we vermoeden dat handarbeiders overwegend terug te vinden zijn in de categorie van mensen die voor de leeftijd van achttien jaar hun schoolopleiding hebben voltooid en werkzaam zijn in het bedrijfsleven. Uit tabel 1 blijkt dat de kans voor deze sociologische categorie om op deze partij(en) te stemmen inderdaad veel groter is dan de algemene kans en dat geldt in alle vier de onderscheiden periodes. In de periode van de eerste electorale golf was die kans ruim vier maal zo groot; in de periode van de eerste electorale neergang bijna drie maal zo groot; in de periode van marginale stabiliteit ruim vier maal zo groot; en ten slotte in de periode van de tweede electorale golf was die kans zelfs ruim vijf maal zo groot. Daarmee neemt deze categorie een tamelijk uitzonderlijke positie in: vrijwel geen enkele andere categorie heeft in het afgelopen decennium zo'n grotere kans gehad om op deze partijen te stemmen als de categorie van de jonge, onkerkelijke handarbeiders. Uit deze bevindingen blijkt overigens ook dat de specificatie van de hypotheses die we in deze bijdrage hebben ondernomen, vruchten afwerpt: ten aanzien van deze categorie was nog niet eerder zo duidelijk gebleken dat zij een belangrijke categorie vormt in het CP/CD-electoraat.

We zien evenwel in tabel 1 ook dat ook oudere, onkerkelijke handarbeiders in de afgelopen tien jaar steeds een grotere kans dan de algemene kans hebben gehad om op de CP/CD te stemmen; maar die kansen waren toch steeds

aanmerkelijk kleiner dan die van de jongere onkerkelijke handarbeiders. Opmerkelijker is evenwel het contrast met de kerkelijke handarbeiders. Jonge kerkelijke handarbeiders blijken enkel in de periode van de eerste electorale neergang een grotere kans (dan de algemene kans) gehad te hebben om op de CP/CD te stemmen, terwijl oudere kerkelijke handarbeiders in alle periodes een kleinere kans (dan de algemene kans) hebben gehad om op deze partijen te stemmen, hetgeen in het algemeen ook bleek te gelden voor hoofdarbeiders, kerkelijk of onkerkelijk.

Verrassender wellicht is de bevinding dat ook lager opgeleide onkerkelijke ambtenaren zowel in de periode van de eerste electorale neergang als in de periode van de stabiele marginaliteit een grotere kans hadden om op de CP/CD te stemmen, hetgeen ook nog niet eerder zo duidelijk aan het licht is gekomen. Ook in de beide andere periodes bleek zulks het geval te zijn, maar de betreffende parameters zijn daar niet significant. Daarentegen bleken hun lager opgeleide kerkelijke collega's en de hoger opgeleide ambtenaren, kerkelijk of onkerkelijk, een veel kleinere kans te hebben (gehad) om een extreem-rechtse voorkeur uit te spreken.

In *hypothese 2* hebben we gesteld dat met name jonge onkerkelijke kleine zelfstandigen een grotere kans hebben om op de CP/CD te stemmen. Ook deze categorie kunnen we niet exact identificeren, maar wel benaderen. We vermoeden dat kleine zelfstandigen overwegend terug te vinden zijn in de categorie zelfstandigen die voor de leeftijd van achttien hun schoolopleiding hebben voltooid. Helaas kunnen we deze hypothese niet volledig toetsen, omdat we betrekkelijk weinig zelfstandigen in de gegevens hebben aangetroffen. Daarom zijn we genoodzaakt geweest om de categorieën van jonge en oude kleine zelfstandigen bijeen te voegen. Uit tabel 1 blijkt dat onkerkelijke kleine zelfstandigen met name in de periode van de stabiele marginaliteit een betrekkelijk grote kans (bijna vier maal zo groot dan de algemene kans) hadden om op deze partijen te stemmen. Dit was ook in de andere periodes tot op zekere hoogte het geval, maar die parameters zijn niet significant. Daarnaast blijkt dat kerkelijke zelfstandigen in alle vier de perioden een veel kleinere kans hebben gehad om op deze partijen te stemmen, hetgeen nog sterker geldt voor hoog opgeleide zelfstandigen. Ook deze parameters bereiken evenwel niet het conventionele significantie niveau, hetgeen wellicht te wijten is aan de geringe aantallen.

In *hypothese 3* hebben we gesteld dat met name jonge onkerkelijke uitkeringsgerechtigden een grotere kans zouden hebben om op de CP/CD te stemmen. Uit tabel 1 blijkt dat zulks inderdaad het geval is (geweest) en wel in alle vier onderscheiden perioden: in de periode van de eerste electorale neergang was de kans dat deze sociale categorie op deze partijen stemde ruim vijf maal zo groot dan de algemene kans en in de daarna volgende periodes ruim drie maal zo groot. Dit blijkt ook te gelden voor middelbare en oudere onkerkelijke uitkeringsgerechtigden, zij het dat de kansen van deze sociale

categorieën om op deze partijen te stemmen minder groot waren dan voor de jongere onkerkelijke uitkeringsgerechtigden. Ten aanzien van de kerkelijke uitkeringsgerechtigden bestaat een gedifferentieerd beeld. Jonge kerkelijke uitkeringsgerechtigden hebben zich over het algemeen onthouden van stemmen op deze partijen, hetgeen ook zeker geldt voor oudere kerkelijke uitkerings-gerechtigden. Maar bij de kerkelijke uitkeringsgerechtigden van middelbare leeftijd blijkt de kans om op deze partijen te stemmen ten tijde van de eerste en de tweede electorale golf groter te zijn geweest.

Twee sociale categorieën ten aanzien waarvan we weliswaar geen expliciete hypothesen hebben we gesteld, willen we niet onvermeld laten. Het betreft onkerkelijke huisvrouwen die in de periode vanaf 1984 steeds een kans van bijna twee maal zo groot als de algemene kans hebben gehad om op deze partijen te stemmen. Studenten daarentegen hebben steeds een kleinere kans gehad (dan de algemene kans) om deze partijen te stemmen. In de laatste paragraaf willen we een en ander samenvattend in theoretisch perspectief plaatsen.

10. Conclusies en discussie

In deze bijdrage hebben we op grond van secundaire data geprobeerd om empirische uitspraken te doen over het electoraat van de CP/CD in de periode 1982-1992. Het gebruik van secundaire data legt onderzoekers vrijwel altijd beperkingen op. Daarom hebben we niet alle theorieën en zeker niet alle hypothesen die we daaruit kunnen afleiden, kunnen toetsen. Met primaire data hadden we wellicht meer hypothesen ook diepgaander kunnen toetsen. Met name informatie inzake de motieven om op deze partij(en) te stemmen, ontbreekt in deze secundaire data. Desalniettemin stellen we vast dat deze secundaire gegevens voldoende zijn om een betrekkelijk gedetailleerd beeld van het extreem-rechtse electoraat te schetsen: veel gedetailleerder dan we in een eerdere bijdrage vermochten.

We stelden de vraag aan de orde in hoeverre het behoren tot bepaalde sociologische categorieën in een bepaalde periode in de jaren 1982-1992 de kans vergrootte om op de CP/CD te stemmen. Ten aanzien van deze vraag leidden we een drietal hypothesen af uit de combinatie van twee belangrijke theorieën: ten eerste een theorie waarmee de verklaring van het electoraat van de CP/CD gezocht wordt in (bedreigde) economische belangen, en ten tweede een theorie waarin de verklaring voor dit electoraat wordt gezocht in symbolische belangen. De combinatie van deze twee theorieën leidde tot drie specifieke hypothesen met betrekking tot sociologische categorieën. Ten aanzien van deze categorieën veronderstelden we, conform de theorie van de economische belangen, dat CP/CD-kiezers zich in het algemeen in economische zin bedreigd voelen maar in het bijzonder door allochtonen, hetgeen zich kan uiten in een negatieve houding tegenover etnische minderheden. Dit wordt mogelijkwerijs versterkt door de ideologie en propaganda van de CP/CD: deze partijen propageren immers al sinds jaar en dag de

remigratie van allerlei migranten en appelleren ook anderszins aan vreemdelingenhaat. En we veronderstelden, conform de theorie van Arendt en Kornhauser, dat deze categorieën tot op zekere hoogte verkeren in een situatie van sociale desintegratie. Dit kan gevoelens van sociale isolatie oproepen hetgeen leidt tot een behoefte aan 'substitute forms of integration', waardoor zij zich aangetrokken voelen door nationalistische slogans van deze partijen. Dergelijke veronderstellingen kunnen evenwel niet worden getoetst door het ontbreken van geldige gegevens hieromtrent op voldoende grote schaal. Wel kunnen we vaststellen of de genoemde sociale categorieën inderdaad in het afgelopen decennium een grotere kans hebben gehad om op deze partijen te stemmen.

Uit dit onderzoek zijn enkele duidelijke patronen naar voren gekomen. In overeenstemming met *hypothese 1*, kwamen we tot de bevinding dat jonge onkerkelijke handarbeiders in alle onderscheiden periodes zeer prominent aanwezig zijn geweest in het electoraat van de CP/CD. Dit bleek ook te gelden voor jonge onkerkelijke lagere ambtenaren, zij het dat deze bevindingen enkel in de periodes van de eerste electorale neergang en van de stabiele marginaliteit significant bleken te zijn. En het bleek te gelden voor jonge onkerkelijke uitkeringsgerechtigden, hetgeen in overeenstemming is met *hypothese 3*. Daarnaast bleken evenwel ook onkerkelijke uitkeringsgerechtigden van middelbare en oudere leeftijd een grotere kans te hebben om op deze partijen te stemmen, hetgeen eigenlijk niet het geval was voor kerkelijke uitkeringsgerechtigden, op een enkele uitzondering na. Meer in het algemeen hebben we vastgesteld dat de kans dat kerkelijke mensen op deze partijen stemmen eigenlijk betrekkelijk gering was en dat geldt in alle beroepsgroepen. De genoemde patronen bleken tot op zekere hoogte ook van toepassing op de categorie van de onkerkelijke zelfstandigen, ten aanzien waarvan we in *hypothese 2* stelden dat zij een grotere kans hadden om op de CP/CD te stemmen. Met name laag opgeleide onkerkelijke zelfstandigen bleken zich aangetrokken te voelen tot deze partijen, terwijl hun kerkelijke beroepsgenoten zich daarvan distantieerden. Hetzelfde geldt voor hoger opgeleide zelfstandigen, kerkelijk of onkerkelijk.

Deze patronen bevestigen onze vermoedens dat de klassieke theorieën tot vruchtbare inzichten kunnen leiden in het huidige tijdsgewricht, ten aanzien waarvan we aannemelijk hebben gemaakt dat er tot op zekere hoogte sprake is van sociaal-economische malaise en sociale desintegratie: maatschappelijke omstandigheden waar de economische respectievelijk de symbolische belangen-theorie de aandacht op vestigen. Bovenal lijken deze bevindingen de theorie van 'het politieke confessio-nalisme', gepostuleerd door Burnham, te bevestigen. In Nederland blijkt het zo te zijn dat mensen die zichzelf als lid van een christelijke geloofsgemeenschap beschouwen, binnen de religieuze instituties gesocialiseerd worden met een consistent en veelomvattend wereldbeeld dat hen als het ware resistent maakt tegen extremere denkbeelden

zoals die door extreem-rechtse partijen worden gepropageerd. Mensen die buiten deze religieuze instituties staan blijken daarentegen veel vatbaarder te zijn voor extreem-rechtse denkbbeelden, hetgeen blijkt uit hun stemgedrag. Daarbij dient evenwel te worden aangetekend dat zulks alleen het geval is voor mensen die voor de leeftijd van achttien hun schoolopleiding hebben voltooid. Mensen die hebben doorgeleerd na die leeftijd blijken weinig kans te hebben om op deze partijen te stemmen, ongeacht of zij nu kerkelijk of onkerkelijk zijn.

Bij wijze van een bijdrage aan de politieke discussie, willen we nog een licht werpen op de kwestie waarom het electoraat van de CD in het begin van de jaren negentig groter is dan het electoraat van de CP in het begin van de jaren tachtig - ondanks het feit dat de economische crisis van het begin van de jaren tachtig ernstiger was dan de crisis van begin jaren negentig: op grond van welke maatschappelijke ontwikkelingen laat deze bevinding zich verklaren? In de geest van de symbolische belangen-theorie merken we op dat het aantal mensen dat zich heeft afgekeerd van de traditionele intermediaire instituties in het afgelopen decennium is toegenomen. Dit geldt in het algemeen voor bepaalde instituties maar in het bijzonder voor de kerken.⁵⁸ Dit is van belang omdat in het bovenstaande is gebleken dat (on-) kerkelijkheid zo'n belangrijke factor vormt bij de verklaring van het electoraat van de CP/CD. Daarnaast geldt dat een stroom van opiniepeilingen laat zien dat een (betrekkelijk groot) aantal kiezers zich bij de komende verkiezingen zal afwenden van de Partij van de Arbeid. Het is nog niet duidelijk op welke partij die kiezers dan zullen gaan stemmen. In die zin vormen zij als het ware een zwevend electoraat, ten aanzien waarvan we kunnen vermoeden dat zij ontevreden zijn met het gevoerde beleid van de PvdA, omdat zij menen dat deze partij hun belangen niet naar behoren heeft behartigd. Daarom gaat dit zwevende electoraat op zoek naar een partij die claimt die belangen beter te zullen behartigen.⁵⁹ Deze combinatie van maatschappelijke ontwikkelingen, i.c. de verdere leegloop van de intermediaire instituties tegelijkertijd met de politieke dakloosheid van een gedeelte van het electoraat, heeft het effect dat het potentiële electoraat van extreem-rechtse partijen in de jaren negentig groter is dan in de jaren tachtig. Het lijkt ons van belang dat in voortgezet onderzoek tevens de motieven van CD-kiezers in beschouwing worden genomen. Dan zal het mogelijk zijn om, naast de economische en symbolische belangen-theorieën, ook de psychologische belangen-theorie in extenso te toetsen. Deze theorie is immers vruchtbaar gebleken bij de verklaring van ethnocentrisme hetwelk verondersteld wordt van belang te zijn als motief om op extreem-rechtse partijen te stemmen.

noten

1. F. Elbers en M. Fennema, *Racistische partijen in West-Europa*, Leiden, 1993.
2. Vergelijk J. van Donselaar, *Fout na de oorlog*, Amsterdam, 1991.
3. Zie *NRC Handelsblad*, 16 maart 1993.
4. P. Scheepers, R. Eisinga en J. Lammers, 'Het electoraat van de Centrum Partij / Centrum Democraten in de periode 1982-1992: een toets van twee theorieën', in: *Mens en Maatschappij*, 4 (1993), 362-385.
5. Vergelijk J. van Donselaar en C. van Praag, *Stemmen op de Centruumpartij, de opkomst van anti-vreemdelingen partijen in Nederland*, Leiden, 1983; alsook M. de Hond, *De opkomst van de Centrum Partij, een onderzoek onder de aanhang van de Centrum Partij in het najaar van 1983*, Amsterdam, 1983. Ook in meer recente buitenlandse studies lijken onderzoekers in het duister te tasten over de vraag welke kenmerken op theoretische gronden in het bijzonder relevant zouden kunnen zijn voor dit electoraat. Vergelijk K.H. Klaer, M. Ristau, B. Schoppe en M. Stadelmaier, *Die Wähler der extremen Rechten*. 3 Dln., Bonn, 1989; Ch. Husbands, 'The support for the Front National, analyses and findings', in: *Ethnic and Racial Studies*, 14 (1991), 382-416; en Ch. Husbands, 'When the bubble burst: transient and persistent National Front supporters 1974-1979', in: *British Journal of Political Science*, 14 (1984), 249-260. Ook in een speciale uitgave van de *European Journal of Political Research*, 22 (1992), die grotendeels is gewijd aan uiteenlopende aspecten van de extreem-rechtse partijen in West-Europa, treft men betrekkelijk weinig uitgewerkte theoretische inzichten aan over het electoraat van deze partijen. Daarin worden eigenlijk hooguit terloops enkele theoretische inzichten genoemd op grond waarvan men specifieke hypothesen had kunnen afleiden, hetgeen men als regel overigens niet doet, enkele uitzonderingen daargelaten als B. Westle, en O. Niedermayer, 'Contemporary right wing extremism in West Germany. The Republicans and their electorate', in: *idem*, 83-100; en N. Mayer en P. Perrineau (1992), 'Why do they vote for Le Pen?', in: *idem*, 123-141.
6. S.M. Lipset, *Political man*, New Jersey, 1981. Vergelijk M. Kater, *The Nazi Party. A social profile of members and leaders 1919-1945*, Cambridge/Massachusetts, 1983; en Th. Childers, *The Nazi voter. The social foundations of fascism in Germany, 1919-1933*, Chapel Hill/London, 1983.
7. J.W. Falter, 'Radicalization of the middle class or mobilization of the unpolitical? The theories of Seymour M. Lipset and Reinhard Bendix on the electoral support of the NSDAP in the light of recent research', in: *Social Science Information. Theory and Methods*, 20 (1981), 389-430. Zie ook J.W. Falter, *Hitler's wähler*, München, 1991.
8. H. Arendt, *The origins of totalitarianism*, London, 1951; en R. Bendix, 'Social stratification and political power', in: *American Political Science*

Review, 46 (1952), 357-375.

9. W. Kornhauser, *The politics of mass society*, London, 1960; M. Billig, *Fascists, a social psychological view of the National Front*, London, 1978.

10. E. Fromm, *De angst voor de vrijheid. De vlucht in autoritarisme, destructivisme, conformisme*, Utrecht, 1986; en J. Baars en P. Scheepers, "Theoretical and methodological foundations of "The authoritarian personality"", in: *Journal for the History of the Behavioral Sciences*, 39 (1993), 345-353.

11. Lipset, *op.cit.*, 125.

12. Het is opmerkelijk dat Lipset geen melding maakte van het gegeven dat de NSDAP in haar propaganda tevens zondebokken aanwees voor de crisissomstandigheden (vergelijk Childers, *op.cit.*). Dat zouden de joden zijn die in de perceptie van vele Duitsers niet alleen de hand zouden hebben in de machtige concerns maar tevens in de machtige vakbonden. Aldus werd antisemitisme een integraal bestanddeel van de nazistische propaganda.

13. Het is niet geheel duidelijk waarom Lipset deze verklaring met name van toepassing acht op de situatie in 1930. Immers, zowel de sociaal-economische als de politieke crisis waarin Duitsland toen verkeerde duurde nog enkele jaren voort.

14. Vergelijk Arendt, *op.cit.*, 316-317.

15. Dat wordt door Kornhauser ook wel aangeduid als 'social alienation'; zie Kornhauser, *op.cit.*, 33. Uit de context van zijn studie wordt evenwel duidelijk dat hij doelt op de subjectieve ervaring van sociale isolatie: mensen die niet tevreden zijn met hun sociale netwerk hebben het gevoel er 'alleen voor te staan'.

16. Kornhauser, *op.cit.*, 109.

17. Arendt stelt hieromtrent dat 'it is only natural that the masses of a highly atomized society whose competitive structure and concomitant loneliness... have tended toward an especially violent nationalism'. Zie Arendt, *op.cit.*, 317.

18. Vergelijk Kornhauser, *op.cit.*, 108. Deze theorie is nadien vanuit een sociaal-psychologisch perspectief uitgewerkt door Tajfel en staat nu bekend als de sociale identiteits-theorie. Vergelijk onder anderen H. Tajfel, *Human groups and social categories*, Cambridge, 1981.

19. Volledigheidshalve vermelden we dat Bendix meende dat de NSDAP pas in 1932 kon profiteren van het verlies van andere partijen, die voorheen hadden kunnen rekenen op de steun van de middenklassen. Zie Bendix, *op.cit.*

20. W.D. Burnham, 'Political immunization and political confessionism. The United States and Weimar Germany', in: *Journal of Interdisciplinary History*, 3 (1972), 1-30.

21. Ook in Nederland zijn er aanwijzingen die deze theorie ondersteunen. Zo stelt Minderaa dat de NSB haar stemmen overal vandaan haalde, maar met 'een nadruk op de kleine, niet verzuilde partijen'. Zie J.Th. Minderaa, 'Crisis en stembus. De NSB en de gevestigde orde', in: H.W. von der Dunk, *In de*

schaduw van de depressie. De NSB en de verkiezingen in de jaren dertig, Alphen aan den Rijn, 1982.

22. Die veronderstelling was ten dele gebaseerd op een empirische studie die hij ruim een decennium daarvoor - in 1929 - had uitgevoerd als lid van de 'Frankfurter Schule', getiteld: 'Arbeiter und Angestellten am Vorabend des Dritten Reiches'.

23. Fromm bedoelde daarmee vooral de sociale klasse waartoe men behoorde alsook de subjectieve beleving daarvan. Zie Baars en Scheepers, *op.cit.*

24. Vergelijk Fromm, *op.cit.*, 160.

25. Vergelijk Fromm, *op.cit.*, 164 en verder.

26. Deze theorie bevat enkele elementen die nadien door met name Lipset en Arendt in separate theorieën zijn geaccentueerd. Volgens Lipset vormde de subjectieve beleving van de bedreigde sociaal-economische positie van de middenklassen de belangrijkste factor; bij Arendt was dit de subjectieve beleving van sociale isolatie bij sociaal gedisintegreerde individuen. Fromm noemde beide factoren en relateerde deze aan de sociale positie die de middenklasse inneemt. Hij meent dat deze factoren de middenklasse als het ware juist 'rijp' hadden gemaakt om zich enerzijds te onderwerpen aan machtigeren en om anderzijds machtelozen aan zich te onderwerpen. Daarnaast noemde hij de arbeidersklasse, die juist op grond van haar politieke wantrouwen tegenover de gevestigde politieke partijen zou zijn gaan stemmen op de NSDAP.

27. Vergelijk Falter, 'Radicalization', 398 en verder; en D. Haenisch, *Sozialstrukturelle Bestimmungsgruende des Wahlverhaltens in der Weimarer Republik. Eine Aggregatdatenanalyse der Ergebnisse der Reichstagswahlen 1924 bis 1933*, Duisburg, 1983.

28. Er wordt hooguit impliciet aan gerefereerd, bijvoorbeeld door M. Swyngedouw, J. Billiet en A. Carton, *Van waar komen ze, wie zijn ze? Stemgedrag en verschuivingen op 24 november 1991*, Leuven, 1992. Maar in de reeds genoemde speciale uitgave van de *European Journal for Political Research* (zie noot 5) komt de benadering van Lipset eigenlijk in geen enkele bijdrage expliciet aan de orde.

29. Fromm was in het begin van de jaren dertig een vooraanstaand lid van de zogenaamde Frankfurter Schule. Na verloop van tijd werd duidelijk dat zijn theoretische inzichten sterk verschilden van die van met name Horkheimer en Adorno. Daarom werd hij op een zijspoor gerangeerd en verliet hij uiteindelijk deze 'school'. Niettemin zijn in de latere studies van met name Adorno veel van de theoretische inzichten van Fromm aan te wijzen, evenwel zonder referenties: Fromm werd beschouwd als een dissident. Vergelijk Baars en Scheepers, *op.cit.*

30. Vergelijk wederom Falter, 'Radicalization' en *Hitler's waehler*; en

Haenisch, *op.cit.*: de erg globale analyse zou ontoereikend zijn om dergelijke empirische uitspraken op te baseren.

31. Vergelijk Haenisch, *op.cit.*, 49 en verder.

32. E.K. Scheuch en H.K. Klingemann, 'Theorie des Rechtsradikalismus in westlichen Industriegesellschaften', in: *Hamburger Jahrbuch fuer Wirtschafts- und Gesellschaftspolitik*, 12 (1967), 11-29.

33. Scheuch en Klingemann, *op.cit.*, 17.

34. Zie J.W. Falter en S. Schumann, 'Affinity towards right-wing extremism in Western Europe', in: *West European Politics*, 11 (1988), 96-118; en D. Loch, *Der schnelle Aufstieg des Front National. Rechtsextremismus im Frankreich der 80er Jahre*, München, 1991.

35. Vergelijk Scheuch en Klingemann, *op.cit.*, 18. Zij aarzelen sterk om autoritarisme aan te duiden als een persoonlijkheidsstructuur. Deze aarzeling was al eerder te bespeuren bij Lipset, *op.cit.*; vergelijk P. Scheepers, R. Eisinga en L. van Snippenburg, 'Working class authoritarianism, evaluation of a research tradition and an empirical test', in: *The Netherlands Journal of Social Sciences*, 28 (1992), 103-126. Deze twijfel leeft voort tot in recente studies (vergelijk W. Vollebergh, *The limits of tolerance*, Utrecht, 1991).

36. Zo blijkt uit de reeks *Beroepsbevolking* van het CBS dat de werkloosheid in 1980 snel opliep van 5,9% van de beroepsbevolking tot 17,3% in 1984. In het begin van de jaren negentig waren die werkloosheidspercentages eigenlijk beduidend minder dramatisch: zo rond de 5%. Pas in de loop van 1993 begon de werkloosheid weer op te lopen in de richting van de 6%.

37. Zo blijkt uit het *Consumentenconjunctuuronderzoek* van het CBS dat het vertrouwen van de consument in de economie zich met name in 1984 op een dieptepunt bevond, zich daarna herstelde maar zich vanaf het einde van 1990 weer opnieuw in de richting van dat dieptepunt begaf.

38. Vergelijk W. Ultee, W. Arts en H. Flap, *Sociologie: vragen, uitspraken, bevindingen*, Groningen, 1992. Daaruit blijkt dat het percentage Nederlanders dat lid is van een of andere politieke partij is teruggelopen van 13% in 1950 tot 3% in 1988; dat het percentage Nederlanders dat lid is van een vakbond is teruggelopen van 43% in 1950 tot 25% in 1988; dat het percentage mensen dat een eenpersoonshuishouden vormt is toegenomen van 11% rond 1950 tot 29% in 1988. Daarnaast blijkt dat het percentage onkerkelijken in de Nederlandse bevolking is toegenomen van 40% in 1979 naar 45% in 1985 tot bijna 54% in 1990 (vergelijk R. Eisinga, A. Felling, J. Peters en P. Scheepers, *Social and cultural trends in the Netherlands 1979-1990*, Amsterdam, 1992).

39. Vergelijk J. Peters, A. Felling en P. Scheepers, 'Individualisierung und saekularisierung in den Niederlanden in den achtziger Jahren', in: B. Schaefer, *Lebensverhaeltnisse und soziale Konflikte im neuen Europa*, Frankfurt am Main/New York, 1993.

40. Vergelijk R. Eisinga, A. Felling en J. Lammers, 'Confessie, inkomen en politieke partij voorkeur, 1964-1992', in: *Mens en Maatschappij*, verschijnt in

1994.

41. Vergelijk Scheuch en Klingemann, *op.cit.*. Zie ook J.J. Linz, 'Some notes toward a comparative study of fascism in sociological historical perspective'; S.G. Payne, 'Fascism in Western Europe'; en Z. Sternhell, 'Fascist ideology'; alle drie verschenen in: W. Laquer, ed., *Fascism, a reader's guide*, Berkeley/Los Angeles, 1976. Zie verder ook R. Stöss, *Die extreme Rechte in der Bundesrepublik. Entwicklungen, Ursachen, Gegenmassnahmen*, Opladen, 1989.

42. Vergelijk C.O. Maolain, *The radical right, a world directory*, Essex, 1987.

43. Vergelijk eerdere studies waaruit reeds is gebleken dat stemmen op extreem-rechtse partijen juist wordt ingegeven door ethocentrische motieven. Zie K. von Beyme, 'Right-wing extremism in post-war Europe', in: *West European Politics*, 11 (1988), 1-18; S. Mitra, 'The National Front in France, a single-issue movement?', in: *West European Politics*, 11 (1988), 47-64; J. Billiet, M. Swyngedouw en A. Carton, *Stemmen voor Vlaams Blok of Rossem. De kiezer zelf aan het woord*, Leuven, 1992; J. Billiet, R. Eisinga en P. Scheepers, 'Ethocentrisme in de Lage Landen. Opinions over 'eigen' en 'ander' volk in Nederland en Vlaanderen', in: *Sociologische Gids*, 38 (1992), 300-323; en H. De Witte, J. Billiet en P. Scheepers, 'Hoe zwart is Vlaanderen. Uiterst rechtse denkbeelden in Vlaanderen, een exploratieve studie', in: *Res Publica*, verschijnt in 1994.

44. Vergelijk Van Donselaar, *op.cit.*

45. Daarnaast zijn ook overeenkomsten gesignaleerd in de wijze waarop deze partijen propaganda maken (vergelijk R. Stöss, *Die Republikaner. Woher sie kommen, was sie wollen, wer sie wählt, was zu tun ist*, Keulen, 1990). Bovendien blijkt dat een gedeelte van de leiding en het kader van de huidige extreem-rechtse partijen van de jaren tachtig en negentig betrokken is geweest bij de fascistische partijen van de jaren dertig (vergelijk F. Gress, H.G. Jaschke en K. Schoenkaes, *Neue Rechte und Rechtsextremismus in Europa, Bundesrepublik, Frankreich, Grossbritannien*, Opladen, 1990; en Van Donselaar, *op.cit.*). Deze overeenkomsten tussen de toenmalige fascistische partijen en de huidige extreem-rechtse partijen werden vervat in de zogenaamde *continuïteits-these*.

46. De belangrijkste reden daarvoor is dat op grond van deze theorie dezelfde sociologische categorieën volgen die een grotere kans hebben om de CD te stemmen als op grond van de economische belangen-theorie. Maar de psychologische belangen-theorie legt meer nadruk op de motieven om extreem-rechts te stemmen. Dergelijke gegevens zijn evenwel niet beschikbaar op de schaal en in het verband dat nodig zou zijn om deze theorie te toetsen.

47. R. Eisinga en P. Scheepers, *Ethocentrisme in Nederland. Theoretische en*

- empirische modellen*, Nijmegen, 1989. Op grond van de psychologische belangen-theorie zouden we overigens tot dezelfde hypothesen komen, want uit eerdere studies is bovendien gebleken dat juist in deze sociale klassen het voornoemde autoritarisme-syndroom in sterke mate voorkomt. Vergelijk P. Scheepers, A. Felling en J. Peters, 'Social conditions, authoritarianism and ethnocentrism. A theoretical model of the early Frankfurt School updated and tested', in: *European Sociological Review*, 6 (1990), 15-29.
48. Vergelijk A. Felling, J. Peters en O. Schreuder, *Geloven en leven*, Zeist, 1986. Het ware wenselijk om deze categorie van onkerkelijken nader te kunnen specificeren naar ex-leden en/of naar onkerkelijken die reeds een of twee generaties onkerkelijk zijn, maar de gegevens laten een dergelijke differentiatie niet toe.
49. Vergelijk B. van Dam, *Een generatie met verschillende gezichten. Culturele diversiteit onder de jonge volwassenen van de jaren tachtig*, Nijmegen, 1992.
50. Vergelijk G. Engbersen en R. van der Veen, *Moderne armoede. Overleven op het sociaal minimum*, Leiden, 1987.
51. Vergelijk H.M. Blalock, *Toward a theory of minority relations*, New York, 1967. Dit vermoeden is in later empirisch onderzoek evenwel niet bevestigd (vergelijk Scheepers e.a., *op.cit.*). Aldaar bleek dat de sociale categorie van uitkeringsgerechtigden niet sterker etnocentrisch was dan andere sociale categorieën. Er moest evenwel een voorbehoud worden gemaakt omdat er onvoldoende gegevens bekend waren over de specifieke aard van de mensen in deze sociale categorie.
52. R. Eisinga en A. Felling, *Confessional and electoral alignments in the Netherlands 1962-1992*, Amsterdam, 1992 (Steinmetz Archive, Codebook p1089).
53. De 'fit van het model' heeft betrekking op de kwestie in hoeverre de opgenomen predictoren tot voorspellingen leiden die in overeenstemming zijn met de aangetroffen waarnemingen: indien de voorspellingen in hoge mate overeenkomen met de feitelijke waarnemingen, is de fit van het model 'goed'.
54. Vergelijk Scheepers, Eisinga en Lammers, *op.cit.*
55. Dat zijn in dit geval combinaties van categorieën van variabelen, bijvoorbeeld jonge onkerkelijke handarbeiders.
56. Bijvoorbeeld jonge onkerkelijken en jonge handarbeiders.
57. S. Kuehnel, W. Jagodzinsky en M. Terwey, 'Teilnehmen oder Boykottieren. Ein Anwendungsbeispiel der binären logistischen Regression mit SPSSx', in: *ZA-Information*, 25 (1989), 44-75.
58. Vergelijk noot 38 en in het bijzonder Eisinga, Felling, Peters en Scheepers, *op.cit.*
59. Deze vermoedens zijn gebaseerd op een relatief kleinschalige studie van J. van Holsteyn, 'En wij dan? De kiezers van de Centrumdemocraten', in: *Socialisme en democratie*, 47 (1990), 158-161.

HET ELECTORAAT VAN EXTREEM-RECHTS IN NEDERLAND

Contemporaine geschiedschrijving vanuit een sociologisch perspectief

P. Scheepers, R. Eisinga en J. Lammers

1. Inleiding

Recentelijk hebben de zogenaamde extreem-rechtse partijen in de ons omringende landen electorale successen geboekt.¹ Maar in Nederland is het succes van de toenmalige Centrum Partij (CP) en van de huidige Centrum-democraten (CD) tot nog toe beperkt geweest.

Figuur 1. CP/CD-stemmen volgens NIPO-surveys en verkiezingsuitslagen (in %), 1982-1993

De CP kon zich in het begin van de jaren tachtig verheugen op een toestroom van kiezers. Deze bereikte zijn voorlopige hoogtepunt bij de verkiezingen voor het Europees Parlement in het voorjaar van 1984, toen ongeveer 2,5% van de kies-gerechtigden een stem op deze partij uitbracht. We beschouwen deze periode als *de eerste electorale golf* van extreem-rechts. Daarna verloor de CP evenwel weer zeer snel haar aanhang, omdat zij veelal op negatieve wijze in de publiciteit kwam. De belangrijkste reden daarvoor was dat er binnen de partij een richtingenstrijd losbarstte tussen gematigden en radicalen. Deze periode mag beschouwd worden als *de eerste electorale neergang*. De partijstrijd werd in het openbaar uitgevochten en leidde uiteindelijk tot het roeyement van de partijleider Hans Janmaat. Die deed evenwel geen afstand van zijn zetel in de Tweede Kamer, maar richtte een nieuwe partij op: de Centrumdemocraten.² In de daaropvolgende verkiezingen in 1986 (voor de Tweede Kamer alsook voor de Provinciale Staten) deden zowel de CP als de CD mee, maar geen van beide verkreeg zoveel stemmen dat zij een zetel in de betreffende democratische organen konden veroveren. Deze periode noemen we *de periode van stabiele marginaliteit*. In 1989 kwam de CD onder leiding van Janmaat in de Tweede Kamer, toen de partij bij de verkiezingen 0,9% van de stemmen behaalde. En sinds het begin van de jaren negentig lijkt deze partij wederom met een opmars bezig te zijn. Zulks blijkt uit de verkiezingsuitslagen maar ook uit opiniepeilingen van het NIPO. Begin maart 1993 werd vastgesteld dat zo'n 3,4% van de kiezers een stem op de CD zou uitbrengen wanneer er verkiezingen zouden worden gehouden voor de Tweede Kamer, hetgeen zou resulteren in vijf zetels.³ Deze periode noemen we *de tweede electorale golf*.

2. Vraagstelling

De politieke reacties op deze electorale successen zijn meestal eensgezind. Politici uit alle kampen reageren met afschuw. Zij grijpen stevast de gelegenheid aan om het grote publiek te waarschuwen voor het mogelijke gevaar van extreem-rechtse partijen. Zij refereren daarbij, expliciet of impliciet, aan de fascistische partijen uit de jaren dertig. Zij roepen daarbij in herinnering dat deze partijen zich in eerst vaak schuldig maakten aan (dreiging met) geweld tegen medeburgers; en dat deze daarna collaboreerden met de Duitse bezettingsmacht die gewelddadig optrad tegen bepaalde categorieën burgers.

Hoewel de herinnering aan deze verschrikkelijke episode uit de moderne geschiedenis onder anderen door politici aldus levendig wordt gehouden, zijn er desalniettemin burgers die hun stem uitbrengen op deze politieke partijen. In een eerdere bijdrage beschreven we vooral het profiel van dit electoraat, alsook de trendmatige veranderingen daarin.⁴ Aldaar maakten we ook een begin met de beantwoording van de vraag: wat voor mensen zijn het die op

deze partij(en) stemmen? Om deze vraag specifiek en diepgaander te beantwoorden, zullen we hieronder enkele theorieën hierover beschrijven. Uit enkele daarvan zullen we hypothesen destilleren die betrekking hebben op de vraag welke sociologische kenmerken nu de kans vergroten om op extreem-rechtse partijen te stemmen. Gelet op het feit dat dit electoraat nogal heeft gefluctueerd in het afgelopen decennium, zullen we deze algemene vraag voor de afzonderlijke periodes, genoemd in de inleiding, trachten te beantwoorden.

3. Theorieën over het extreem-rechtse electoraat

Het bestaande onderzoek naar het extreem-rechtse electoraat is overwegend exploratief van aard. In enkele studies beschrijft men, zonder vooraf expliciet geformuleerde hypothesen, het electoraat naar een aantal sociale kenmerken.⁵ Deze beschrijvende studies zijn van belang, omdat zij de grondslag vormen voor meer verklarende studies. Deze laatste studies zijn dun gezaaid. Maar uit onze eerdere bijdrage is gebleken dat enkele inmiddels klassiek geworden theorieën ten aanzien van het electoraat van vooroorlogse fascistische partijen, eveneens tot belangrijke inzichten kunnen leiden bij de beschrijving van (de aanwas van) het huidige electoraat van de Nederlandse extreem-rechtse partijen.

Er zijn enkele theorieën die specifiek gaan over de sociologische karakteristieken van het electoraat van de toenmalige fascistische partijen. De meest wijdverbreide these op dit terrein stamt van Lipset.⁶ In navolging van Falter duiden we deze theorie aan als de *'theorie van (bedreigde) economische belangen'*.⁷ Een minder wijdverbreide theorie stamt van Arendt en Bendix,⁸ welke theorie nadien nader is geëxpliciteerd door met name Kornhauser en Billig.⁹ Deze theorie hebben we eerder aangeduid als de *'theorie van symbolische belangen'*. Een derde theorie is die van Fromm, die van belang is geweest voor de ontwikkeling van het autoritarisme-syndroom.¹⁰ In het onderstaande zullen we deze theorieën uitvoerig bespreken alsook enkele van de theoretische aanzetten die in zekere zin geënt zijn op deze klassieke theorieën.

3.1 De theorie van de (bedreigde) economische belangen

Lipset ging uit van de (veronderstelde) wetmatigheid dat er in normale maatschap-pelijke omstandigheden een 'logische relatie' bestond ter verklaring van de politieke voorkeur van sociale klassen.¹¹ Hij meende dat het logisch was dat socialistische of linkse partijen gesteund werden door arbeiders. Voorts meende hij dat conservatieve en rechtse partijen logischerwijs werden gesteund door de bezitters van grote industrieën en agrarische bedrijven, door managers en vrije beroepsbeoefenaren en door minder geprivilegieerden die belang hadden bij het handhaven van de status quo. En hij meende ten derde dat het democratische midden werd gesteund door de middenklassen, in het bijzonder door kleine zelfstandigen (aangeduid als de oude middenklasse) en

door mensen die routinehoofdarbeid verrichten (aangeduid als de nieuwe middenklasse). Deze logische relatie zou daarin bestaan dat burgers bepaalde politieke standpunten kiezen die in overeenstemming zijn met de (economische) belangen van de sociale klasse waartoe zij behoren; en vervolgens op die politieke partij stemmen die dezelfde politieke standpunten inneemt en op grond daarvan claimt dat zij de belangen van de desbetreffende sociale klasse behartigt.

Maar niet alleen in normale maatschappelijke omstandigheden, ook ten tijde van maatschappelijke crises zou er zo'n logische relatie bestaan tussen sociale klasse en politieke voorkeur. Dan zou de ideologie van het democratische midden veranderen in een voorkeur voor de fascistische ideologie. Deze zou overeenkomst vertonen met de traditionele liberale ideologie in die zin, dat de vertegenwoordigers ervan zich zouden uitspreken tegen zowel 'big business' als 'big unions', tegen het ver doorgevoerde kapitalisme en tegen het socialisme. Het verschil met de traditionele liberale ideologie zou daarin zijn gelegen dat de fascistische oplossing van allerlei problemen gezocht zou worden in het institutionaliseren van een sterke overheid, die ervoor zou kunnen zorgen dat de economische zekerheid en de sociale status van de middenklassen weer in ere hersteld zouden worden.

De maatschappelijke crisis waaronder dit zou gebeuren, had zich volgens Lipset voltrokken aan het einde van de jaren twintig en het begin van de jaren dertig in Duitsland. Toen vonden er processen van concentratie en centralisatie plaats in de industrie, direct gevolgd door een sociaal-economische crisis. Zowel de oude als de nieuwe middenklassen meenden dat hun economische belangen sterk bedreigd werden in dergelijke omstandigheden. Zij dreigden immers beroofd te worden van hun economische zekerheid alsook van hun sociale status. En het fascisme - in feite dus de *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei* (NSDAP) - zou in dergelijke omstandigheden voor hen een goed politiek alternatief vormen, omdat deze partij claimde om de macht van grote concerns alsook van de grote vakbonden in te nemen teneinde de 'rechtmatige' positie van de middenklasse in de samenleving te herstellen.¹²

Op grond van deze redenering verklaarde Lipset het feit dat in 1930 met name de middenklassen op de NSDAP stemden.¹³ Hun belangrijkste motief zou zijn geweest dat zij zich in sociaal-economische zin bedreigd voelden.

3.2 De theorie van de symbolische belangen

De belangrijkste theoretici in deze traditie gingen uit van de (veronderstelde) wet-matigheid dat mensen sociale wezens zijn die de fundamentele behoefte hebben om bij een sociale groep te behoren. Wanneer die behoefte bij veel mensen niet wordt vervuld, is er sprake van sociale desintegratie. In zo'n maatschappij leven individuen langs elkaar heen en zijn zowel de primaire relaties (tussen mensen in gezinnen en families) alsook de secundaire relaties

(binnen maatschappelijke verbanden en verenigingen) min of meer verbroken. Deze sociale verschijnselen worden aangeduid als 'sociale atomisering' en 'extreme individualisering'.¹⁴ Binnen een dergelijke samenleving hebben bepaalde mensen, die te kampen hebben met gebrekkige sociale relaties, te lijden onder subjectieve gevoelens van sociale isolatie.¹⁵ Vanuit een dergelijke situatie gaan die mensen op zoek naar 'substitute forms of integration'.¹⁶ Zij zouden dan in hoge mate ontvankelijk zijn voor politieke organisaties die zo'n nieuw inte-gratiekader aanbieden: zij treden dan toe tot zo'n organisatie. Maar ook de mensen die niet feitelijk tot zo'n organisatie toetreden kunnen desalniettemin ontvankelijk zijn voor 'substitute forms of integration', wanneer er door zo'n organisatie wordt geappelleerd aan nieuwe groepsbindingen: bijvoorbeeld door het nationalisme dat wordt uit-gedragen door de organisatie.¹⁷ Een virulent nationalisme versterkt het positieve beeld van de nationale *ingroup* waartoe ook geatomiseerde individuen behoren. Daaraan kunnen (ook of juist) geatomiseerde individuen een positief beeld van zichzelf ontlenuen.¹⁸ Kortom: geatomiseerde individuen lijden onder subjectieve gevoelens van sociale isolatie en zijn daarom ontvankelijk voor het nationalisme dat door dergelijke organisaties wordt uitgedragen en stemmen daarom op dergelijke politieke partijen.

Op grond van deze redering verklaarden deze theoretici dat politieke organisaties als de fascistische tot bloei zijn gekomen in samenlevingen waar in hoge mate sprake was van sociaal gedisintegreerde individuen. Daarom meende Bendix dat het electorale succes van de NSDAP in 1930 vooral was gebaseerd op de toestroom van mensen die voordien nog niet hadden mogen stemmen, alsook op de toestroom van mensen die voordien geen gebruik hadden gemaakt van hun stemrecht.¹⁹ In tegenstelling tot Lipset veronderstelde Bendix dat er binnen dit electoraat geen oververtegenwoordiging bestond van welke sociale klasse dan ook. Het kenmerkende van dit electoraat zou juist zijn, dat zij bestond uit een atomistische massa met een afkeer van het politieke systeem. Bendix en nadien Kornhauser verklaarden deze bevinding met de theorie dat individuen die hetzij nog niet zijn geïntegreerd, hetzij al dan niet vrijwillig gedisintegreerd zijn geraakt van de sociale en politieke instituties, op een politieke partij stemmen die hun nieuwe integratie-kaders biedt: feitelijke of vervangende kaders. Volgens deze theorie zouden nog niet geïntegreerde en/of gedisintegreerde individuen vooral belang hechten aan het nationalisme dat door deze partijen wordt uitgedragen. Dat nationalisme zou vooral op symbolische wijze refereren aan nieuwe integratie-kaders waaraan deze individuen behoefte zouden hebben. Op grond daarvan zou deze theorie de '*theorie van symbolische belangen*' genoemd kunnen worden.

De bijdrage van Burnham is complementair aan deze theoretische inzichten.²⁰ Hij wees er op dat bepaalde kiezers, met name die van katholieke en socialistische huize, in veel mindere mate dan protestantse kiezers een stem op de NSDAP hadden uitgebracht. Hij verklaarde deze bevinding met de theorie van 'het politieke confes-sionalisme'. Hij meende dat met name die mensen die

op hechte wijze geïntegreerd waren binnen sociale netwerken (van verenigingen, vakbonden en politieke partijen), waarbinnen hun een consistent wereldbeeld werd aangeboden dat in strijd was met de denkbeelden van de NSDAP, daardoor als het ware immuun zouden zijn geweest voor het 'fascisme-virus'. Daarentegen zouden bepaalde categorieën wier sociale integratie geringer zou zijn geweest alsook wier wereldbeeld minder consistent was, daardoor juist of eerder ten slachtoffer zijn gevallen aan het fascisme-virus.²¹

3.3 De theorie van de psychologische belangen

Fromm formuleerde, ruim *voordat* Lipset en Bendix zich bogen over de vraag welke sociologische categorieën op de NSDAP hadden gestemd, een theorie waarin elementen herkenbaar zijn van beide voornoemde theorieën. Hij veronderstelde dat zowel de arbeidersklasse als de (zogenaamde oude en nieuwe) middenklassen op de NSDAP hadden gestemd.²² Hij meende dat de politieke voorkeur van deze sociale klassen geïnterpreteerd moest worden vanuit hun psychologische kenmerken die zouden worden gevormd door de economische en sociologische invloeden waaraan zij blootstonden.²³

Ten aanzien van de arbeidersklasse opperde hij dat die zou kampen met gevoelens van sociaal-economische frustratie: ondanks alle inspanningen om vooruit te komen in het leven, had de sociaal-economische crisis van rond 1930 de hoop op een betere toe-komst teniet gedaan. Daarnaast zou de arbeidersklasse kampen met politiek wan-trouwen: er was rond de wisseling van het decennium immers sprake van elkaar snel opvolgende coalitieregeringen, die evenwel alle niet in staat waren om de sociaal-economische situatie te verbeteren. Op grond van deze redenering meende Fromm dat (ten minste een gedeelte van) de arbeidersklasse een stem had uitgebracht op de NSDAP. Deze partij had immers nog geen regeringsverantwoordelijkheid gedragen en kon daarom met schone handen beweren dat zij de sociaal-economische crisis zou kunnen bezweren.

Met betrekking tot de oude en de nieuwe middenklassen stelde Fromm dat deze te lijden hadden onder de vrees voor het verlies van hun sociaal-economische positie alsook onder de vrees voor het verlies van maatschappelijk aanzien. Ook deze klassen hadden geleden onder de sociaal-economische crisis welke bij hen mogelijkwerwijs nog harder had toegeslagen dan bij arbeiders, omdat de middenklassen door de hoge inflatie hun opgespaarde kapitaal hadden zien slinken. Bovendien zouden deze sociale klassen hebben geleden onder de vrees om sociaal geïsoleerd te geraken omdat ook 'de laatste vesting van burgerlijke zekerheid gevallen was: de familie'.²⁴

De psychologische reactie van zowel de arbeidersklasse als de middenklasse daarop zou zijn geweest dat allebei zich blindelings wilden onderwerpen aan de sterke leider die hun voorhield dat hij het 'sterke Duitse volk' en hun positie

daarbinnen weer zou herstellen en die tegelijkertijd de politieke en etnische minderheden (zoals bijvoorbeeld joden) aanwees als de zondebok voor de sociaal-economische malaise van het Duitse volk.²⁵ Fromm typeerde deze psychologische reactie met het begrip 'autoritarisme': een combinatie van diepere psychologische behoeften om zich enerzijds te onderwerpen aan machtigeren en om anderzijds zwakkeren aan zichzelf te onderwerpen. En zijn centrale stelling was nu dat de propaganda van Hitler en andere nazi-leiders inspeelde op juist deze psychologische behoeften waardoor de NSDAP zo'n grote aanhang verkreeg.²⁶

4. Kritiek op de klassieke theorieën en recentere inzichten

Nu zijn deze klassieke theorieën op een aantal punten sterk bekritiseerd, zowel op theoretische als methodologische gronden. In dit verband gaan we vooral in op de theoretische kanttekeningen.

Ten aanzien van Lipset is gesteld dat de wetmatigheden waarvan hij uitgaat discutabel zijn: noch in normale maatschappelijke omstandigheden noch ten tijde van crises zou er zo'n eenduidige relatie bestaan tussen sociale klassen, hun ideologie en hun politieke voorkeur.²⁷ Daarenboven is opgemerkt dat het nationaal-socialisme als ideologie niet zozeer verwant zou zijn aan extreem liberalisme als wel aan extreem conservatisme: deze ideologie zou veeleer gekenmerkt zijn door antiparlementarisme, nationalisme en antisemitisme. Deze twijfel aan de fundamenteën van de theorie vormt wellicht de verklaring voor het gegeven dat deze theorie vrijwel ontbreekt in recentere studies over het electoraat van extreem-rechtse partijen.²⁸ Dat geldt overigens ook voor de theorie van Fromm, maar daarvoor zijn andere redenen aan te wijzen.²⁹

De kritiek op Bendix is overwegend van methodologische aard.³⁰ Belangrijker in dit verband is evenwel dat wordt gesteld dat bij Arendt noch bij Kornhauser duidelijk is wat er nu precies wordt bedoeld met begrippen als atomisering en individualisering. Als daarmee bedoeld zou worden op de organisatiegraad van een samenleving, is dat volgens verscheidene auteurs niet houdbaar, omdat de maatschappij ten tijde van de Weimar Republiek juist in hoge mate georganiseerd was.³¹ Desalniettemin is de theorie als het ware geactualiseerd en bovendien gesynthetiseerd met de inzichten van Fromm in een theoretische studie van met name Scheuch en Klingemann.³²

Scheuch en Klingemann beschouwen rechts-extremisme als een verschijnsel dat in westerse industriële samenlevingen overal de kop op kan steken. De reden daarvoor is dat dergelijke samenlevingen voortdurend onderhevig zijn aan ingrijpende veranderingen, waardoor bepaalde mensen voortdurend bloot staan aan spanningen die voortkomen uit de tegenstelling tussen enerzijds de waarden en gedragingen van hun primaire netwerken (gezin en familie) en anderzijds de eisen van hun secundaire netwerken (bedrijf en andere organisaties).³³ Nadien is die vermeende tegenstelling door Falter en Schumann alsook door Loch nader uitgewerkt.³⁴ Zij menen dat in de moderne industriële samenleving van mensen wordt verwacht dat zij zowel sociaal als

geografisch mobiel zijn. Mensen die dergelijk gedrag vertonen zouden daardoor een grotere kans lopen om sociaal gedesintegreerd te raken van voorheen bestaande integratieve netwerken, ten gevolge waarvan zij te maken zouden krijgen met gevoelens van sociale isolatie en andere spanningen. Teneinde dergelijke spanningen op te lossen, zouden deze mensen psychologische defensie-mechanismes opbouwen waardoor een *bepaalde* persoonlijkheidsstructuur of denkstijl ontstaat: autoritarisme.³⁵ Door deze denkstijl zouden zij zich aangetrokken voelen tot politieke partijen die hun beloven dat zij zich zullen inspannen voor het herstel van de 'oude situatie' waarbij geappelleerd wordt aan 'substitute forms of integration', zonder al die spanningen die het moderne leven met zich meebrengt. Zo bezien vormt de theorie van Scheuch en Klingemann een interessante synthese van de twee klassieke theorieën van enerzijds Arendt en Kornhauser en anderzijds Fromm. Maar de vraag is nu of deze 'klassieke' theorieën wel relevant zijn in het contemporaine tijdsgewricht.

5. Klassieke theorieën relevant in het huidige tijdsgewricht?

Ondanks deze kritieken menen we dat deze theorieën nog altijd relevant zijn voor de verklaring van het electoraat van de huidige extreem-rechtse partijen. Dit moge beargumenteerd worden op grond van recente sociologische gegevens over de contemporaine samenleving alsook op grond van studies die handelen over de ideologie van deze partijen.

Op de eerste plaats volgt uit de theorie van Lipset dat ten tijde van sociaal-economische crises extreme(re) ideologieën aanhang vinden. Welnu, voor de Nederlandse situatie geldt dat het relatieve succes van CP en CD samen is gevallen met periodes van sociaal-economische malaise. Zowel aan het begin van de jaren tachtig als aan het begin van de jaren negentig was de werkloosheid betrekkelijk hoog.³⁶ Daarnaast stonden ook andere sociaal-economische indicatoren er weinig florissant bij.³⁷ We merken evenwel op dat de relatie tussen sociaal-economische crises en een toename van de aanhang van extreem-rechtse partijen niet eenduidig is: in het begin van de jaren tachtig was de werkloosheid veel hoger dan in het begin van de jaren negentig, terwijl de aanhang van de extreem-rechtse partijen in het begin van de jaren negentig juist veel hoger is dan in het begin van de jaren tachtig.

Op de tweede plaats vestigt de theorie van Arendt en Kornhauser de aandacht op de sociale atomisering of individualisering van de samenleving als een voedingsbodem voor de aanhang van extreme(re) ideologieën. Uit recente publikaties volgt dat er in Nederland sprake is van dergelijke verschijnselen, zowel in objectieve als subjectieve zin. Zo blijkt dat de mate waarin Nederlanders aangesloten zijn bij allerlei inter-mediaire organisaties (kerken, vakbonden, politieke partijen) sterk is afgenomen in de afgelopen decennia.³⁸ Daarnaast blijkt dat de opvattingen van de Nederlanders sterk tenderen in de

richting van vrijheid en ongebondenheid, hetgeen impliceert dat men steeds individualistischere opvattingen koestert over mens en maatschappij.³⁹ Bovendien is de relatie tussen traditionele kaders (sociale klasse en religie) enerzijds en stemgedrag anderzijds steeds zwakker geworden in de afgelopen decennia,⁴⁰ hetgeen eveneens beschouwd kan worden als een vorm van individualisering.

Op de derde plaats lijkt er enige overeenkomst te bestaan tussen de ideologieën van de toenmalige fascistische partijen en de huidige extreem-rechtse partijen. Verscheidene auteurs menen dat de ideologie vooral beschreven kan worden als een 'tegen'-ideologie (tegen modernisering, tegen de parlementaire democratie, tegen 'vreemde' etnische groepen), maar tegelijkertijd voor een versterking van de nationale identiteit, ook wel aangeduid als hypernationalisme.⁴¹ In het huidige tijdsgewricht variëren de extreem-rechtse ideologieën natuurlijk van land tot land. Desalniettemin zijn er enkele elementen die bij vrijwel al deze partijen in een of andere vorm aanwezig zijn.⁴² Enerzijds nemen deze partijen vrijwel allemaal een *negatief standpunt in tegenover allochtonen*: hun komst dient te worden beperkt en het vertrek van de aanwezige allochtonen dient te worden bevorderd. Anderzijds nemen zij vrijwel allemaal een positief standpunt in inzake de nationale identiteit: die dient beschermd te worden en/of nieuw leven te worden ingeblazen. Deze etnocentrische standpunten worden omgezet in allerlei beleidsopties waarbij de wettelijke gelijkgerechtigdheid van allochtonen met voeten wordt getreden. Deze etnocentrische ideologie blijkt voor bepaalde categorieën stemmers aantrekkelijk te zijn.⁴³ Ook in Nederland staat de CD een dergelijk beleid voor, alhoewel dat minder duidelijk wordt geformuleerd: er bestaat een groot verschil tussen hetgeen '*backstage*' en '*frontstage*' wordt geuit.⁴⁴

Uit deze argumentatie moge blijken dat er enige gelijkenis is tussen de jaren dertig enerzijds en de jaren tachtig en negentig anderzijds, niet alleen wat betreft de maatschappelijke omstandigheden maar ook wat betreft de ideologieën van de fascistische respectievelijk extreem-rechtse partijen. Nu is onze veronderstelling dat als een dergelijke gelijkenis bestaat, er mogelijk-kerwijs ook een zekere overeenkomst bestaat in de sociologische categorieën die zich aangesproken voelen door die ideologie.⁴⁵ Het is daarom heel wel mogelijk dat de CD een aantrekkelijk politiek alternatief is voor diegenen die menen dat hetzij hun economische, hetzij hun symbolische, hetzij hun psychologische belangen worden bedreigd - in het algemeen of mogelijkkerwijs in het bijzonder door allochtonen.

6. Hypotheses

Deze veronderstelling heeft ons in een eerdere bijdrage op het spoor gebracht van een groot aantal sociologische categorieën die een grotere kans hebben om op de CD te stemmen. In die eerdere bijdrage hebben we de genoemde theorieën gehanteerd alsof er geen verband zou zijn tussen deze zogenaamde belangen. In deze studie gaan we juist op zoek naar de verbanden tussen deze

belangen-theorieën. We laten de theorie van de psychologische belangen evenwel buiten beschouwing⁴⁶ en concentreren ons vooral op de combinatie van de economische en de symbolische belangen-theorie. Daartoe zullen we hypothesen specificeren, die volgen uit de combinatie van deze twee theorieën. Op grond van *de theorie van de economische belangen* hebben we eerder gehypothetiseerd dat extreem-rechtse partijen vooral in trek zijn bij die sociale klassen die zich in het algemeen in sociaal-economisch opzicht bedreigd voelen, maar in het bijzonder door allochtonen. Uit eerdere studies is naar voren gekomen dat dergelijke gevoelens vooral leven bij kleine zelfstandigen en bij (geschoolde en ongeschoolde) handarbeiders.⁴⁷ Er is in Nederland nog geen onderzoek verricht naar de vraag of dergelijke gevoelens het belangrijkste motief vormen voor deze sociale klassen om op de CP/CD te stemmen; maar we hebben in een eerdere studie wel kunnen vaststellen dat het inderdaad juist deze sociale klassen zijn die een grotere kans hebben om op deze partijen te stemmen.

De hypothesen die we hebben afgeleid uit de economische belangen-theorie, zouden we evenwel nader kunnen specificeren wanneer we deze combineren met de inzichten van de symbolische belangen-theorie. Volgens deze theorie zouden met name die categorieën binnen de genoemde sociale klassen een grotere kans kunnen hebben om op de CD te stemmen, die op de een of andere manier te maken hebben met sociale desintegratie: het zou dan gaan om die mensen die buiten de intermediaire maatschappelijke instituties staan zoals bijvoorbeeld de kerk, de vakbonden of de politieke partijen. Dan is de vraag welke van die instituties zo belangrijk is dat, wanneer men de betreffende institutie verlaat, men de behoefte krijgt aan 'substitute forms of integration', zoals Arendt dat noemt.

Ter beantwoording van die vraag verwijzen we naar de in het bovenstaande vermelde theorie van Burnham. Volgens deze auteur zouden mensen die zijn opgenomen in een maatschappelijk verband waarbinnen een consistent wereldbeeld wordt aangeboden, betrekkelijk resistent zijn tegen het virus van het fascisme respectievelijk van extreem-rechts. Wanneer we deze theorie toepassen op de Nederlandse situatie, dan lijkt het maatschappelijk verband van de kerken zo'n intermediaire instantie te zijn. Uit eerder onderzoek blijkt dat Nederlanders die zich beschouwen als lid van een christelijke geloofsgemeenschap, inderdaad (nog) een betrekkelijk consistent en vooral veelomvattend wereldbeeld hebben. Dit geldt in (veel) mindere mate voor mensen die zich niet (meer) als lid van een christelijke geloofsgemeenschap beschouwen.⁴⁸ Deze bevinding impliceert dat we de categorieën die een grotere kans hebben om op de CP/CD te stemmen, vooral moeten zoeken onder onkerkelijken en meer toegespitst onder onkerkelijke handarbeiders alsook onder onkerkelijke kleine zelfstandigen.

Daarnaast is uit eerder onderzoek gebleken dat met name jongeren op grote schaal de instituties van de godsdienst hebben verlaten en (dientengevolge)

ook een minder consistent, minder veelomvattend wereldbeeld hebben.⁴⁹ Wellicht geldt met name voor jongeren ook dat zij zich los hebben gemaakt van het ouderlijk huis, maar nog niet zelf een gezin hebben gesticht. Om die reden veronderstellen we dat jongeren beschouwd mogen worden als zijnde niet verbonden aan de institutie van het gezin. Deze empirische bevindingen met betrekking tot het wereldbeeld van jongeren in combinatie met de veronderstellingen met betrekking tot de mate van sociale integratie van jongeren impliceren dat we CP/CD-stemmers vooral zouden moeten zoeken onder jonge handarbeiders en onder jonge kleine zelfstandigen. We kunnen deze veronderstellingen ook gebruiken om de bovenstaande algemene hypothesen afgeleid uit de economische belangen-theorie te specificeren, hetgeen leidt tot de concrete hypothesen dat met name op de CD stemmen:

1. *jonge, onkerkelijke handarbeiders*

2. *jonge, onkerkelijke kleine zelfstandigen.*

Op grond van *de theorie van de symbolische belangen* hebben we eerder gehypotheetiseerd dat extreem-rechtse partijen vooral in trek zijn bij diegenen die sociaal gedisintegreerd zijn. Een belangrijke categorie waarvoor geldt dat zij mogelijkwerwijs te maken hebben met sociale desintegratie, zijn de mensen die niet (meer) opgenomen zijn in het arbeidsproces: werklozen en anderszins uitkerings-gerechtigden. Uit eerder onderzoek is gebleken dat uitkerings-gerechtigden zich in sterke mate sociaal geïsoleerd voelen: zij nemen geen deel meer aan maatschappelijke organisaties en allerlei sociale contacten gaan verloren in een dergelijke situatie.⁵⁰ Er is nog geen onderzoek verricht naar de vraag of deze gevoelens van sociale isolatie een belangrijk motief vormen voor deze categorie om op de CP/CD te stemmen, maar we hebben wel kunnen vaststellen dat juist deze categorieën een grotere kans hebben om op deze partijen te stemmen.

Wanneer we deze bevindingen nu combineren met de inzichten van de economische belangen theorie, dan vermoeden we dat juist deze sociale categorie zich in sociaal-economisch opzicht bedreigd voelt, mogelijkwerwijs met name door allochtonen. Aan dit vermoeden ligt de theorie ten grondslag dat met name die categorieën die een zwakke positie innemen op de markten waar schaarse goederen worden verworven en die dientengevolge moeten concurreren met anderen, juist allochtonen percipiëren als bedreigende concurrenten.⁵¹

Maar we kunnen deze hypothesen evenwel ook specificeren met andere inzichten die uit de symbolische belangen-theorie voortvloeien. Volgens de in het bovenstaande gespecificeerde hypothesen zouden met name jonge en onkerkelijke categorieën een grotere kans hebben om op de CP/CD te stemmen. Wanneer we de bovenstaande veronderstellingen gebruiken om ook binnen de categorie van uitkeringsgerechtigden specifiekere hypothesen op te stellen, dan leidt dat tot de concrete hypothese dat met name op de CD stemmen:

3. *jonge, onkerkelijke uitkeringsgerechtigden.*

Nu zouden we op grond van de symbolische belangen-theorie nog meer hypothesen kunnen afleiden ten aanzien van sociologische categorieën die geen lid zijn van de een of andere intermediare maatschappelijke institutie zoals we in het bovenstaande reeds hebben vermeld, alsook voor degenen die sociaal dan wel geografisch mobiel zijn (geweest), hetwelk volgt uit de uitwerkingen van de symbolische belangen-theorie zoals die is gepostuleerd door Scheuch en Klingemann, Loch, en Falter en Schumann. Maar de beschikbare gegevens laten niet toe dat we dergelijke hypothesen inzake mobiliteit kunnen toetsen. Daarnaast zou nog een groot aantal andere hypothesen kunnen worden afgeleid uit combinaties van afleidingen uit bovenstaande theorieën. In het kader van deze studie laten we deze hypothesen buiten beschouwing. We concentreren ons op enkele belangrijke sociale categorieën die op grond van de economische en de symbolische belangen-theorie zijn afgeleid. Maar we zullen bepaalde sociologische factoren waarvan we in eerder onderzoek hebben vastgesteld dat zij de kans vergroten om op de CP/CD te stemmen, wel in de analyses betrekken.

7. Data en meetinstrumenten

Data zijn ontleend aan het Nederlands Instituut voor de Publieke Opinie en Marktonderzoek (NIPO). Ook voor andere doeleinden is een databestand samen-gesteld op grond van 1067 onafhankelijke *surveys*, die in de periode van 1962 tot en met 1991 wekelijks zijn gehouden onder in totaal 1.050.189 respondenten.⁵² Daaraan toegevoegd zijn de 52 week-surveys die zijn gehouden in het jaar 1992 (N=49.989).

Deze surveys bevatten een aantal standaardvragen: geslacht, leeftijd, kerklid-maatschap, partijkeuze bij de (vorige en de komende) verkiezingen, links-rechts-zelf-plaatsing, opleiding, inkomen, arbeidsrelatie, provincie, gemeente en urbanisatie-graad. Deze secundaire gegevens worden wekelijks verzameld en als kwartaal-bestanden geïntegreerd en aangeboden voor publiek gebruik. Deze gegevens lenen zich tenminste gedeeltelijk voor het toetsen van de bovenstaande hypothesen.

Uit dit bestand zijn die surveys geselecteerd waarin stemmen op de CP/CD werd aangeboden als antwoordalternatief bij de vraag op welke partij de respondent zou stemmen als er op de dag van het interview verkiezingen voor de Tweede Kamer zouden worden gehouden. Dit betreft de surveys die gehouden zijn in week 33 van 1982 tot en met week 13 van 1987; en daarna de surveys gehouden van week 34 in 1989 tot en met week 53 van 1992. Dat resulteerde in een ongewogen bestand van 441.657 mensen. Teneinde dit bestand te doen gelijken op de (combinaties van de) kenmerken leeftijd en sexe zoals we die in de nationale verdelingen kennen, zijn de afzonderlijke steekproeven gewogen op grond van de gegevens van de dichtsbijlig-gende

peildatum. Dat leidde tot een gewogen bestand van 433.616 mensen. Dit totale bestand is met het oog op de onderzoeksvragen en op grond van de opiniepeilingen verdeeld in vier perioden. De eerste periode benoemen we als de eerste electorale golf die zich voltrok in de periode vanaf het derde kwartaal van 1982 tot en met het eerste kwartaal van 1984. De tweede periode noemen we de eerste electorale neergang die zich voltrok in de periode van het tweede kwartaal van 1984 tot en met het eerste kwartaal van 1985. De derde periode noemen we de periode van stabiele marginaliteit, hetgeen het geval was vanaf het tweede kwartaal van 1985 tot en met eerste kwartaal van 1991. En de vierde periode noemen we de tweede electorale golf die zich voltrok vanaf het tweede kwartaal van 1991 tot en met het laatste kwartaal van 1992.

8. Analyses

Ten behoeve van de vraag naar de (combinatie van) sociologische kenmerken die de kans verhogen om op de CP/CD te stemmen, hebben we in eerste instantie logistische regressie analyses verricht om het best passende model vast te stellen. Via een selectie-procedure hebben we stapsgewijs die predictoren toegevoegd aan het model die de fit van het model significant verbeterden.⁵³ Dit waren achtereenvolgens: gemeente-grootte, eerder stemgedrag, provincie, geslacht, kerkgenootschap, leeftijd, inkomen en sociale beroepsgroep (i.c. de combinatie van de variabelen arbeidspositie en opleiding).⁵⁴ Daarna is getoetst of bepaalde, in de hypothesen genoemde 'tweede orde effecten' significant bijdroegen aan de verbetering van de fit van het model.⁵⁵ Zulks bleek het geval te zijn. Zo bleek de Chi-kwadraat door de combinatie van sociale klasse en leeftijd met 42,9 (bij 18 vrijheidsgraden) af nemen; door de combinatie van kerkgenootschap en leeftijd met 13,2 (bij 2 vrijheidsgraden); en door de combinatie van klasse en kerkgenootschap met 23,2 (bij 9 vrijheidsgraden). Maar de 'derde orde effecten' (de combinaties van sociale klasse, kerk-genootschap en leeftijd) bleken niet significant te zijn. Desalniettemin zullen we de parameters presenteren die op grond van deze derde orde-specificatie zijn geschat, aangezien we anders met niet wederzijds uitsluitende sociologische categorieën zouden moeten werken.⁵⁶ Door al deze interactie-termen te specificeren, ontstonden vele combinaties waarvan een aantal onvoldoende respondenten bevatte om statistische uitspraken op te baseren. Teneinde dit probleem op te lossen, hebben we op pragmatische gronden bepaalde categorieën bijeen moeten voegen. De resultaten staan in tabel 1.

Tabel 1. *Logistische regressie parameters van CP/CD-stemmen op sociaal-structurele kenmerken per periode*

Periode			1ste electorale golf (82.3 - 84.1)		1ste electorale neergang (84.2 - 85.1)		stabiele marginaliteit (85.2 - 91.1)		2de electorale golf (91.2 - 92.4)	
opl.	kerkel.	leeftijd	b	exp(b)	b	exp(b)	b	exp(b)	b	exp(b)
loondienst bedrijf										
lager	onkerk.	18-24	1.436*	4.202	.995*	2.704	1.508*	4.518	1.660*	5.259
lager	onkerk.	25+	.716	2.046	.460*	1.583	.569*	1.766	.840*	2.316
lager	kerk.	18-24	.211	1.235	1.364*	3.911	.653	1.920	.399	1.490
lager	kerk.	25+	-.255	.775	.209	1.232	.024	1.024	-.000	1.000
hoger	onkerk.	18-24	.626	1.871	-.401	.670	.064	1.066	.361	1.435
hoger	onkerk.	25+	-.082	.922	-.399	.671	-.520*	.595	-.846*	.429
hoger	kerk.	18-24	.443	1.557	-.212	.809	-.228	.796	-.130	.878
hoger	kerk.	25+	-.617	.539	-1.010*	.364	-1.226*	.293	-.394*	.674
loondienst overheid										
lager	onkerk.	18-24	.459	1.583	1.339*	3.815	1.463*	4.320	.428	1.534
lager	onkerk.	25+	.204	1.227	.666*	1.946	.647	1.910	.235	1.265
lager	kerk.	25+	.491	1.634	.051	1.053	-.191	.826	-.108	.898
hoger	onkerk.		-1.573*	.207	-1.332*	.264	-1.332*	.264	-.250	.779
hoger	kerk.		-.254	.775	-.951*	.386	-.904*	.405	-1.476*	.228
zelfstandig										
lager	onkerk.		.877	2.404	.472	1.604	1.386*	3.998	.680	1.975
lager	kerk.		.589	1.802	.411	1.507	.215	1.239	-.450	.638
hoger	onkerk.		-1.576	.207	-.170	.844	-.595	.551	-.487	.615
hoger	kerk.	25+	-.620	.538	.075	1.078	-1.286	.276	-1.255*	.285
uitkering										
	onkerk.	18-24	.664*	1.943	1.694*	5.439	1.275*	3.577	1.209*	3.350
	onkerk.	25-54	.915*	2.498	.169	1.184	.671*	1.956	.563*	1.756
	onkerk.	55+	-.205	.815	.018	1.018	.362*	1.436	.644*	1.905
	kerk.	18-24	.561	1.752	-1.225	.294	-.174	.840	.440	1.552
	kerk.	25-54	.792*	2.207	.086	1.089	.313	1.367	.432*	1.540
	kerk.	55+	-.610	.543	-.406*	.667	-.326*	.722	-.181	.834
huisvrouw										
	onkerk.		.112	1.118	.682*	1.977	.599*	1.820	.676*	1.966
	kerk.		-.414*	.661	-.093	.911	-.499*	.607	-.302	.739
student										
	onkerk.	18-24	-.830*	.436	-1.240*	.289	-.784*	.456	-.693*	.500
	kerk.	18-24	-1.444*	.236	-1.250*	.286	-1.681*	.186	-1.994*	.136

*significant op het .05 niveau

We willen benadrukken dat de gegevens in deze tabel slechts een deel van de resultaten weergeven. Belangrijke controle-variabelen (zoals urbanisatiegraad, provincie, geslacht etc.) zijn wel in de analyses, maar niet in de tabel opgenomen. Daarvoor verwijzen we naar een eerdere bijdrage. In de volgende paragraaf zullen we de belangrijkste resultaten bespreken.

9. Resultaten

Ter toetsing van de gestelde hypotheses, nemen we de resultaten van de logistische regressie analyses in beschouwing. We besteden met name aandacht aan de exponentiële functie van de b-coëfficiënten ($\text{Exp}(b)$). Deze geven aan hoeveel groter of kleiner de kans is om op de CP/CD te stemmen dan de algemene kans om op deze partij(en) te stemmen, indien men tot de betreffende categorie behoort, onder controle van de overige variabelen. Het al dan niet significant zijn van deze coëfficiënten is gebaseerd op de b/se coëfficiënt. In navolging van Kuehnel, Jagodzinsky en Terwey hanteren we als criterium dat deze groter dan 1.96 dient te zijn om van een significant effect te spreken.⁵⁷ Gelet op de enorme hoeveelheid parameters, zullen we vooral die informatie onder de aandacht brengen die hetzij direct, hetzij indirect van belang is voor de gestelde hypotheses.

In *hypothese 1* hebben we gesteld dat met name jonge, onkerkelijke handarbeiders een grotere kans zouden hebben om op de CP/CD te stemmen. Gelet op de beperkingen van de beschikbare gegevens kunnen we de categorie van de handarbeiders niet exact identificeren maar wel benaderen: we vermoeden dat handarbeiders overwegend terug te vinden zijn in de categorie van mensen die voor de leeftijd van achttien jaar hun schoolopleiding hebben voltooid en werkzaam zijn in het bedrijfsleven. Uit tabel 1 blijkt dat de kans voor deze sociologische categorie om op deze partij(en) te stemmen inderdaad veel groter is dan de algemene kans en dat geldt in alle vier de onderscheiden periodes. In de periode van de eerste electorale golf was die kans ruim vier maal zo groot; in de periode van de eerste electorale neergang bijna drie maal zo groot; in de periode van marginale stabiliteit ruim vier maal zo groot; en ten slotte in de periode van de tweede electorale golf was die kans zelfs ruim vijf maal zo groot. Daarmee neemt deze categorie een tamelijk uitzonderlijke positie in: vrijwel geen enkele andere categorie heeft in het afgelopen decennium zo'n grotere kans gehad om op deze partijen te stemmen als de categorie van de jonge, onkerkelijke handarbeiders. Uit deze bevindingen blijkt overigens ook dat de specificatie van de hypotheses die we in deze bijdrage hebben ondernomen, vruchten afwerpt: ten aanzien van deze categorie was nog niet eerder zo duidelijk gebleken dat zij een belangrijke categorie vormt in het CP/CD-electoraat.

We zien evenwel in tabel 1 ook dat ook oudere, onkerkelijke handarbeiders in de afgelopen tien jaar steeds een grotere kans dan de algemene kans hebben gehad om op de CP/CD te stemmen; maar die kansen waren toch steeds

aanmerkelijk kleiner dan die van de jongere onkerkelijke handarbeiders. Opmerkelijker is evenwel het contrast met de kerkelijke handarbeiders. Jonge kerkelijke handarbeiders blijken enkel in de periode van de eerste electorale neergang een grotere kans (dan de algemene kans) gehad te hebben om op de CP/CD te stemmen, terwijl oudere kerkelijke handarbeiders in alle periodes een kleinere kans (dan de algemene kans) hebben gehad om op deze partijen te stemmen, hetgeen in het algemeen ook bleek te gelden voor hoofdarbeiders, kerkelijk of onkerkelijk.

Verrassender wellicht is de bevinding dat ook lager opgeleide onkerkelijke ambtenaren zowel in de periode van de eerste electorale neergang als in de periode van de stabiele marginaliteit een grotere kans hadden om op de CP/CD te stemmen, hetgeen ook nog niet eerder zo duidelijk aan het licht is gekomen. Ook in de beide andere periodes bleek zulks het geval te zijn, maar de betreffende parameters zijn daar niet significant. Daarentegen bleken hun lager opgeleide kerkelijke collega's en de hoger opgeleide ambtenaren, kerkelijk of onkerkelijk, een veel kleinere kans te hebben (gehad) om een extreem-rechtse voorkeur uit te spreken.

In *hypothese 2* hebben we gesteld dat met name jonge onkerkelijke kleine zelfstandigen een grotere kans hebben om op de CP/CD te stemmen. Ook deze categorie kunnen we niet exact identificeren, maar wel benaderen. We vermoeden dat kleine zelfstandigen overwegend terug te vinden zijn in de categorie zelfstandigen die voor de leeftijd van achttien hun schoolopleiding hebben voltooid. Helaas kunnen we deze hypothese niet volledig toetsen, omdat we betrekkelijk weinig zelfstandigen in de gegevens hebben aangetroffen. Daarom zijn we genoodzaakt geweest om de categorieën van jonge en oude kleine zelfstandigen bijeen te voegen. Uit tabel 1 blijkt dat onkerkelijke kleine zelfstandigen met name in de periode van de stabiele marginaliteit een betrekkelijk grote kans (bijna vier maal zo groot dan de algemene kans) hadden om op deze partijen te stemmen. Dit was ook in de andere periodes tot op zekere hoogte het geval, maar die parameters zijn niet significant. Daarnaast blijkt dat kerkelijke zelfstandigen in alle vier de perioden een veel kleinere kans hebben gehad om op deze partijen te stemmen, hetgeen nog sterker geldt voor hoog opgeleide zelfstandigen. Ook deze parameters bereiken evenwel niet het conventionele significantie niveau, hetgeen wellicht te wijten is aan de geringe aantallen.

In *hypothese 3* hebben we gesteld dat met name jonge onkerkelijke uitkeringsgerechtigden een grotere kans zouden hebben om op de CP/CD te stemmen. Uit tabel 1 blijkt dat zulks inderdaad het geval is (geweest) en wel in alle vier onderscheiden perioden: in de periode van de eerste electorale neergang was de kans dat deze sociale categorie op deze partijen stemde ruim vijf maal zo groot dan de algemene kans en in de daarna volgende periodes ruim drie maal zo groot. Dit blijkt ook te gelden voor middelbare en oudere onkerkelijke uitkeringsgerechtigden, zij het dat de kansen van deze sociale

categorieën om op deze partijen te stemmen minder groot waren dan voor de jongere onkerkelijke uitkeringsgerechtigden. Ten aanzien van de kerkelijke uitkeringsgerechtigden bestaat een gedifferentieerd beeld. Jonge kerkelijke uitkeringsgerechtigden hebben zich over het algemeen onthouden van stemmen op deze partijen, hetgeen ook zeker geldt voor oudere kerkelijke uitkerings-gerechtigden. Maar bij de kerkelijke uitkeringsgerechtigden van middelbare leeftijd blijkt de kans om op deze partijen te stemmen ten tijde van de eerste en de tweede electorale golf groter te zijn geweest.

Twee sociale categorieën ten aanzien waarvan we weliswaar geen expliciete hypothesen hebben we gesteld, willen we niet onvermeld laten. Het betreft onkerkelijke huisvrouwen die in de periode vanaf 1984 steeds een kans van bijna twee maal zo groot als de algemene kans hebben gehad om op deze partijen te stemmen. Studenten daarentegen hebben steeds een kleinere kans gehad (dan de algemene kans) om deze partijen te stemmen. In de laatste paragraaf willen we een en ander samenvattend in theoretisch perspectief plaatsen.

10. Conclusies en discussie

In deze bijdrage hebben we op grond van secundaire data geprobeerd om empirische uitspraken te doen over het electoraat van de CP/CD in de periode 1982-1992. Het gebruik van secundaire data legt onderzoekers vrijwel altijd beperkingen op. Daarom hebben we niet alle theorieën en zeker niet alle hypothesen die we daaruit kunnen afleiden, kunnen toetsen. Met primaire data hadden we wellicht meer hypothesen ook diepgaander kunnen toetsen. Met name informatie inzake de motieven om op deze partij(en) te stemmen, ontbreekt in deze secundaire data. Desalniettemin stellen we vast dat deze secundaire gegevens voldoende zijn om een betrekkelijk gedetailleerd beeld van het extreem-rechtse electoraat te schetsen: veel gedetailleerder dan we in een eerdere bijdrage vermochten.

We stelden de vraag aan de orde in hoeverre het behoren tot bepaalde sociologische categorieën in een bepaalde periode in de jaren 1982-1992 de kans vergrootte om op de CP/CD te stemmen. Ten aanzien van deze vraag leidden we een drietal hypothesen af uit de combinatie van twee belangrijke theorieën: ten eerste een theorie waarmee de verklaring van het electoraat van de CP/CD gezocht wordt in (bedreigde) economische belangen, en ten tweede een theorie waarin de verklaring voor dit electoraat wordt gezocht in symbolische belangen. De combinatie van deze twee theorieën leidde tot drie specifieke hypothesen met betrekking tot sociologische categorieën. Ten aanzien van deze categorieën veronderstelden we, conform de theorie van de economische belangen, dat CP/CD-kiezers zich in het algemeen in economische zin bedreigd voelen maar in het bijzonder door allochtonen, hetgeen zich kan uiten in een negatieve houding tegenover etnische minderheden. Dit wordt mogelijkwerijs versterkt door de ideologie en propaganda van de CP/CD: deze partijen propageren immers al sinds jaar en dag de

remigratie van allerlei migranten en appelleren ook anderszins aan vreemdelingenhaat. En we veronderstelden, conform de theorie van Arendt en Kornhauser, dat deze categorieën tot op zekere hoogte verkeren in een situatie van sociale desintegratie. Dit kan gevoelens van sociale isolatie oproepen hetgeen leidt tot een behoefte aan 'substitute forms of integration', waardoor zij zich aangetrokken voelen door nationalistische slogans van deze partijen. Dergelijke veronderstellingen kunnen evenwel niet worden getoetst door het ontbreken van geldige gegevens hieromtrent op voldoende grote schaal. Wel kunnen we vaststellen of de genoemde sociale categorieën inderdaad in het afgelopen decennium een grotere kans hebben gehad om op deze partijen te stemmen.

Uit dit onderzoek zijn enkele duidelijke patronen naar voren gekomen. In overeenstemming met *hypothese 1*, kwamen we tot de bevinding dat jonge onkerkelijke handarbeiders in alle onderscheiden periodes zeer prominent aanwezig zijn geweest in het electoraat van de CP/CD. Dit bleek ook te gelden voor jonge onkerkelijke lagere ambtenaren, zij het dat deze bevindingen enkel in de periodes van de eerste electorale neergang en van de stabiele marginaliteit significant bleken te zijn. En het bleek te gelden voor jonge onkerkelijke uitkeringsgerechtigden, hetgeen in overeenstemming is met *hypothese 3*. Daarnaast bleken evenwel ook onkerkelijke uitkeringsgerechtigden van middelbare en oudere leeftijd een grotere kans te hebben om op deze partijen te stemmen, hetgeen eigenlijk niet het geval was voor kerkelijke uitkeringsgerechtigden, op een enkele uitzondering na. Meer in het algemeen hebben we vastgesteld dat de kans dat kerkelijke mensen op deze partijen stemmen eigenlijk betrekkelijk gering was en dat geldt in alle beroepsgroepen. De genoemde patronen bleken tot op zekere hoogte ook van toepassing op de categorie van de onkerkelijke zelfstandigen, ten aanzien waarvan we in *hypothese 2* stelden dat zij een grotere kans hadden om op de CP/CD te stemmen. Met name laag opgeleide onkerkelijke zelfstandigen bleken zich aangetrokken te voelen tot deze partijen, terwijl hun kerkelijke beroepsgenoten zich daarvan distantieerden. Hetzelfde geldt voor hoger opgeleide zelfstandigen, kerkelijk of onkerkelijk.

Deze patronen bevestigen onze vermoedens dat de klassieke theorieën tot vruchtbare inzichten kunnen leiden in het huidige tijdsgewricht, ten aanzien waarvan we aannemelijk hebben gemaakt dat er tot op zekere hoogte sprake is van sociaal-economische malaise en sociale desintegratie: maatschappelijke omstandigheden waar de economische respectievelijk de symbolische belangen-theorie de aandacht op vestigen. Bovenal lijken deze bevindingen de theorie van 'het politieke confessionalisme', gepostuleerd door Burnham, te bevestigen. In Nederland blijkt het zo te zijn dat mensen die zichzelf als lid van een christelijke geloofsgemeenschap beschouwen, binnen de religieuze instituties gesocialiseerd worden met een consistent en veelomvattend wereldbeeld dat hen als het ware resistent maakt tegen extremere denkbeelden

zoals die door extreem-rechtse partijen worden gepropageerd. Mensen die buiten deze religieuze instituties staan blijken daarentegen veel vatbaarder te zijn voor extreem-rechtse denkbbeelden, hetgeen blijkt uit hun stemgedrag. Daarbij dient evenwel te worden aangetekend dat zulks alleen het geval is voor mensen die voor de leeftijd van achttien hun schoolopleiding hebben voltooid. Mensen die hebben doorgeleerd na die leeftijd blijken weinig kans te hebben om op deze partijen te stemmen, ongeacht of zij nu kerkelijk of onkerkelijk zijn.

Bij wijze van een bijdrage aan de politieke discussie, willen we nog een licht werpen op de kwestie waarom het electoraat van de CD in het begin van de jaren negentig groter is dan het electoraat van de CP in het begin van de jaren tachtig - ondanks het feit dat de economische crisis van het begin van de jaren tachtig ernstiger was dan de crisis van begin jaren negentig: op grond van welke maatschappelijke ontwikkelingen laat deze bevinding zich verklaren? In de geest van de symbolische belangen-theorie merken we op dat het aantal mensen dat zich heeft afgekeerd van de traditionele intermediaire instituties in het afgelopen decennium is toegenomen. Dit geldt in het algemeen voor bepaalde instituties maar in het bijzonder voor de kerken.⁵⁸ Dit is van belang omdat in het bovenstaande is gebleken dat (on-) kerkelijkheid zo'n belangrijke factor vormt bij de verklaring van het electoraat van de CP/CD. Daarnaast geldt dat een stroom van opiniepeilingen laat zien dat een (betrekkelijk groot) aantal kiezers zich bij de komende verkiezingen zal afwenden van de Partij van de Arbeid. Het is nog niet duidelijk op welke partij die kiezers dan zullen gaan stemmen. In die zin vormen zij als het ware een zwevend electoraat, ten aanzien waarvan we kunnen vermoeden dat zij ontevreden zijn met het gevoerde beleid van de PvdA, omdat zij menen dat deze partij hun belangen niet naar behoren heeft behartigd. Daarom gaat dit zwevende electoraat op zoek naar een partij die claimt die belangen beter te zullen behartigen.⁵⁹ Deze combinatie van maatschappelijke ontwikkelingen, i.c. de verdere leegloop van de intermediaire instituties tegelijkertijd met de politieke dakloosheid van een gedeelte van het electoraat, heeft het effect dat het potentiële electoraat van extreem-rechtse partijen in de jaren negentig groter is dan in de jaren tachtig. Het lijkt ons van belang dat in voortgezet onderzoek tevens de motieven van CD-kiezers in beschouwing worden genomen. Dan zal het mogelijk zijn om, naast de economische en symbolische belangen-theorieën, ook de psychologische belangen-theorie in extenso te toetsen. Deze theorie is immers vruchtbaar gebleken bij de verklaring van ethnocentrisme hetwelk verondersteld wordt van belang te zijn als motief om op extreem-rechtse partijen te stemmen.

noten

1. F. Elbers en M. Fennema, *Racistische partijen in West-Europa*, Leiden, 1993.
2. Vergelijk J. van Donselaar, *Fout na de oorlog*, Amsterdam, 1991.
3. Zie *NRC Handelsblad*, 16 maart 1993.
4. P. Scheepers, R. Eisinga en J. Lammers, 'Het electoraat van de Centrum Partij / Centrum Democraten in de periode 1982-1992: een toets van twee theorieën', in: *Mens en Maatschappij*, 4 (1993), 362-385.
5. Vergelijk J. van Donselaar en C. van Praag, *Stemmen op de Centruumpartij, de opkomst van anti-vreemdelingen partijen in Nederland*, Leiden, 1983; alsook M. de Hond, *De opkomst van de Centrum Partij, een onderzoek onder de aanhang van de Centrum Partij in het najaar van 1983*, Amsterdam, 1983. Ook in meer recente buitenlandse studies lijken onderzoekers in het duister te tasten over de vraag welke kenmerken op theoretische gronden in het bijzonder relevant zouden kunnen zijn voor dit electoraat. Vergelijk K.H. Klaer, M. Ristau, B. Schoppe en M. Stadelmaier, *Die Wähler der extremen Rechten*. 3 Dln., Bonn, 1989; Ch. Husbards, 'The support for the Front National, analyses and findings', in: *Ethnic and Racial Studies*, 14 (1991), 382-416; en Ch. Husbards, 'When the bubble burst: transient and persistent National Front supporters 1974-1979', in: *British Journal of Political Science*, 14 (1984), 249-260. Ook in een speciale uitgave van de *European Journal of Political Research*, 22 (1992), die grotendeels is gewijd aan uiteenlopende aspecten van de extreem-rechtse partijen in West-Europa, treft men betrekkelijk weinig uitgewerkte theoretische inzichten aan over het electoraat van deze partijen. Daarin worden eigenlijk hooguit terloops enkele theoretische inzichten genoemd op grond waarvan men specifieke hypothesen had kunnen afleiden, hetgeen men als regel overigens niet doet, enkele uitzonderingen daargelaten als B. Westle, en O. Niedermayer, 'Contemporary right wing extremism in West Germany. The Republicans and their electorate', in: *idem*, 83-100; en N. Mayer en P. Perrineau (1992), 'Why do they vote for Le Pen?', in: *idem*, 123-141.
6. S.M. Lipset, *Political man*, New Jersey, 1981. Vergelijk M. Kater, *The Nazi Party. A social profile of members and leaders 1919-1945*, Cambridge/Massachusetts, 1983; en Th. Childers, *The Nazi voter. The social foundations of fascism in Germany, 1919-1933*, Chapel Hill/London, 1983.
7. J.W. Falter, 'Radicalization of the middle class or mobilization of the unpolitical? The theories of Seymour M. Lipset and Reinhard Bendix on the electoral support of the NSDAP in the light of recent research', in: *Social Science Information. Theory and Methods*, 20 (1981), 389-430. Zie ook J.W. Falter, *Hitler's waehler*, München, 1991.
8. H. Arendt, *The origins of totalitarianism*, London, 1951; en R. Bendix, 'Social stratification and political power', in: *American Political Science*

Review, 46 (1952), 357-375.

9. W. Kornhauser, *The politics of mass society*, London, 1960; M. Billig, *Fascists, a social psychological view of the National Front*, London, 1978.

10. E. Fromm, *De angst voor de vrijheid. De vlucht in autoritarisme, destructivisme, conformisme*, Utrecht, 1986; en J. Baars en P. Scheepers, "Theoretical and methodological foundations of "The authoritarian personality", in: *Journal for the History of the Behavioral Sciences*, 39 (1993), 345-353.

11. Lipset, *op.cit.*, 125.

12. Het is opmerkelijk dat Lipset geen melding maakte van het gegeven dat de NSDAP in haar propaganda tevens zondebokken aanwees voor de crisissomstandigheden (vergelijk Childers, *op.cit.*). Dat zouden de joden zijn die in de perceptie van vele Duitsers niet alleen de hand zouden hebben in de machtige concerns maar tevens in de machtige vakbonden. Aldus werd antisemitisme een integraal bestanddeel van de nazistische propaganda.

13. Het is niet geheel duidelijk waarom Lipset deze verklaring met name van toepassing acht op de situatie in 1930. Immers, zowel de sociaal-economische als de politieke crisis waarin Duitsland toen verkeerde duurde nog enkele jaren voort.

14. Vergelijk Arendt, *op.cit.*, 316-317.

15. Dat wordt door Kornhauser ook wel aangeduid als 'social alienation'; zie Kornhauser, *op.cit.*, 33. Uit de context van zijn studie wordt evenwel duidelijk dat hij doelt op de subjectieve ervaring van sociale isolatie: mensen die niet tevreden zijn met hun sociale netwerk hebben het gevoel er 'alleen voor te staan'.

16. Kornhauser, *op.cit.*, 109.

17. Arendt stelt hieromtrent dat 'it is only natural that the masses of a highly atomized society whose competitive structure and concomitant loneliness... have tended toward an especially violent nationalism'. Zie Arendt, *op.cit.*, 317.

18. Vergelijk Kornhauser, *op.cit.*, 108. Deze theorie is nadien vanuit een sociaal-psychologisch perspectief uitgewerkt door Tajfel en staat nu bekend als de sociale identiteits-theorie. Vergelijk onder anderen H. Tajfel, *Human groups and social categories*, Cambridge, 1981.

19. Volledigheidshalve vermelden we dat Bendix meende dat de NSDAP pas in 1932 kon profiteren van het verlies van andere partijen, die voorheen hadden kunnen rekenen op de steun van de middenklassen. Zie Bendix, *op.cit.*

20. W.D. Burnham, 'Political immunization and political confessionism. The United States and Weimar Germany', in: *Journal of Interdisciplinary History*, 3 (1972), 1-30.

21. Ook in Nederland zijn er aanwijzingen die deze theorie ondersteunen. Zo stelt Minderaa dat de NSB haar stemmen overal vandaan haalde, maar met 'een nadruk op de kleine, niet verzuilde partijen'. Zie J.Th. Minderaa, 'Crisis en stembus. De NSB en de gevestigde orde', in: H.W. von der Dunk, *In de*

schaduw van de depressie. De NSB en de verkiezingen in de jaren dertig, Alphen aan den Rijn, 1982.

22. Die veronderstelling was ten dele gebaseerd op een empirische studie die hij ruim een decennium daarvoor - in 1929 - had uitgevoerd als lid van de 'Frankfurter Schule', getiteld: 'Arbeiter und Angestellten am Vorabend des Dritten Reiches'.

23. Fromm bedoelde daarmee vooral de sociale klasse waartoe men behoorde alsook de subjectieve beleving daarvan. Zie Baars en Scheepers, *op.cit.*

24. Vergelijk Fromm, *op.cit.*, 160.

25. Vergelijk Fromm, *op.cit.*, 164 en verder.

26. Deze theorie bevat enkele elementen die nadien door met name Lipset en Arendt in separate theorieën zijn geaccentueerd. Volgens Lipset vormde de subjectieve beleving van de bedreigde sociaal-economische positie van de middenklassen de belangrijkste factor; bij Arendt was dit de subjectieve beleving van sociale isolatie bij sociaal gedisintegreerde individuen. Fromm noemde beide factoren en relateerde deze aan de sociale positie die de middenklasse inneemt. Hij meent dat deze factoren de middenklasse als het ware juist 'rijp' hadden gemaakt om zich enerzijds te onderwerpen aan machtigeren en om anderzijds machtelozen aan zich te onderwerpen. Daarnaast noemde hij de arbeidersklasse, die juist op grond van haar politieke wantrouwen tegenover de gevestigde politieke partijen zou zijn gaan stemmen op de NSDAP.

27. Vergelijk Falter, 'Radicalization', 398 en verder; en D. Haenisch, *Sozialstrukturelle Bestimmungsgründe des Wahlverhaltens in der Weimarer Republik. Eine Aggregatdatenanalyse der Ergebnisse der Reichstagswahlen 1924 bis 1933*, Duisburg, 1983.

28. Er wordt hooguit impliciet aan gerefereerd, bijvoorbeeld door M. Swyngedouw, J. Billiet en A. Carton, *Van waar komen ze, wie zijn ze? Stemgedrag en verschuivingen op 24 november 1991*, Leuven, 1992. Maar in de reeds genoemde speciale uitgave van de *European Journal for Political Research* (zie noot 5) komt de benadering van Lipset eigenlijk in geen enkele bijdrage expliciet aan de orde.

29. Fromm was in het begin van de jaren dertig een vooraanstaand lid van de zogenaamde Frankfurter Schule. Na verloop van tijd werd duidelijk dat zijn theoretische inzichten sterk verschilden van die van met name Horkheimer en Adorno. Daarom werd hij op een zijspoor gerangeerd en verliet hij uiteindelijk deze 'school'. Niettemin zijn in de latere studies van met name Adorno veel van de theoretische inzichten van Fromm aan te wijzen, evenwel zonder referenties: Fromm werd beschouwd als een dissident. Vergelijk Baars en Scheepers, *op.cit.*

30. Vergelijk wederom Falter, 'Radicalization' en *Hitler's waehler*; en

Haenisch, *op.cit.*: de erg globale analyse zou ontoereikend zijn om dergelijke empirische uitspraken op te baseren.

31. Vergelijk Haenisch, *op.cit.*, 49 en verder.

32. E.K. Scheuch en H.K. Klingemann, 'Theorie des Rechtsradikalismus in westlichen Industriegesellschaften', in: *Hamburger Jahrbuch fuer Wirtschafts- und Gesellschaftspolitik*, 12 (1967), 11-29.

33. Scheuch en Klingemann, *op.cit.*, 17.

34. Zie J.W. Falter en S. Schumann, 'Affinity towards right-wing extremism in Western Europe', in: *West European Politics*, 11 (1988), 96-118; en D. Loch, *Der schnelle Aufstieg des Front National. Rechtsextremismus im Frankreich der 80er Jahre*, München, 1991.

35. Vergelijk Scheuch en Klingemann, *op.cit.*, 18. Zij aarzelen sterk om autoritarisme aan te duiden als een persoonlijkheidsstructuur. Deze aarzeling was al eerder te bespeuren bij Lipset, *op.cit.*; vergelijk P. Scheepers, R. Eisinga en L. van Snippenburg, 'Working class authoritarianism, evaluation of a research tradition and an empirical test', in: *The Netherlands Journal of Social Sciences*, 28 (1992), 103-126. Deze twijfel leeft voort tot in recente studies (vergelijk W. Vollebergh, *The limits of tolerance*, Utrecht, 1991).

36. Zo blijkt uit de reeks *Beroepsbevolking* van het CBS dat de werkloosheid in 1980 snel opliep van 5,9% van de beroepsbevolking tot 17,3% in 1984. In het begin van de jaren negentig waren die werkloosheidspercentages eigenlijk beduidend minder dramatisch: zo rond de 5%. Pas in de loop van 1993 begon de werkloosheid weer op te lopen in de richting van de 6%.

37. Zo blijkt uit het *Consumentenconjunctuuronderzoek* van het CBS dat het vertrouwen van de consument in de economie zich met name in 1984 op een dieptepunt bevond, zich daarna herstelde maar zich vanaf het einde van 1990 weer opnieuw in de richting van dat dieptepunt begaf.

38. Vergelijk W. Ultee, W. Arts en H. Flap, *Sociologie: vragen, uitspraken, bevindingen*, Groningen, 1992. Daaruit blijkt dat het percentage Nederlanders dat lid is van een of andere politieke partij is teruggelopen van 13% in 1950 tot 3% in 1988; dat het percentage Nederlanders dat lid is van een vakbond is teruggelopen van 43% in 1950 tot 25% in 1988; dat het percentage mensen dat een eenpersoonshuishouden vormt is toegenomen van 11% rond 1950 tot 29% in 1988. Daarnaast blijkt dat het percentage onkerkelijken in de Nederlandse bevolking is toegenomen van 40% in 1979 naar 45% in 1985 tot bijna 54% in 1990 (vergelijk R. Eisinga, A. Felling, J. Peters en P. Scheepers, *Social and cultural trends in the Netherlands 1979-1990*, Amsterdam, 1992).

39. Vergelijk J. Peters, A. Felling en P. Scheepers, 'Individualisierung und saekularisierung in den Niederlanden in den achtziger Jahren', in: B. Schaefer, *Lebensverhaeltnisse und soziale Konflikte im neuen Europa*, Frankfurt am Main/New York, 1993.

40. Vergelijk R. Eisinga, A. Felling en J. Lammers, 'Confessie, inkomen en politieke partij voorkeur, 1964-1992', in: *Mens en Maatschappij*, verschijnt in

1994.

41. Vergelijk Scheuch en Klingemann, *op.cit.*. Zie ook J.J. Linz, 'Some notes toward a comparative study of fascism in sociological historical perspective'; S.G. Payne, 'Fascism in Western Europe'; en Z. Sternhell, 'Fascist ideology'; alle drie verschenen in: W. Laquer, ed., *Fascism, a reader's guide*, Berkeley/Los Angeles, 1976. Zie verder ook R. Stöss, *Die extreme Rechte in der Bundesrepublik. Entwicklungen, Ursachen, Gegenmassnahmen*, Opladen, 1989.

42. Vergelijk C.O. Maolain, *The radical right, a world directory*, Essex, 1987.

43. Vergelijk eerdere studies waaruit reeds is gebleken dat stemmen op extreem-rechtse partijen juist wordt ingegeven door etnocentrische motieven. Zie K. von Beyme, 'Right-wing extremism in post-war Europe', in: *West European Politics*, 11 (1988), 1-18; S. Mitra, 'The National Front in France, a single-issue movement?', in: *West European Politics*, 11 (1988), 47-64; J. Billiet, M. Swyngedouw en A. Carton, *Stemmen voor Vlaams Blok of Rossem. De kiezer zelf aan het woord*, Leuven, 1992; J. Billiet, R. Eisinga en P. Scheepers, 'Etnocentrisme in de Lage Landen. Opinions over 'eigen' en 'ander' volk in Nederland en Vlaanderen', in: *Sociologische Gids*, 38 (1992), 300-323; en H. De Witte, J. Billiet en P. Scheepers, 'Hoe zwart is Vlaanderen. Uiterst rechtse denkbeelden in Vlaanderen, een exploratieve studie', in: *Res Publica*, verschijnt in 1994.

44. Vergelijk Van Donselaar, *op.cit.*

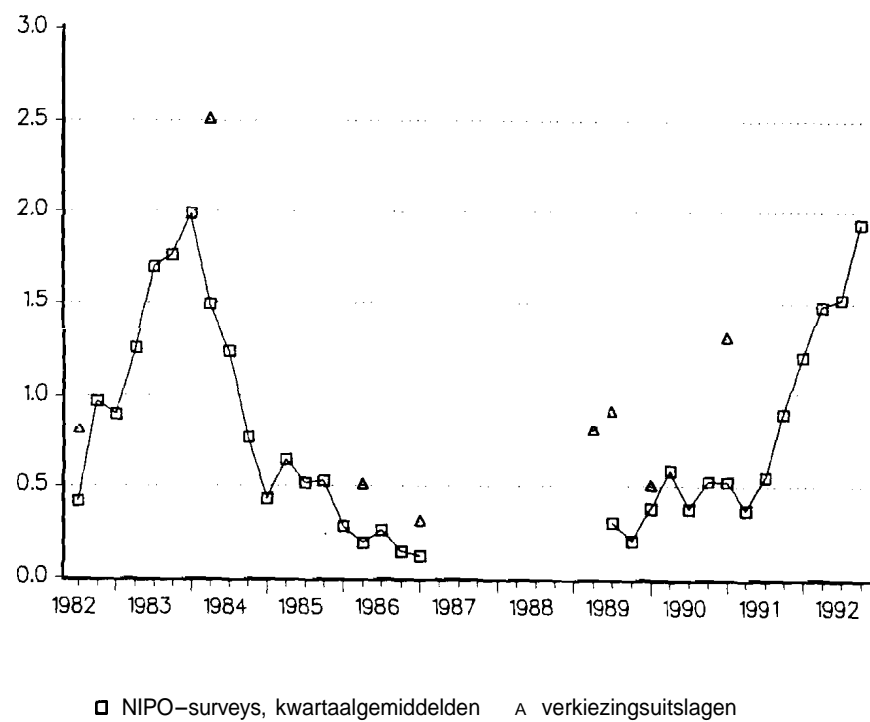
45. Daarnaast zijn ook overeenkomsten gesignaleerd in de wijze waarop deze partijen propaganda maken (vergelijk R. Stöss, *Die Republikaner. Woher sie kommen, was sie wollen, wer sie wählt, was zu tun ist*, Keulen, 1990). Bovendien blijkt dat een gedeelte van de leiding en het kader van de huidige extreem-rechtse partijen van de jaren tachtig en negentig betrokken is geweest bij de fascistische partijen van de jaren dertig (vergelijk F. Gress, H.G. Jaschke en K. Schoenkaes, *Neue Rechte und Rechtsextremismus in Europa, Bundesrepublik, Frankreich, Grossbritannien*, Opladen, 1990; en Van Donselaar, *op.cit.*). Deze overeenkomsten tussen de toenmalige fascistische partijen en de huidige extreem-rechtse partijen werden vervat in de zogenaamde *continuïteits-these*.

46. De belangrijkste reden daarvoor is dat op grond van deze theorie dezelfde sociologische categorieën volgen die een grotere kans hebben om de CD te stemmen als op grond van de economische belangen-theorie. Maar de psychologische belangen-theorie legt meer nadruk op de motieven om extreem-rechts te stemmen. Dergelijke gegevens zijn evenwel niet beschikbaar op de schaal en in het verband dat nodig zou zijn om deze theorie te toetsen.

47. R. Eisinga en P. Scheepers, *Etnocentrisme in Nederland. Theoretische en*

- empirische modellen*, Nijmegen, 1989. Op grond van de psychologische belangen-theorie zouden we overigens tot dezelfde hypothesen komen, want uit eerdere studies is bovendien gebleken dat juist in deze sociale klassen het voornoemde autoritarisme-syndroom in sterke mate voorkomt. Vergelijk P. Scheepers, A. Felling en J. Peters, 'Social conditions, authoritarianism and ethnocentrism. A theoretical model of the early Frankfurt School updated and tested', in: *European Sociological Review*, 6 (1990), 15-29.
48. Vergelijk A. Felling, J. Peters en O. Schreuder, *Geloven en leven*, Zeist, 1986. Het ware wenselijk om deze categorie van onkerkelijken nader te kunnen specificeren naar ex-leden en/of naar onkerkelijken die reeds een of twee generaties onkerkelijk zijn, maar de gegevens laten een dergelijke differentiatie niet toe.
49. Vergelijk B. van Dam, *Een generatie met verschillende gezichten. Culturele diversiteit onder de jonge volwassenen van de jaren tachtig*, Nijmegen, 1992.
50. Vergelijk G. Engbersen en R. van der Veen, *Moderne armoede. Overleven op het sociaal minimum*, Leiden, 1987.
51. Vergelijk H.M. Blalock, *Toward a theory of minority relations*, New York, 1967. Dit vermoeden is in later empirisch onderzoek evenwel niet bevestigd (vergelijk Scheepers e.a., *op.cit.*). Aldaar bleek dat de sociale categorie van uitkeringsgerechtigden niet sterker etnocentrisch was dan andere sociale categorieën. Er moest evenwel een voorbehoud worden gemaakt omdat er onvoldoende gegevens bekend waren over de specifieke aard van de mensen in deze sociale categorie.
52. R. Eisinga en A. Felling, *Confessional and electoral alignments in the Netherlands 1962-1992*, Amsterdam, 1992 (Steinmetz Archive, Codebook p1089).
53. De 'fit van het model' heeft betrekking op de kwestie in hoeverre de opgenomen predictoren tot voorspellingen leiden die in overeenstemming zijn met de aangetroffen waarnemingen: indien de voorspellingen in hoge mate overeenkomen met de feitelijke waarnemingen, is de fit van het model 'goed'.
54. Vergelijk Scheepers, Eisinga en Lammers, *op.cit.*
55. Dat zijn in dit geval combinaties van categorieën van variabelen, bijvoorbeeld jonge onkerkelijke handarbeiders.
56. Bijvoorbeeld jonge onkerkelijken en jonge handarbeiders.
57. S. Kuehnel, W. Jagodzinsky en M. Terwey, 'Teilnehmen oder Boykottieren. Ein Anwendungsbeispiel der binaeren logistischen Regression mit SPSSx', in: *ZA-Information*, 25 (1989), 44-75.
58. Vergelijk noot 38 en in het bijzonder Eisinga, Felling, Peters en Scheepers, *op.cit.*
59. Deze vermoedens zijn gebaseerd op een relatief kleinschalige studie van J. van Holsteyn, 'En wij dan? De kiezers van de Centrumdemocraten', in: *Socialisme en democratie*, 47 (1990), 158-161.

Figuur 1. CP/CD-stemmen volgens NIPO-surveys en verkiezingsuitslagen (in %), 1982-1993

'LINKS' EN 'RECHTS' IN DE NEDERLANDSE POLITIEK

P. Pennings en J.E. Keman

1. Inleiding

Er bestaan vele mythen in de wereld, zo ook in Nederland. Een kenmerk van een mythe is dat zij als waarheid blijft gelden, al is zij reeds (lang) achterhaald. Een van die mythen betreft de werking van het Nederlandse politieke bestel: het is een 'verzuild' stelsel (geweest?), waarin de relatie tussen kiezer en gekozene in hoge mate bepaald wordt door sociaal-culturele kenmerken. In het licht van deze 'mythe' ligt het voor de hand om te veronderstellen dat verkiezingen de mate van trouw van de achterban registreren. De kiezer is passief en de inhoudelijke positie van partijen is van ondergeschikt belang. Bovendien zouden de verschillen tussen partijen in Nederland niet of slecht uitgedrukt kunnen worden in 'links' en 'rechts'. Politicologen, en met name de electorale deskundigen, hebben lang met deze mythe geworsteld. Recentere studies blijken echter deze mythe doorbroken te hebben. Zo stellen Van der Eijk en Niemöller vast dat - alhoewel aan de begrippen geen eenduidige betekenis wordt gegeven door de kiezer - de meesten van hen wel ermee werken bij het bepalen van hun partijvoorkeur. Het is zelfs zo dat circa 94% van de respondenten te kennen geeft dat deze begrippen zinvol zijn. Bovendien geven deze ondervraagden de positie van politieke partijen op een links-rechts schaal consistent aan. De Nederlandse kiezers zijn daarin zelfs explicieter dan 'collegae' in West-Europa: naast het Duitse electoraat (met 93% van de steekproef) is er geen ander die zo hoog scoort in dit opzicht.

Kortom: kiezers denken wel degelijk in termen van 'links' en 'rechts'. Desalniettemin blijft de mythe dat deze begrippen in de Nederlandse politiek niet van doorslaggevend belang zijn, voortleven bij politicologen. Meestal is de bewijsvoering van een omgekeerde strekking: men meent door aan te tonen dat er meer dan één dimensie leeft onder het electoraat, dat de Nederlandse politiek complexer is en dientengevolge niet alleen geanalyseerd kan worden in termen van links en rechts. Zo stellen bijvoorbeeld Irwin en Van Holsteyn vast dat de relatie tussen kiesgedrag en sociale kenmerken niet meer voornamelijk wordt verklaard uit de klassebinding en religieuze achtergrond:

'...whereas this simple structured model could once account for 72 per cent of the vote choices (in 1958; PP/HK), this percentage declined to

60 per cent in 1977 and 47 per cent in 1986... It confirms that the structured model has lost explanatory power'.

In een vervolg-analyse komen dezelfde auteurs tot de conclusie, dat in het *non-structured* of 'open' model van kiesgedrag veeleer issues (dat wil zeggen politieke strijdpunten) en de aantrekkingskracht van lijsttrekkers de aandacht verdienen.

Het aardige is nu dat uit deze analyse blijkt dat als men de categorieën 'de inhoud van het partijprogramma', 'sociaal-economische issues' en 'principes' tezamen neemt, deze de belangrijkste motivaties zijn voor het bepalen van de partijkeuze door kiezers. Anders gezegd: de schakel tussen kiezer en gekozen wordt gevormd door datgene waarvoor partijen (zeggen te) staan en inzonderheid voor wat betreft de sociaal-economische aangelegenheden. Hoe men het ook wendt of keert: dat betreft de links-rechts tegenstelling, waarbij partijposities een essentiële rol lijken te vervullen. De genoemde auteurs - en met hen anderen - houden echter vast aan het beeld dat de begrippen 'links' en 'rechts' ontoereikend zijn om de Nederlandse politiek te begrijpen en om de werking van het partijstelsel ermee te duiden. In onze optiek is dit een onjuist en een in het licht van bestaande studies achterhaald standpunt. Zo concludeert Dittrich in zijn analyse van verschillen tussen partijen op basis van programma-inhoud, dat:

'...Dutch politics nowadays could almost be characterized as a one-dimensional political system (...) all three dimensions emerging from the analysis seem to relate to some kind of left-right division.'

Tezamen met de reeds geconstateerde overeenstemming tussen de electorale specialisten dat de religieuze dimensie nauwelijks of geen rol meer speelt, en verder dat korte-termijn issues en lijsttrekkers geen doorslaggevende factoren zijn, brengt ons dat tot de volgende slotsom: het onderzoek naar het politieke gedrag in Nederland, waarbij de partijverschillen tussen 'links' en 'rechts' niet voorop staan, draagt een 'mythologisch' karakter, of - wellicht vriendelijker gesteld - holt achter de feiten aan. Vandaar dat wij expliciet uit willen gaan van het gegeven dat 'links' en 'rechts' in de Nederlandse politiek de gezichtsbepalende factoren zijn, en dat vooral het (inhoudelijke) gedrag van partijen hierdoor bepaald wordt.

2. Links-rechts schaal

In deze bijdrage zullen wij ons richten op de opstelling van politieke partijen aan de hand van hun verkiezingsprogramma's. Hierbij gaan we uit - zoals gezegd - van de stelling dat het onderscheid in termen van 'links' en 'rechts' de meest adequate invalshoek is. Immers deze benaderingswijze stelt ons in staat om een beeld te vormen over het partijgedrag door de tijd heen, zonder daarbij specifiek-historische aspecten te laten overheersen.

Een noodzakelijke stap is allereerst het operationaliseren van de begrippen 'links'

en 'rechts'. De data die we gebruiken zijn ontleend aan de verkiezingsprogramma's die zijn opgesteld voor de Tweede-Kamerverkiezingen vanaf 1946 tot en met 1989. In het kader van het zogenaamde 'Comparative Manifestos Project' zijn deze data beschikbaar voor 24 landen. De inhoudsanalyse ervan is gebaseerd op 54 categorieën, die per relevante 'zin' zijn gescoord. Het aantal zinnen per categorie is gepercenteerd ten opzichte van de totale lengte van het verkiezingsprogramma in kwestie (hierdoor wordt onderlinge vertekening voorkomen en de vergelijking tussen partijen mogelijk). De 54 inhoudelijke categorieën zijn constant door de tijd heen. Deze werkwijze houdt in dat de frequentie waarmee een partij iets stelt over een onderwerp (issue), als een indicatie wordt beschouwd van het belang dat die partij daaraan hecht.

De belangrijkste bestaande links-rechts schalen zijn gemaakt op basis van indelingen door 'experts', of op basis van de inhoud van verkiezingsprogramma's. De links-rechts schaal die wij gebruiken is een combinatie van deze twee typen schalen en is geoperationaliseerd in drie stappen.

Allereerst is bepaald welke partijen naar het oordeel van experts (te weten politicologen uit de landen in kwestie) zijn in te delen in links, midden en rechts. Daartoe is gebruik gemaakt van de schaal van Castles en Mair die loopt van 0 (links) tot 10 (rechts). Hiermee is een indeling van partijen verkregen die onafhankelijk is van de partijprogramma's.

Vervolgens is gekeken hoe alle partijen die door Castles en Mair zijn ingedeeld, gemiddeld scoren op alle 54 variabelen in de 'Party Manifestos'. Daarna is de correlatie (Pearson's r) berekend tussen dit gemiddelde en de score op de links-rechts schaal van Castles en Mair. Wanneer deze correlatie hoger uitvalt dan 0.40, is een issue gekarakteriseerd als typisch 'links' of 'rechts'.

Issues die duidelijk geassocieerd zijn met partijen die bij Castles en Mair als links te boek staan zijn:

- een positieve houding ten aanzien van democratische waarden,
- ten aanzien van 'nationalisatie',
- van het vraagstuk van de sociale rechtvaardigheid en het opkomen voor de belangen van de werkende bevolking, en
- ten aanzien van vrede, maar een negatieve houding ten aanzien van leger en bewapeningswedloop.

Issues die naar voren komen bij rechtse partijen op de schaal van Castles en Mair zijn:

- een positieve houding ten aanzien van efficiënt bestuur en zuinig overheidsbeleid,
- ten aanzien van economische vrijheid, selectieve economische prikkels vanuit de overheid en het stimuleren van de markteconomie,
- van inperking van de verzorgingsstaat en van de publieke onderwijsarrangementen,
- van ordehandhaving (*law and order*), en

- een positieve houding ten aanzien van leger en bewapening.

Heel in het kort kan men stellen dat de issues waar rechtse partijen zich sterk voor maken veelal liggen in de private sfeer (uitgezonderd het leger) en dat linkse issues vooral betrekking hebben op de versterking van de publieke sfeer.

De laatste stap in de constructie van de schaal is de berekening van de links-rechts positie van een partij voor ieder verkiezingsjaar, met behulp van de volgende berekeningswijze:

$$\text{De links-rechts schaal} = \frac{\text{de som van de nadrukken op linkse issues} - \text{de som van de nadrukken op rechtse issues}}{2}$$

De theoretische maxima van deze schaal zijn 100 (indien de volledige nadruk ligt op de geselecteerde linkse issues) en -100 (indien alle nadruk uitgaat naar de geselecteerde rechtse issues). Een negatieve score op onze schaal betekent dat een partij in een bepaald verkiezingsjaar over het geheel genomen standpunten inneemt die rechts liggen van het midden. Een positieve score betekent dat een partij links van het midden staat. De correlaties tussen onze schaal en de genoemde andere schalen liggen rond .75.

De zodoende geconstrueerde schaal combineert de goede eigenschappen van twee andere schalen: de 'expert-schaal' van Laver en Hunt waarbij deskundigen partijen indelen, en de 'partij-afstanden-schaal' van Laver en Budge waarin partijen worden ingedeeld op basis van hun ideologische afstand, afgemeten aan de verkiezingsprogramma's.

3. Partijprogramma's

Dankzij de zojuist geconstrueerde schaal kunnen op basis van de inhoud van de partijprogramma's de ontwikkelingen van de voornaamste partijen (VVD, PvdA, D66, ARP, KVP, CHU later het CDA) onderzocht worden. De keuze voor deze partijen is gebaseerd op de volgende overwegingen:

- de data zijn beschikbaar vanaf 1945;
- ze hebben geparticipeerd in regeringen;
- ze hebben tezamen (tot 1989) gemiddeld ruim 85% van de kiezers vertegenwoordigd;
- ze worden beschouwd als representanten van de drie bepalende partij-families in Nederland (namelijk de christen-democratie, de sociaal-democratie en het liberaal-conservatisme).

De (regelmatig terugkerende) vraag of de inhoud van verkiezingsprogramma's en de manier waarop deze inhoud wordt ontleed wel de beste basis vormen voor dit type onderzoek, willen we hier kort beantwoorden. Allereerst zijn de data door de tijd heen onafhankelijk van de 'politiek' en/of individuen gegenereerd met een vast codeerschema. Deze methode maakt daarom longitudinale vergelijkingen binnen en tussen landen mogelijk, hetgeen met geen enkele andere methode of

dataset voor de gehele naoorlogse periode mogelijk is.

Fundamenteler is de vraag naar het belang van verkiezingsprogramma's. Wij menen dat als een partij(élite) na (lange) voorstudies, inspraakprocedures en afwegingen op bestuursniveau haar eigen op schrift gestelde standpunten niet serieus neemt, of niet verwacht dat anderen (andere partijen, de media, het electoraat) dat zullen doen, dat van een cynisme getuigt dat onvoldoende recht doet aan de politieke werkzaamheden van een partij. Ten tweede, afgezien van de directe invloed van een partijprogramma op het gedrag van politieke actoren, speelt een partijprogramma een rol als strategisch instrument en als beleidsdocument. De inhoud is mede bepalend voor het gedrag van andere partijen in de aanloop naar de verkiezingen en tijdens de kabinetsformatie. We zullen daarom in paragraaf 5 met name aandacht besteden aan deze functie van partijprogramma's als indicatoren voor partijconcurrentie en partijcontrole van de regering.

Ten slotte kan men zich afvragen of politieke partijen wel zulke essentiële actoren zijn binnen het politieke proces, dan wel de democratische procedure van besluitvorming die het Nederlandse bestel kenmerkt. Regelmatig hoort men - met name in de media - immers opmerkingen over het verval van politieke partijen als gevolg van een afnemend vertrouwen van de burger in hun functioneren als *volksvertegenwoordigende* institutie. Ook wordt erop gewezen dat andere actoren deze functie ten dele overnemen (zoals belangen- en actiegroepen), of dat de 'regering regeert' en de partijen in het parlement slechts een symbolische rol vervullen.

Echter, ook hier blijkt het meer om een mythe dan de realiteit te gaan. Ten eerste blijkt uit onderzoeken niet dat partijen aan invloed inboeten, maar meer dat de beoordeling ervan door de (politieke) burger minder positief is en/of dat deze zich passief opstelt ten opzichte van het optreden en gedrag van politieke partijen. In de tweede plaats zijn politieke partijen institutioneel (alhoewel, opvallend genoeg, nauwelijks formeel) verankerd in het Nederlandse politieke bestel. Wat betreft organisatie, optreden en functioneren zijn zij ontegenzeggelijk de spil van het politieke proces. Dit blijkt niet alleen bij verkiezingen, waarbij partijen kandidaten stellen (inclusief de volgorde op de kieslijst, waarvan zelden of nooit wordt afgeweken) maar ook bij kabinetsformaties, waar de (grote) partijen de doorslaggevende rol spelen (partijloze ministers en staatssecretarissen bijvoorbeeld komen sinds 1966 niet meer voor). Ten slotte zijn partijen voor zowel de media als het publiek de referentiepunten als het gaat om de 'politiek'. Politici worden aangeduid via hun partij, dat geldt ook voor ministers en staatssecretarissen. Kortom, kiezers stemmen op partijen, niet op personen; media zien personen als identificatie van partijen, en partijen onderling zien hun standpunten zoals neergelegd in de respectievelijke programma's als bepalend voor hun gedrag. Partijen kunnen gezien worden als de essentiële schakel tussen de bevolking en de politieke organisatie van de besluitvorming (dat wil zeggen het

parlement). Deze stellingname betekent ook dat de *institutionele* kenmerken van belang zijn om de rol en het gedrag van partijen te begrijpen.

In paragraaf 4 zullen we daarom, voorafgaande aan de analyse van de partijverschillen in Nederland en de implicaties daarvan voor de onderlinge verhoudingen en het maken van beleid, een overzicht bieden van de partijposities in termen van links en rechts in vergelijkend perspectief. Daarbij zullen we ook aandacht besteden aan de institutionele factoren die daarbij een rol spelen.

4. 'Links' en 'rechts' in vergelijkend en institutioneel perspectief

De ontwikkelde links-rechts schaal is voor een aantal Westeuropese landen berekend. Naast de cross-nationale verschillen die hieronder zijn weergegeven, zal aandacht besteed worden aan een aantal institutionele kenmerken van de verschillende politieke stelsels.

Uit tabel 1 blijkt dat een indeling naar links, midden en rechts van partijen zinvol is. Opvallend is dat de cross-nationale verdeling een vrijwel symmetrische beeld laat zien dat loopt van +13.8 (= links) tot -16.8 (= rechts), en dat het politieke 'midden' zich inderdaad er tussenin bevindt. Dit duidt erop dat de gehanteerde schaal een redelijk betrouwbaar beeld oproept en dat een analyse van partijen en hun positie binnen partijstelsels op basis hiervan relevant is. Als we de tabel nauwgezet bezien dan vallen de volgende zaken op.

De programmatische opstelling van politieke partijen blijkt zich inderdaad door te zetten in partijverschillen in West-Europa. Daarmee lijkt bevestigd te worden dat partijsystemen mede beïnvloed worden door hun '*self-placement*'. Interessant is daarbij dat de mate waarin dit gebeurt, voor een belangrijk deel bepaald wordt door de nationale context. Immers, de cross-nationale variatie is aanzienlijk te noemen. De uitschieters naar boven ten opzichte van de cross-nationale gemiddelden betreffen de linkerzijde binnen de Franse en Deense stelsels en ter rechterzijde (alweer) het Deense en Zweedse partijsysteem. In België en Noorwegen zien we daarentegen relatief kleine afstanden tussen links en rechts, terwijl in Italië links niet zeer links blijkt te zijn.

Tabel 1. De mate van links en rechts van linkse, rechtse en midden-partijen, 1945-1990

positie in partijsysteem			
<i>land</i>	<i>links</i>	<i>midden</i>	<i>rechts</i>
België	5	- .8	- 8
Denemarken	27.2	4.4	- 23
Duitsland	12.7	- 1.7	- 8.8
Frankrijk	23.7	3	- 4.4
Groot Brittannië	12.2	2	- 11.5
Ierland	12.2	3.8	- 17.4
Italië	6.7	- 6.7	- 9.2
Nederland	13.4	- 1.1	- 19.7
Noorwegen	9.8	2.4	- 2.5
Oostenrijk	10.4	- 9.7	2.7
Zweden	14.9	- 8.5	- 35.5
gemiddelde	13.8	- 3	- 16.8
SD	12.4	12.2	15.7
N =	245	359	230

N.B.: De indeling van partijen in links, midden en rechts is gebaseerd op F. Castles en P. Mair, 'Left-Right Policy Scales: Some Expert Judgements', in: *European Journal of Political Research*, 12 (1984), 83-88.

Deze cross-nationale variatie roept vragen op ten aanzien van de bestaande typologieën van partijstelsels. In deze gevallen blijkt dat het partijstelsel wel mede beïnvloed wordt door de links-rechts tegenstelling, maar dat de interactie tussen partijen zich in wezen richt op andere kwesties. In België bijvoorbeeld is het territoriale- en taal-issue overheersend in verhouding tot de sociaal-economische tegenstelling. Gezien de cross-nationale variatie in de spanwijdte van de partijstelsels, menen we dat de termen van 'gepolariseerde' en 'gematigde' partijstelsels slechts een beperkte betekenis hebben en dan nog voor landen die of

een 'uitzondering op de regel' zijn voor wat betreft de links-rechts tegenstelling (resp. België en Noorwegen), of juist die groep van landen betreft (bijvoorbeeld Denemarken, Nederland en Zweden) die in de literatuur als gematigd-pluralistisch of als 'gedepoliseerd' bekend staan. Deze indelingen, gebaseerd op 'well informed and calculated guesses' blijken deels voor een andere uitleg vatbaar te zijn. Het door ons gebruikte meetinstrument laat zien dat ook hier het gevaar van mythevorming bestaat.

Ten tweede kan geconstateerd worden dat sommige partijstelsels sterker naar 'rechts' neigen dan naar 'links'. In verschillende landen met een sterke christen-democratie zien we dat rechtse partijen een meer behoudend karakter hebben (zoals in Duitsland, Italië, Nederland en Oostenrijk). Het omgekeerde beeld vertonen met name Frankrijk en de Scandinavische landen (met uitzondering van Zweden). Naast een relatief grote spanwijdte van het partijstelsel stellen hier de partijen in het midden zich linkser op dan in andere stelsels. In deze stelsels zijn er geen of kleine christen-democratische partijen, maar wel omvangrijke conservatieve partijen. Deze uitkomst bevestigt de opvattingen van Gallagher, Laver en Mair die stellen:

'Where secular conservatism is strong, Christian Democracy tends to be weak or non-existent... Where Christian Democracy is strong, secular conservatism tends to be weak or non-existent.'

Tegelijkertijd wijst dit op een ander verschil binnen Westeuropese partij-stelsels, namelijk dat zich liberaal noemende partijen, afhankelijk van de voornoemde aanwezigheid van christen-democratische en conservatieve partijen, in meerdere of mindere mate een 'midden'-positie innemen. Daar waar een christen-democratische partij aanwezig is, tenderen deze partijen naar een rechtse, dan wel meer conservatieve positie (of er is een midden- en een rechtse variant, zoals in Nederland - resp. D66 en VVD - en Denemarken - resp. Radikale Venstre en Venstre).

Al met al kan geconcludeerd worden dat de mate van 'linksheid' en 'rechtsheid' van partijen verdeeld over links, rechts en midden in Westeuropese partijstelsels zinvol is. Immers, partijen stellen zich *verschillend* op en de afstanden tussen partijen zijn zodanig, dat de terminologie links en rechts hout snijdt. Dat is, ten slotte, zeker het geval voor het Nederlandse stelsel, dat gezien kan worden als centrum-rechts, en waar de partijverschillen niet kleiner zijn dan in de meeste andere stelsels. Kortom, binnen de *comparatieve* context is het duidelijk dat Nederland niet apart of anders is (mythe één) en dat de links-rechts onderscheiding overduidelijk wel aanwezig is (mythe twee).

Vatten we samen: de meeste partijstelsels in West-Europa kennen duidelijke partijverschillen die weergegeven kunnen worden met behulp van de termen links, midden en rechts. Hierbinnen profileren partijen zich en zijn er systematische verschillen te constateren. De partijafstanden variëren *per* partijstelsel en zijn bovendien significant te noemen *tussen* de onderzochte partij-

stelsels. Voorts is duidelijk geworden dat de verdeling in de meeste stelsels tendeert naar centrum-rechts. Ten slotte menen we te kunnen concluderen dat het Nederlandse partijstelsel in vergelijkend perspectief geen uitzondering is, en evenmin dat het onderscheid tussen 'links' en 'rechts' irrelevant zou zijn, noch dat de afstanden tussen linkse, midden en rechtse partijen verwaarloosbaar zijn. Integendeel.

5. Instituties en partijverschillen

Nu we weten dat partijverschillen en -afstanden relevant zijn voor de inrichting van partijstelsels, lijkt het zinvol nader te bezien in hoeverre - vanuit vergelijkend perspectief - bepaalde institutionele kenmerken van de politieke stelsels in West-Europa hebben bijgedragen tot deze verschillen en overeenkomsten van partijen en hun profilering. Immers, in veel van de vergelijkende analyses met betrekking tot de ontwikkeling en inrichting van partijstelsels in West-Europa wordt naast de ideologische dimensie veel aandacht besteed aan het *aantal* partijen als gevolg van het kiesstelsel. Tevens wordt daarbij de verbinding gelegd tussen het type partijstelsel en het *type regering* dat hierdoor dominant zou zijn binnen een politiek stelsel. Bekijken we allereerst de relatie tussen kiesstelsel, aantal partijen en de mate van links, midden en rechts in de hier onderzochte landen (zie tabel 2).

Het is duidelijk dat er wel een verband tussen het soort kiesstelsel en het aantal partijen is. Dit gegeven heeft echter geen of nauwelijks consequenties voor de links-rechts tegenstelling binnen een partijstelsel.

Terwijl het cross-nationale gemiddelde van de schaal zeer dicht bij de waarde 0 ligt, valt het op dat in vrijwel alle landen de gemiddelde score van het partijstelsel varieert tussen de waarden +6.8 en -4.5. Kennelijk is het kiesstelsel noch het aantal partijen bepalend voor de mate van polarisatie binnen dat stelsel. Nederland vormt in dit opzicht (alweer) geen uitzondering. In dit stelsel is de tendens duidelijk rechts georiënteerd.

Kortom, op basis van deze vergelijkende analyse kunnen we concluderen dat de inrichting van het kiesstelsel weinig of geen directe implicaties heeft voor de links-rechts verdeling binnen het vigerende partijstelsel. Anders gezegd: de ideologische component lijkt zich *onafhankelijk* van de institutionele vormgeving van een parlementaire democratie door te zetten. De institutionele aspecten spelen natuurlijk wel een rol, maar veeleer ten aanzien van de *interactie tussen* de actoren - zoals het aantal en gewicht van politieke partijen en de relatieve afstanden tussen partijen - en de consequenties hiervan in het proces van *regeringsvorming*. Zo kan gesteld worden dat het aantal relevante partijen, alsmede hun programmatische profilering, tot uitdrukking komt in het *type* regering dat gevormd wordt. De spanwijdte van een partijstelsel (dat wil zeggen de maximale afstand tussen links en rechts) in relatie tot de gemiddelde links-rechts oriëntatie daarbinnen, kan met name gevolgen hebben voor de uiteindelijke

coalitievorming van regeringen (zie tabel 3).

Tabel 2. Type kiesstelsel, aantal relevante partijen en de links-rechts tegenstelling, 1945-1990

land	type kiesstelsel	aantal relevante partijen	gemiddelde links-rechts score
België	E.V.	3.7	- 2.3
Denemarken	E.V.	4.3	- .15
Duitsland	MIX	2.6	3.1
Frankrijk (V)	D.S.	3.3	6.8
Groot Brittannië	D.S.	2.1	.72
Ierland	MIX	2.8	- 2.3
Italië	E.V.	3.5	- 2.3
Nederland	E.V.	4.9	- 2.9
Noorwegen	E.V.	3.2	.40
Oostenrijk	E.V.	2.2	2.1
Zweden	E.V.	3.2	- 4.5
gemiddelde		3.2	- .71

N.B.: DS= Districtenstelsel; EV= Evenredige Vertegenwoordiging; MIX= Combinatie van elementen van EV en DS; Frankrijk (V)= Vijfde Republiek (vanaf 1958).

De indeling van kiesstelsels is ontleend aan V. Bogdanor en D. Butler, red., *Democracy and Elections. Electoral Systems and their Consequences*, Cambridge, 1983. Het aantal relevante partijen, dat wil zeggen gewichtig genoeg om in aanmerking te komen voor regeringsparticipatie binnen het geheel, is gebaseerd op A. Lijphart, *Democracies. Patterns of Majoritarian and Consensus Government in 21 Countries*, New Haven/London, 1984.

Tabel 3. Type regering in relatie tot de links-rechts verdeling van partijstelsels, 1945-1990

type regering	gemiddelde links-rechts score	spanwijdte
<i>'Minimal winning'</i> ($\geq 40\%$)		
Oostenrijk	2.1	13.1
België	- 2.3	13
Duitsland	3.1	21.5
Ierland	- 2.3	29.6
Nederland	- 2.9	33.1
<i>'Oversized'</i> ($\geq 40\%$)		
Italië	- 2.3	15.9
Nederland	- 2.9	33.1
Frankrijk	10.7	28.1
<i>Minderheid</i> ($\geq 40\%$)		
Italië	- 2.3	15.9
Noorwegen	.38	12.3
Zweden	- 4.5	50.4
Denemarken	- .15	50.2

N.B.: Alleen die landen zijn per categorie opgenomen waar meer dan 40% van alle regeringen overeenkomstig het bewuste type is gevormd in de periode na 1945 (ontleend aan J.J. Woldendorp, H. Keman en I. Budge, 'Handbook of Democratic Government. Party-composition of Government and Parliaments in 20 Democracies', in: *European Journal of Political Research*, 24 (1993), 107-120). Spanwijdte van het partijstelsel is gebaseerd op tabel 1 = optelsom van de gemiddelde waarden op de LvsR-schaal per land (oftewel: links + rechts).

De uitkomsten van deze tabel bevestigen de resultaten van tabel 2: de links-rechts tegenstelling is onafhankelijk van het type regering dat voorkomt. Tegelijkertijd

kan worden vastgesteld, dat de links-rechts tegenstelling wel geassocieerd is met de mate van linkse of rechtse kleuring van parlement en regering ($r = 0.73$). Dit verklaart de gemengde resultaten met betrekking tot dit verband. Wel kan geconstateerd worden dat de relatie tussen de gemiddelde links-rechts waarden - ongeacht het type regering - dicht bij 0, oftewel het midden van de verdeling ligt. Klaarblijkelijk is een meerpartijenregering inderdaad (groten)deels afhankelijk van de mediane partij. Ten slotte kan opgemerkt worden, dat minderheidsregeringen (met uitzondering van Italië) lijken samen te gaan met relatief polaire partijstelsels, terwijl dat bij 'oversized' kabinetten minder het geval is. Het laatste lijkt voort te vloeien uit het eerste. Anders gezegd: de spanwijdte van het partijstelsel is niet zozeer een causale factor met betrekking tot het overheersende regeringstype binnen een land, maar wel een conditionerende. Of de spanwijdte sluit combinaties uit en leidt tot minderheidsregeringen zoals in Scandinavië, of zij noodzaakt tot het opnemen van meerdere partijen zoals in Nederland en Italië vaak het geval is geweest, waardoor een middenkoers onvermijdelijk lijkt.

6. Westeuropese partijstelsels: convergentie en divergentie

Tot nu toe keken we alleen naar de gemiddelde scores van de links-rechts posities, onafhankelijk van de tijdsdimensie. Daardoor werden eventuele trends door de tijd heen aan het zicht onttrokken. Over deze trends bestaan veel speculaties. Zo is in de internationale literatuur veel geschreven over de ontwikkeling naar ideologische convergentie, naar aanleiding van de stelling van Kirchheimer. Volgens deze Duitse politicoloog zou in West-Europa een nieuw type partij zijn ontstaan, de 'catch-all' party. Een dergelijke partij zou zich kenmerken door een sterk verminderd belang van de politieke ideologie en door een electorale strategie gericht op stemmenmaximalisatie. Electorale competitie zou vrijwel alle grote klassegebonden partijen en tot op zekere hoogte ook de confessionele partijen ertoe gedwongen hebben in dit proces van transformatie en convergentie mee te gaan.

De stelling van Kirchheimer heeft betrekking op partijen in Westeuropese landen in het algemeen en niet alleen op Nederland. Daarom dienen we een trend naar convergentie ook in internationaal perspectief te zien. We vergelijken deze trends in enkele Westeuropese landen voor twee partij-families: de sociaal-democratie en de christen-democratie. De figuren 1 en 2 vormen een cumulatieve links-rechts schaal waarin de scores van partijen in diverse landen per jaar worden opgeteld. Indien de convergentie-these klopt, dient er een trend naar het midden zichtbaar te worden. Dit betekent in het geval van sociaal-democratische partijen dat zij de aloude linkse issues minder gaan benadrukken in hun verkiezingsprogramma's waardoor deze issues niet meer de partijcompetitie bepalen. Wanneer we de feitelijke trend in ogenschouw nemen (zie figuur 1), dan zien we dat zowel divergen-

Figuur 1. Cumulatieve links-rechts schaal van sociaal-democratische

partijen, 1945-1990

*Figuur 2. Cumulatieve links-rechts schaal van christen-democratische
partijen, 1945-1990*

tie als convergentie optreden. Tussen 1945 en 1975 zien we een trend naar divergentie, terwijl in de periode daarna een ontwikkeling naar convergentie optreedt.

Bij de christen-democratische partijen zien we een ander patroon (zie figuur 2). Deze partijfamilie staat ideologisch dicht bij het midden, zodat een trend naar het midden ontbreekt of slechts beperkt aanwezig kan zijn. In dat opzicht loopt ook het CDA keurig in de pas met de meeste buitenlandse zusterpartijen. Dit betekent overigens niet dat deze partijen in ideologisch opzicht niet veranderen. Een duidelijk voorbeeld daarvan ligt op het vlak van conservatieve issues. In de Nederlandse situatie kunnen we waarnemen dat *alle* partijen deze conservatieve issues minder gaan benadrukken en de KVP en het CDA gaan duidelijk met deze trend mee (zie figuur 3). Een opvallend gegeven is ten slotte dat de onderzochte christen-democratische partijen in de naoorlogse periode van wederopbouw allemaal links van het midden stonden (zie figuur 2). In de Nederlandse situatie was dit de periode waarin de PvdA aan alle kabinetten deelnam. Dit tijdvak werd (internationaal gesproken) gekenmerkt door een opvallend geringe mate van polarisatie tussen links en rechts.

Figuur 3. Aandacht voor conservatieve issues, 1946-1989

Figuur 4. Cumulatieve links-rechts schaal van liberaal-conservatieve partijen, 1945-1990

Tot slot bekijken we de mate van convergentie en divergentie van liberaal-conservatieve partijen in vier landen (zie figuur 4). Ook bij deze partijen zien we geen eenduidige trend in een bepaalde richting, maar eerder een cyclische beweging van en naar het midden. Opmerkelijk daarbij is dat deze partijen uit verschillende landen min of meer gelijkkelijk met elkaar mee bewegen op de links-rechts dimensie. Deze dimensie - zo kan men dus veronderstellen - werkt over de grenzen heen, aangezien partijen die tot een en dezelfde familie behoren in de naoorlogse periode steeds sterker de neiging hebben om bij de koersbepaling ook te kijken naar wat de zusterpartijen doen. Dit geldt voor alle onderzochte partijfamilies.

Onze bevindingen komen niet op alle punten overeen met het in 1993 verschenen proefschrift van A. Michels. Zij meent op basis van dezelfde data (voor de periode 1971-1989) te kunnen vaststellen dat de VVD in enkele verkiezingsjaren (1971 en 1981) kan worden gekarakteriseerd als een *catch-all* partij. Naar onze mening kan het begrip *catch-all* alleen worden gebruikt voor partijen die zich *systematisch* naar het midden van het politieke spectrum toe bewegen en daarin ideologisch ook *passen*. Ook Michels' conclusie dat de PvdA zich heeft ontwikkeld van een geprofileerde partij in de jaren zeventig tot een partij met een *catch-all* karakter in de jaren tachtig, is op z'n minst voorbarig te noemen. Indien Michels de gehele naoorlogse periode had onderzocht, dan was het cyclische ka-

rakter van de links-rechts plaatsingen zichtbaar geworden. In de jaren vijftig volgde de PvdA immers een middenkoers, die daarna - in de jaren zestig en zeventig - overging in een meer gepolariseerde koers. In de jaren tachtig trok de partij vervolgens weer naar het midden.

In het algemeen kunnen we vaststellen dat waar convergentie optreedt, deze weer kan omslaan in divergentie. We moeten derhalve de trends naar convergentie niet verabsoluteren, maar zien als onderdeel van een dynamisch proces van convergentie *en* divergentie.

7. 'Links' en 'rechts' in de Nederlandse politiek

Het voorafgaande leidt ons inziens tot de conclusie dat 'links' en 'rechts' als zodanig binnen partijstelsels een belangrijke, autonome rol spelen, ook in Nederland. Voorts dat het Nederlandse partijstelsel qua inrichting en werking niet sterk afwijkt van andere stelsels in West-Europa. Voorzover Nederland ooit een afwijkend geval is geweest, dan blijkt dat niet uit onze analyse. Integendeel, het Nederlandse partijstelsel behoort tot de categorie waarin de links-rechts tegenstelling duidelijk aanwezig is en waar deze - evenals elders - consequenties heeft voor zowel de afstanden tussen partijen (dat wil zeggen de ideologische verschillen), als voor de kleuring van de regering als zodanig (dat wil zeggen de ideologische samenstelling). De mate waarin deze tegenstelling inderdaad heeft doorgewerkt door de tijd heen, de effecten die dit heeft (gehad) voor de interactie tussen de partijen in het midden en die ter linker- en ter rechterzijde, en de mate waarin dit voor het gevoerde regeringsbeleid consequenties heeft (gehad), krijgt nu de volle aandacht.

Figuur 5. Links-rechts posities van de grote partijen, 1946-1989

Figuur 5 geeft de opeenvolgende posities weer van PvdA, D66, CDA en VVD op de links-rechts schaal in de gehele naoorlogse periode. De PvdA werd tot 1977 steeds linkser, maar na 1977 is sprake van een plotselinge ruk naar het midden. Wanneer we deze trend vergelijken met die van verschillende andere sociaal-democratische partijen (figuur 1), kunnen we concluderen dat de Nederlandse sociaal-democratie in de internationale pas loopt. D66 begon in 1967 met een programma dat bijna even links was als dat van de PvdA, maar daarna ontwikkelde de partij zich in een meer gematigde richting. Het CDA koos voor een stabiele koers rechts van het midden. De VVD, ten slotte, nam meestal een tegenovergestelde positie in ten opzichte van de PvdA. De partijafstand tussen de sociaal-democraten en de liberalen kan gekenschetst worden als stabiel in de zin dat de afstanden door de tijd heen vrijwel even groot bleven. Tussen 1972 en 1977 was even sprake van een sterk gepolariseerde PvdA en VVD. Daarna behield de VVD een rechts gepolariseerde positie, terwijl de PvdA naar het midden opschoof.

Op deze verschuivingen en de effecten daarvan op het beleid komen we nog terug. Wel is het op het eerste gezicht duidelijk dat de links-rechts dimensie nauwelijks aan belang inboet. Het 'einde van de ideologie' is dus zeker niet in zicht. Figuur 5 maakt aanschouwelijk dat de links-rechts dimensie nog steeds dominant is in de Nederlandse politiek. De werking van deze tegenstelling blijkt onder andere uit de systematische verschillen tussen linkse en rechtse partijen. Er is bovendien weinig aanleiding om te spreken van '*Downsian*' vormen van competitie en meer van '*salient issues*' met rivaliteit tussen VVD/KVP enerzijds en de PvdA anderzijds. Downs onderzocht de electorale competitie op het niveau van de individuele kiezer. Hij veronderstelde dat partijen dié ideologische posities zullen innemen, waarmee ze een maximaal aantal kiezers kunnen trekken. Budge en Farlie daarentegen kritiseerden deze benadering in hun '*saliency theory of issues*'. Deze theorie stelt het gedrag van partijen centraal. De partijcompetitie houdt in deze visie in dat partijen concurreren door bepaalde issues op de voorgrond te plaatsen en andere issues juist stelselmatig te negeren. Kiezers identificeren partijen met bepaalde issues en zullen op de partij stemmen die issues naar voren brengt die voor hen belangrijk zijn. Het gaat hier zowel om structurele issues waarmee een partij zich - gegeven haar verleden - beter kan profileren dan andere partijen, als om korte-termijn issues die een partij - gegeven de algehele profilering - beter naar voren kan brengen dan andere partijen. De partijen kunnen dus, in de visie van de '*saliency issues*'-theorie, niet zomaar wisselen van ideologische positie door willekeurige issues tot hun terrein te gaan rekenen, want daarmee zouden zij bestaande bindingen met kiezers in gevaar brengen. Een zekere mate van partijrigiditeit hoort derhalve bij de partijcompetitie. Onze bevinding dat partijen en regeringen vrij consistent een

bepaalde positie kiezen in het links-rechts spectrum, ligt duidelijk in het verlengde van de '*saliency issues*'-theorie. Deze theorie stelt immers dat partij-rigiditeit en partijcompetitie samengaan.

In de laatste stap van onze analyse willen we de aandacht vestigen op de consequenties van de links-rechts verschuivingen voor het beleid dat gevoerd wordt. De posities van partijen op de links-rechts schaal hebben gevolgen voor de coalities die kunnen worden gevormd en dientengevolge ook voor het beleid dat wordt gevoerd. De sterkte van deze beleidseffecten wordt beïnvloed doordat in de naoorlogse periode de KVP en het CDA in de meeste regeringen de grootste partij waren. Dit betekent dat deze partijen - door hun ononderbroken deelname aan alle regeringen - een sterk stempel hebben kunnen drukken op het beleid, hetgeen automatisch de manoeuvreerruimte van andere regeringspartijen inperkt. De mate waarin en de manier waarop partijprogramma's en uiteenlopende coalities het overheidsbeleid beïnvloeden, is moeilijk te kwantificeren. Een veel gebruikte maatstaf is het verloop van de overheidsuitgaven per ministerie.. Een probleem met dit criterium is dat de uitgaven door meer factoren worden beïnvloed dan alleen partijpolitieke factoren en dat de uitgaven pas indirect en op middellange termijn kunnen reageren op door partijen gestuurde veranderingen in het beleid. Hier kiezen we voor een andere maatstaf om de invloed van partijen op het beleid te onderzoeken: de inhoud van de regeringsverklaringen. Deze documenten vormen een weergave van de belangrijkste beleidsintenties van pas gevormde regeringscoalities. Als zodanig geven zij een goede indruk van het te voeren beleid zoals dat door de coalitiepartners is overeengekomen. We nemen daarbij aan dat de accenten die worden gelegd in de regeringsprogramma's zich ook vertalen in het beleid dat wordt gevoerd. Hoewel regeringsverklaringen een momentopname vormen, zijn ze toch geschikt om de inhoud van het beleid en de inhoud van de partijprogramma's te vergelijken. Dit is mogelijk doordat de regeringsverklaringen en de partijprogramma's met hetzelfde schema zijn gecodeerd. Met behulp van de hierboven ontwikkelde links-rechts schaal kan van iedere regeringsverklaring worden berekend waar deze zich bevindt op deze schaal.

Figuur 6 geeft een grafische weergave van de posities van de regeringsverklaringen op de links-rechts schaal in de naoorlogse periode. Deze figuur laat zien dat het regeringsbeleid zich vrijwel voortdurend rechts van het midden van de links-rechts schaal bevindt, zelfs als de regeringspartijen links georiënteerd zijn - zoals in de jaren 1946-1952. In deze periode kende de Nederlandse politiek een paradox van enerzijds de nadruk op de wederopbouw, vrede en sociale harmonie en anderzijds een sterke pro-militaire opstelling in verband met Indonesië en de NAVO.

Figuur 6. Links-rechts positie van het Nederlandse regeringsbeleid, 1946-1989

In Nederland overheerst derhalve een centrum-rechts kabinetsbeleid. Dit moet in samenhang worden gezien met de omstandigheid dat KVP en CDA een belangrijke stempel op alle regeringen hebben gedrukt. Indien we de links-rechts posities van partijprogramma's (in figuur 5) vergelijken met de regeringsverklaringen, dan blijkt dat er een beperkte samenhang is tussen de posities van partijen en regering. Beide hebben in Nederland de neiging om enigszins rigide vast te houden aan een ingeslagen weg en geen plotselinge zwenkingen te maken naar links of rechts. Zoals eerder gesteld, wordt dit vanuit de '*saliency issues*'-theorie verklaard door erop te wijzen dat partijen niet - zoals Downs veronderstelde - lukraak van positie wisselen ('*leap-froggen*') met het doel om zoveel mogelijk stemmen te winnen (partijen als '*vote-seekers*'), maar daarentegen op hun eigen helft van het links-rechts spectrum blijven. Alleen zo kunnen deze partijen hun geloofwaardigheid tegenover de kiezers behouden.

Naast competitie wordt het partijgedrag evenzeer beïnvloed door de noodzaak tot coöperatie gedurende de regeringsvorming. Deze coöperatie is noodzakelijk om overeenstemming te kunnen bereiken over het te voeren beleid. Dit is alleen mogelijk indien de afstand tussen het partijprogramma en het te formuleren regeringsbeleid overbrugbaar is. De afstand tussen de partijprogramma's en de regeringsverklaring wordt berekend door het absolute verschil te nemen tussen de links-rechts plaatsing van de partijprogramma's en de regeringsverklaringen. Het theoretische maximum is 100, maar in de praktijk variëren deze getallen tussen 1

(weinig afstand) en 42 (veel afstand). Dit verschil kan alleen berekend worden voor twaalf van de 21 naoorlogse regeringen.

Tabel 4. Afstand tussen verkiezingsprogramma's oppositie- en regeringspartijen enerzijds en de regeringsverklaring anderzijds (1946-1989)

oppositiepartijen				regeringspartijen		
jaar	PvdA	D66	VVD	PvdA	KVP/ CDA	VVD
1946			5.8	8.8	4.6	
1948				17.4	6.1	2.9
1956			5.1	18.5	3.9	
1959	17.8				7.2	8.5
1963	24.7				3.7	6.1
1967	41.8	33.4			7.1	.3
1971	38.8	20.4			19.8	7.7
1977	35.0	17.3			7.3	13.7
1981			4.4	24.1	14	
1982	24.7	19.3			13.1	17.5
1986	25.8	14.1			10.1	1.1
1989		8.9	5.4	18.2	5.4	
Gem.	29.8	18.9	11.9	17.4	10	7.2

N.B.: De getallen geven het absolute verschil weer tussen de partijprogramma's en de regeringsverklaringen. Een hoge score betekent dus dat een partij ver afstaat van het regeringsbeleid.

Tabel 4 geeft deze afstand afzonderlijk weer voor oppositiepartijen en voor regeringspartijen. We zien dat D66 als oppositiepartij vanaf de oprichting systematisch naar het midden kruipt (van 33.4 in 1967 naar 8.9 in 1989). De PvdA blijft tot en met 1977 een grote afstand houden tot het regeringsbeleid. Dit

is in overeenstemming met het verloop van de links-rechts score van het partijprogramma, zoals weergegeven in figuur 1. Vanaf 1982 komt de PvdA dichter bij het regeringsbeleid te staan. De VVD staat doorgaans dicht bij het kabinetsbeleid, hetgeen logisch voortvloeit uit het centrum-rechtse karakter van het naoorlogse regeringsbeleid.

Kijken we vervolgens naar de regeringspartijen. De afstand tussen het regeringsbeleid en het CDA is veelal gering. Vanzelfsprekend hangt dit -zoals eerder aangegeven - samen met het feit dat het CDA (en daarvoor de KVP) altijd deel uitmaakte van de regering. Het CDA heeft duidelijk meer greep op het regeringsbeleid dan vroeger ARP, KVP en CHU afzonderlijk.

De vergelijking tussen de PvdA en de VVD als regeringspartijen laat grote verschillen zien. De VVD blijkt over het algemeen vrij dicht tegen het regeringsbeleid aan te zitten, terwijl de PvdA daar veel verder vanaf staat. De wending van de PvdA naar het politieke midden komt derhalve niet direct tot uiting in een rechtevenredige toenadering tot het gevoerde beleid. Dit is begrijpelijk indien men voor ogen houdt, dat het Nederlandse regeringsbeleid zich structureel rechts van het politieke midden beweegt. Terwijl het in dit opzicht voor de VVD weinig uitmaakt of zij in de regering zit of niet, maakt dit voor de PvdA toch wel wat uit. De afstand als regeringspartij tot het beleid is immers kleiner dan wanneer zij in de oppositie is.

De regeringsdeelname van de PvdA heeft gevolgen voor de partijcontrole van ministeries (zie figuur 7 en 8). Deze ministeries groeperen we in twee belangrijke categorieën: de financieel-economische departementen (Economische Zaken, Financiën) en de ministeries die gaan over sociale voorzieningen (Onderwijs, Gezondheidszorg en Sociale Zaken). Deze ministeries hebben vanwege hun betrokkenheid bij de omvang en de regulering van de publieke en de private sfeer, direct te maken met issues die ook centraal staan bij de links-rechts tegenstelling.

De figuren 7 en 8 geven de percentages ministersposten weer die de naoorlogse regeringspartijen op deze twee terreinen hebben bezet. We zien dat de PvdA gedurende de wederopbouw aan alle regeringen deelnam en in de jaren 1946-1958 het merendeel van de ministersposten op zowel financieel-economisch als op sociaal terrein bezette. Terwijl in deze periode de bezettingsgraad van de PvdA van de financieel-economische ministeries zelfs hoger was dan van de sociale departementen, is dat vanaf 1981 veranderd, althans voor de beperkte duur dat de sociaal-democraten in de jaren tachtig deel uitmaakten van de regering. In deze tijd concentreert de PvdA zich (noodgewongen?) op de ministeries op sociaal terrein en bezet driekwart van de ministersposten op dit terrein. Met de VVD in de regering neemt het CDA de volle 100% van deze zetels voor zijn rekening. Indien de liberalen in de regering participeren, spelen zij derhalve op sociaal terrein geen rol van betekenis en is ook hun rol op financieel-economisch terrein beperkt.

Figuur 7. De partijcontrole van de financieel-economische ministeries, 1945-1989

Figuur 8. De partijcontrole van de 'sociale' ministeries, 1945-1989

Kortom, de christelijke partijen (en vooral het CDA) zijn er vanaf de jaren zestig in geslaagd om een aanzienlijk deel van de belangrijkste sociale en economische ministeries te 'kolonialisieren'. In de jaren vijftig had de PvdA een dominante positie op deze terreinen. Daarna werd die positie overgenomen door de christelijke partijen. Na 1973 zien we een meer afwisselend beeld als het gaat om de verdeling van de 'sociale' ministeries tussen PvdA en CDA. Het is duidelijk dat de PvdA, naast een programmatische koers naar het midden, tegelijkertijd in blijft zetten op een zo groot mogelijke controle van de 'sociale' ministeries.

Deze samenhang tussen de ontwikkeling van partijafstanden enerzijds en de partijcontrole van ministeries anderzijds konden we alleen zichtbaar maken door de links-rechts posities van de belangrijkste partijen over de gehele naoorlogse periode in ogenschouw te nemen. Dit is mogelijk door een meetinstrument dat vergelijkingen in de tijd en tussen landen mogelijk maakt. Deze vergelijkingen brengen naar voren dat de links-rechts dimensie in alle partijsystemen werkzaam is, ook in die landen waar het politieke midden electoraal sterk is of waar - zoals in Nederland - de algemene trend in de jaren tachtig naar het midden gaat.

8. Conclusie

Politieke partijen spelen een cruciale rol in het politieke proces. Dit wil echter niet zeggen dat deze partijen dit proces geheel naar hun hand kunnen zetten. Dit komt door het bestaan van instituties die van invloed zijn op de opkomst van nieuwe partijen, op de electorale krachtsverhoudingen en op de regeringsparticipatie van bestaande partijen. Nederland wordt gekenmerkt door een lage kiesdrempel, waardoor de barrières voor nieuwe partijen gering zijn. Toch kent Nederland relatief weinig partijen en zijn de krachtsverhoudingen tussen partijen vrij stabiel. Grote electorale veranderingen of beleidswijzigingen zijn in de naoorlogse periode niet te bespeuren, zeker niet indien we die veranderingen in internationaal perspectief zien. De opvatting dat de Nederlandse politiek sinds de jaren zestig ingrijpend is veranderd, is evenzeer een mythe. In de periode 1967-1972 leek het er even op dat de partijpolitieke verhoudingen zich ingrijpend zouden wijzigen door de opkomst van nieuwe partijen alsook door de heroriëntatie van bestaande partijen. Dit laatste leidde tot een nieuw christelijk en progressief samenwerkingsverband. De tweede bleek echter een gelegenheidscoalitie te zijn die niets wezenlijks heeft veranderd.

In de aanloop tot de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994 lijkt deze 'mythe van de verandering' weer volop tot leven te zijn gekomen. Maar het is en blijft een misverstand om te denken dat een sterke mate van veranderlijkheid in stemgedrag (volatiliteit) ook automatisch de electorale verhoudingen tussen links, midden en rechts beïnvloedt. Het getoonde empirische materiaal laat zien dat deze verhoudingen cyclisch van aard zijn en onderhevig aan veelal geleidelijke veranderingen. De kans dat de verkiezingen van 1994 de start zijn van een geheel nieuwe fase in de Nederlandse politiek, lijkt dan ook uiterst gering.

De continuïteit in de Nederlandse politiek hangt samen met de coalitiedwang, in combinatie met de institutionele nasleep van de verzuiling. Deze factoren hebben het mogelijk gemaakt dat de KVP en later het CDA het politieke midden konden bezetten. De vaak uiterst geringe afstand van de KVP en het CDA tot het gevoerde regeringsbeleid moet verklaard worden uit hun achtereenvolgende deelname aan alle naoorlogse regeringen. De verzuiling heeft de dominante positie van deze partijen in het politieke midden mogelijk gemaakt. Dat na de verzuilingsperiode geen ingrijpende veranderingen plaatsvonden, komt mede omdat het CDA zijn positie in het midden wist te handhaven. De verschijningsvorm van de christelijke politiek veranderde duidelijk, maar aan de meer structurele kenmerken van die politiek veranderde zeer weinig.

De beweging van de PvdA naar het centrum duidt erop dat deze partij in de jaren tachtig de klassiek-linkse issues minder benadrukte, waardoor het klassegebonden karakter van deze partij is afgenomen. Deze verschuiving kan niet worden los gezien van het electorale succes van het CDA en van D66 dat de PvdA ertoe dwong en nog steeds dwingt om dichterbij het midden toe te kruipen. Deze beweging van de sociaal-democratie naar het politieke midden vindt plaats in verscheidene Westeuropese landen, zodat het hier niet gaat om een unieke koerswijziging van de PvdA. In plaats van 'verrechtsing' van politieke partijen in het algemeen en van de 'politiek' gaat het eerder om een minder links worden van linkse partijen, dat weer samenhangt met de concurrentie tussen en het beleidsstreven van partijen. Deze beweging naar het midden doet niets af van het belang van de links-rechts dimensie: deze dimensie blijft een goede indicator om partijverschillen te meten.

noten

1. C. van der Eijk en B. Niemöller, *Electoral Change in the Netherlands*, Amsterdam, 1983, 226-229.
1. Ontleend aan R. Inglehart en H-D. Klingemann, 'Party Identification, Ideological Preference and the Left-Right Dimension among Western Mass Publics', in: I. Budge, et al., *Party Identification and Beyond*, London, 1976, 248.
1. De geuite kritiek hierop dat dit een tautologie is, nl. dat partijen en media dit beeld 'produceren' is niet relevant. Zie bijvoorbeeld H. Daalder en J. van de Geer, 'Partijafstanden in de Tweede Kamer', in: *Acta Politica*, 12 (1977), 289-345; G.A. Irwin, C. van der Eijk, J.M. van Holsteyn en B. Niemöller, 'Verzuiling, issues, kandidaten en ideologie in de verkiezingen van 1986', in: *Acta Politica*, 22 (1987), 129-179; en C.P. Middendorp, *Ideology in Dutch Politics. The Democratic System Reconsidered*, Assen, 1991. Het feit dat kiezers en partijen het verschil tussen 'links' en 'rechts' als referentie-punt hanteren is van belang om de relatie houding en gedrag te onderzoeken.
1. G.A. Irwin en J.J.M. van Holsteyn, 'Decline of the structured Model of Electoral Competition', in: H. Daalder en Galen A. Irwin, *Politics in the*

Netherlands: How Much Change?, London, 1989, 39.

1. Zie hiervoor ook H. Anker, *Normal Vote Analysis*, Amsterdam, 1992.

1. Irwin en Van Holsteyn, *op.cit.*, 133.

1. Zie R. Hillebrand, *De anti-chambre van het parlement. Kandidaatstelling in Nederlandse politieke partijen*, Leiden, 1992.

1. K. Dittrich, 'The Netherlands, 1946-1981', in: I. Budge, D. Robertson en D. Hearl, *Ideology, Strategy and Party Change*, Cambridge, 1987, 228.

1. Wat niet hoeft te impliceren dat het strategische gedrag van partijen hierdoor volledig wordt bepaald! We komen hier nog op terug.

1. Zie voor een overzicht A. Volkens, *Content Analysis of Party Programmes in comparative perspective. Handbook and Coding instructions*, Berlijn, 1992.

1. De belangrijkste comparatieve schalen worden gepresenteerd in Appendix B in M. Laver en N. Schofield, *Multiparty Government. The Politics of Coalition in Europe*, Oxford, 1990. Sindsdien zijn er nog twee prominente schalen ontwikkeld: een expert-schaal - zie M. Laver en W.B. Hunt, *Policy and Party Competition*, New York, 1992; en een schaal op basis van verkiezingsprogramma's - zie M. Laver en I. Budge, *Party Policy and Government Coalitions*, New York, 1992.

1. F. Castles en P. Mair, 'Left-Right Policy Scales: Some Expert Judgements', in: *European Journal of Political Research*, 12 (1984), 83-88.

1. Deze grens van 0.40 is weliswaar arbitrair, maar in vergelijkend onderzoek met circa vijftien cases wel een gebruikelijk grens om sterkere verbanden op te sporen. Zie F.F. Müller en M.G. Schmidt, *Empirische Politikwissenschaft*, Stuttgart, 1979, 100.

1. Dit issue is in de Nederlandse situatie nauwelijks van belang. Van de onderzochte partijen besteedt alleen de PvdA enige aandacht hieraan. Die aandacht loopt geleidelijk terug van 6.2% in 1946 naar 0% in 1989.

1. De correlatie met de schaal van Laver en Budge is -.78, met die van Laver en Hunt -.71, en met de schaal van Castles en Mair -.73.

1. Laver en Hunt, *op.cit.*

1. Laver en Budge, *op.cit.* De correlaties tussen de verschillende schalen variëren tussen .50 en .70. Dit betekent dat deze schalen aanzienlijk van elkaar verschillen, ondanks het feit dat ze linkse en rechtse oriëntaties trachten te meten.

1. Voor Nederland ontbreekt slechts één programma (dat van de CHU in 1952). Voor de verkiezingen van 1972 hebben we de gezamenlijke programma's van de 'Progressieve Drie' (PPR, PvdA en D66) en van de grote christelijke partijen (KVP, ARP en CHU) voor de analyse gebruikt.

1. Een veel uitgebreidere verantwoording van de dataset, de coderingen en de achterliggende veronderstellingen is te vinden bij I. Budge en D. Farlie, *Explaining and predicting elections. Issue effects and party strategies in twenty-three democracies*, London/New York, 1983; en H.-D. Klingemann e.a., *Party*

Mandates and Government Action: Election Programmes and Policy Priorities in Post-War Democracies, Boulder, 1994.

1. Zie hiervoor M.L. Zielonka-Goei, *Uitzicht op de toekomst. De totstandkoming van verkiezingsprogramma's voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1986*, Delft, 1989.

1. Zie H. Daalder, 'The Dutch Party System: from Segmentation to Polarization and then?', in: H. Daalder, red., *Party Systems in Denmark, Austria, Switzerland, the Netherlands and Belgium*, London, 1987, 193-284; en R.A. Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990*, Utrecht, 1992.

1. Zie J.J.M. Thomassen en J.W. van Deth, 'How New is Dutch Politics?', in: *West European Politics*, 12 (1989), 61-78; R.A. Koole, 'De permanente kritiek op de politieke partijen', in: *Beleid & Maatschappij*, 17 (1990), 2-10; en R.S. Katz en P. Mair, red., *Party Organizations: A Data Handbook*, London, 1992.

1. Zie Hillebrand, *op.cit.*

1. R.B. Andeweg en L.H. Nijzink, 'De verhouding tussen parlement en regering', in: J.J.A. Thomassen, M.P.C.M. van Schendelen en M.L. Zielonka-Goei, red., *De geachte afgevaardigde...hoe kamerleden denken over het Nederlandse parlement*, Muiderberg, 1992, 158-194.

1. Zie ook M. Gallagher, M. Laver en P. Mair, *Representative Government in Western Europe*, New York, 1992, 26-32; en I. Budge en H. Keman, *Parties and Democracy. Coalition Formation and Government Functioning in Twenty States*, Oxford, 1990, 8-10.

1. G. Sartori, *Parties and Party Systems. A Framework for Analysis*. Dl. 1, Cambridge, 1976, 126.

1. Zie ook W. Dewachter, 'Changes in a Particratie: the Belgian Party System from 1944-1986', in: Daalder, *Party Systems*, 304-305.

1. K. von Beyme, *Political Parties in Western Democracies*, Aldershot, 1985, 261-265.

1. A. Lijphart, 'Typologies of democratic systems', in: A. Lijphart, *Politics in Europe. Comparisons and Interpretations*, Englewood Cliffs, 1969, 72-80.

1. Gallagher, Laver en Mair, *op.cit.*, 74.

1. Zie E. Kirchner, red., *Liberal Parties in Western Europe*, Cambridge, 1988.

1. Zie voor een overzicht A. Lijphart, *Democracies. Patterns of Majoritarian and Consensus Government in 21 Countries*, New Haven/London, 1984, 156-166.

1. J.J. Woldendorp, H. Keman en I. Budge, 'Handbook of Democratic Government. Party-composition of Government and Parliaments in 20 Democracies', in: *European Journal of Political Research*, 24 (1993), 107-120.

1. De statistische verbanden zijn (Pearson's r):

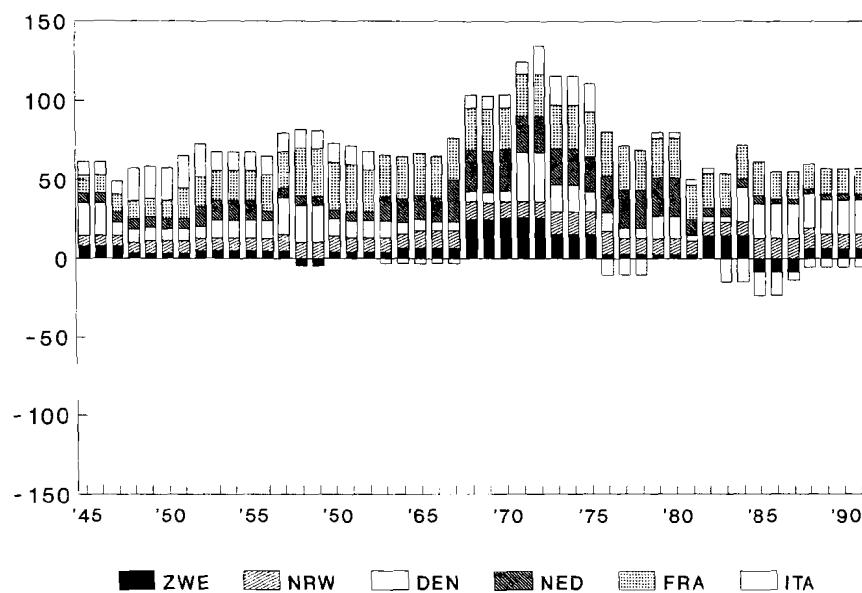
$r(\text{Kiesstelsel} * N \text{ Relevante Partijen}) = .73$

$r(\text{Kiesstelsel} * \text{Links-Rechts Score}) = .07$

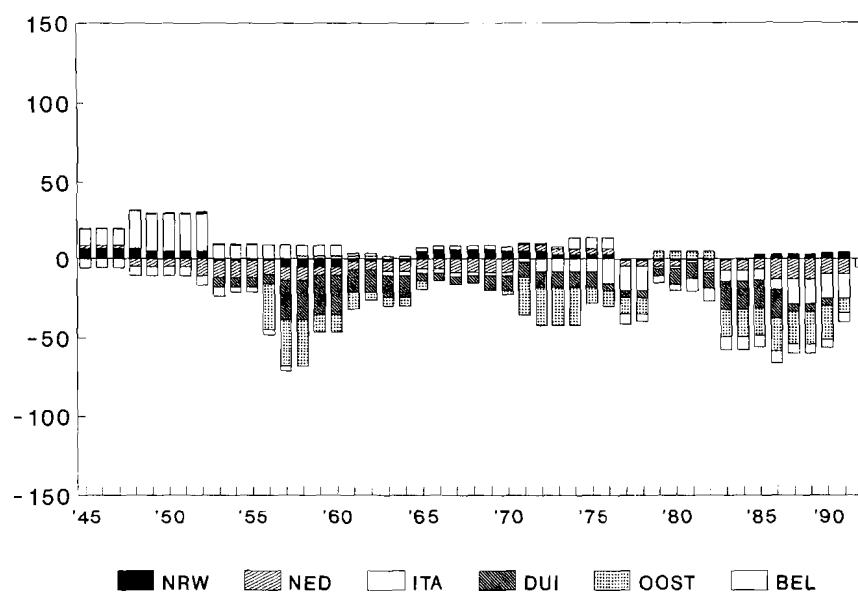
$r(N \text{ Relevante Partijen} * \text{Links-Rechts Score}) = .06$

1. Zie hiervoor Budge en Keman, *op.cit.*; en K. Strom, 'Minority Government in Parliamentary Democracies', in: *Comparative Political Studies*, 17 (1984), 199-227.
1. Pearson's r van de schaal met de drie typen is: Minimal Winning = -.19; Oversized = .13; Minority = 0.10.
1. Zie hiervoor Laver en Schofield, *op.cit.*; en Laver en Budge, *op.cit.*
1. O. Kirchheimer, 'The transformation of the Western European party systems', in: J. LaPalombara en M. Weiner, red., *Political Parties and political development*, Princeton, 1966, 177-200.
1. In het geval van vijf landen is de maximale score 500, namelijk vijf maal score 100 (het maximum dat een partij kan halen op de links-rechtsschaal).
1. Het gaat hier om een positieve houding ten aanzien van traditionele morele waarden: het bestrijden van onzedelijk en a-moreel gedrag, steun aan het gezin en het handhaven van godsdienstige normen en waarden.
1. A.M.B. Michels, *Nederlandse politieke partijen en hun kiezers (1970-1989)*, Enschede, 1993.
1. We beperken ons tot deze vier partijen, omdat dit de enige partijen zijn waarvan de partijprogramma's over een langere periode vergeleken kunnen worden.
1. Zie ook Dittrich, *op.cit.*
1. A. Downs, *An Economic Theory of Democracy*, New York, 1957.
1. Budge en Farlie, *op.cit.*
1. P. Tops en K. Dittrich, 'The Role of Policy in Dutch Coalition Building, 1946-81', in: Laver en Budge, *op.cit.*, 277-311; en Woldendorp, Keman en Budge, *op.cit.*
1. Klingemann e.a., *op.cit.*
1. Zie ook Laver en Budge, *op.cit.*
1. De regeringsverklaringen zijn niet voor alle regeringen gecodeerd. Vandaar dat enige hiaten bestaan in de weergave van de links-rechts posities.
1. Zie bijvoorbeeld de voortgezette banden tussen het CDA en het maatschappelijk middenveld, zoals beschreven door J. Woldendorp, 'Christendemocratie en neo-corporatisme in Nederland', in: K. van Kersbergen, P. Lucardie en H.-M. ten Napel, *Geloven in macht. De christen-democratie in Nederland*, Amsterdam, 1993, 141-161.

Figuur 1. Cumulatieve links-rechts schaal van sociaal-democratische partijen, 1945-1990

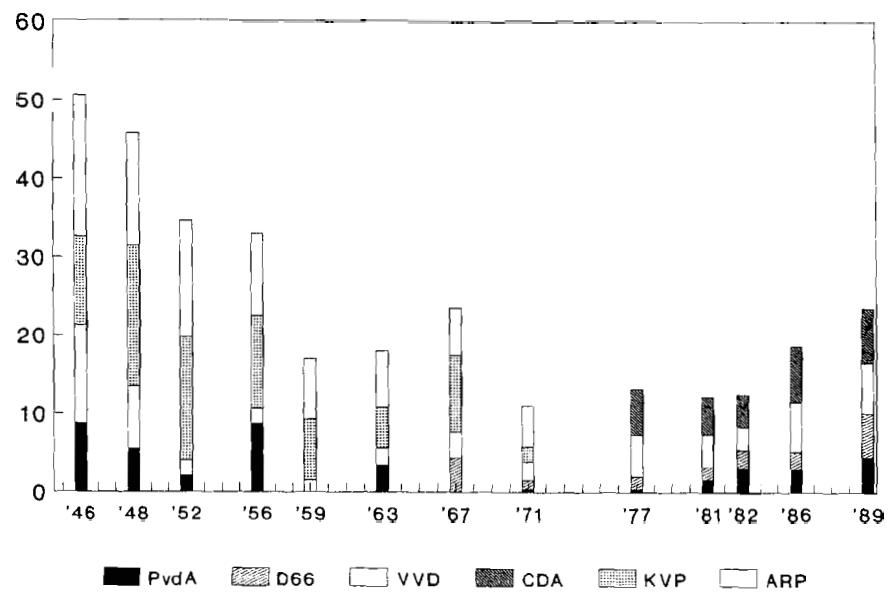

Figuur 2. Cumulatieve links-rechts schaal van christen-democratische partijen, 1945-1990

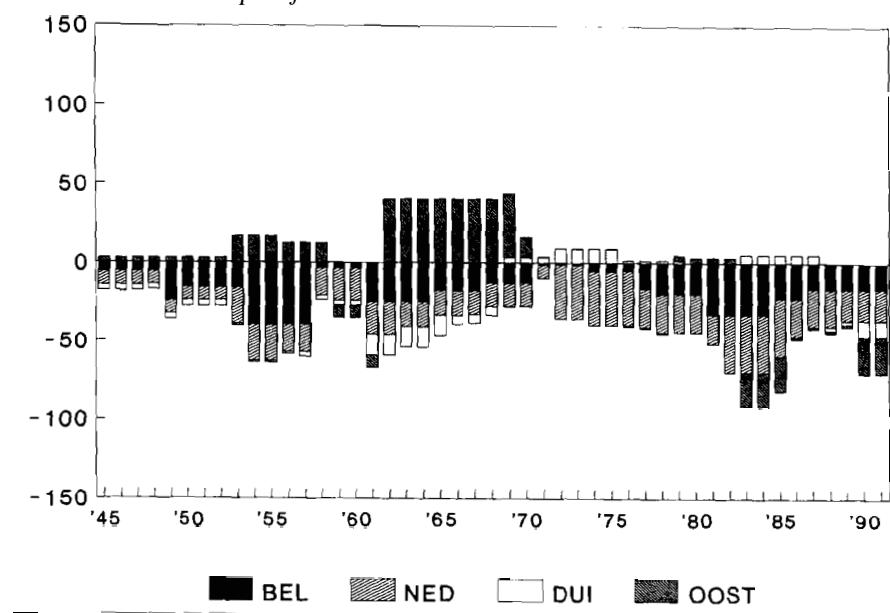

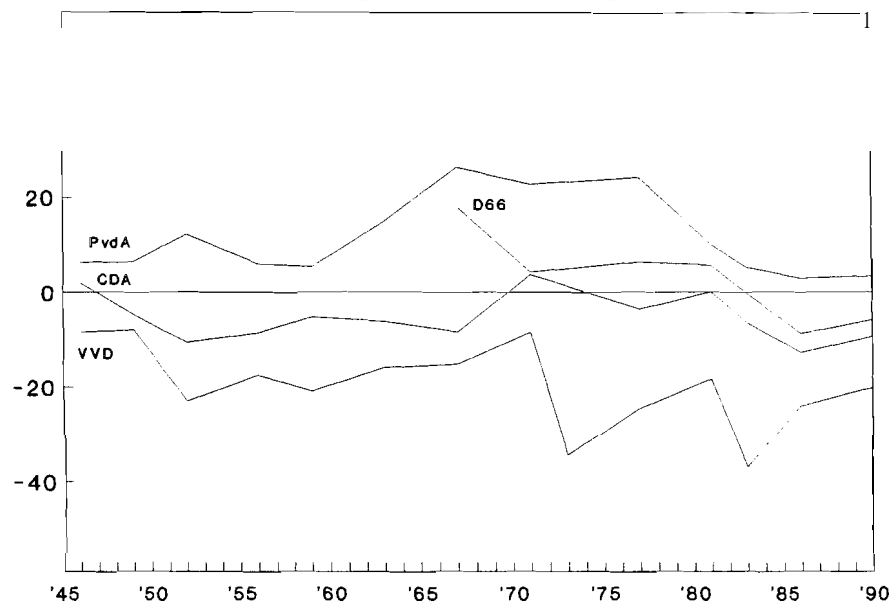
Figuur 3. Aandacht voor conservatieve issues, 1946-1989

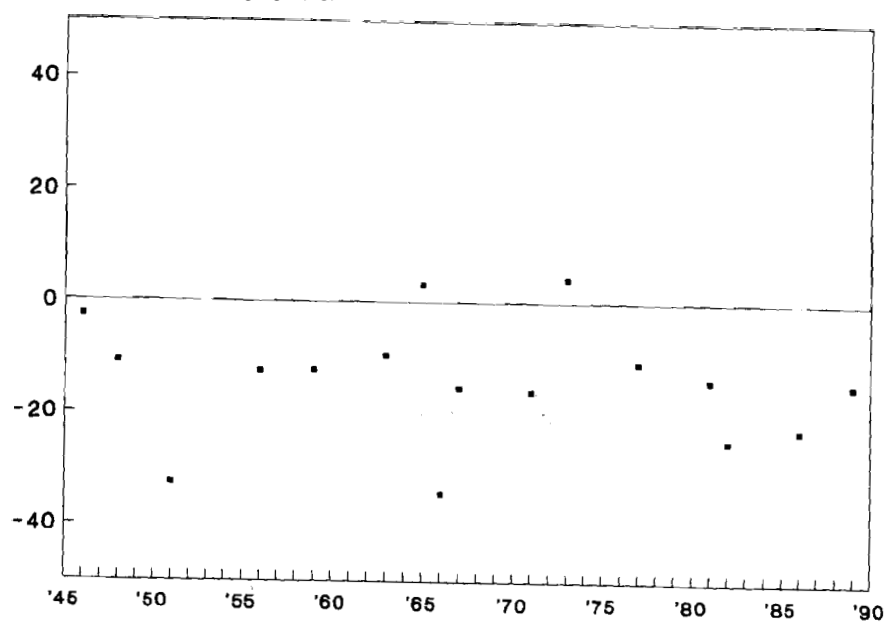
Figuur 4. Cumulatieve links-rechts schaal van liberaal-conservatieve partijen. 1945-1990

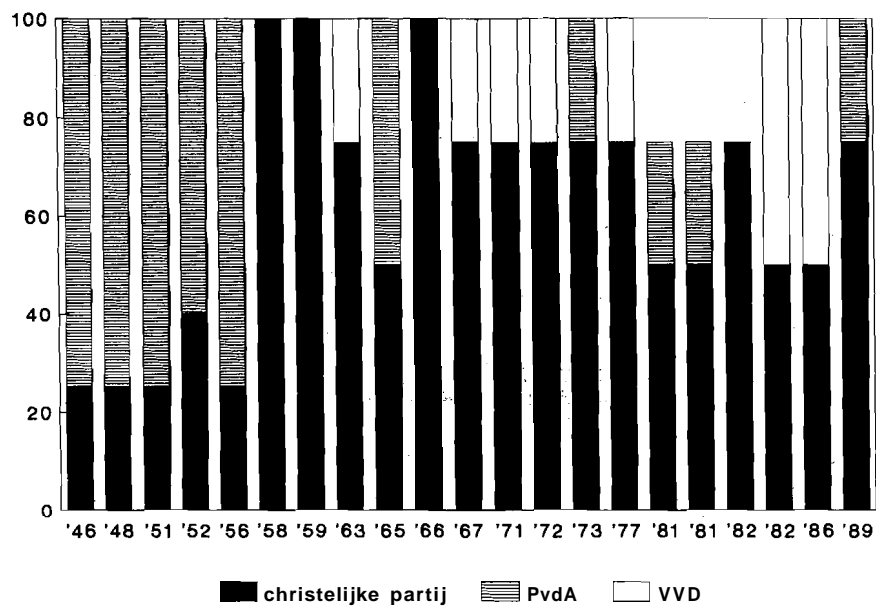
Figuur 5. Links-rechts posities van de grote partijen, 1946-1989

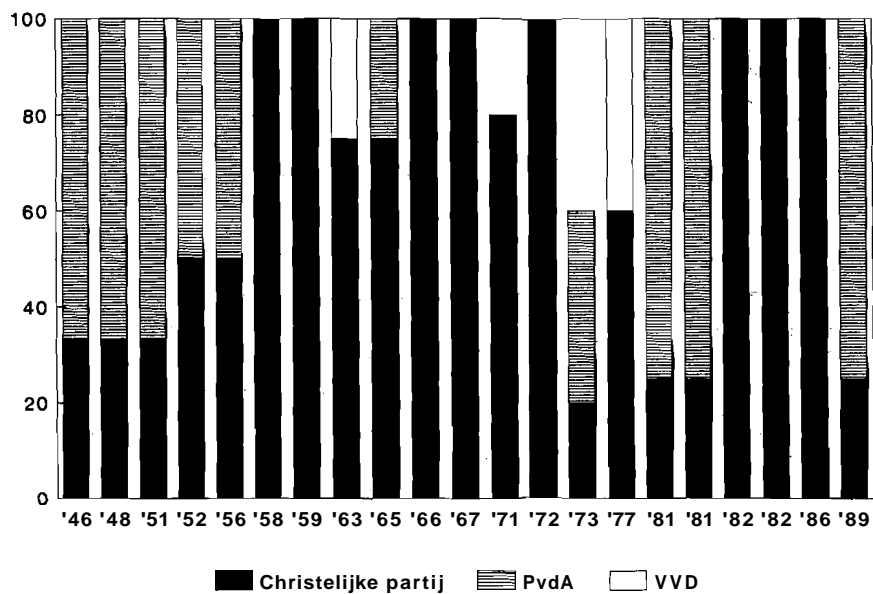
Figuur 6. Links-rechts positie van het Nederlandse overheidsbeleid, 1946-1989

Figuur 7. *De partijcontrole van de financieel-economische ministeries, 1945-1989*

Figuur 8. *De partijcontrole van de 'sociale' ministeries, 1945-1989*

IS DE NEDERLANDSE KIEZER OP DRIFT GERAAKT?

H. Anker

1. Inleiding

In het begin van de jaren tachtig verscheen het boek *Dutch Voters Adrift* van de Leidse politicoloog Andeweg. Uit dit boek werd duidelijk dat veranderingen in verkiezingsuitslagen maar moeilijk verklaard konden worden met behulp van het traditionele verzuilingsmodel. Tot zijn verbazing ontdekte Andeweg dat de individuele samenhangen tussen de verzuilingsvariabelen (klasse en religie) en partijkeuze door de tijd min of meer constant bleven, maar dat tegelijkertijd de verkiezingsuitslagen grote variaties vertoonden. De electorale trend van de verkiezingen leek zich te doen gelden in alle kiezersgroepen, of het nu ging om arbeiders, katholieken of protestanten. Andeweg sprak daarom van een '*fashionable electorate*' dat zich zou laten sturen door 'electorale winden' die nu eens uit de ene en dan weer uit de andere hoek zouden waaien.

Anno 1994 zijn er opnieuw veel geluiden te beluisteren waaruit zou blijken dat de kiezer op drift zou zijn geraakt. Volgens sommigen zou het gedrag van de kiezer door zijn grilligheid nauwelijks meer te voorspellen zijn;¹ zwevende kiezers zouden 'als ballonnetjes in de wind dansen'² en alle kiezers gezamenlijk zouden verantwoordelijk zijn voor heuse aardverschuivingen.³ De kiezer zou grillig geworden zijn, wispelturig, wisselvallig, om niet te zeggen: onberekenbaar.

Doel van deze bijdrage is om na te gaan hoe het nu precies zit met die wispelturigheid van de kiezer.⁴ Is de Nederlandse kiezer wel of niet veranderlijker geworden, of, zo men wil, op drift geraakt? En indien zulks het geval is, hoe dient een dergelijke ontwikkeling van op drift gerakende kiezers beoordeeld te worden?

In deze bijdrage zal op twee manieren worden getracht om enig licht te werpen op dit vraagstuk. In de komende paragraaf zal allereerst nagegaan worden of er aanwijzingen bestaan in de vorm van uitslagen en opiniepeilingen, op basis waarvan geconcludeerd zou kunnen worden dat het Nederlandse electoraat inderdaad op drift is geraakt. In de daarop volgende paragraaf wordt vooral ingegaan op de wijze waarop de individuele kiezer tot zijn of haar besluiten komt. Daarbij zal naar verschillende indicatoren worden gekeken, zoals het moment van het stembesluit, de mate waarin kiezers zeggen altijd op dezelfde partij te stemmen, en de mate waarin

kiezers zich (nog) verbonden voelen met politieke partijen. In de voorlaatste paragraaf zullen de bevindingen worden geduid aan de hand van veranderingen die zich hebben voorgedaan in de Nederlandse politieke context, in het bijzonder de samenstelling van de kabinetten. Ten slotte wordt in de laatste paragraaf een antwoord geformuleerd op de centrale vraag van deze bijdrage.

2. Electorale verandering

Voor het verkrijgen van een inzicht in de electorale ontwikkeling tijdens de afgelopen jaren kunnen wij grofweg op twee manieren te werk gaan. Ten eerste kunnen wij ons richten op de ontwikkeling in de feitelijke *verkiezingsuitslagen* en deze vervolgens afzetten tegen eerdere ontwikkelingen; ten tweede kunnen wij ons richten op de ontwikkelingen zoals aangegeven door de *opiniepeilingen*. In deze bijdrage zullen beide perspectieven worden gehanteerd.

2.1 Verkiezingsuitslagen

Tabel 1 geeft een overzicht van het aantal zetelwisselingen dat zich telkens bij twee opeenvolgende kamerverkiezingen heeft voorgedaan in de jaren 1956-1989. Er is sprake van één zetelwisseling wanneer één partij een zetel verliest, een andere partij een zetel wint en alle overige partijen in zetelaantal gelijk blijven. Het totale aantal zetelwisselingen wordt bepaald door voor

Tabel 1. Zetelwisselingen bij Tweede-Kamerverkiezingen, 1956-1991

1956-1959	8
1959-1963	9
1963-1967	15
1967-1971	17
1971-1972	18
1972-1977	19
1977-1981	13
1981-1982	15
1982-1986	17
1986-1989	8

alle partijen te bekijken hoeveel zetels zij er op voor- of achteruit zijn gegaan, en dit geheel te delen door twee.

Tabel 1 maakt duidelijk dat het aantal zetelwisselingen vanaf het midden van de jaren zestig steeds tamelijk groot is geweest. Met een totaal van slechts acht zetelwisselingen vormen de kamerverkiezingen van 1989 echter een belangrijke uitzondering op deze regel. Dit gegeven impliceert dat in 1989 vooral sprake is geweest van een continuering van de uitslag van 1986. Het voert echter te ver om op basis van deze informatie te concluderen dat het Nederlandse electoraat recentelijk *minder* veranderlijk is geworden. Dit blijkt onder meer uit het aantal zetelwisselingen dat kan worden berekend voor de uitslag van de Provinciale Statenverkiezingen van 1991, wanneer daarbij wordt uitgegaan van de uitslag van de kamerverkiezingen van 1989. Voor dit verkiezingspaar blijkt sprake te zijn van maar liefst twintig zetelwisselingen, een aantal dat goed past bij het in 1967 ingezette patroon. Het geheel overziende kan daarom worden gesteld dat de verkiezingsuitslagen geen aanwijzingen bevatten in de richting van toegenomen veranderlijkheid van het Nederlandse electoraat.

2.2 Opiniepeilingen

Een belangrijk nadeel van het bekijken van alleen verkiezingsuitslagen is dat deze door hun geringe dichtheid in de tijd een nogal beperkt beeld geven van de electorale ontwikkelingen. Een aanzienlijk gedetailleerder inzicht in de electorale trends kan worden verkregen door te letten op de ontwikkelingen in de *opiniepeilingen*. Dergelijke peilingen worden wekelijks verricht door zowel het bureau Inter/View als door het NIPO. De figuren 1a en 1b bevatten de gegevens van het laatstgenoemde bureau voor de periode lopend vanaf de kamerverkiezingen van 6 september 1989 tot aan de laatste week van januari 1994.⁵ De horizontale as loopt door tot 3 mei, de week van de verkiezingen voor de Tweede Kamer.⁶ Terwille van de overzichtelijkheid beperkt figuur 1a zich tot de electorale ontwikkeling voor de regeringspartijen CDA en PvdA; figuur 1b bevat vergelijkbare informatie voor de oppositiepartijen VVD, D66 en Groen-Links.

De beide grafieken maken duidelijk dat gedurende de afgelopen kabinetsperiode er sprake is geweest van wezenlijke electorale trends. Overigens dient men er bij het 'lezen' van deze figuren rekening mee te houden dat het overgrote deel van de 'karteltjes' in deze figuur slechts toevalsfluctuaties voorstellen, die inherent verbonden zijn aan het doen van steekproef-onderzoek. Aan dergelijke fluctuaties dient uiteraard geen inhoudelijk betekenis te worden gehecht. Dit doet echter niets af aan de constatering dat er sprake is van wezenlijke electorale trends. Deze zullen nu per partij kort besproken worden.⁷

Figuur 1a. Electorale voorkeuren voor CDA en PvdA tijdens het kabinet-Lubbers-Kok, september 1989 - januari 1994

Figuur 1b. Electorale voorkeuren voor VVD, D66 en GroenLinks tijdens het kabinet-Lubbers-Kok, september 1989 - januari 1994

PvdA

De grafiek voor de PvdA kent een voor Nederlandse begrippen dramatisch verloop. Gedurende het eerste half jaar van het kabinet fluctueert de electorale steun voor de PvdA rond het verkiezingsresultaat van 1989. Daarna neemt de discussie over de ontkoppeling van lonen en uitkeringen haar aanvang en zakt de PvdA snel weg naar een beduidend lager niveau. Bij de gemeenteraads-verkiezingen van 21 maart 1990 (week 27 in de figuur) behaalt de PvdA slechts 22.0% van de stemmen en lijdt daarmee een forse nederlaag.⁸ Als begin juli 1991 (week 96) bekend wordt dat de PvdA heeft ingestemd met het besluit om de uitkeringsduur voor de WAO te beperken, steekt een storm van kritiek op. De partij geraakt in een diepe crisis. De PvdA zakt verder weg en komt in augustus 1991 (week 104) uit op een historisch dieptepunt van 13.5%. Partijvoorzitter M. Sint is tijdens de zomervakantie dan lange tijd onbereikbaar geweest, de vakbeweging heeft harde acties aangekondigd, en partijleider W. Kok heeft hoog in moeten zetten door zijn politieke lot te verbinden aan het (uiteindelijk positief uitgevallen) oordeel van een buitengewoon congres op 28 september in Nijmegen. Na dit dieptepunt krabbelt de partij heel langzaam weer op, maar niet voor lang. De PvdA zakt weer weg in het voorjaar van 1993 (vanaf week 185), wanneer de discussie over de bijstandsuitkeringen haar aanvang neemt en de staatssecretarissen E. ter Veld en R.J. in 't Veld kort achter elkaar aftreden. Na deze gebeurtenissen slaagt de PvdA er geleidelijk weer in om terug te komen tot een niveau van tegen de 20%.

CDA

Enigszins in het kielzog van de PvdA heeft ook het CDA in de afgelopen kabinetsperiode een flinke veer moeten laten. De eerste anderhalf jaar van de coalitie bezorgt het CDA in electoraal opzicht nauwelijks enige hoofdbreken, maar bij de introductie van de WAO-plannen (week 79) belandt de partij in een vrije val en ziet in zeer korte tijd haar (overigens zeer respectabele) electorale aanhang van 35% met zo'n vijf punten afnemen tot 30%. Gedurende een periode van zo'n anderhalf jaar zakt de partij heel langzaam verder weg naar een aanhang van rond de 25%. Na een korte opleving eind oktober 1992 (week 160), zet de trend versneld door. Opvallend is dat de gevolgen van de mannetjesmakerij-problemen rond lijsttrekker L.C. Brinkman (week 225) weliswaar duidelijk terug te vinden zijn in de figuur, maar dat zij in vergelijking met het in de voorafgaande periode opgebouwde verlies toch van betrekkelijk ondergeschikte betekenis zijn.

VVD

Met de kabinetscrisis van 2 mei 1989 nog vers in het geheugen maakt de VVD een vrij moeizame start in de oppositiebankjes. De electorale steun was na de breuk in de coalitie flink afgenomen en algemeen bestond er binnen de VVD het gevoel dat de partij in electoraal opzicht onder haar stand leefde. De tegen-vallende ontwikkeling in de peilingen gaat begin 1990 (week 19) gepaard met nogal wat nerveuze reacties. Publieke discussies over de te volgen koers tussen G.M.V. van Aardenne ('klassieke rechtse partij') en H.J.L. Vonhoff ('links van het midden') werken als olie op het vuur. Bij de verkiezingen voor de gemeenteraad verliest de VVD aanzienlijk, alhoewel ten opzichte van de kamerverkiezingen van 1989 het resultaat alleszins verdienstelijk blijkt. Niettemin verbindt partij-leider J.J.C. Voorhoeve zijn conclusies aan de uitslag en houdt hij het op Koninginnedag voor gezien. In plaats van de beoogde rust leidt dit besluit tot grote onenigheid binnen de partij. Dit alles mondt uit in een tumultueus verlopen algemene vergadering in Zwolle op 18 en 19 mei (week 36). De onrust in de partij is duidelijk zichtbaar in een scherpe afname van de electorale steun. Na deze gebeurtenissen is echter een kentering zichtbaar. Heel langzaam en zeer geleidelijk tekent zich een electoraal herstel af. Uiteindelijk heeft dit er toe geleid dat de VVD eind januari 1994 kan rekenen op zo'n 16% van de stemmen, hetgeen zelfs iets hoger is dan het niveau waarop de partij zich bevond tijdens de voor de VVD zo succesvol verlopen regeringsperiode van het kabinet-Van Agt-Wiegel (1977-1981).

GroenLinks

GroenLinks is er in de afgelopen jaren moeilijk in geslaagd te profiteren van de electorale malheur van de regeringspartijen. Weliswaar slaagt de partij er in om haar graantje mee te pikken van het ontkoppelingsbesluit van het kabinet, maar goed beschouwd blijft het daar ook bij. De in januari 1991 uitgebroken Golf-oorlog (rond week 68) veroorzaakt een korte terugval die echter binnen enkele weken - net op tijd voor de Provinciale Statenverkiezingen - weer is hersteld. Daarna blijft de partij zo rond de 7% hangen met hier en daar een tijdelijke uitschieter naar onderen of naar boven. De WAO-crisis gaat grotendeels aan de partij voorbij.

D66

Daar waar GroenLinks er slechts in zeer bescheiden mate in slaagt te profiteren van de problemen van de regeringspartijen, geldt voor D66 het omgekeerde. Gelijktijdig met de ontkoppelingsdiscussie neemt de electorale steun voor D66 met de helft toe. Bij de presentatie van de WAO-

plannen kort na de verkiezingen voor de Provinciale Staten in 1991 schiet de partij naar een nog hoger niveau van zo rond de 20%. Tijdens de zomer van 1991 fluctueert de electorale steun voor D66 rondom de 23% en mag zij zich de tweede partij van Nederland noemen. Daarna gaat het in electoraal opzicht iets minder voorspoedig. Door de langzame, maar gestage groei van de VVD en licht herstel van de sociaal-democraten strijden D66, VVD, en de PvdA gedrieën om de tweede plaats. Bij dit alles blijkt de ontwikkeling van de electorale steun voor D66 vooral afhankelijk te zijn van gebeurtenissen die te maken hebben met andere partijen dan D66. Op D66 zelf gerichte gebeurtenissen, zo deze zich al voordoen, lijken nauwelijks een rol van betekenis te spelen. In het begin van 1994 kan D66 rekenen op zo'n 18% van de stemmen, een percentage dat vrijwel gelijk is aan het in de peilingen bereikte recordniveau van 1981.

Op basis van bovenstaande bespreking van de figuren 1a en 1b kunnen de volgende drie conclusies worden getrokken:

- De trends tonen aan dat zich in Nederland massale veranderingen voor kunnen doen in de electorale steun voor politieke partijen. Dit houdt tevens in dat grote aantallen kiezers van partijvoorkeur moeten zijn veranderd. Immers, zonder dergelijke individuele veranderingen kan er geen sprake zijn van de zojuist beschreven electorale trends. De omvang van deze trends wordt overigens pas echt duidelijk wanneer men het aantal zetelwisselingen berekent op basis van de peilingsuitslagen. Als bijvoorbeeld de laatst verwerkte peiling uit de figuren 1a en 1b, die van 24 januari 1994, identiek zou zijn aan de uitslag van 3 mei 1994, dan zou het aantal zetelwisselingen maar liefst 34 bedragen. Er is dus wel degelijk iets aan de hand. Het Nederlandse electoraat lijkt inderdaad op drift te zijn geraakt.
- De trends kennen een betrekkelijk geleidelijk verloop. Het is niet zo dat de electorale aanhang van een partij van week tot week sterk varieert. Dit vormt een belangrijke aanwijzing dat het Nederlandse electoraat niet zo maar op drift is geslagen.
- De trends kunnen niet los gezien worden van specifieke gebeurtenissen op het politieke toneel, zoals het ontkoppelingsbesluit en de presentatie van de WAO-plannen.⁹ Uit ander onderzoek is echter gebleken dat in het algemeen de directe electorale effecten van politieke gebeurtenissen tamelijk beperkt zijn, tenzij het gaat om gebeurtenissen die zeer sterk gericht zijn op één bepaalde politicus of partij (zoals bijvoorbeeld de kabinetscrisis van 2 mei 1989, welke sterk in het electorale nadeel van de VVD heeft gewerkt).¹⁰ De invloed van dergelijke gebeurtenissen is bovendien vaak tijdelijk van aard. Daarmee is niet gezegd dat politieke gebeurtenissen in electoraal opzicht irrelevant zouden zijn: het is alleen beter om

ze te zien als onderdeel van de krachten die er voor zorgen dat een bepaald electorale trend ontstaat en vervolgens door blijft gaan.

In de schaduw van deze electorale trends heeft zich nog een andere belangrijke ontwikkeling voorgedaan, in de vorm van een belangwekkende toename van het aantal mensen dat geen partij opgeeft wanneer zij naar hun stemintentie worden gevraagd. Zo blijkt uit de wekelijkse cijfers van het bureau Inter/View dat aan het eind van 1993 zo'n 30 tot 35% van het Nederlandse electoraat (één op de drie kiesgerechtigden dus) geen partijvoorkeur opgaf. Hiernaast gaf nog ruim 5% van de respondenten spontaan aan niet te zullen gaan stemmen. In eerdere jaren bleef hooguit 20 tot 25% van de ondervraagden het antwoord schuldig op de stemintentie-vraag. Op zijn minst geven deze cijfers aan dat er sprake is van toenemende electorale onzekerheid.¹¹

Hoewel de peilingen een vollediger beeld geven dan de verkiezingsuitslagen, hebben ook zij hun beperkingen. Zo geven de peilingen slechts een overzicht van de *netto*-effecten van veranderende voorkeuren van Nederlandse kiesgerechtigden, en blijven de *bruto*-patronen buiten het zicht. Daardoor wordt niet duidelijk hoe nu precies het electorale verkeer tussen de partijen er uit ziet. De enige manier om zulke inzichten wél te verkrijgen is door gebruik te maken van individuele gegevens. Tabel 2 bevat daartoe panel-gegevens waarmee een goed inzicht kan worden verkregen in de verhouding tussen netto-verandering (het verschil tussen twee (peilings)uitslagen) en de bruto-verandering (het aantal kiezers dat van (voorgenomen) partijkeuze verandert). De tabel is gebaseerd op 793 respondenten die elk in januari 1993, juni 1993 en in januari 1994 zijn ondervraagd.

Tabel 2. Electorale verandering (in %), januari 1993 - januari 1994

	jan. 1993 - juni 1993	juni 1993 - jan. 1994
netto verandering	5.2	11.4
bruto verandering	25.1	31.1

In de periode van januari 1993 tot en met juni 1993 is sprake geweest van een netto-verandering van 5.2%. Dit getal laat zich op een vergelijkbare wijze interpreteren als de hierboven beschreven zetelwisselingen met als enig verschil dat het hier gaat om een wisseling in procenten.¹² Als bijvoorbeeld één partij 1% van haar aanhang verliest, een andere partij 1% in aanhang wint, en alle overige partijen constant blijven, dan is er sprake van

een netto-verandering van 1%. De bruto-verandering is gedefinieerd als het percentage van de respondenten dat op twee verschillende momenten niet vasthoudt aan een en dezelfde stemvoorkeur. Net als in het alledaagse spraakgebruik geldt uiteraard dat de bruto-verandering nooit groter kan zijn dan de nettoverandering. Van belang in deze tabel is niet zo zeer het feit dat in de tweede helft van 1993 er zowel op netto- als op bruto-niveau sprake is geweest van een grotere verandering, maar dat in beide perioden het percentage bruto-verandering de hoeveelheid netto-verandering ruimschoots heeft overtroffen. Dit betekent dat er onderhuids (dat wil zeggen op individueel niveau) nog veel meer verandert in electorale voorkeuren dan reeds zichtbaar wordt op geaggregeerd niveau.

De vraag is hoe dit patroon geduid dient te worden. Onmiskenbaar is het zo dat een groot deel van het electoraat niet langer trouw blijft aan een en dezelfde partij. Er zijn dus veel 'zwevende' kiezers. De gegevens in tabel 3 tonen echter aan dat 'zweven' eerder regel is dan uitzondering. In juni 1993 bleek dat slechts 30.2% van de respondenten op dat moment volledig zeker was van de partij waarop zij zouden stemmen. Alle overige kiezers twijfelden in meer of minder sterke mate tussen twee of meer partijen.¹³ De tijd waarin kiezers aan hooguit één partij vastzaten, zo die al bestaan heeft, ligt dan ook definitief achter ons.

Tabel 3. Aantal partijen waartussen kiezers twijfelen, juni 1993

Aantal partijen	% van het electoraat
1	30.2
2	37.2
3	21.8
4	6.5
5 of meer	4.3

Aan het eind van deze paragraaf gekomen moeten wij concluderen dat onder de geaggregeerde verandering zoals aangegeven door de verschillen tussen verkiezingsuitslagen en door de trends in de opiniepeilingen nog een veelvoud schuil gaat aan individuele veranderingen. Dit alles wijst op het bestaan van grote electorale veranderingen onder het electoraat. De kiezer lijkt inderdaad op drift geslagen.¹⁴ Of Andewegs electorale winden hiermee vrij spel krijgen zal in de volgende paragraaf worden gezien.

3. (In)stabiliteit van achterliggende attitudes en structuren

Uitgaande van op drift geraakte kiezers die zich door electorale winden laten meevoeren, zou men verschillende verwachtingen op kunnen stellen. Zo ligt het voor de hand dat men een afname zou moeten zien in zaken als bijvoorbeeld de binding met partijen, de mate waarin kiezers op dezelfde partijen stemmen en het moment waarop de stemkeuze gemaakt wordt.

In deze paragraaf zal worden nagegaan in hoeverre deze verwachtingen door empirische gegevens worden ondersteund. De meeste van de gebruikte gegevens zijn afkomstig uit de Nationale Kiezeronderzoeken (NKO's). Wij zijn hierbij enigszins gehandicapt doordat de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994 nog niet plaats hebben gehad. Door het ontbreken van actuele gegevens lopen we het risico dat een aantal van de meest recente trends buiten beeld blijft. Enige terughoudendheid bij de interpretatie van de gegevens is derhalve geboden. Waar mogelijk is met behulp van andere databronnen getracht het beeld tot zo recent mogelijke datum aan te vullen.

Partijbinding

Tabel 4 maakt duidelijk dat in de afgelopen 25 jaar slechts in beperkte mate sprake is geweest van een verandering in partijbinding.¹⁵ Daarbij trekken met name de kamerverkiezingen van 1982 en 1986 de aandacht. Bij deze verkiezingen blijkt, enigszins tegen de verwachtingen in, zelfs sprake te zijn van een *toename* van het percentage kiezers dat zichzelf beschouwt als een (overtuigd) aanhanger van een partij.¹⁶ In 1989 is, zoals verwacht, sprake van een *afname* van de mate van partijbinding. Het betreft hier echter een betrekkelijk lichte afname, waaraan voorlopig nog niet al te veel betekenis mag worden gehecht.

Tabel 4. Partijbinding (in %), 1971-1989

	1971	1972	1977	1981	1982	1986	1989
(overtuigd) aanhanger	38	38	36	38	47	41	31
aangetrokken	37	38	42	38	33	41	41
geen identificatie	25	24	22	24	20	18	28

Stemmen op dezelfde partij

Een tweede indicator waarmee inzicht kan worden verkregen in de mate waarin kiezers veranderlijker zijn geworden, is de ontwikkeling van het aantal kiezers dat zegt altijd op dezelfde partij te stemmen. Figuur 2 laat zien dat zich vanaf 1977 in dit opzicht een betrekkelijk geringe daling heeft voorgedaan.¹⁷ Deze daling is echter allerm minst spectaculair.

Figuur 2.   Percentage stemmers op dezelfde partij, 1977-1992

Moment van partijkeuze

Een derde belangrijke indicator die enig licht kan verschaffen op de mate waarin de Nederlandse kiezer op drift is geraakt, wordt gevormd door het moment waarop de kiezer zijn of haar stembesluit genomen heeft. Men zou mogen verwachten dat bij een toenemende veranderlijkheid dergelijke beslissingen in een steeds later stadium genomen worden. In de NKO's wordt traditioneel aan kiezers gevraagd om aan te geven of zij de laatste dagen, de laatste weken, de laatste maanden, of nog veel eerder voor de verkiezingen tot hun partijkeuze zijn gekomen. Tabel 5 bevat de relevante informatie.¹⁸

Uit deze tabel blijkt dat bij de meest recente kamerverkiezingen, die van 1989, inderdaad een verhoudingsgewijs groot aantal kiezers pas in de laatste dagen tot haar definitieve partijkeuze is gekomen. Gelet op de grote

stabiliteit van de verdeling tot en met 1986, lijkt hier inderdaad sprake te zijn van een substantiële afwijking, die bovendien overeenkomt met de theoretische verwachting. Niettemin blijft gelden dat bijna tweederde van de kiezers reeds vóór de start van de campagne-periode hun definitieve partijkeuze bepaald heeft.

Tabel 5. Moment van partijkeuze bij verkiezingen voor de Tweede Kamer (in %), 1971-1989

	1971	1977	1981	1982	1986	1989
laatste dagen	10	9	15	13	12	18
laatste weken	12	12	12	9	10	11
laatste maanden	9	8	9	9	10	9
eerder	69	71	64	69	68	63

Individuele stemkansen, maximaal electoraal potentieel, en partijconcurrentie

Binnen het electoraal onderzoek wordt regelmatig aan kiezers gevraagd om aan te geven hoe groot zij de kans achten *ooit* op de verschillende politieke partijen te stemmen. Uitgaande van zulke kansen, is het mogelijk om het onder de meest gunstige omstandigheden haalbare aantal stemmen vast te

Tabel 6. Maximaal Electoraal Potentieel (in %), 1986-1993

	TK86	TK89	1992
GroenLinks	22.1	27.9	22.9
PvdA	48.3	50.0	45.1
D66	41.9	47.2	46.8
CDA	52.9	52.4	40.5
VVD	33.8	34.2	33.2
Orth.chr.	10.1	16.5	10.9

Leesvoorbeeld: het MEP van GroenLinks bedroeg bij de kamerverkiezingen van 1986 22.1%, bij de kamerverkiezingen van 1989 27.9% en in

het najaar van 1992 22.9%.

stellen voor elk van de partijen. Dit is het zogenaamde *maximaal electoraal potentieel* van een partij (MEP). Met behulp van deze potentiëlen kan onder andere inzicht verkregen worden in de electorale positie van de partijen op de wat langere termijn. Tabel 6 bevat gegevens die werden verzameld rond

de twee meest recente kamerverkiezingen (die van 1986 en van 1989), alsmede gegevens verzameld in het najaar van 1992.¹⁹ In het eerste geval is gebruik gemaakt van de Nationale Kiezersonderzoeken van 1986 en 1989; in het tweede van een onderzoek van de Universiteit van Amsterdam.²⁰

Deze tabel maakt duidelijk dat de omvang van de electorale potentiëlen van de politieke partijen in de afgelopen tien jaar betrekkelijk weinig veranderd is. Sterker nog, er is sprake van een opmerkelijke mate van stabiliteit wanneer men zich realiseert dat zich in deze periode zeer forse trends (waaronder die beschreven in paragraaf 2) hebben voorgedaan.²¹ Zo is het potentieel voor D66 nauwelijks veranderd, terwijl de electorale aanhang voor D66 in deze periode fluctueerde tussen 4.6% en 24.8%. Het potentieel voor de PvdA is evenmin noemenswaardig afgenomen (fluctuaties tussen 13.5% en 39.6%). De enige opvallende verandering doet zich voor bij het CDA, waar in 1992 de omvang van het potentieel in vergelijking met 1989 met ruim 10% blijkt te zijn afgenomen (fluctuaties tussen 24.0% en 37.8%).

Naast informatie over de electorale positie op de langere termijn, kunnen de potentiëlen van partijen ook gebruikt worden om inzicht te krijgen in de *structuur van de partijconcurrentie*. Daartoe wordt gekeken naar de mate waarin de potentiëlen van de partijen met elkaar samenvallen. Dergelijke informatie is voor het najaar van 1992 gepresenteerd in tabel 7.²² Deze tabel geeft een gedetailleerd beeld van de mate waarin het potentieel van elk der partijen dat van andere partijen overlapt. De tabel dient horizontaal gelezen te worden. Het getal .83 in de tweede kolom van de eerste rij geeft aan dat 83% van het potentieel van GroenLinks overlapt met dat van de PvdA. In de diagonalen zien we telkens het getal 1.00 staan, ten teken dat het MEP voor een en dezelfde partij geheel met zichzelf samenvalt. De tabel maakt duidelijk dat de concurrentieverhoudingen niet-symmetrisch zijn. Zo bedraagt de overlap van het PvdA-potentieel met dat van GroenLinks slechts 42%, maar de overlap van het GroenLinks-potentieel met de PvdA 83%. Dit is het gevolg van het feit dat het potentieel van de PvdA duidelijk groter is dan dat van GroenLinks, waardoor de overlap voor de PvdA verhoudingsgewijs minder belangrijk is.

In tabel 7 zijn de politieke partijen geordend van links naar rechts. Deze ordening blijkt telkens uit onderzoek waarin respondenten wordt gevraagd, aan te geven waar zij de politieke partijen op de ideologische links-rechts-schaal zouden plaatsen. De tabel laat zien dat de partijen het meest

intensief concurreren met hun buren op deze as, hetgeen een bevestiging vormt van elders beschreven inzichten.²³ Dit betekent dat in de afgelopen tien jaar ook in de structuur van de partijconcurrentie weinig veranderd is.

Tabel 7. Partijconcurrentieverhoudingen, najaar 1992

	GL	PvdA	D66	CDA	VVD	Orth chr.
Groen Links	1.00	.83	.85	.45	.43	.17
PvdA	.42	1.00	.67	.42	.38	.11
D66	.41	.64	1.00	.50	.51	.11
CDA	.26	.47	.58	1.00	.51	.17
VVD	.30	.52	.72	.62	1.00	.16
Orth. christ.	.44	.55	.60	.78	.58	1.00

Dit stabiele beeld beperkt zich niet alleen tot het geaggregeerde niveau, maar blijkt ook uit een analyse van de individuele *stemkansen*. Panelgegevens maken duidelijk dat de stemkansen door de tijd weliswaar iets veranderen, maar dat er over het geheel genomen sprake is van grote stabiliteit. Partijen die op een bepaald moment een hoge stemkans krijgen toebedeeld, krijgen doorgaans enkele jaren later ook een hoge stemkans; partijen met een lage stemkans scoren enkele jaren later ook meestal laag.²⁴ Een en ander betekent dat er in termen van *latente* electorale voorkeuren sprake is van grote stabiliteit; de hierbij behorende *manifeste* voorkeuren (dat wil zeggen het feitelijke gedrag of de intentie tot gedrag) zijn duidelijk minder stabiel.

Al met al ontstaat er zo een merkwaardige situatie: terwijl er onderhuids maar weinig lijkt te veranderen, zowel wat betreft de wijze waarop kiezers tot hun besluit komen als wat betreft hun onderliggende voorkeuren voor partijen, doen zich aan de oppervlakte tal van veranderingen voor met uiteindelijk zeer grote gevolgen voor de politieke verhoudingen. Hoe valt dat met elkaar te rijmen?

4. De context

Het antwoord op deze vraag heeft zeer veel te maken met de *context* waarbinnen de partijen strijden om de kiezersgunst. Hiermee wordt bedoeld op het geheel van factoren en omstandigheden dat kenmerkend is voor bepaalde verkiezingen, en waardoor bepaalde verdelingen, patronen

en relaties er bij sommige verkiezingen anders uitzien dan bij andere verkiezingen. Zo kan men zich voorstellen dat wanneer de politiek geteisterd wordt door corruptieschandalen, oordelen over de integriteit van lijsttrekkers een sterkere samenhang zullen vertonen met de uiteindelijke partijkeuze dan wanneer dergelijke affaires niet aan de orde zijn. In internationaal onderzoek is reeds herhaaldelijk gewezen op de noodzaak om de verkiezingscontext explicieter in het electoraal onderzoek te betrekken.²⁵ Daardoor kunnen aanmerkelijk betere inzichten verkregen worden in de dynamiek van electorale beslissingsprocessen. In deze paragraaf gaat de aandacht vooral uit naar de gevolgen van de context in termen van de kabinets-samenstelling en de waardering (of het gebrek daaraan) voor het gevoerde regeringsbeleid.

In figuur 3a zijn de politieke partijen geordend van links naar rechts. Zoals zojuist reeds werd aangestipt, beschrijft deze ordening in grote mate de structuur van de partijconcurrentieverhoudingen in Nederland. De partijen boven de horizontale lijn zijn de regeringspartijen, de partijen onder de horizontale lijn zijn de oppositiepartijen.

Figuur 3a. Links-rechts ordening regerings- en oppositiepartijen (1982-1989)

	<i>Links</i>				<i>Rechts</i>	
regering				CDA	VVD	
oppositie	GroenLinks	PvdA	D66			Orth.Christ.

Figuur 3a laat zien dat er in de jaren tachtig sprake is van een overzichtelijk beeld. De linkse partijen zitten in de oppositie; de rechtse partijen (met uitzondering van de orthodox-christelijke partijen) zitten in de regering. Gegeven de electorale concurrentieverhoudingen in Nederland betekent dit dat het grootste deel van het electorale verkeer zich afspeelt *binnen* de twee blokken van oppositie- en regeringspartijen. D66 vormt hierop traditioneel de enige uitzondering van betekenis. Door haar middenpositie concurreert zij met zowel de oppositie- als de regeringspartijen.²⁶ De rol van de orthodox-christelijke partijen is van ondergeschikt belang door hun geringe concurrentie met de overige partijen.

Door dit contextuele gegeven fungeert de waardering voor het kabinetsbeleid (of het gebrek daaraan) nauwelijks als *'trigger'* voor electorale verandering. In situaties als deze geven uiteindelijk andere korte-termijn-

factoren de doorslag, zoals het partij-imago en de waardering voor de lijsttrekkers. Kenmerkend voor dergelijke factoren is dat zij kiezers in staat stellen om wél een onderscheid te maken tussen de partijen die voor hen in aanmerking komen. De grote omvang van het Lubbers-effect bij de verkiezingen van 1986 en 1989 kan in belangrijke mate vanuit dit perspectief begrepen worden. In beide gevallen voorzag de populariteit van minister-president R.F.M. Lubbers (CDA) - en de impopulariteit van de VVD-leiders E.H.T.M. Nijpels en Voorhoeve - in een verder onderscheid tussen de regeringspartijen (en belangrijke electorale concurrenten) VVD en CDA.²⁷

Figuur 3b. Links-rechts ordening regerings- en oppositiepartijen (1989-1994)

	<i>Links</i>				<i>Rechts</i>
regering		PvdA		CDA	
oppositie	GroenLinks		D66		VVD Orth.Christ.

Figuur 3b maakt duidelijk dat in de afgelopen kabinetsperiode de beide regeringspartijen CDA en PvdA vanuit concurrentie-oogpunt in een kwetsbare positie zijn beland. Voor beide partijen geldt dat zowel de linker- als de rechterbuurman (en dus de voornaamste electorale concurrenten) deel uitmaken van de oppositie. Ontevredenheid over het gevoerde beleid (welke inderdaad op grote schaal bestaat) vindt gemakkelijk een uitweg naar een of meer van de naaste electorale concurrenten die geen deel uitmaken van de regering.²⁸ Voor de PvdA blijkt in de afgelopen kabinetsperiode vooral de concurrentie met rechterbuur D66 een groot probleem te zijn geworden. Kiezers die door impopulaire maatregelen verder van de PvdA zijn komen af te staan, vinden in D66 een voor de hand liggend alternatief. De concurrentie met GroenLinks blijkt empirisch (vooralsnog) minder relevant. Ook het CDA verliest, en wel naar twee kanten. Hierbij is vooral de omvang van het verlies aan D66 opvallend. Dit betrekkelijk omvangrijke electoral verkeer naar D66 kan echter niet los worden gezien van de geringe populariteit van VVD-leider F. Bolkestein, waardoor de VVD weinig aantrekkingskracht uitoefent op kiezers aan de rechterzijde van het politieke spectrum.²⁹

De hoofdconclusie naar aanleiding van deze beschouwingen is dat de samenstelling van de regering voor een belangrijk deel de 'ruimte' bepaalt die er open ligt voor electorale verandering. Wanneer de voornaamste electorale concurrenten van elkaar verschillen in het feit of ze wel of niet deel uitmaken van het kabinet, leidt dit in de regel tot intensiever electoraal

verkeer dan in situaties waarin zij in dit opzicht niet van elkaar verschillen (uiteraard is het voor de richting van dit verkeer van cruciaal belang of het regeringsbeleid laag of hoog gewaardeerd wordt). In de jaren tachtig liet de regeringssamenstelling weinig 'ruimte' voor electorale verandering, waardoor ontevredenheid over het kabinets-beleid weinig consequenties had voor de electorale aanhang voor de regerings-partijen. In de afgelopen kabinetsperiode daarentegen liet de samenstelling van de regering juist wel veel ruimte voor electorale verandering. Als gevolg hiervan heeft de ontevredenheid over het kabinetsbeleid zich gemakkelijk kunnen vertalen in grote - manifeste - electorale veranderingen.

5. Conclusie

Doel van deze bijdrage was om na te gaan of de Nederlandse kiezer (eigenlijk: het Nederlandse electoraat) wel of niet op drift is geraakt. Deze vraag dient ontkennend beantwoord te worden. Het curieuze is echter dat dit allerminst geldt voor verkiezingsuitslagen in Nederland. De les van de afgelopen kabinetsperiode is geweest dat wanneer de directe electorale concurrenten van de regerings-partijen geen deel uitmaken van de regering, spectaculaire uitslagen direct in het verschiet liggen. De kiezers zijn niet op drift geraakt, maar de uitslagen wel.

Deze conclusie kan wellicht verder inzichtelijk gemaakt worden aan de hand van een voorbeeld uit de economie. Dikwijls zien we dat in tijden van economische neergang consumenten de neiging vertonen om de aanschaf van bepaalde (duurzame) goederen, zoals bijvoorbeeld een nieuwe auto, nog even voor zich uit te schuiven. Het gaat daarbij vaak om beslissingen die voor de betreffende consument weinig om het lijf hebben. Als nu maar een zeer groot aantal mensen zo'n (voor henzelf) weinig ingrijpende beslissing neemt, heeft dit echter buitengewoon ingrijpende gevolgen voor de producenten van auto's. Zij zien zich immers geconfronteerd met een scherp dalende vraag naar auto's, die zelfs het faillissement van hun bedrijven kan inluiden. Voor hen is er alle reden tot paniek.

Iets vergelijkbaars doet zich voor bij het kiesgedrag. Grote aantallen mensen laten de afweging welke partij ze zullen kiezen uit de partijen die voor hen in aanmerking komen (de 'keuzeset'), anno 1994 net iets anders uitvallen dan bijvoorbeeld het geval was bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1989. Voor de omvang van de electorale aanhang van politieke partijen hebben deze kleine veranderingen echter zeer ingrijpende gevolgen, op een vergelijkbare wijze als de zojuist beschreven auto-producent die zich geconfronteerd ziet met een zeer grote afzetdaling ten gevolge van economische teruggang.

Ten slotte maakt dit voorbeeld tevens duidelijk dat er geen reden bestaat om het Nederlandse electoraat af te schilderen als een *'fashionable*

electorate' dat door 'electorale winden' zou worden meegevoerd. Zulke electorale winden bestaan niet.

noten

1. M. van Dam, in: *de Volkskrant*, 1 februari 1994.
2. A. Joustra, 'Leve de zwevende kiezer!', in: *Elsevier*, 12 februari 1994, 15.
3. M. van Weezel, '12 op de schaal van De Hond', in: *Vrij Nederland*, 29 januari 1994, 8-9.
4. Dit artikel is afgesloten op 25 februari 1994, enkele dagen vóór de gemeenteraadsverkiezingen.
5. Met dank aan het NIPO voor zijn bereidwilligheid en hulp bij het ter beschikking stellen van de gegevens.
6. Doordat de gegevens voor de laatste weken tot aan 3 mei 1994 op het moment van schrijven nog niet bekend zijn, ontbreken deze in de figuur.
7. Meestal worden de ontwikkelingen in de peilingen geduid door middel van 'ad oculos-analyses', ook wel 'eyeballing' genoemd. Daarbij tracht men met het blote oog de ontwikkeling (de 'trend') vast te stellen en deze vervolgens te duiden aan de hand van concrete politieke gebeurtenissen. Zo'n werkwijze is echter niet zonder gevaren. Vaak meent men dingen te zien die er achteraf niet blijken te zijn en vaak denkt men dat dingen er niet zijn die er achteraf juist wél blijken te zijn. Het is daarom beter om af te gaan op de resultaten van meer grondige analyses die veelal berusten op tamelijk ingewikkelde statistische technieken (zoals bijvoorbeeld ARIMA). Dergelijke analyses zijn elders gerapporteerd (zie onder anderen H. Anker en E.V. Oppenhuis, 'De breker betaalt. De kabinetscrisis van 2 mei 1989', in: *Jaarboek 1989 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1990, 113-125; en C. van der Eijk, H. Anker en E.V. Oppenhuis, 'Veranderingen in kiezersvoorkeuren', in: C. van der Eijk en Ph. van Praag jr., red., *De strijd om de meerderheid. De verkiezingen van 1986*, Amsterdam, 1987, 48-71. Bij de bespreking van de trends in figuren 1a en 1b is gebruik gemaakt van de inzichten ontleend aan deze eerdere analyses. Bij de bespreking van de electorale trends is gebruik gemaakt van *de Volkskrant*, *Keesing's Historisch Archief*, alsmede van de 'Kronieken' gepubliceerd in de *Jaarboeken DNPP* van 1989 tot en met 1992.
8. Zie de CBS-statistiek van de gemeenteraadsverkiezingen 1986.
9. Uiteraard is hiermee niet het laatste woord gezegd over de invloed van deze en andere gebeurtenissen (men denke hierbij onder andere aan het aftreden van minister G.J.M. Braks van Landbouw, de Golfoorlog, en de parlementaire enquête onder leiding van de commissie-Buurmeijer).
10. Zie Anker en Oppenhuis, *op. cit.*
11. Er bestaan overigens zeer concrete aanwijzingen dat het fenomeen 'electorale onzekerheid' zich niet beperkt tot degenen die nog niet weten op welke partij ze gaan stemmen, maar zich ook uitstrekt tot burgers die desgevraagd wél een stemintentie opgeven. Zie voor details H. Anker en E.V. Oppenhuis, *A Coefficient for Measuring Electoral Uncertainty*, nog te verschijnen.
12. Om op het aantal (denkbeeldige) zetelwisselingen terecht te komen dient men de netto-percentages uit tabel 2 met 1,5 te vermenigvuldigen.

13. In tabel 3 is onder de noemer 'aantal partijen' ook het fenomeen 'niet-stemmen' geschaard. Men had er ook voor kunnen kiezen om de optie 'niet-stemmen' geheel buiten beschouwing te laten. Wanneer men dit laatste doet, veranderen de in de tabel vermelde percentages niet of nauwelijks. Het al of niet beschouwen van 'niet-stemmen' als een stemoptie, maakt dus weinig uit.

14. Op basis van deze cijfers kan strikt genomen niets worden gezegd over een eventuele toe- of afname van electorale veranderlijkheid. Wel is het zo dat de veranderlijkheid van de kiezer in 1993 ondubbelzinnig is aangetoond.

15. Alle informatie is afkomstig uit de Nationale Kiezersonderzoeken. Informatie van 1971 tot en met 1986 gerapporteerd door B. Niemöller en C. van der Eijk, 'Partij en kiezer. Herwaardering van een relatie', in: *Jaarboek 1989 DNPP*, Groningen 1990, 144-162. Informatie voor 1989 afkomstig uit H. Anker en E.V. Oppenhuis, *Dutch Parliamentary Election Study 1989*, Amsterdam, 1993.

16. Men dient zich overigens te realiseren dat het begrip 'partijbinding' allerm minst omstreden is in Nederland. Zo blijkt de gemeten binding vaak niet exclusief beperkt te blijven tot één enkele partij, maar blijken burgers vaak een verbondenheid met meerdere partijen tegelijkertijd te voelen. Zie voor verdere informatie onder anderen C. van der Eijk en B. Niemöller, *Electorale Change in the Netherlands. Empirical Methods and Measurement*, Amsterdam, 1983; alsmede Niemöller en Van der Eijk, 'Partij en kiezer'.

De gegevens voor 1977, 1981, en 1982 zijn afkomstig uit de Nationale Kiezersonderzoeken; de gegevens vanaf 1983 zijn afkomstig uit de NIPO-weekpeilingen. Voor deze laatste gegevens geldt dat steeds de laatste dertien peilingen uit het desbetreffende jaar zijn samengenomen, en dat de gepresenteerde gegevens hieruit zijn afgeleid.

De antwoorden van respondenten op de vraag of zij altijd op dezelfde partij stemmen dienen overigens met de nodige scepsis tegemoet te worden getreden. Zo blijkt uit het panel van het Nationaal Kiezersonderzoek van 1986 tot 1989 (waarin de respondenten bij beide verkiezingen werden ondervraagd) dat ruim 15% van degenen die in 1986 nog zeiden altijd op dezelfde partij te stemmen, in 1989 op een andere partij had gestemd dan in 1986. Voor de overige respondenten was dit percentage gelijk aan - slechts - 30%.

18. Alle informatie afkomstig uit de Nationale Kiezersonderzoeken. Zie J.W. van Deth en R. Horstman, *Dutch Parliamentary Election Studies Data Source Book*, Amsterdam, 1994.

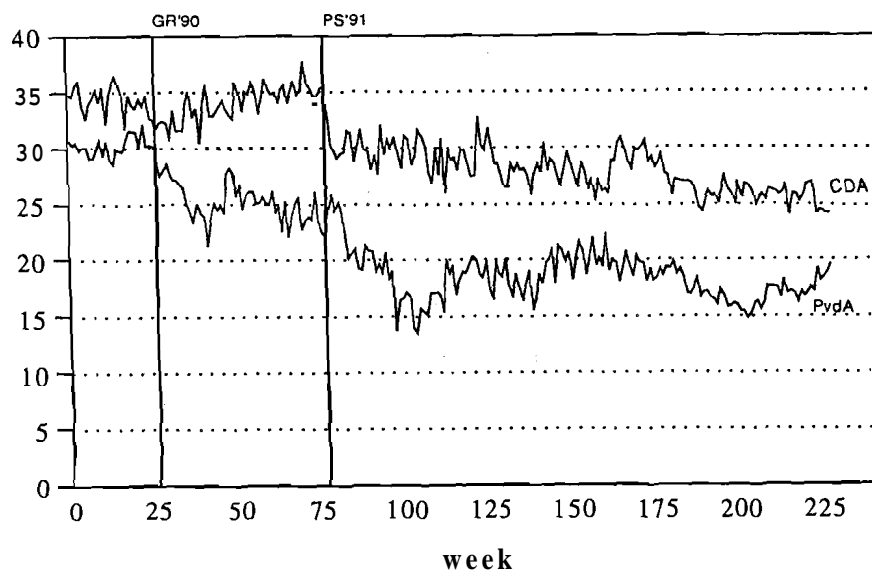
19. Cijfers voor 1986 afkomstig uit J. Tillie, 'Stemkans en potentieel electoraat', in: J.J.M. van Holsteyn, G.A. Irwin en C. van der Eijk, red., *De Nederlandse kiezer '86*, Amsterdam, 1987; cijfers voor 1989 afkomstig uit H. Anker, J.J.M. van Holsteyn, B. Niemöller en J.N. Tillie, 'Politieke voorkeur', in: J.J.M. van Holsteyn en G.A. Irwin, *De Nederlandse kiezer 1989*, Amsterdam. Data voor 1992 zijn afkomstig uit J. Tillie, *Dutch Electorate Study*, Amsterdam, 1993. Bij de bepaling van de potentiële zijn de antwoorden op de tienpuntsschaal lineair naar kansen getransformeerd.

20. Het betreft hier een onderzoek onder leiding van J. Tillie; zie Tillie, *Dutch Electorate Study*.

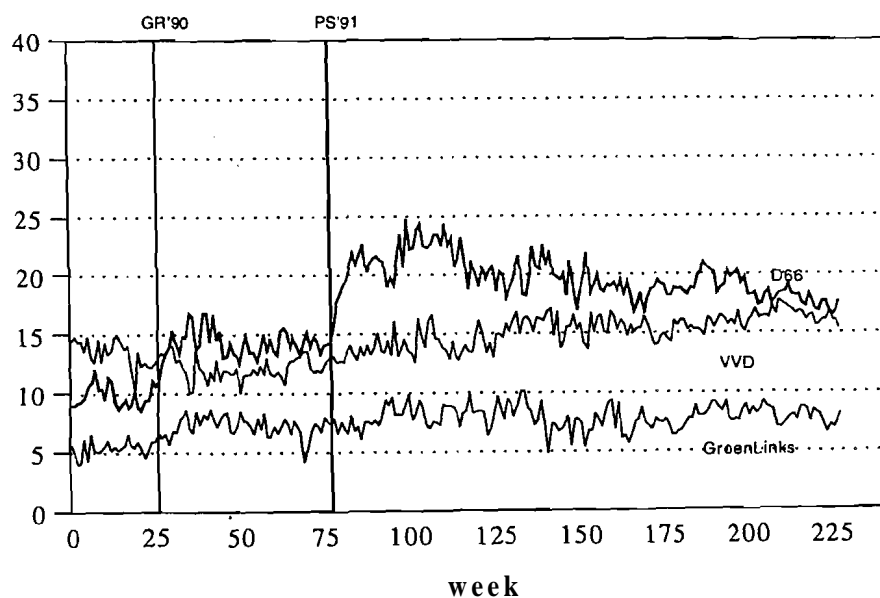

21. Deze conclusie wordt bovendien verder ondersteund door gegevens die recentelijk verzameld zijn, maar waarover nog niet in detail kan worden gerapporteerd.
22. Gegevens voor deze tabel zijn afkomstig uit het onderzoek van Tillie, *Dutch Electorate Study*.
23. Zie ook Tillie, 'Stemkans en potentieel electoraat'; en J. Tillie, *Party Utility*, Amsterdam, nog te verschijnen. De links-rechts ordening van partijen blijkt keer op keer uit onderzoek waarin respondenten wordt gevraagd om aan te geven waar zij de politieke partijen op de links-rechts-schaal zouden plaatsen.
24. Zie hiervoor onder meer C. van der Eijk, G.A. Irwin en B. Niemöller, *Dutch Parliamentary Election Panel Study 1986 - 1989*, Amsterdam, 1994. Uit dit (panel-)onderzoek blijkt onder andere dat bijna 80% van de bij de beide verkiezingen aan de partijen toegekende stemkansen elkaar hooguit twee punten ontliepen op de gebruikte tienpuntsschaal.
25. Zie onder anderen W.E. Miller en J.M. Shanks, 'Partisanship, Policy and performance. The Reagan Legacy in the 1988 Election', in: *British Journal of Political Science*, 21 (1991), 129-197.
26. Hiermee is niet gezegd dat de overige electorale concurrentie betekenisloos is. Zij is echter in omvang duidelijk ondergeschikt aan de concurrentie tussen de oppositiepartijen en de regeringspartijen onderling. Dit blijkt niet alleen uit tabel 5, maar ook uit tal van andere bronnen; zie Tillie, *Party Utility*, voor uitgebreide analyses op dit terrein.
27. Zie voor een uitgebreide analyse van kandidaten-effecten (waaronder het Lubbers-effect) bij de verkiezingen van 1986 en 1989: H. Anker, *Normal Vote Analysis*, Amsterdam, 1992.
28. Uiteraard kan in bepaalde gevallen ook de omgekeerde relatie van toepassing zijn: een regeringspartij profiteert in electoraal opzicht van de grote waardering voor het gevoerde beleid, hetgeen ten koste gaat van de naaste electorale concurrenten die van de oppositie deel uitmaken.
29. De figuren 3a en 3b maken ook duidelijk dat in de afgelopen kabinetsperiode de regeringspartijen met elkaar een grote ideologische afstand hebben moeten overbruggen. Voor een deel verklaart dit de veel gehoorde klacht dat de verschillen tussen de politieke partijen in de afgelopen jaren zouden zijn afgenomen.

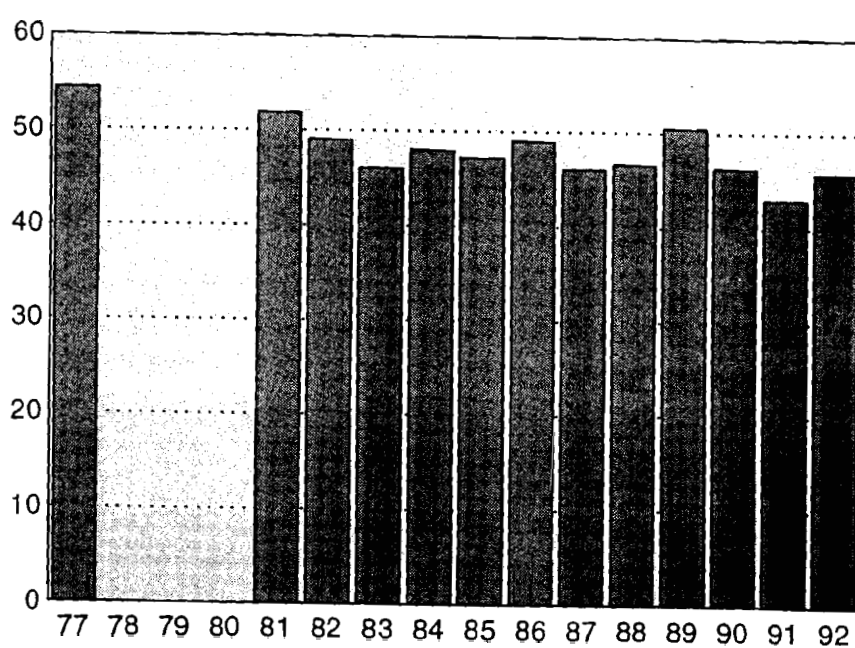
Figuur 1a. *Electoral preferences for CDA and PvdA during the cabinet-Lubbers-Kok, September 1989 - January 1994*

Figuur 1b. *Electoral preferences for VVD, D66 and GroenLinks during the cabinet-Lubbers-Kok, September 1989 - January 1994*

Figuur 2.   Percentage stemmers op dezelfde partij, 1977-1992

Figuur 3a. Links-rechts ordening regerings- en oppositiepartijen (1982-1989)

	<i>Links</i>				<i>Rechts</i>	
regering				CDA	VVD	
oppositie	GroenLinks	PvdA	D66			Orth. christ.

Figuur 3b. Links-rechts ordening regerings- en oppositiepartijen (1989-1994)

	<i>Links</i>				<i>Rechts</i>	
regering		PvdA		CDA		
oppositie	GroenLinks		D66		VVD	Orth. Christ

REFORMATORISCH STAATKUNDIG VERBOND?

Over de samenwerking tussen RPF, SGP en GPV (1975-1994)

J. Hippe en G. Voerman

1. Inleiding

De 'jaren zestig' hebben belangrijke gevolgen gehad voor het Nederlandse partijstelsel. De krachtsverhoudingen tussen de gevestigde partijen raakten verstoord door de opkomst van de 'zwevende kiezer' en de intrede van nieuwe partijen. Ontzuiling, secularisering en individualisering beïnvloedden het traditionele politieke gedachtengoed. Dit veranderingsproces leidde onder andere tot een tweetal partijpolitieke fusies. In 1980 gingen KVP, ARP en CHU op in het CDA; tien jaar later smolten CPN, PSP en PPR samen tot GroenLinks. Door de dreigende teloorgang van vertrouwde (machts-)posities bleek fusie en opheffing van de eigen organisatie te verkiezen boven zelfstandig voortbestaan. Ideologische toenadering en electorale samenwerking tussen de betrokken partijen gingen aan dit besluit vooraf.

In dit artikel zal worden onderzocht in hoeverre SGP, GPV en RPF zich in een 'pre-fusale' fase bevinden. In een aantal opzichten vertoont hun onderlinge verhouding immers overeenkomsten met de hierboven genoemde partijen. Zo lijken de verschillen in politieke standpunten en in sommige opzichten ook de ideologische verschillen tussen de drie protestants-christelijke partijen de laatste tijd minder te zijn geworden - al vormt de aanscherping door de SGP van haar standpunt over de politieke participatie van vrouwen daar zeker een uitzondering op. Daarnaast werkten de partijen vanaf het einde van de jaren zeventig in toenemende mate met elkaar samen bij verkiezingen op diverse niveau's. Ten slotte werden SGP, GPV en RPF zich bewust van de voortschrijdende politieke marginalisering op voor hen identiteitsbepalende punten. Zo stuitte recentelijk hun rigide afwijzing in de Tweede Kamer van het euthanasievoorstel van de regering en de Algemene Wet Gelijke Behandeling op volstrekt onbegrip.¹

Vooraf zij gesteld dat de reformatorische drie zich in één belangrijk opzicht onderscheiden van de hiervoor genoemde gefuseerde partijen. Waar ARP, KVP en CHU alsmede CPN, PSP en PPR zich vóór de fusie vrijwel allemaal in een aanhoudende periode van organisatorische achteruitgang (in kiezers- en ledental) bevonden, weten SGP, GPV en RPF zich vooralsnog goed staande te houden (zie tabel 1). De neiging om het voortbestaan van de eigen

organisatie ter discussie te stellen, is daarmee - in ieder geval bij GPV en SGP - gering. Mocht in deze situatie ooit verandering komen, dan winnen de 'fusie-bevorderende' factoren vanzelfsprekend aan gewicht.²

Tabel 1. Aantal leden en Tweede-Kamerzetels van SGP, GPV en RPF 1977-1989

	SGP-leden	zts	GPV-leden	zts	RPF-leden	zts	Totaal leden	zts
1977	18.700	3	12.000	1	4.500	-	35.200	4
1981	20.500	3	13.200	1	7.000	2	40.500	6
1982	20.800	3	13.100	1	9.900	2	43.800	6
1986	21.500	3	13.000	1	8.000	1	42.500	5
1989	22.500	3	12.600	2	8.000	1	43.100	6
1994	23.700	4	14.200	3	9.900	4	47.800	11

N.B. Zeteltallen 1994 gebaseerd op uitslagen gemeenteraadsverkiezingen 2 maart 1994 (bron: *Nieuwsblad van het Noorden*, 3 maart 1994)

In het onderstaande wordt eerst kort stilgestaan bij de ontstaansgeschiedenis van SGP, GPV en RPF. Daarna worden hun ideologische overeenkomsten en verschillen in kaart gebracht. Vervolgens zal een overzicht worden gegeven van hun standpunten ten aanzien van (electorale) samenwerking en van de mate, waarin deze zich heeft voorgedaan. Ten slotte worden nog enkele fusie-bevorderende factoren beschouwd.

2. Ontstaansgeschiedenis SGP, GPV en RPF

Van de drie protestants-christelijke partijen heeft de Staatkundig Gereformeerde Partij de oudste papieren. De SGP werd in 1918 opgericht en maakt sinds 1922 deel uit van de Tweede Kamer.³ De partij kan niet als een directe afsplitsing van de ARP worden beschouwd. Wel richtte zij zich met name tegen enkele centrale elementen uit het antirevolutionaire gedachtengoed en het beleid van deze partij. De SGP organiseerde vooral de bevindelijk gereformeerden. Bij de totstandkoming ervan waren vrijwel alleen leden van de Gereformeerde Gemeenten betrokken, maar al spoedig kreeg de partij een interkerkelijk karakter. Hedentendage weet de SGP vooral leden van de verschillende Gereformeerde- en Oud-Gereformeerde Gemeenten aan zich te binden en daarnaast nog delen van de hervormd-gereformeerden en de christelijk-gereformeerden.⁴

In 1977 werd de 'Landelijke Stichting tot Handhaving van de Staatkundig Gereformeerde Beginselen' opgericht. Deze stichting meende dat de koers die de SGP volgde op verschillende punten, afweek van de aloude staatkundig-gereformeerde beginselen. Toen de SGP in 1989 een nieuw beginselpro-

gramma vaststelde waartegen de Stichting zich had verzet, verlieten enkele leden van het Stichtingsbestuur de SGP. Uiteindelijk leidde dit er toe dat een nieuwe stichting werd opgericht, de 'Stichting tot Bevordering van de Staatkundig Gereformeerde Beginselen'.⁵ Van het Stichtingsbestuur kunnen nu ook - binnen bepaalde grenzen - niet SGP-ers deel uitmaken.

In tegenstelling tot de SGP heeft het Gereformeerd Politiek Verbond zich altijd met uitsluitend één kerkgenootschap verbonden gevoeld.⁶ De oprichting van het GPV hing nauw samen met kerkelijke ontwikkelingen. In de jaren dertig was binnen de Gereformeerde Kerken verzet ontstaan tegen het leerstellige karakter dat het werk van Abraham Kuyper had gekregen. Boegbeeld van deze oppositie was de Kamper hoogleraar K. Schilder. Toen de synode van de Gereformeerde Kerken de Kuyperiaanse leer inzake verbond en doop (de 'veronderstelde wedergeboorte') bindend verklaarde, tekende Schilder bezwaar aan. Hierop werd hij samen met andere hoogleraren, predikanten en ouderlingen die dit besluit niet wilden aanvaarden, in 1944 geschorst en afgezet. Dit resulteerde in het ontstaan van de Gereformeerde Kerken-vrijgemaakt.

Na de Tweede Wereldoorlog heeft deze kerkelijke splitsing tot het ontstaan van het GPV geleid. Naast theologisch-politieke meningsverschillen ten aanzien van een aantal Kuyperiaanse beginselen speelde hierbij het zogenaamde 'ethisch conflict' een belangrijke rol.⁷ Het ging hier om de vraag of synodaal-gereformeerden (dat wil zeggen leden van de Gereformeerde Kerken) binnen de ARP konden samenwerken met hen die in de Gereformeerde Kerken waren geschorst en afgezet en daarmee, aldus de vrijgemaakten, in wezen 'buiten het rijk van God' waren gestoten. De ARP wilde hierover echter niet praten. Enerzijds behoefden kerkelijke problemen niet binnen een politieke partij besproken te worden, anderzijds was de ARP een interkerkelijke partij. Vrijgemaakt- als synodaal-gereformeerden konden derhalve van de partij zijn.

De vrijgemaakten deelden deze opvatting niet en vormden in 1948 hun eigen partij, die twee jaar later de naam GPV kreeg. In 1963 slaagde de partij erin om een kamerzetel te veroveren. In 1971 en 1972 behaalde het GPV twee zetels. Deze tweede zetel werd in 1977 verspeeld. Op deze eerste verkiezingsresultaten was het Nationaal Evangelisch Verbond (NEV) mede van invloed. Het NEV was in 1966 opgericht door een aantal personen die ontevreden waren over de naar hun mening 'linkse' koers die de CHU en vooral de ARP waren ingeslagen. Zij konden zich daarentegen geheel vinden in de richtlijnen en het verkiezingsprogramma van het GPV. Het lidmaatschap van deze partij was voor hen echter in feite onmogelijk, omdat zij niet tot de Gereformeerde Kerken-vrijgemaakt behoorden. Het NEV was nu bedoeld om deze niet-vrijgemaakte sympatisanten van het GPV onderdak te bieden.

Het NEV werd aldus een steunorganisatie van het GPV. Na verloop van tijd verlangde het NEV echter een meer gelijkwaardige positie. Dit bracht het

GPV in hevige beroering. Met name samenwerking in de vorm van lijstinschuiving tussen beide organisaties riep grote bezwaren op. Toen de Algemene Vergadering van het GPV in 1972 een dergelijke krachtenbundeling afwees, zocht het NEV toenadering tot de SGP en verontruste leden van ARP en CHU. Hoewel de NEV de samenwerking met het GPV niet wilde beëindigen, verbrak het GPV dat jaar de banden met het NEV.

Na de breuk ging het NEV onafhankelijk verder. In 1975 stond de organisatie aan de wieg van de oprichting van de Reformatorische Politieke Federatie.⁸ Naast de NEV waren daarbij nog drie andere groeperingen betrokken: de 'Gespreksgroep van AR-gezinden', het Reformatorisch Politiek Jongeren Contact (RPJC) en het Reformatorisch Politiek Contact (RPC).

De RPC was een samenwerkingsverband van onafhankelijke kiesverenigingen in Gelderland en Overijssel (afkomstig uit de ARP, maar ook uit SGP en GPV). De Gespreksgroep van AR-gezinden was in 1970 gevormd. Zij organiseerde meer behoudende ARP-leden, die binnen hun partij wilden blijven functioneren. Later werd de Gespreksgroep ook spreekbuis voor antirevolutionairen die bezwaar hadden tegen toetreding van hun partij tot het CDA. Binnen de AR-jongerenorganisatie (ARJOS) leefden eveneens bezwaren tegen de lijn van de moederpartij en de eigen organisatie. Dit leidde in 1972 tot de oprichting van het Anti-Revolutionair Jongeren Contact (ARJC). Toen ook jongeren buiten de AR-kring (NEV, CHU) belangstelling toonden, werd het verband verbreed tot RPJC. Tussen de RPJC en de Gespreksgroep ontwikkelde zich een nauwe relatie.

Gezien deze wortels is het niet verwonderlijk dat de Federatie haar aanhang in eerste aanleg recruteerde onder synodaal-gereformeerden, christelijk-gereformeerden, hervormd-gereformeerden en Nederlands-gereformeerden (in 1967 van de vrijgemaakt-gereformeerden afgescheiden).⁹ Na verloop van tijd is de RPF ook het politieke tehuis geworden voor leden van verschillende evangelische kerkgenootschappen (de zogenaamde 'vrije groepen'), zoals baptisten en Pinkstergemeenten.¹⁰

Na een vergeefse poging in 1977 behaalde de RPF bij de Tweede-Kamer-verkiezingen van 1981 twee zetels. In 1986 ging daarvan een zetel verloren. Naast verlies aan het CDA was het opstappen van het kamerlid A.H.D. Wagenaar hieraan mede debet. Zijn nieuwe partij - AR'85 - was in 1986 kansloos, maar het partijconflict zal de RPF wel stemmen hebben gekost.

3. Ideologische overeenkomsten en verschillen

3.1 De reformatorische partijen en het CDA

Alvorens de belangrijkste principiële verschillen tussen SGP, GPV en RPF te behandelen, zal eerst kort worden aangegeven wat deze drie reformatorische

partijen bindt en waarin zij zich van het CDA onderscheiden.¹¹

In de eerste plaats is bij SGP, GPV en RPF Gods Woord de kern van de grondslag van de partij. De Bijbel vormt het primair bindende element voor de leden. Bij het CDA ligt dat anders: de basis van deze partij is de politieke overtuiging, die 'als antwoord op de oproep van de Bijbel' gestalte krijgt in het Program van Uitgangspunten. De CDA-leden zijn niet individueel aanspreekbaar op Gods Woord.

In het verlengde hiervan wordt de meer indirecte relatie die het CDA legt tussen zijn beginselen en de Bijbel eveneens afgekeurd. In het eerste artikel van zijn Program van Uitgangspunten stelt het CDA dat het de Bijbelse getuigenis van Gods beloften, daden en geboden ook voor de overheid van beslissende betekenis acht. Maar daaraan wordt toegevoegd dat de partij de intentie heeft steeds te zoeken naar de betekenis van het Evangelie voor de politiek. Het CDA gaat zo de 'dialogo met de Bijbel' aan en ziet het Evangelie meer als inspiratiebron. GPV, RPF en SGP vinden dat hiermee tekort wordt gedaan aan de directe betekenis van Gods Woord voor de politiek, ook al vindt men de Bijbel geen politiek receptenboek. De theologische ontwikkelingen in de kerken waaruit het CDA vooral zijn aanhang recruteert, spelen hier mede een rol. Zij hebben er ook toe bijgedragen, aldus de drie, dat bij het CDA met name het begrip 'gerechtigheid' - één van de kernpunten van het CDA - teveel een 'horizontale' invulling heeft gekregen. Veel aandacht voor de intermenselijke verhoudingen, te weinig voor de relatie met God - aldus de drie.

De uiteenlopende standpunten in de visie op de overheid lopen parallel met de bovenstaande verschillen. GPV, RPF en SGP binden de overheid als zodanig direct aan Gods wet. Het gaat hun om een christelijke staat, wat ook in de grondwet tot uitdrukking zou moeten komen. Het CDA kiest daarentegen voor een levensbeschouwelijk-neutrale staat.¹²

De reformatorische drie hebben er verder wel begrip voor dat het CDA als regeringspartij tot compromissen moet komen, maar vinden dat de christendemocraten daarin nogal eens te ver gaan. Het CDA sluit in hun ogen compromissen die vanuit het standpunt van christelijke politiek niet verantwoord zijn.¹³

De onderlinge verschillen van GPV, RPF en SGP zijn geringer dan wat elk van hen van het CDA onderscheidt, aldus hoofdredacteur J.P. de Vries van het *Nederlands Dagblad*.¹⁴ Hieruit mag niet worden afgeleid dat de drie protestantse partijen niets waardevols bij het CDA kunnen ontdekken, noch dat de onderlinge verschillen tussen de protestants-christelijke drie verwaarloosbaar zouden zijn. Dat laatste is geenszins het geval, zoals hieronder blijkt.

3.2 De verhouding tussen kerk en staat

De standpunten tussen GPV en RPF enerzijds en de SGP anderzijds aangaande de verhouding tussen kerk en staat lopen sterk uiteen, met name

wat betreft de geestelijke vrijheid.¹⁵ Blijkens het eerste artikel van haar beginselprogramma staat de SGP voor de handhaving van het onverkorte art. 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis, dat handelt over het ambt van de overheid. In het geding is hier een zinsnede die in 1905 door de synode van de Gereformeerde Kerken uit art. 36 is geschrapt. Uit deze zinsnede leidt de SGP af dat 'het weren en uitroeien van afgoderij en valse godsdienst' een taak van de overheid is. Godsdienstvrijheid en andere vrijheden die daarmee samenhangen zijn voor de SGP dan ook niet aanvaardbaar. In het verleden werd daarbij vooral gesproken over een verbod van de rooms-katholieke mis en van uitingen van 'pantheïsme, deïsme en atheïsme'.

Het lijkt erop dat het benadrukken van deze specifieke overheidstaak binnen het SGP-gedachtengoed gaandeweg relatief aan belang heeft verloren, waarbij vooral de mildere houding jegens het rooms-katholicisme opvalt.¹⁶ Ook is geconstateerd dat na de periodes G.H. Kersten en P. Zandt de betekenis van art. 36 door SGP-ers - met name de voorlaatste partijleider H.G. Abma - anders is opgevat.¹⁷ Verder is erop gewezen dat eigenlijk al vanaf het begin in de SGP meningsverschillen over de interpretatie van art. 36 hebben bestaan.¹⁸

Dit neemt niet weg dat de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging als een grondrecht waarop iedere burger zich tegenover de overheid kan beroepen, voor de SGP nog steeds niet aanvaardbaar is. Ook in het laatste, van 1989 daterende beginselprogramma van de partij wordt van de overheid verlangd dat zij ongelooftspropaganda, valse religies en anti-christelijke ideologieën uit het openbare leven weert. Dat dit niet een geheel theoretische kwestie is - die pas actueel wordt wanneer de SGP de parlementaire meerderheid zou behalen - blijkt uit een partijrapport dat in 1988 verscheen. Hierin wordt van SGP-gemeenteraadsleden verlangd, tegen plannen te stemmen die ertoe leiden dat moskeeën of hindoe-tempels in hun gemeente worden gevestigd.¹⁹

GPV en RPF daarentegen aanvaarden het grondrecht van de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging wel. Ook zijn zij voorstander van de vrijheid van onderwijs, inclusief de financiële gelijkstelling van de verschillende richtingen. Dit wordt door de SGP principieel verworpen. Zij meent dat al het onderwijs overeenkomstig Gods Woord moet zijn.

3.3 De positie van de vrouw

Ook wat betreft de politieke participatie van de vrouw neemt de SGP een aparte plaats in.²⁰ Het is het enige verschilpunt tussen de drie partijen dat in de loop der tijd steeds sterker als zodanig gevoeld wordt, wat ook gevolgen heeft voor de onderlinge samenwerking.²¹ De afwijkende positie van de SGP vloeit voort uit haar visie op de man-vrouw verhouding in het algemeen. Uitgaande van het boek Genesis en brieven van de apostel Paulus meent de

SGP dat de man boven de vrouw is gesteld. Van de vrouw wordt onderdanigheid verwacht. Dit geldt niet alleen binnen de christelijke gemeente en het huwelijk, maar bij alle verbanden van het leven. Dat laatste is nu juist het bijzondere aan het SGP-standpunt. Op het politieke terrein betekent dit volgens de SGP dat aan de vrouw het regeerambt niet toekomt. Specifiek wordt daarbij nog gewezen op het bijbelboek Spreuken, waaruit duidelijk zou worden dat de vrouw haar eerste plaats in het gezin heeft, terwijl de man 'in de poort' de regeermacht uitoefent en recht spreekt.

Dat de vrouw het regeerambt niet toekomt, heeft geleid tot bijzondere opvattingen van de SGP over het partijlidmaatschap alsmede het actief- en passief kiesrecht van de vrouw. Wat dat laatste punt betreft heeft de SGP altijd een helder - geheel afwijzend - standpunt ingenomen. De stellingnames ten aanzien van de eerste twee onderwerpen hebben enige beweging vertoond.

Het actief vrouwenkiesrecht werd binnen de SGP van oudsher als zijnde in strijd met de roeping van de vrouw geacht. Deze afwijzing was binnen de partij nooit geheel onomstreden, maar pas in de jaren tachtig laaide de discussie - na ruim een halve eeuw rust - weer echt op. Dat heeft er toe geleid dat in 1989 in het nieuwe beginselprogramma een ander standpunt werd ingenomen. Gebruikmaking van het kiesrecht werd nu in beginsel aan de vrouw zelf overgelaten. 'De vrouw zij in haar eigen consciëntie overtuigd of zij haar stem kan uitbrengen met in achtneming van de haar door God gegeven plaats', zo luidde artikel 10, die daaraan vooraf liet gaan dat 'de opvatting van het vrouwenkiesrecht voortkomend uit een revolutionair emancipatiestreven strijdt met de roeping van de vrouw'.

Op de huishoudelijke vergadering die de beslissing nam, stemde ongeveer een kwart van de afgevaardigden tegen. Met name de behoudende Stichting tot Handhaving van de Staatkundig Gereformeerde Beginselen wilde de onomwonden afwijzing van het actief vrouwenkiesrecht handhaven.²² Hoewel de tekst van het nieuwe artikel duidelijk voor verschillende interpretaties vatbaar is,²³ heft deze in ieder geval wel de discrepantie op die bestond tussen het betreffende artikel in het oude beginselprogramma en het feitelijk op grote schaal stemmen van SGP-vrouwen.

Met betrekking tot het toelaten van vrouwen als lid van de SGP is de zomer van 1993 voor de partij een turbulente periode geweest, waarin ernstige verdeeldheid aan het licht trad (zie de Kroniek in dit *Jaarboek*). Uiteindelijk besloot de huishoudelijke vergadering van de SGP in september met ruime meerderheid het partijlidmaatschap voor vrouwen uit te sluiten, maar droeg zij het hoofdbestuur wel op een vorm van betrokkenheid voor vrouwen bij de partij uit te werken.²⁴ Een besluit dat de voorstanders van het lidmaatschap van vrouwen niet tevreden kon stellen.

Dit SGP-verbod op het vrouwenlidmaatschap bemoeilijkte de electorale samenwerking met GPV en RPF (zie paragraaf 4). Deze partijen interpreteren de bijbelse gegevens voor de politieke participatie van de vrouw geheel

anders dan de SGP en hebben geen enkele moeite met de vormen van politieke activiteit van vrouwen waarover de SGP struikelt. Omdat deze partij bij haar recente besluit nog eens nadrukkelijk onderstreept heeft dat de vrouw het regeerambt niet toekomt, is het voor haar moeilijker geworden vrouwelijke kandidaten van andere partijen op samenwerkingslijsten te aanvaarden.

3.4 De belijdenis

Bevonden GPV en RPF zich in elkaars gezelschap met betrekking tot de verhouding kerk-staat en de politieke rol van de vrouw, hun standpunten lopen uiteen aangaande de plaats van de belijdenis in hun grondslag.

Zowel de SGP als het GPV heeft de 'Drie Formulieren van Enigheid' (de belijdenis) voluit in het grondslag-artikel van hun statuten opgenomen. Bij de RPF ligt dat anders. In haar statuten wordt bepaald dat de Federatie als enige norm aanvaardt '...het onfeilbare en gezaghebbende Woord van God zoals ten aanzien daarvan ook beleden wordt in de Drie Formulieren van Enigheid'. Deze nogal vage formulering met betrekking tot de Drie Formulieren van Enigheid is duidelijk het gevolg van een compromis tussen de verschillende groeperingen die de RPF stichtten.²⁵ Daarbij komt dat de RPF zich, zoals reeds vermeld, ook richt op de verschillende 'vrije' groepen (evangelischen), die de belijdenisgeschriften op onderdelen of in hun geheel afwijzen.

Van GPV en SGP-zijde werd in de eerste helft van de jaren tachtig - mede op basis van een RPF-folder - naar voren gebracht dat de RPF met deze grondslagformulering eigenlijk bedoelde dat voor haar de Drie Formulieren van Enigheid alleen van belang zijn, waar zij aangeven dat de Bijbel als het Woord van God onfeilbaar en gezaghebbend is. Dat wil zeggen: alleen de artikelen 2 tot en met 6 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis (NGB).²⁶ RPF-partijleider M. Leerling ontkende dit. Samen met partijvoorzitter P. Langelier poneerde hij dat het wel degelijk om alle drie de Formulieren ging, maar dat niet alle artikelen daaruit politiek relevant zijn - zoals bijvoorbeeld de belijdenis over de kinderdoop.²⁷ Met name het GPV bestreed deze opvatting krachtig.²⁸

In 1985 verduidelijkte de RPF haar standpunt. In een toelichting die in dat jaar door de Federatieraad unaniem werd aanvaard, werd de interpretatie dat het de RPF alleen zou gaan om de vijf artikelen van de NGB duidelijk afgewezen. Voorts werd vastgesteld dat de federatie-grondslag een 'minimum-grondslag' is. Het ging de RPF om de Drie Formulieren van Enigheid *voorzover* zij politiek relevant zijn. Niet bedoeld werd te zeggen: de Drie Formulieren van Enigheid zijn politiek relevant.

Anderzijds constateerde de commissie ook dat niet in alle opzichten van tevoren is vast te stellen wat in de Heilige Schrift en de belijdenisgeschriften politiek relevant is. Zij geeft ook geen voorbeelden van politiek niet-

relevante belijdenisbepalingen zoals Leerling en Langelier deden.²⁹ Het is dan ook (nog) niet goed mogelijk om vast te stellen hoe groot het verschil tussen GPV en RPF op basis van de beide grondslag-formuleringen nu precies is. Th. Haasdijk, medewerker van het wetenschappelijk bureau van het GPV, wees er bovendien op dat het verschil in grondslag nauwelijks te vertalen is in concrete politieke verschillen.³⁰

3.5 Het reformatorisch grondmotief

Een minder zwaarwegend verschil dan het hiervoor behandelde punt van de belijdenis tussen de RPF enerzijds en GPV en SGP anderzijds wordt gevormd door het 'reformatorisch grondmotief'. Volgens haar statuten wil de RPF zich laten leiden door de christelijke levensovertuiging zoals die in het reformatorisch grondmotief van schepping, zondeval en verlossing door Jezus Christus tot uitdrukking wordt gebracht. Dit reformatorisch grondmotief is een bestanddeel van de reformatorische wijsbegeerte ('wijsbegeerte der wetsidee') zoals die door H. Dooyeweerd is uitgewerkt. Het werd op uitdrukkelijk verzoek van de Gespreksgroep van AR-gezinden in de RPF-grondslag opgenomen.

Over de waarde van de reformatorische wijsbegeerte wordt binnen het GPV verschillend geoordeeld, maar het reformatorisch grondmotief als onderdeel van de grondslag van een christelijke politieke partij acht het Verbond bepaald niet wenselijk. Zo is op het gevaar gewezen dat het het juiste zicht op Schrift en belijdenis ontnemt, waarbij het tot daarmee strijdige opvattingen kan komen - zij het dat een directe relatie tussen het reformatorisch grondmotief en RPF-programmapunten ook door het GPV niet wordt gelegd.³¹

Het lijkt erop dat binnen de RPF het reformatorisch grondmotief niet meer zo sterk leeft. De reeds genoemde grondslagcommissie van de RPF gaf dit leerstuk uitdrukkelijk de derde plaats. Het staat 'als het ware binnen de omheining... van Schrift en Confessie'.³² Dit zal het GPV geruiststellend in de oren klinken, maar tegelijkertijd zal het Verbond het op deze wijze opnemen van het reformatorisch grondmotief waarschijnlijk overbodig vinden.

Een recente kritische beschouwing van SGP-zijde over het reformatorisch grondmotief is niet verschenen. Wel is het waarschijnlijk dat de SGP met de hierboven weergegeven kritiek van GPV-zijde sympathiseert.³³

3.6 De kerk

Verkeerde het GPV bij de hierboven besproken ideologische kwesties altijd in het gezelschap van hetzij de RPF, hetzij de SGP, inzake de relatie tussen het kerk- en partijlidmaatschap stond het Verbond lange tijd geheel alleen. Recentelijk is hierin echter enige verandering gekomen.

Tot voor kort weerde het GPV in de praktijk niet-vrijgemaakt-gereformeerden. In de Nederlandse Geloofsbelijdenis worden alle ware christgelovigen opgeroepen zich door Christus te laten vergaderen tot Zijn ene kerk, door zich daarbij te voegen. Als men de belijdenis als grondslag ernstig neemt, is het volgens het GPV verwerpelijk om tot politieke eenheid te komen maar zich bij de kerkelijke gescheidenheid neer te leggen.³⁴ Bovendien bestond onder vrijgemaakt-gereformeerden de opvatting dat hun kerk de 'ware' kerk was, waarbij men zich moest aansluiten.³⁵

De betekenis van de kerk voor de politiek zocht het GPV ook nog in een andere richting. Een christen staat op elk levensterrein onder het beslag van Schrift en belijdenis. De Woordbediening op zondag is de voedingsbron voor het functioneren op de diverse levensterreinen door de week. Het is daarom voor het handhaven van de grondslag en eenheid van een christelijke politieke partij van het grootste belang dat de leden zondags dezelfde zuivere Woordverkondiging horen in de kerk, die verder ook de noodzakelijke tucht uitoefent.³⁶

Toch is het GPV formeel nooit geheel gesloten geweest voor niet-vrijgemaakt-gereformeerden. Wel bepaalden de statuten sinds 1962 dat een lid van de Generale Verbondsraad (GVR) - het algemeen bestuur van het GPV - belijdend lid van een Gereformeerde Kerk-vrijgemaakt diende te zijn. Een aantal plaatselijke politieke verenigingen - die bevoegd zijn inzake het toelatingsbeleid - nam het behoren tot een vrijgemaakt-gereformeerde kerk als voorwaarde voor het lidmaatschap in de eigen statuten op. Hoewel dus niet alle aangesloten kiesverenigingen dit deden, was feitelijk het GPV toch een partij van vrijgemaakt-gereformeerden - zoals ook bleek in de kwestie met het NEV (zie paragraaf 2).

Hoewel er vanaf zijn ontstaan binnen het GPV over het toelatingsbeleid is gediscussieerd, trad dit vraagstuk de laatste jaren weer scherper naar voren. In de eerste plaats hing dit samen met het succes van het Verbond bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1989, toen immers duidelijk bleek dat het kiezerscorps van het GPV breder was dan het vrijgemaakt-gereformeerde volksdeel. Daarnaast speelde mee dat ook in andere vrijgemaakt-gereformeerde organisaties de mogelijkheid van een ruimer toelatingsbeleid op de agenda kwam. Uiteindelijk besloot de Algemene Vergadering van het GPV in april 1993 met een driekwart meerderheid de statutaire bepaling te schrappen dat leden van de GVR moesten behoren tot een vrijgemaakt-

gereformeerde kerk. Plaatselijke en provinciale verbanden werden aanbevolen om soortgelijke bepalingen ten aanzien van het lidmaatschap eveneens te schrappen. Het GPV moest openstaan voor allen die grondslag, doel en program onderschreven en op grond van de grondslag ook blijk gaven van een openlijk nastreven van kerkelijke eenheid.³⁷

Er zijn trouwens binnen het GPV ook stemmen opgegaan die het onderschrijven van grondslag, doel en programma al voldoende vinden voor toelating en niet meer spreken over het streven naar kerkelijke eenheid.³⁸ Hierdoor zouden - in tegenstelling tot het nu genomen besluit - gereformeerden uit alle kerken voor toelating tot het GPV in aanmerking kunnen komen.³⁹

Ofschoon de SGP zich ook regelmatig stoorde aan de 'exclusieve' opstelling van het GPV, was het al dan niet kerkelijk gebonden zijn van het Verbond vooral van belang voor zijn relatie met de RPF. Het door het GPV van lijstineenschuiving afgehouden NEV behoorde per slot van rekening tot de wegbereiders van de RPF. Vele leden van de RPF hadden de gesloten deuren van het GPV zelf ervaren. Toch stond de RPF niet te applaudiseren toen het GPV zijn voornemens tot een ruimer toelatingsbeleid bekend maakte. De eerste reacties waren nogal sceptisch. De voorgestelde veranderingen werden vaag en 'kosmetisch' genoemd. Vooral de verhouding tot de RPF zelf vereiste verduidelijking.⁴⁰ Wat later duidde kamerkandidaat R. Kuiper de GPV-besluiten echter toch als een positief signaal voor de verhouding tussen GPV en RPF.⁴¹

3.7 De cultuuropdracht

Het GPV vindt SGP en RPF ook tegenover zich met betrekking tot de cultuuropdracht. Het leerstuk van de cultuuropdracht neemt in het gedachtengoed van het GPV een centrale plaats in. Het richtlijnenprogramma van het Verbond leert dat God aan alle burgers, zowel afzonderlijk als in de samenlevingsverbanden, de taak geeft het land te beheren en te ontwikkelen. De eigen taak van de overheid als hoofd van de openbare samenleving is om in alle publieke aangelegenheden die voorzieningen te treffen die nodig zijn om deze beheer- en ontwikkelingstaak mogelijk te maken. Het uiteindelijke doel daarbij is het bewijzen van eer aan God.

De notie van de cultuuropdracht - en zeker de wijze waarop A.J. Verbrugh, van 1977 tot 1981 partijleider van het GPV, deze uitwerkte⁴² - heeft duidelijk kritiek van de beide andere partijen opgeroepen. Van SGP-zijde is er daarbij op gewezen dat de sterke nadruk die het GPV geeft aan de cultuuropdracht als drijfveer voor het (politieke) handelen, te veel activisme en optimisme inhoudt. Er wordt zo te weinig rekening gehouden met de werking van de zonde en het vreemdelingschap van de christen op aarde, aldus de staatkundig-gereformeerden. De cultuuropdracht leidt daarnaast gemakkelijk tot een te ruime opvatting van de overheidstaak. Voor de SGP moet de overheid op het publieke terrein recht en gerechtigheid doen, waarbij het in

de eerste plaats gaat om het beteugelen van de ongebondenheid van de mensen.⁴³

Ook door de RPF is het GPV 'cultuuroptimisme' verweten.⁴⁴ Daarnaast meent A. Rouvoet - directeur van het wetenschappelijk bureau van de RPF - dat de cultuuropdracht als centrale norm voor de overheid, niet specifiek genoeg is. De cultuuropdracht geldt immers ook voor de burgers en hun samenlevingsverbanden. Het gevaar bij de GPV-opvatting is nu, aldus Rouvoet, dat dat laatste aspect uit het oog wordt verloren.⁴⁵ Hij wijst erop dat aan de RPF-norm voor het overheidshandelen - de 'publieke gerechtigheid' - deze bezwaren niet kleven.

3.8 De soevereiniteit in eigen kring

De leer van de 'soevereiniteit in eigen kring' vormt de basis van de maatschappijvisie van de RPF, inclusief de rol van de staat in het maatschappelijk leven. Hierin onderscheidt zij zich van de beide andere partijen. De leer van de soevereiniteit in eigen kring is ontworpen door Kuyper en later uitgewerkt door de filosoof H. Dooyeweerd. Het uitgangspunt ervan vormt de opvatting dat er in de samenleving voorgegeven en normatieve structuren of verbanden zijn, die geworteld zijn in de goddelijke orde en niet tot elkaar zijn te herleiden. Die verbanden staan tot elkaar in een verhouding van nevenschikking en niet van boven- en onderschikking. Al die verbanden - zoals staat, kerk, gezin en school - zijn direct afhankelijk van en gehoorzaam aan God. Zij moeten elkaar de vrijheid en ruimte laten om op hun eigen-wijze aan hun opdracht te voldoen.⁴⁶

Het GPV heeft altijd zeer terughoudend tegenover deze leer gestaan. Het leerstuk zou de positie van de kerk relativeren door haar op hetzelfde niveau als de andere maatschappelijke verbanden te plaatsen. In 1960 wees Verbrugh op het gevaar dat de kerk in eigen kring wordt opgesloten, terwijl het juist haar taak is om het licht van het Woord te laten schijnen voor haar leden als deelnemers in de diverse maatschappelijke verbanden en om die leden eventueel naar het Woord te vermanen.⁴⁷

De SGP beriep zich aanvankelijk op de leer van de soevereiniteit in eigen kring om aan het toenemend overheidsoptreden een halt toe te roepen.⁴⁸ Later werden ook hier bezwaren aangevoerd. Zo wees H.F. Massink van het wetenschappelijk bureau van de SGP op het ontbreken van een goede bijbelse fundering. Ook zou de leer niet concreet de grenzen van de verschillende verbanden aanwijzen - bezwaren die overigens ook door het GPV werden aangevoerd. Volgens Massink leidt de leer weliswaar terecht tot een terughoudende instelling ten aanzien van de bevoegdheden van de staat, maar strookt deze beslist niet met de specifieke SGP-visie op de taak van de overheid tegenover de kerk.⁴⁹

De scherpe kantjes van de verschillen tussen RPF enerzijds en GPV en SGP

anderzijds op dit punt zijn de laatste jaren wat weggevijsd. Door Rouvoet (RPF) werd in 1992 het beginsel van de soevereiniteit in eigen kring tegen het licht gehouden. Hij kwam tot de conclusie dat beter van het beginsel van de 'onderscheiden ambten en verantwoordelijkheden' kon worden gesproken.⁵⁰ Voor De Vries (GPV) was deze herijking mede aanleiding om te schrijven dat het verschil tussen GPV en RPF aangaande de grondvragen van de christelijke staatsvisie niet groot meer was.⁵¹ In 1988 meende RPF-senator E. Schuurman dat K. Veling - in 1991 lid geworden van de Eerste Kamer voor het GPV - met zijn publikatie *De dienst van de overheid* RPF en GPV in hun visie op de overheid dichterbij elkaar heeft gebracht. Niet alleen door datgene wat hij over de soevereiniteit in eigen kring schreef, maar ook door zijn grotere terughoudendheid dan Verbruggen over met name de rol van de overheid in het kader van de cultuuropdracht.⁵²

Deze wederzijdse toenadering tussen GPV en RPF blijkt nog duidelijker op het niveau van de concrete politieke standpunten. Van GPV-zijde is erop gewezen dat de RPF politiek naar het Verbond is toegegroeid. Volgens de al genoemde Haasdijk was de RPF op economisch terrein voorheen rechtser dan het GPV. De verkiezingsprogramma's en het stemgedrag in het parlement zouden in 1989 geen duidelijke verschillen meer laten zien.⁵³

Een vergelijkbare ontwikkeling deed zich bij de SGP voor. In de politieke praktijk accepteerde deze partij - evenals de RPF - geleidelijk aan een grotere overheidsinvloed in het sociaal-economische leven.⁵⁴ De SGP heeft overigens geen expliciet oordeel uitgesproken over de nadere interpretatie van de RPF van de soevereiniteit in eigen kring.⁵⁵

3.9 Overige punten

Er zijn - samenhangend met het specifieke geestelijke klimaat van de SGP - nog een aantal punten waarop deze partij zich onderscheidt van GPV en RPF. Zo maakt de SGP geen gebruik van radio en televisie voor het uitdragen van de eigen opvattingen, in overeenstemming met het afwijzen van radio en vooral televisie door veel aanhangers van de SGP. Daarnaast heeft de SGP problemen met verplichte en sociale verzekeringen, zeker wanneer die een dwangmatig karakter hebben. De partij staat ook kritischer tegenover sportbeoefening en culturele activiteiten, terwijl zij ook een striktere handhaving van de zondagsrust verlangt.⁵⁶ De SGP neemt ook een meer afwijkend standpunt over crematie in.⁵⁷

In de praktijk van de gemeentepolitiek trekken de partijen verschillende consequenties uit het afleggen van de ambtseed, waarin trouw aan de grondwet en de wetten van het land beloofd wordt. Een GPV-raadslid zal bijvoorbeeld (met stemverklaring) voor een subsidie stemmen, waar hij eigenlijk tegen is maar die volgens de wet onvermijdelijk is.⁵⁸ Een gemeenteraadslid van SGP-huize zal dan veelal toch tegenstemmen. Binnen de RPF bestaan op dit punt verschillende opvattingen, maar in het algemeen staat de

partij toch iets dichter bij de SGP dan bij het GPV.⁵⁹

In de SGP heeft het getuigenis afleggen van de beginselen gegrond op Gods Woord altijd een zeer belangrijke plaats ingenomen. Vooral de laatste twee decennia evenwel is door de vertegenwoordigers van de SGP ook steeds meer aan praktische politieke arbeid gedaan.⁶⁰ Het verwijt dat de SGP alleen maar een getuigenispartij is gaat niet meer op. Daarmee is een duidelijk verschil met het GPV verminderd, maar nog niet geheel verdwenen. Het GPV legt juist grote nadruk op het *politieke* ambt. De christen-politicus kan aan zijn geloofsovertuiging uiting geven, maar dat moet wel afgestemd zijn op de eisen en mogelijkheden van het ambt dat hij vervult. Hier openbaart zich ook een verschil met de RPF. Bij deze partij is het getuigen sterker aanwezig, zij het dat dit misschien wat gebonden is aan bepaalde personen zoals de vertrekkende fractieleider Leerling.⁶¹

3.10 Conclusie

Hoewel SGP, GPV en RPF alle drie op het standpunt van de Reformatie staan, is het ideologische veld waarop zij zich bevinden bepaald geen geëffend terrein. Een fusie van de drie ligt dan ook niet direct voor de hand. Tussen de drie bevinden zich geulen en kloven, de een dieper dan de ander, die een samengaan en soms zelfs ook al samenwerking bemoeilijken. Elders zijn er weer vloeiende overgangen, die toenadering mogelijk maken.

De SGP bevindt zich met haar standpunten over de politieke participatie van de vrouw en over de geestelijke vrijheid op een eiland en is daarmee ver verwijderd van GPV en RPF. De hierboven genoemde 'overige punten' waarmee de SGP zich van beide andere partijen onderscheidt, verbleken in vergelijking met deze twee hinderpalen. Wel kan de afwijzing van het gebruik van radio en televisie door de SGP voor een eventuele fusie natuurlijk ook nog een geduchte hobbel betekenen, evenals het specifieke geestelijke klimaat van de SGP.

Tussen GPV en RPF vormen de politieke betekenis van de belijdenis en die van het kerklidmaatschap de belangrijkste scheidende factoren. Zelfs als zou blijken - wat niet onmogelijk is - dat de verschillen tussen beide partijen over de betekenis van de belijdenis minder groot zijn dan wel verondersteld wordt, en dat ook nog het nieuwe toelatingsbeleid van het GPV in de praktijk uitgroeit tot het toelaten van 'gereformeerden' uit alle kerken, dan ligt een fusie tussen GPV en RPF toch nog niet voor het grijpen. Het GPV zal immers waarschijnlijk niet accepteren dat tot een eventuele nieuwe partijformatie ook personen kunnen toetreden die tot geloofsgemeenschappen behoren, die de Drie Formulieren van Enigheid in het geheel niet of maar ten dele aanvaarden - zoals nu met aanhangers van de 'vrije groepen' in de RPF het geval is.

Andere hiervoor behandelde verschilpunten - zoals het reformatorisch grond-

motief, de soevereiniteit in eigen kring en het cultuurmandaat - hoeven een samengaan van de drie partijen niet in de weg te staan.

In hoeverre vormen de hier gesignaleerde 'fusie-belemmerende' verschilpunten ook een obstakel voor een ineengeschoven lijst bij de Tweede-Kamer-verkiezingen en een gemeenschappelijke kamerfractie? Zolang de SGP niet aanvaardt dat de beide andere partijen vrouwen - ook op verkiesbare plaatsen - voor de Tweede Kamer kandideren, is deze vorm van samenwerking niet mogelijk. Men kan zich ook voorstellen dat partijen op grond van het belangrijke verschil in visie aangaande de geestelijke vrijheid, zich het liefst zelfstandig bij de kamerverkiezingen - de meest identiteitsbepalende verkiezingen in Nederland - presenteren. Anderzijds worden in de Tweede Kamer maar weinig beslissingen genomen op het terrein van de verhouding van kerk en staat. SGP-Tweede-Kamerfractiemedewerker M. de Bruyne heeft voor de periode 1973-1981 niet alleen vastgesteld dat GPV en SGP relatief in geringe mate verschillend hebben gestemd, maar ook dat aan dat uiteenlopend stemgedrag slechts weinig principiële verschillen ten grondslag hebben gelegen. Bovendien ging het in die uitzonderingsgevallen dan weer in beperkte mate over de verhouding tussen kerk en staat.⁶² Rouvoet meent dan ook dat - nu er geen christelijke overheid is - het verschilpunt van de geestelijke vrijheid op zichzelf genomen onvoldoende reden vormt voor de drie partijen om gescheiden wegen te gaan.⁶³

De kwesties van het kerkklidmaatschap en vooral de belijdenis mogen dan gevoelig liggen, het zijn toch typisch verschillen die overbrugd kunnen worden door de constructie van lijstineenschuiving en gemeenschappelijke fractie. Want anders dan bij de verhouding van kerk en staat, gaat het hier niet om een verschil in inzicht in het gewenste staatkundig bestel en worden er ook (nog) geen andere standpuntverschillen door veroorzaakt. Met betrekking tot het gebruik van radio en televisie ten slotte heeft de lijstineenschuiving bij de Europese verkiezingen geleerd, dat daarover met de SGP afspraken te maken zijn.

4. Discussies over samenwerking

4.1 Uitgangspunten

RPF, SGP en GPV verschillen sterk van elkaar in hun houding ten aanzien van onderlinge samenwerking. De RPF kan zonder meer als een principieel voorstander worden getypeerd, de SGP als een pragmatisch voorstander. Bij het GPV zijn de principiële bezwaren altijd het sterkst geweest, maar met name in de jaren tachtig bleek ook deze partij tot (intensievere) samenwerking bereid.

Vanaf haar oprichting in 1975 streefde de RPF statutair 'naar samenwerking met andere... politieke groeperingen, die evenals de RPF een beleid voorstaan op basis van Gods Woord'.⁶⁴ Haar eerste daad op dit vlak was de uitnodiging

aan SGP en GPV om tot lijstverbinding te komen bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1977. De Federatieraad van de RPF stelde daarbij dat de partij een 'zo nauw mogelijke samenwerking nastreeft van alle bijbelgetrouwe reformatorisch-christelijke krachten op politiek en maatschappelijk terrein'.⁶⁵ Met de regelmaat van de klok werd de federatie- of fusie-trom door prominente RPF-leden geroerd. Zo bepleitte scheidend voorzitter H. Visser in 1987 een 'Staatkundig Reformatorisch Verbond' en brak de burgemeester van Genemuiden, J.P.M. Rietkerk, in 1992 een lans voor een 'Orthodox Christelijke Alliantie'.⁶⁶ Zolang dit ideaal nog niet was verwezenlijkt, toonde de RPF zich een warm voorstander van samenwerking op allerlei terrein - niet alleen bij verkiezingen, maar ook tussen nevenorganisaties als de wetenschappelijke bureau's, bestuurdersverenigingen en kader- en scholing-sinstellingen.

De SGP was van oudsher gehecht aan haar zelfstandigheid. In het interbellum werden de kiesverenigingen opgeroepen om geen lijstineenschuivingen met andere partijen aan te gaan.⁶⁷ Het instrument van lijstineenschuiving was lange tijd de enig mogelijke vorm van samenwerking bij gemeenteraadsverkiezingen. De samenwerkende partijen kwamen in zo'n geval met één lijst uit, waarbij de partijpolitieke herkomst van de kandidaten niet herkenbaar was.⁶⁸

Deze partijregel werd niet strikt toegepast, in ieder geval niet na de Tweede Wereldoorlog. De kiesverenigingen konden in bijzondere omstandigheden lijstineenschuivingen aangaan, wanneer de beginselen tenminste niet in het gedrang kwamen.⁶⁹ In de jaren vijftig kwamen bij de gemeenteraadsverkiezingen dergelijke verbanden met ARP en CHU tot stand. Deze samenwerking stakte als gevolg van de toenadering tussen deze twee partijen en de KVP. 'De vorming van het CDA maakte tenslotte een definitief einde aan deze samenwerking op lokaal niveau'.⁷⁰

Ondanks de principiële beperkingen was samenwerking alleszins geoorloofd, zeker 'in deze hoogst ernstige tijd van afval en ontkerkelijking, van zedelijke ontwrichting en terzijdestelling van gefundeerde normen', zo meende het hoofdbestuur van de SGP in 1973.⁷¹ 'Valse eenheid' werd veroordeeld, maar 'ongeoorloofde gescheidenheid' evenzeer.⁷² Kiesverenigingen kregen de ruimte om op dit punt hun eigen gang te gaan.⁷³ Binnen de SGP was er ook een stroming tégen samenwerking. Mikpunt van hun kritiek was ds. H.G. Abma, politiek leider van de SGP en hoofdredacteur van het partijorgaan *de Banier* en voorstander van electorale samenwerking. Volgens de behoudende vleugel zou hij zich sterk maken voor de eenwording van de reformatorische drie, een verwijt dat Abma verontwaardigd van de hand wees.⁷⁴ Later keerde ook de behoudende Stichting tot Handhaving van de Staatkundig Gereformeerde Beginselen zich tegen stembussamenwerking.⁷⁵

Zoals bij de meer soepele houding van de SGP ten aanzien van electorale samenwerking de interkerkelijkheid van de partij mede een rol zal hebben gespeeld, zo heeft het vrijwel exclusief vrijgemaakt-gereformeerde karakter van het GPV zijn starre opstelling ten aanzien hiervan beïnvloed. 'Ons standpunt, onze grondslag is exclusief', aldus D.C. Haak, lid van de Centrale Verbondsraad (CVR; het hoofdbestuur van het GPV) in 1952. Lijstineenschuiving bij de gemeenteraadsverkiezingen was volgens hem niet geoorloofd. Hieruit zou 'ontegenzeggelijk geestes-gemeenschap' spreken, waardoor het confessionele fundament van het GPV in het geding zou raken.⁷⁶

Na een lange periode waarin het GPV zich in zijn isolement koesterde, kwam aan het begin van de jaren zeventig de samenwerking hoog op de agenda te staan. De discussies over de invoering van een kiesdrempel voor de Tweede Kamer speelden hierbij een rol. Tegelijkertijd ging de SGP zich herbezinnen op de samenwerking met ARP en CHU, waarmee het GPV voor haar in beeld kwam. Vanaf dat moment zou het Verbond langdurig discussiëren over de mogelijke en oirbare vormen van samenwerking.⁷⁷ Dit leidde tot grote interne verdeeldheid. Aanvankelijk had men weinig op met lijstineenschuiving - de enig mogelijke samenwerkingsvariant bij gemeenteraadsverkiezingen -, omdat daarmee de identiteit van het GPV zou vervagen. Anders stond het met het verbinden van de eigen GPV-kandidatenlijst met lijsten van andere partijen, een mogelijkheid die alleen bij de staten- en kamerverkiezingen bestond. Hierover werd binnen de partij veel positiever gedacht, zij het dat alleen de SGP daarvoor in aanmerking kwam.⁷⁸ Bij de kamerverkiezingen van 1977 werd dan ook tot lijstverbinding met SGP en - met tegenzin - RPF besloten.

Het debat over samenwerking in het GPV bereikte aan het einde van de jaren zeventig een voorlopig hoogtepunt en spitte zich toe op de kwestie van lijstineenschuiving. De GVR hield vast aan de oude lijn. De raad was in meerderheid tegen lijstineenschuiving, omdat 'de gedachte gewekt wordt dat de kerkkeus van de kandidaten niet relevant is voor de plaatsing op de lijst'.⁷⁹

Er zou zo een interkerkelijke lijst ontstaan in plaats van een 'homogeen-confessionele lijst', waardoor ten onrechte een 'geestelijke verbondenheid' zou worden gesuggereerd. Dit zou de 'profetische kracht' van het GPV uithollen.⁸⁰ De GVR adviseerde dan ook tot zelfstandige lijsten bij de Provinciale Statenverkiezingen van 1978 en de Europese verkiezingen van 1979. In 1981, voor de raads- en statenverkiezingen die een jaar later zouden worden gehouden, werd lijstineenschuiving nog eens afgewezen.

Binnen het GPV bestond ook een stroming die wel van samenwerking geporteerd was - niet als doel op zichzelf, maar omdat zo althans een deel van het GPV-program verwezenlijkt kon worden. Zo was de CVR in meerderheid voorstander van lijstineenschuiving, onder bepaalde voorwaarden. Na de teleurstellend verlopen kamerverkiezingen van 1981 kreeg deze richting de wind in de zeilen. In een verklaring die werd afgedrukt in het *Nederlands Dagblad* riep een aantal prominente GPV-ers op om te komen tot een beleid 'dat meer op verhoging van invloed en op werving van medestan-

ders is gericht'.⁸¹ Dit pleidooi voor lijstineenschuiving was ondertekend door onder anderen het oud-kamerlid Verbrugh, de theoloog prof. J. Douma en De Vries, hoofdredacteur van het *Nederlands Dagblad*. Een kentering volgde. De algemene vergadering van september 1981 besloot met een minieme meerderheid dat lijstineenschuiving 'in die gevallen waarin zelfstandige deelneming aan verkiezingen niet de voorkeur verdient, aanvaardbaar is, mits met grote voorzichtigheid en met zorgvuldigheid in de uitvoering gehanteerd'.⁸² Ondanks deze uitspraak bleef de verdeeldheid bestaan. De GVR besloot enkele jaren later dat het GPV bij de Europese verkiezingen van 1984 met een zelfstandige lijst uit moest komen. De algemene vergadering sprak zich echter uit vóór lijstineenschuiving. Hierop legden tien leden van de GVR hun bestuursfuncties neer. Zij vreesden voor de identiteit van het GPV. Enkel van hen poogden de tegenstanders van lijstineenschuiving te mobiliseren. Begin 1985 werd daartoe een bijeenkomst belegd, waar maar liefst zo'n vijftienhonderd mensen op afkwamen. De tegenstanders hadden echter het pleit verloren. De algemene vergadering van april 1985 aanvaardde met overgrote meerderheid een groot aantal gedetailleerde criteria, waaraan lijstineenschuiving zou moeten voldoen.⁸³ Uitgangspunt bleef de zelfstandige GPV-lijst. Wanneer er dan toch samengewerkt werd, dan was handhaving van de eigen identiteit *conditio sine qua non*. Om elke schijn van een 'demonstratie van geloofeenheid' te vermijden, mocht de samenwerking onder geen beding op een principiele grondslagformule rusten. Tegelijkertijd moest de suggestie worden vermeden dat er politieke eenheid mogelijk was tegen de achtergrond van kerkelijke verdeeldheid.

RPF en SGP hadden niet al te veel moeite met deze criteria, die - met enkele kleine wijzigingen - anno 1993 nog steeds van kracht waren.⁸⁴ Wel had de starre, somtijds 'exclusieve' houding van het GPV bij de andere twee partijen tot wrevel geleid. Dit gold met name het accent dat werd gelegd op de bijzondere positie van de Gereformeerde Kerken-vrijgemaakt en de specifiek-kerkelijke inslag van het GPV die dit met zich meebracht. SGP-voorman Abma schreef hierover in 1984: 'als er verschillen bestaan tussen GPV en SGP... ligt dat onderscheid misschien ook hierin dat de SGP wat nederiger wil, wat meer de nadruk legt op het "onrein temidden van een onrein volk"'.⁸⁵ Het principiële onderscheid dat het GPV maakte tussen verbinding en ineenschuiving van lijsten ontging de SGP ook. Beide methoden waren immers alleen maar bedoeld om verlies van stemmen tegen te gaan.⁸⁶

Ook de RPF stoorde zich aan de 'exclusiviteit en geslotenheid' van het GPV.⁸⁷ De ontstaansgrond van de Federatie was hierin precies gelegen. Vanuit haar doelstellingen bleef de RPF evenwel naar toenadering streven, wat het GPV juist weer stoorde. Het Verbond zag hierin een drijven naar eenheid. 'De RPF ziet het middel van de lijstencombinatie in tegenstelling tot

het GPV (en ook de SGP) als een stap op weg naar een politieke eenheid boven geloofsverdeeldheid', zo stelde partijsecretaris G.J. Schutte vast.⁸⁸ Het GPV moest niets hebben van wat het beschouwde als een illusie 'van een bijbels, maar onconfessioneel oecumenisme in alle kerken (met veel vrijblijvendheid en zuchten)'.⁸⁹

Langzaam maar zeker verdween veel van het oud zeer, dat bij het GPV bestond ten aanzien van de RPF en aanvaardde het Verbond het bestaan van de electorale concurrent. Ongetwijfeld zal het feit dat het Verbond in 1989 mede dankzij reststemmen van de Federatie een tweede kamerzetel verwierf, hierbij een rol hebben gespeeld. Begin 1992 zei GPV-voorzitter J. Blokland te hechten 'aan een goede samenwerking met de RPF... Ons appèl voor christelijke politiek beoogt niet om kiezers bij de RPF weg te lokken'.⁹⁰ Beide partijen moesten zich op het CDA richten, niet als concurrenten, maar elkaar versterkend.

4.2 Sub- en supranationale vormen van electorale samenwerking

Partijen gaan niet zo snel vergaande samenwerkingsverbanden aan bij de Tweede-Kamerverkiezingen. In de fusieprocessen van zowel het CDA als GroenLinks was landelijke electorale krachtenbundeling het sluitstuk - het laatste station voor de organisatorische samensmelting van de betrokken partijen.⁹¹ Aan deze terughoudendheid ligt vooral de vrees ten grondslag dat de eigen identiteit teloor gaat. De relatief lage kiesdrempel bevordert bovendien de neiging tot samengaan niet, anders dan om het verwerven van restzetels. Bij de raads-, staten- en Europese verkiezingen ligt dit anders. Enerzijds is bij deze verkiezingen de kiesdrempel hoger dan bij de kamer-verkiezingen, anderzijds is de angst voor het vervagen van het partijprofiel geringer. Evenals bij ARP, KVP en CHU en bij PSP, CPN en PPR het geval was, werken RPF, GPV en SGP in toenemende mate samen bij deze niet-nationale verkiezingen.

gemeenteraadsverkiezingen

Pas in 1990 werd lijstverbinding bij de gemeenteraadsverkiezingen in de Kieswet geregeld. Daarvoor was de enige vorm van samenwerking het meer ingrijpende instrument van de lijstineenschuiving. SGP en GPV maakten hiervan in de eerste helft van de jaren zeventig spaarzaam gebruik. In 1970 was het GPV drie maal bij een lijstineenschuiving betrokken.⁹² Vier jaar later werkten SGP en GPV zowel met elkaar als (nog) met de ARP en CHU samen. Het GPV participeerde toen tien maal in een lijstineenschuiving.⁹³

De mate waarin SGP, GPV en RPF betrokken waren bij samenwerkingsverbanden in de verkiezingsjaren 1978-1994 is zichtbaar in tabel 2 en 3. Omdat de opgaven van de verschillende partijbureaus soms wat uiteenlopen, zijn niet alle vermelde percentages geheel correct. De afwijkingen zijn echter naar alle waarschijnlijkheid gering en doen geen afbreuk aan de tendens die in

tabel 2 zichtbaar wordt: de afname bij alle drie de partijen van zelfstandige deelname, en dus de toename van de lijstineenschuivingen. Opvallend is dat de in 1990 geopende mogelijkheid van lijstverbinding geenszins tot een trendbreuk heeft geleid.

Tabel 2. Aandeel zelfstandige lijsten van SGP, GPV en RPF in het totale aantal gemeenten waarin zij deelnemen (in %), 1978-1994

	SGP	GPV	RPF
1978	68	77	39
1982	59	50	34
1986	57	53	36
1990	50	47	22
1994	47	28	25

Tabel 3. Samenwerkingsverbanden bij gemeenteraadsverkiezingen (in %), 1978-1994

	SGP/GPV	SGP/RPF	GPV/RPF	SGP/GPV/RPF	totaal aantal samenwerkingsverbanden
1978	33	47	7	13	70
1982	7	31	28	35	123
1986	7	34	24	35	109
1990	7	26	28	38	125
1994	6	25	35	35	148

Dat de RPF van begin af aan op krachtenbundeling gericht was, blijkt overduidelijk uit tabel 2. Hierbij zullen ideologische motieven een rol hebben gespeeld. Daarnaast kunnen ook electoral-geografische omstandigheden van invloed zijn geweest. De RPF kent immers minder 'kiezersbolwerken' dan SGP en GPV. Vanaf 1978 werkte de Federatie in bijna tweederden van de gemeenten waarin zij aan de verkiezingen deelnam, samen met (een van) beide andere partijen. Niet verrassend was die partner aanvankelijk vooral de SGP; het GPV trok later echter geheel bij (zie tabel 3). Het Verbond, dat in 1978 nog in ongeveer driekwart van de gevallen 'autonoom' deelnam aan de raadsverkiezingen, liet aan het begin van de jaren tachtig zijn reserves varen en werkt anno 1994 in driekwart van de gevallen samen. De SGP vertoonde na 1978 een licht opgaande samenwerkingslijn. Dat deze in 1994 niet sterker steeg, zal samenhangen met het wat eerder aangescherpte standpunt over de

participatie van vrouwen in de politiek.⁹⁴ Sommige kiesverenigingen van de SGP wilden vrouwelijke kandidaten van de andere partijen niet (meer) aanvaarden, anderen deden dat wel.

Dat de RPF graag samenwerkt, blijkt ook uit tabel 3. In de jaren tachtig is de Federatie de spil van de gesmede electorale allianties. Er zijn heel weinig 'bilaterale' samenwerkingsverbanden waaraan de RPF niet deelneemt. Binnen het groeiende totaal van die verbanden blijft de 'maximale' vorm van samenwerking - waarin alle drie de partijen participeren - na een aarzelende start in 1978 op een stabiel niveau van ruim eenderde schommelen.

Provinciale Statenverkiezingen

In de jaren zeventig was er van samenwerking bij de statenverkiezingen nog weinig sprake. SGP en GPV deden in 1970 beide op eigen kracht mee. Vier jaar later ging de SGP enkele samenwerkingsverbanden aan. In de - voor haar 'kansloze' - provincies Friesland, Noord-Holland en Noord-Brabant werden op de kandidatenlijst plaatsen ingeruimd voor vertegenwoordigers van het NEV.⁹⁵ In Zeeland hadden SGP en GPV hun lijsten verbonden. In 1978 trokken de partijen - inclusief de nieuwkomer RPF - gescheiden op. Alleen in Friesland schoven de SGP en RPF hun lijsten ineen. Het GPV wilde weinig van samenwerking weten; de GVR had geadviseerd om met een zelfstandige lijst uit te komen. Wel werden in enkele gevallen de lijsten van GPV en SGP met elkaar verbonden.

De statenverkiezingen in de periode 1982-1991 laten een geheel ander beeld zien.⁹⁶ Zowel de lichtere, 'horizontale' (lijstverbinding) als de zwaardere, 'verticale' vorm van samenwerking (lijstineenschuiving) zijn geaccepteerde instrumenten geworden - zelfs voor het GPV. Tabel 4 geeft een overzicht van deze samenwerkingsvarianten: de gecursiveerde cijfers geven het aantal lijstverbindingen, de vetgedrukte het aantal lijstineenschuivingen. Bedacht moet worden dat beide varianten zich ook tegelijk kunnen voordoen: in de gecursiveerde aantallen die onder SGP/GPV/RPF staan vermeld, zijn zowel 'pure' lijstverbindingen van het drietal opgenomen als een lijstverbinding van de ene partij (bijvoorbeeld GPV) met een ineengeschoven lijst van de twee anderen (in dit voorbeeld SGP en RPF). Er is hier dus sprake van enige overlap.

Het beeld dat tabel 4 biedt vertoont veel overeenkomsten met het bij de gemeenteraden geconstateerde patroon: de RPF als spil van de samenwerking. Electorale allianties - licht of zwaar - tussen GPV en SGP hebben zich afgezien van één lijstverbinding niet voorgedaan. De tot samenwerking bereid zijnde houding van de RPF komt ook tot uitdrukking in haar geringe aantal *geheel* zelfstandige provinciale lijsten. In 1982 kwam de RPF één maal met een eigen, niet-verbonden lijst uit, in 1991 niet een keer. Tabel 4 geeft ook de toegenomen populariteit weer van samenwerkingsverbanden waarin de partners gedrieën (met ineengeschoven of verbonden lijsten) participeren.

Tabel 4. Aantal samenwerkingsverbanden bij de Provinciale Statenverkiezingen, 1982-1991

	SGP/RPF	GPV/RPF	SGP/GPV	SGP/GPV/RPF
1982	1 / 3	1 / 3	-	4 / 1
1987	0 / 3	0 / 4	1 / 0	6 / 3
1991	0 / 4	1 / 4	-	6 / 2

Eerste-Kamerverkiezingen

Bij de verkiezingen van de Eerste Kamer door de leden van de Provinciale Staten werken SGP, GPV en RPF ook met elkaar samen (een vorm van nationale samenwerking die op provinciaal niveau wordt uitgevoerd). In 1977 stelde het GPV - voor het eerst - aan de SGP voor om te komen tot een stembusafpraak.⁹⁷ Dit leidde tot de verkiezing van de eerste GPV-senator. In 1983 kreeg de RPF een vertegenwoordiger in de Eerste Kamer, dankzij een lijstverbinding met SGP, GPV en CDA. In 1987 koos de SGP voor uitsluitend reformatische samenwerking, in plaats van samenwerking waarbij het CDA ook was betrokken. Dit kostte haar een tweede zetel, maar het GPV behield hierdoor zijn ene senator.

Europese verkiezingen

Als gevolg van de weerstand bij het GPV kwam er bij de Europese verkiezingen in 1979 geen gezamenlijke lijst van de grond. De RPF had al vroeg de beide andere parten tot samenwerking uitgenodigd. Het GPV was hevig verdeeld. De tweede algemene vergadering die aan deze kwestie was gewijd, besloot met krappe meerderheid niet op het voorstel in te gaan en zelfstandig deel te nemen. De SGP vond dit besluit onbegrijpelijk en kwam met een eigen lijst uit. De RPF zag af van deelname. Zij achtte de gang van zaken een 'blamage', omdat zo de 'stem van de reformatie' niet in Straatsburg zou doorklinken - hetgeen inderdaad niet gebeurde.⁹⁸

Evenals bij de raads- en statenverkiezingen veranderde ook hier in de jaren tachtig het beeld. Met de toegenomen lokale en provinciale samenwerking bleek in 1984 voor het eerst een Europese alliantie haalbaar. Het GPV aarzelde aanvankelijk. De GVR wilde zoals reeds gezegd (in meerderheid) met een eigen lijst uitkomen, maar de algemene vergadering wenste lijstinschuiving. De samenwerking mocht echter geen inbreuk maken op de grondslag en identiteit van de partners, die dan ook zoveel mogelijk zelfstandig in de stembusstrijd optraden - tot verdriet van de RPF, die graag een

gezamenlijke campagne had gezien.⁹⁹ Overeengekomen werd dat elke partij met een eigen program de verkiezingen in zou gaan. De hoofdlijnen daarvan werden neergelegd in een gezamenlijk manifest. De gemeenschappelijke (in-eengeschoven) lijst werd aangevoerd door de SGP-er L. van der Waal. Hij werd in 1984 en in 1989 - toen het samenwerkingsverband moeiteloos werd herhaald - verkozen.

Bij de Europese verkiezingen van 1994 dreigde de vlotte samenwerking spaak te lopen. Juist op het moment dat er - als gevolg van de uitbreiding van het Nederlandse contingent Europarlementariërs - een tweede zetel voor de reformatorische drie in het verschiep lag, ontstond een conflict tussen RPF en SGP. De RPF wilde een vrouw op een onverkiesbare plaats op de kandidatenlijst plaatsen, wat voor de SGP niet aanvaardbaar was. Om de impasse te doorbreken, stelden de vier reformatorische leden van de Eerste Kamer voor om met een niet-partijgebonden lijst uit te komen, onder de naam 'Christelijke Alliantie Nederland'.¹⁰⁰ Uiteindelijk trok de RPF-kandidate zich terug, waarna de samenwerking toch doorgang vond.

4.3 Samenwerking bij Tweede-Kamerverkiezingen

De samenwerking tussen de reformatorische drie bij de Tweede-Kamerverkiezingen kwam maar moeizaam op gang.¹⁰¹ Oorzaak hiervan was gelegen in het feit dat het GPV de verkiezingsdeelname van de RPF als regelrechte concurrentie beschouwde. De Federatie richtte zich immers ook op de niet-vrijgemaakt-gereformeerde kiezers, die eerder op het GPV stemden. Van een lijstverbinding met de RPF bij de kamerverkiezingen van 1977 wilde het GPV dan ook niets weten. Alleen omdat de SGP zich in feite al had gecommiteerd aan de RPF, ging het Verbond overstag. Zijn vrees werd echter bewaarheid: het GPV verloor een zetel, terwijl de RPF de kiesdeler niet haalde (zie tabel 1). Hierdoor gingen de stemmen van deze partij in hun geheel voor de lijstcombinatie verloren.

Het GPV schreef het verlies grotendeels op conto van de RPF. Bij de kamerverkiezingen van 1981 wilde het Verbond dan ook niets van samenwerking met de RPF weten, maar wel met de SGP. Deze laatste voelde er niets voor om de RPF te laten vallen. Het GPV hield nu voet bij stuk. Men wilde zo onderstrepen dat een stem op de niet in de Kamer vertegenwoordigde RPF in feite een verloren stem was. Hierop gingen SGP en RPF samen in zee en verbonden zij hun lijsten. Mede dankzij die lijstverbinding behaalde de RPF twee zetels.

Het GPV kon nu niet meer om de RPF heen en deed bij de kamerverkiezingen van 1982 mee aan de reformatorische lijstverbinding. Een periode werd ingeluid van samenwerking van SGP, GPV en RPF bij de landelijke verkiezingen: ook in 1986 en in 1989 verbonden de drie hun lijsten. Vooral de SGP profiteerde hiervan: haar derde zetel werd hierdoor telkens veiliggesteld. In 1989 verkreeg het GPV zoals reeds vermeld zijn tweede zetel dankzij de lijstverbinding. Bij deze kamerverkiezingen hadden de partijen

afgesproken dat zij elkaar niet zouden beconcurreren, maar meer de nadruk op hun overeenkomsten zouden leggen.

4.4 Niet-electorale vormen van nationale samenwerking

Naast deze electorale samenwerking bestaan er nog andere vormen van politiek-reformatorische krachtenbundeling. In de eerste plaats in het parlement. In de Eerste Kamer bestaat er een 'geregelde samenwerking' tussen SGP, GPV en RPF.¹⁰² Hun fracties voeren wekelijks overleg en regelmatig wordt een gezamenlijke woordvoerder aangewezen. Deze samenwerking, die geen officiële status heeft, zou in het begin van de jaren tachtig zijn ontstaan.¹⁰³ Ook in de Tweede Kamer is sprake van 'meer dan incidentele samenwerking' tussen de reformatorische fracties. 'Beleidsinhoudelijk worden met een zekere regelmaat de standpunten van deze fracties op elkaar afgestemd.'¹⁰⁴ Ook wordt de deelname in parlementaire delegaties en het werk in de kamercommissies verdeeld. Een gezamenlijk woordvoederschap, zoals in de senaat, is hier echter uit den boze. De RPF is hiervan niet afkerig, maar de andere twee willen er beslist niet van weten. 'De Tweede-Kamerfractie is het politieke gezicht van het GPV, en dient daarom te allen tijde herkenbaar te zijn', zo meent het Verbond.¹⁰⁵

Buiten het parlement zijn op landelijk niveau de contacten tussen de partijorganisaties van SGP, GPV en RPF geïntensiveerd. Vanaf het einde van de jaren tachtig treffen de partijvoorzitters en -secretarissen elkaar met de nodige regelmaat. Met name tijdens verkiezingscampagnes vindt overleg plaats.¹⁰⁶ Daarnaast werken ook hun neveninstellingen in toenemende mate samen. Zo kwamen de jongerenorganisaties van SGP, GPV en RPF in oktober 1991 voor de eerste keer tot een gezamenlijk politiek standpunt (over het milieu). Besloten werd daarbij dat 'in de nabije toekomst nauwer zal worden samengewerkt'.¹⁰⁷ Dit verliep overigens niet geheel van een leien dakje. In de zomer van 1993 haakten de SGP-jongeren af bij de organisatie van een gezamenlijke bijeenkomst over Europa om niet de indruk te wekken dat men uit was op 'een hechtere relatie' met GPV en RPF.¹⁰⁸ Verder belegden de wetenschappelijke instituten van de drie partijen in 1993 een tweetal gezamenlijke conferenties, over Europese eenwording (in samenwerking met de gecombineerde fractie in het Europees Parlement) en over de gezondheidszorg.¹⁰⁹

Ook op internationaal niveau kwam samenwerking op gang, in de Christian Heritage International Political Society (CHIPS). Deze in 1990 in Canada opgerichte organisatie beoogt een 'informeel internationaal netwerk voor bijbelgetrouwe politiek' te zijn. Rouvoet nam het initiatief tot de oprichting van Chips-Europa. In het bestuur hadden tevens op persoonlijke titel zitting de SGP-Europarlementariër Van der Waal en A.H. Poelman (directeur van het wetenschappelijk bureau van het GPV). RPF-senator Schuurman was

voorzitter.¹¹⁰

4.5 Externe ontwikkelingen

Naast de hierboven genoemde niet-nationale vormen van electorale samenwerking en de niet-electorale vormen van nationale samenwerking zijn er processen denkbaar, die zich in mindere of meerdere mate buiten het bereik van de partijen afspelen, maar die wel van invloed kunnen zijn op hun onderlinge verhoudingen. Te denken valt hier allereerst aan het 'Beraad Geestelijke Vrijheid'. Het BGV werd in maart 1993 opgericht, na de aanvaarding door de Tweede Kamer van de Algemene Wet Gelijke Behandeling. Het initiatief richtte zich op de behandeling van de wet in de Eerste Kamer. Aan de senatoren werd een petitie met ruim tweehonderdduizend handtekeningen tegen de wet overhandigd.¹¹¹

Van initiatieven als het BGV kan een convergerende werking uitgaan op de posities van SGP, GPV en RPF. In de eerste plaats vanwege het feit dat prominente leden van de drie partijen erbij betrokken waren. Zo maakten van het zogeheten Kernberaad ook de drie directeurs van de wetenschappelijke bureaus van SGP, GPV en RPF (J. Mulder, Poelman en Rouvoet) op persoonlijke titel deel uit.¹¹² Minstens zo belangrijk is echter het feit dat de achterban van de verschillende partijen elkaar bij dergelijke initiatieven ontmoet. Dat hierbij onderlinge scheidslijnen kunnen vervagen, heeft de ontstaansgeschiedenis van GroenLinks aangetoond.¹¹³

Andere ontwikkelingen die de onderlinge betrekkingen zeker beïnvloeden, zijn die op kerkelijk terrein. De organisatorische diversiteit van de reformatische politiek zou aan scherpte verliezen, wanneer de gereformeerde 'compartimentering' zou afnemen. Er zijn de laatste tijd tekenen die daar op wijzen. Er bestaan al langer officiële contacten van de Christelijk Gereformeerde Kerken met enerzijds de Gereformeerde Kerken-vrijgemaakt en anderzijds de Nederlands Gereformeerde Kerken. Tussen de beide laatste is daarvan (vooralsnog) geen sprake.¹¹⁴

Naast deze formele relaties kwam in mei 1992 het 'Gereformeerd Appèl '92' tot stand. Het betrof een groep van dertig personen uit deze drie kerkgenootschappen, die beoogde de toenadering tussen deze drie kerken te bevorderen door het gebed (gebedssamenkomsten), maar ook door het aandacht vragen voor en het stimuleren van 'concrete wegen... voor kerkelijke herkenning'.¹¹⁵

Tot het Gereformeerd Appèl '92 behoorden 'partijpolitici' als Kuiper, Rouvoet en Schuurman (allen RPF) en Poelman (GPV). Bij deze aanzetten tot toenadering zijn overigens de bevindelijk-gereformeerden (waar de SGP vooral haar thuisland heeft) overigens niet betrokken.

5. Conclusie

De totstandkoming van zowel CDA als GroenLinks heeft zich voorgedaan in een periode waarin de maatschappelijke context waarin de gefuseerde

partijen zich bewogen, ingrijpend veranderde. Voor ARP, KVP en CHU was dat vooral de ontzuiling, voor CPN, PSP en PPR met name de opkomst van de nieuwe middenklasse met sterk 'post-materiële' opvattingen. Structurele electorale achteruitgang, afkalvende machtsposities en ideologische crises vergrooten de bereidheid tot samenwerking. Wanneer de samenwerking eenmaal op gang kwam, kreeg deze - mede onder invloed van de 'vijandige' omgeving waarin deze partijen verkeerden - een eigen dynamiek. Hun zelfstandig voortbestaan werd door allerlei varianten van samenwerking gaandeweg steeds onrealistischer. Uiteindelijk werd ook de laatste hobbel - die van lijstineenschuiving bij de Tweede-Kamerverkiezingen - genomen. Het samengaan in een nieuwe partijformatie was daarna niet meer dan een kwestie van tijd.¹¹⁶

Wanneer SGP, GPV en RPF tegen dit fusie-model worden geplaatst, valt meteen een zeer groot verschil op. De electorale positie van de reformatorische drie is bepaald stabiel; in de opiniepeilingen wordt zelfs enige winst voorspeld. Ook hun ledental blijft op peil. Daarmee ontbreekt de motor die een fusieproces op gang brengt.

Daarnaast springen echter ook de overeenkomsten in het oog. In de eerste plaats liggen de reformatorische partijen in hetzelfde ideologische domein. Hoewel er op dit terrein zeker nog grote verschillen liggen (met name het SGP-standpunt over de vrouw is een struikelblok), zijn de partijen op enkele principiële punten naar elkaar toegegroeid - of doen deze punten in de politieke praktijk er minder toe.

Een tweede overeenkomst is de toenemende samenwerking tussen SGP, GPV en RPF, niet alleen kwantitatief (het aantal electorale samenwerkingsverbanden), maar ook kwalitatief (tussen de partijorganisaties, de neveninstellingen, de parlementaire fracties, de diverse achterbannen en op kerkelijk terrein). Het recentelijk aangescherpte SGP-standpunt over de vrouw heeft daar wel iets aan afgedaan, maar het aantal electorale allianties bij de gemeenteraadsverkiezingen groeide als het ware toch tegen de verdrukking in.

De derde overeenkomst betreft de veranderende maatschappelijke context: de toenemende secularisering, deconfessionalisering en individualisering van de samenleving. Binnen de drie reformatorische partijen neemt het gevoel van maatschappelijke en politieke marginalisering de laatste jaren sterk toe. Het SGP-Tweede-Kamerlid J.T. van den Berg beschouwde de aanvaarding van de Algemene Wet Gelijke Behandeling als een 'signaal van de eindtijd'.¹¹⁷ In de publikaties van SGP, RPF en GPV is een veelheid van citaten aan te wijzen die wijzen op een sterke beleving van de 'antithese'.

Ondanks deze parallellen ligt fusie van de reformatorische drie voorlopig niet voor de hand. Als zich echter belangrijke veranderingen op electoraal terrein voordoen (stemmenverlies of een eventuele substantiële verhoging van de

kiesdrempel), zullen de barrières die er nu nog zijn voor een ineengeschoven lijst bij de Tweede-Kamerverkiezingen waarschijnlijk snel geslecht worden - zeker ook gelet op het hierboven beschreven besef van marginalisering. Naar analogie van de ontstaansgeschiedenis van het CDA en GroenLinks zou dan een fusie betrekkelijk snel moeten volgen. Maar de obstakels zien er daarvoor momenteel nog heel stevig uit. Als er ooit gefuseerd wordt, dan is eenwording tussen alleen GPV en RPF (als eerste stap) nog het meest waarschijnlijk.¹¹⁸

noten

1. Zie Th. Besteman, 'Dales' uitleg van de bijbel', in: *HP/de Tijd*, 2 april 1993.
2. G. Voerman, 'Partijfusies in Nederland. Een verkennend seismologisch onderzoek', in: *Jaarboek 1991 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1992, 123-148.
3. Zie W. Fieret, *De staatkundig Gereformeerde Partij 1918-1948. Een bibliocratisch ideaal*, Houten, 1990; J. Mulder, 'Het bestaan en voortbestaan van de SGP', in: W.Chr. Hovius e.a., *Van goedertierenheid en trouw. 75 jaar Staatkundig Gereformeerde Partij*, 's-Gravenhage, 1993, 13-80; en J. Zwemer, *In conflict met de cultuur. De bevindelijk gereformeerden en de Nederlandse samenleving in het midden van de twintigste eeuw*, Kampen, 1992.
4. G. Dekker en J. Peters, *Gereformeerden in meervoud. Een onderzoek naar levensbeschouwing en waarden van de verschillende gereformeerde stromingen*, Kampen, 1989, 82, zie ook 18.
5. Zwemer, *op.cit.*, 282-291; zie ook M. van Manen, 'Een buiging ten afscheid', in: *In het Spoor*, 14 (1990), 1 (feb.), 4-8; 'Hoe nu verder?' [bestuursverklaring], in: *In het Spoor*, 14 (1990), 3 (aug.), 36-38, 51.
6. Zie J. van der Jagt, 'Een partij als geen andere. Over ontstaan, grondslag en doelstelling', in: J. van der Jagt e.a., red., *Gedenkboek GPV*, Amersfoort, 1988, 44-63; H. Timmermans, 'Een partij als alle andere. Over veertig jaar praktisch functioneren', in: Van der Jagt, *op.cit.*, 92-125; Th. Haasdijk, *Een vaste burcht. Basisboek voor de politiek van het GPV*, Barneveld, 1989, 16-24; en J.P. de Vries, *Het leven is één*, Barneveld, 1992, 9-22.
7. Het begrip 'ethisch conflict' heeft overigens niet een eenduidige betekenis, zie: Haasdijk, *op.cit.*, 18 en met name De Vries, *op.cit.*, 23-38.
8. Th. Haasdijk, *Woning gezocht. Een beschrijving van de Reformatorische Politieke Federatie*, niet-gepubliceerde doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Leiden, Leiden, 1985; idem, 'De reformatorische politieke federatie', in: *Ons Burgerschap*, 39 (1986), 1 (25 jan.), 5-6 (Groen Katern).
9. Dekker en Peters, *op.cit.*.
10. Volgens H.C. Stoffels was de abortuskwesie het punt waarop evangelischen en christenen uit de rechterflank van de gereformeerde gezindte elkaar vonden in de RPF; zie H.C. Stoffels, *Wandelen in het licht. Waarden, geloofsovertuigingen en sociale posities van Nederlandse evangelischen*, Kampen, 1990, 30.
11. *Rapport Grondslag en Politiek handelen*, Den Haag, 1978; *Ontwerp-Program van Uitgangspunten CDA*, Den Haag, 1992; *Meer over de kleine reformatorische partijen*, Den Haag, [1991]; H.F. Massink, 'De christen-democratische visie op de

- overheidstaak', in: *Zicht*, 17 (1991), 5, 156-162; B.J. van der Vlies, 'De "C" van het CDA', in: *Zicht*, 18 (1992), 5, 188-191; M. Leerling, 'C en D en A', in: *Nieuw Nederland*, 17 (1991), 4 (apr.), 5; A. Rouvoet, *Reformatorische staatsvisie. De RPF en het ambt van de overheid*, Nunspeet, 1992, 89-91; H. Timmermans en K. Veling, 'Om het hart van de christelijke politiek', in: *Ons Burgerschap*, 42 (1989), 2 (18 febr.), 5-12 (Groen Katern); Th. Haasdijk en A.H. Poelman, 'Publieke gerechtigheid. Een christen-democratische visie op de rol van de overheid in de samenleving', in: *Ons Burgerschap*, 45 (1992), 4 (apr.), 17-28 (Groen Katern); E.M.H. Hirsch Ballin, C.J. Klop en E. van Middelkoop, *Christelijke politiek in een geseculariseerd Nederland*, Barneveld, 1991; en C. Bremmer, 'Christendemocratie is niet vrijblijvend', in: *Amendement*, 1 (1993), 4, 16-18.
12. Zie J.A. Schippers, "'Laissez-faire" of "Laissez-fleurir" (II en slot)', in: *Zicht*, 19 (1993), 6, 233-234.
13. Zie ook: G.J. Schutte, 'Een christelijk compromis?', in: *Ons Burgerschap*, 41 (1988), 11 (26 nov.), 157; volgens K. Veling maakt het CDA zelfs al bij voorbaat 'ruimte voor het compromis' in plaats van met eigen standpunten te beginnen; zie *idem*, 'Saps blinde vlek voor de Godsoevereiniteit', in: *Amendement*, 1 (1993), 3, 6.
14. *Nederlands Dagblad*, 20 oktober 1989.
15. J. Hippe, 'GPV, SGP en de vrijheid van de burgers. Enige verkenningen', in: *Jaarboek 1988 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1989, 73-101; Rouvoet, *op.cit.*, 121-126.
16. C.S.L. Janse, *Bewaar het pand. De spanning tussen assimilatie en persistentie bij de emancipatie van de bevindelijk gereformeerden*, Houten, 1985, 251-252; Hippe, *op.cit.*, 81-82; A.A. van der Schans, *Kuyper en Kersten. IJveraars voor herkestening van onze samenleving*, Den Haag/Leiden, 1992, 119; K. van der Zwaag, 'De SGP tussen gewetensvrijheid en godsdienstvrijheid (II en slot)', in: *Zicht*, 19 (1993), 2, 47-48.
17. A.H.M. Dölle, 'De Staatkundig Gereformeerde Partij', in: *Jaarboek 1981 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1982, 181-182; Van der Schans, *op.cit.*, 118-119; Rouvoet, *op.cit.*, 111-114.
18. L.M.P. Scholten, 'Om een staat met de Bijbel', in: Hovius, *op.cit.*, 85-86; Van der Schans, *op.cit.*, 70.
19. J. Mulder e.a., *Van Medelanders naar Nederlanders? Staatkundig gereformeerde visie op de migrantenpolitiek in Nederland*, 's-Gravenhage, 1988, 76-77; M. Dankers, 'Theocratie in de SGP-geschiedenis', in: *Denken over Theocratie*, Leiden/Den Haag, 1991, 35-36.
20. N. Dukker, *Niet gelijk maar gelijkwaardig. De integratie van vrouwen in de SGP, het GPV en de RPF*, niet-gepubliceerde doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Leiden, Leiden, 1992; zie ook de 'Brief van het Hoofdbestuur van de SGP aan de leden', in: *De Banier*, 72 (1993), 15/16 (29 juli), 6-7.
21. Anders dan wel wordt aangenomen verschillen de standpunten ten aanzien van de politieke participatie van vrouwen tussen RPF en GPV enerzijds en SGP anderzijds aanzienlijk; vergelijk H. van de Velde, 'Van pressie tot beleid. Het streven naar meer vrouwen in de partijpolitiek in de jaren tachtig', in: *Jaarboek 1992 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1993, 182.

22. Dukker, *op.cit.*, 53.
23. *Ibidem*, 54.
24. *Brief van het Hoofdbestuur*, 8-9; 'Verslag Huishoudelijke Vergadering van 25-9-1993', in: *De Banier*, 72 (1993), 20 (7 okt.), 14-15; D.J. Budding, 'Op Gods Woord gegrond', in: *De Banier*, 72 (1993), 21 (21 okt.), 4-7; M. van Manen, 'Weer een brief van het Hoofdbestuur', in: *In het Spoor*, 17 (1993), 4/5 (aug.), 117-121; diverse artikelen in: *In het Spoor*, 17 (1993), 6 (dec.).
25. *Het werk van de grondslagcommissie (van de RPF) t/m ultimo januari 1984*, 6; Haasdijk, *De reformatorische politieke federatie*, 6.
26. Hoofdartikel *Nederlands Dagblad*, 9 april 1981; J. van der Jagt, 'Kamer-verkiezing 1981 (slot)', in: *Ons Burgerschap*, 34 (1981), 8 (16 mei), 59; *Punten van overeenstemming en van verschil tussen de SGP, het GPV en de RPF*, SGP, 1985, 2.
27. *Nederlands Dagblad*, 29 april 1981; H. van de Groep, 'RPF-voorzitter Langelier: "Dat claims-leggen is nu juist iets wat wij binnen de RPF niet moeten hebben"', in: *Nederlands Dagblad* 3 juli 1981; M. Leerling, 'Bouwen en bewaren', in: C.P. van Dijk e.a., *Christelijke politiek vandaag*, Kampen, s.a., 105.
28. G.J. Schutte, 'Politieke gevoelens en instrumenten', in: *Ons Burgerschap*, 35 (1982), 12 (17 juli), 116; J. van der Jagt, 'Kerk en politiek (2)', in: *Ons Burgerschap*, 30 (1977) 12 (20 aug.), 147-148; Haasdijk, *Een vaste burcht*, 32-33.
29. *Grondslagcommissie*, 3, 6 en 7. Vergelijk ook de laatst vermelde opvatting van deze commissie met De Vries, *Het leven is één*, 42.
30. Th. Haasdijk, 'Eenheid en verscheidenheid. Verschillen tussen SGP, GPV en RPF op lokaal niveau', in: *Raster*, 1990, 2, 12.
31. A.J. Verbrugh, 'De wetsidee', in: *Ons Politeuma*, 13 (1960), 11 (dec.), 122-134; *idem*, 'ARP en RPF', in: *Ons Burgerschap*, 31 (1978), 5 (11 mrt.), 44-45; *Kerk en politieke partij. De politieke relevantie van de kerkkeuze*, Groningen, 1979, 30-31; J.P. de Vries, 'De staatsvisie van de RPF', in: *Nederlands Dagblad*, 27 april 1991; A.J. Verbrugh, 'De eer Gods en de gerechtigheid in de staatsvisie', in: *De Reformatie*, 68 (1993), 29 (24 apr.), 590-593.
32. *Grondslagcommissie*, 7; zie ook 2.
33. Deze conclusie is mede gebaseerd op een telefoongesprek met dhr. H.F. Massink van de Guido de Brèsstichting van de SGP. Zie ook: W. Dekker, 'Veelma's pleidooi voor de versoberingsstaat', in: *Zicht*, 14 (1988), 4, 97; H. Kerst, 'Reformatorische staatsvisie I', in: *In het Spoor*, 17 (1993), 6 (dec.), 149.
34. 'Eenheid in beleid. Over de toelating van leden tot het GPV'; nota van de Generale Verbondsraad van het GPV, bijlage 3 bij de *Beschrijvingsbrief deel I voor de Algemene Vergadering van het GPV op 24 april 1993*, 23; zie ook *Kerk en politieke partij*, 22.
35. Interview met GPV-voorzitter J. Blokland door W. Bouwman en J.W. van Houdt in *Nederlands Dagblad*, 1 mei 1993.
36. *Eenheid in beleid*, 24; *Kerk en politieke partij*, 13-14, 22.
37. *Eenheid in beleid*, 24; M. van de Groep, 'Verslag van de Algemene Vergadering 1993', in: *Ons Burgerschap*, 46 (1993), 5 (mei), 66-69; toespraken S.J.C. Cnossen tijdens de Algemene Vergadering, in: *Ons Burgerschap*, 46 (1993), 5 (mei), 69-73.
38. Serie artikelen J.P. de Vries in: *Nederlands Dagblad*, 20 en 21 oktober en 1 en 2 december 1989; *idem*, *Het leven is één*, hoofdstuk 4; Th. Haasdijk, 'Verstaat gij wat gij leest? Notitie toelatingsbeleid', in: *Raster*, 21 (1992), 1, 4-12; GPJC Amsterdam

- (e.o.) (A.C. Jonker), 'De toekomst van het GPV', in: *Ons Burgerschap*, 46 (1993), 3 (mrt.), 34.
39. Interview met GPV-voorzitter J. Blokland door B. Tichelaar, in: *Koers*, 23 (1992), 3 (7 feb.), 29-30; Haasdijk, *op.cit.*, 7-9.
40. E. Schuurman, 'Christelijke politiek op weg naar 2000. Pleidooi voor doorbraak bij GPV', in: *Koers*, 23 (1992), 18 (18 sep.), 14-16; zie ook het interview met Schuurman door J.W. van Houdt en P.H. de Jong, in: *Nederlands Dagblad*, 10 oktober 1992; J.P.M. Rietkerk, 'Toelatingsbeleid GPV versoepeld?', in: *Nieuw Nederland*, 18 (1992), 2 (feb.), 7; 'Samenvatting notitie Federatiebestuur RPF', in: *Nieuw Nederland*, 18 (1992), 4 (apr.), 10.
41. R. Kuiper, 'Volharden bij het ideaal', in: *Amendement*, 1 (1993), 3, 12; zie ook: A. van den Berg in een gesprek met B. Tichelaar, in: *Koers*, 25 (1994), 3 (4 feb.), 10.
42. A.J. Verbrugh, *Universeel en Antirevolutionair. Toelichting bij de richtlijnen voor de nationaal-gereformeerde, dat is universeel-christelijke en anti-revolutionaire politiek*. Deel 1, Groningen, 1980, 96-108.
43. G. Holdijk, 'GPV en SGP kijken naar elkaars portret', in: *De Banier*, 64 (1985), 19 (12 sep.), 11-13; D.A.C. Slump, 'Kort commentaar SGP/GPV', in: *Ons Burgerschap*, 38 (1985), 5 (20 apr.), 25-26 (Groen Katem); H. Freeke, 'De SGP en het cultuurmandaat', in: *Zicht*, 13 (1987), 3, 85-88; H.F. Massink, *Dienstbaar tot gerechtigheid. SGP-visie op de aard en omvang van de overheidstaak*, Houten, 1993, 76-77, 81.
44. Rouvoet, *op.cit.*, 9; interview met R. Kuiper door M. Flipse en M. Jonker, in: *Jeugd en Politiek*, 29 (1992), 10 (dec.), 5.
45. Rouvoet, *op.cit.*, 16, 103.
46. Rouvoet, *op.cit.*, 26-34.
47. A.J. Verbrugh, 'Soevereiniteit in eigen kring en gemene gratie', in: *Ons Politeuma*, 13 (1960), 9/10 (oct./nov.), 109-114; idem, *De wetsidee*, 126-128.
48. Massink, *op.cit.*, 61-62; Kerst, *op.cit.*, 148.
49. Massink, *op.cit.*, 85; Kerst, *op.cit.*, 150; H. Kerst, 'Reformatorische staatsvisie (2)', in: *In het Spoor*, 18 (1994), 1 (feb.), 18-20.
50. Rouvoet, *op.cit.*, 31-46.
51. *Nederlands Dagblad*, 27 april 1991 en 8 augustus 1992.
52. E. Schuurman, 'RPF en GPV in overheidsvisie dicht bij elkaar', in: *Nieuw Nederland*, 14 (1988), 8/9 (aug./sept.), 10-11; zie ook de opvatting van de vrijgemaakt-gereformeerde hoogleraar J. Douma, geciteerd bij Rouvoet, *op.cit.*, 38.
53. Th. Haasdijk, 'Eenheid en verscheidenheid'; zie ook: J. Blokland, 'Grenzen aan de samenwerking', in: *Ons Burgerschap*, 42 (1989), 11 (30 dec.), 138; en J.P. de Vries in *Nederlands Dagblad*, 20 oktober 1989; vergelijk G.J. Schutte, 'Richtlijnen in perspectief', in: *Ons Burgerschap*, 32 (1979), 4 (24 mrt.), 27.
54. J. Doornebal, 'Om den brode', in: Hovius, *op.cit.*, 227, 231; Massink, *op.cit.*, in het bijzonder 64-67, 117-121; B.J. van der Vlies, 'Overheidsbemoeyenis', in: *De Banier*, 72 (1993), 7 (8 apr.), 5.
55. Alleen Kerst, *Reformatorische Staatsvisie I*, 147, wijst er op dat het hier geen betekenisverschil maar een accentverschil betreft. Zie ook Schippers, *op.cit.*, 232.
56. A.J. Verbrugh, 'Mysticisme, piëtisme en Staatkundig Gereformeerde Partij', in:

- Ons Politeuma*, 13 (1960), 4 (apr.), 56-57; P. Jongeling, 'SGP en GPV', in: *Partij en Politiek*, Groningen, 1976, 35; *Punten van overeenstemming en verschil*, 5; Th. Haasdijk, 'Christelijke gemeentepolitiek op welke basis?', in: *Ons Burgerschap*, 39 (1986), 4 (15 mrt.), 38; M.P.H. van Haften, 'SGP-ers over werkloosheid en sociale zekerheid', in: *Ons Burgerschap*, 41 (1988), 2 (20 feb.), 13 (Groen Katern).
57. Hippe, *op.cit.*, 88-91; Haasdijk, *Eenheid en verscheidenheid*, 16.
58. Haasdijk, *Christelijke gemeentepolitiek*, 38; en *Eenheid en verscheidenheid*, 15; 'De problematiek van de ambtseed. Rapport van een werkgroep van de Guido de Brèsstichting', in: *De Banier*, 72 (1993), 22 (4 nov.), 5-9.
59. Haasdijk (zie vorige noot); D. Stellingwerf, 'Ambtseed kan christen-politicus in moeilijke positie brengen', in: *Nieuw Nederland*, 14 (1988), 6/7 (juni/juli), 12-15; R. Kuiper, 'De ambtseed', in: *Afgestemd*, 1 (1991), 1 (feb.), 24-27; Th. Haasdijk, 'RPF en ambtseed', in: *Raster*, 20 (1991), 3, 10-14.
60. M. de Bruyne, *Samenwerking tussen de Staatkundig Gereformeerde Partij en het Gereformeerd Politiek Verbond in de Tweede Kamer der Staten-Generaal over de periode 1973-1981*, niet-gepubliceerde doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Leiden, Leiden, 1982, 42-43; zie verder Jongeling, *op.cit.*, 35; en D.A.C. Slump, *op.cit.*, 27 (Groen Katern).
61. G.J. Schutte, *Politieke gevoelens en instrumenten*, 105, 116; A.J. Verbrugh, 'De verschillen in politieke voorkeuren van Nederlandse burgers die vaak worden gerekend bij de Gereformeerde Gezindte (deel 2)', in: *Ons Burgerschap*, 39 (1986), 4 (15 mrt.), 24 (Groen Katern); F. van Deijl, 'De evangelisatiedrift van Meindert Leerling', in: *HP/De Tijd op Zondag*, 3 januari 1993.
62. De Bruyne, *op.cit.*
63. Rouvoet, *op.cit.*, 129.
64. *Statuten van de Reformatorische Politieke Federatie*, artikel 3, lid c.
65. Besluit Federatieraad, in: *Nieuw Nederland*, (1976), 9 (nov.), 20.
66. 'RPF krijgt nieuwe voorzitter' in: *Nieuw Nederland*, 13 (1987), 9 (nov.), 5; en J.P.M. Rietkerk, 't Is tijd voor een Orthodox Christelijke Alliantie', in: *Nederlands Dagblad*, 24 juli 1993.
67. P. van Vugt, '"Onze mensen moeten in Raad en Staten"', in: Hovius, *op.cit.*, 298.
68. Als gevolg van een wijziging van de kieswet bestond pas bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1990 de mogelijkheid van lijstverbinding.
69. Zwemer, *op.cit.*, 354-355; zie ook *De Banier*, 31 (1952), 48 (4 dec.), 6.
70. Van Vugt, *op.cit.*, 313; zie ook 308. Zie verder Zwemer, *op.cit.*, 349 en 355.
71. Verklaring hoofdbestuur SGP getiteld 'Samenwerking', in: *De Banier*, 52 (1973), 51/52 (20 dec.), 5.
72. Verklaring hoofdbestuur SGP getiteld 'Hetzelfde nogmaals', in: *De Banier*, 56 (1977), 5 (3 feb.), 1.
73. 'Inter-uitwisseling van ervaringen', in: *De Banier*, 64 (1985), 8 (11 apr.), 9.
74. H.G. Abma, 'Samenwerking', in: *De Banier*, 55 (1976), 16 (15 apr.), 1; zie ook *idem*, 'Over samenwerking', in: *De Banier*, 56 (1977), 45 (10 nov.), 1-2.
75. Zie Hippe, *op.cit.*, 82; zie ook M. van Manen, 'Lijstverbinding/lijstineenschuiving', in: *In het Spoor*, 17 (1993), 4/5 (aug.), 123-127.
76. D.C. Haak, 'Gemeenteraadsverkiezingen', in: *Ons Politeuma*, 6 (1952), 8 (dec.), 6.

77. Zie Timmermans, *op.cit.*, 117-124.
78. J. van der Jagt, 'Rond de stembus', in: *Ons Burgerschap*, 29 (1976), 19 (27 nov.), 164.
79. Timmermans, *op.cit.*, 119.
80. *Het GPV over samenwerking*, Amersfoort, 1979, 28-40.
81. *Nederlands Dagblad*, 27 juni 1981.
82. 'Voorstel Barneveld/Voorthuizen, Kampen en IJsselmuiden II', in: *Ons Burgerschap*, 34 (1981), 13 (10 okt.), 118.
83. Zie de 'Notitie criteria bij toepassing van lijstineenschuiving', in: *Ons Burgerschap*, 37 (1984), 15 (20 okt.), 151-155; en 'Criteria bij politieke samenwerking', in: *Ons Burgerschap*, 38 (1985), 3 (3 mrt.), 23-29.
84. Zie 'GPV-kiesverenigingen minder vrij bij gezamenlijke lijsten', in: *Nieuw Nederland*, 11 (1985), 7 (aug./sep.), 11-12; en 'Commentaar voorlichtings-secretaris SGP bij de voorwaarden van het GPV voor lijstverbinding'.
85. *De Banier*, 3 september 1984
86. 'Lijstineenschuiving', in: *De Banier*, 60 (1981), 36 (11 sep.), 5.
87. Zie A. Kadijk, 'Het GPV en politieke samenwerking', in: *Nieuw Nederland*, 15 (1989), 2 (feb.), 11; en 'Reden tot vreugde', in: *Nieuw Nederland*, 15 (1989), 9 (sep.), 9.
88. G.J. Schutte, 'In vertrouwen voortvaren', in: *Ons Burgerschap*, 30 (1977), 16 (15 okt.), 181; zie ook J. van der Jagt, 'Conflict tegen confessie', in: *Ons Burgerschap*, 31 (1978), 4 (25 feb.), 34.
89. A.J. Verbrugh, 'Eerste keus en tweede keus', in: *Ons Burgerschap*, 31 (1978), 10 (27 mei), 108.
90. J. Blokland, 'Vragen en antwoorden rond het toelatingsbeleid', in: *Ons Burgerschap*, 45 (1992), 4 (apr.), 66.
91. Voerman, *op.cit.*, 135.
92. 'Evaluatie machtiging naamsgebruik GPV', in: *Ons Burgerschap*, 45 (1992), 3 (mrt.), 45.
93. G.J. Schutte, 'Nederland na de verkiezingsjaren', in: *Ons Politeuma*, 27 (1974), 9 (8 juni), 70; zie ook Van Vugt, *op.cit.*, 316. De SGP werkte hier en daar ook met het NEV samen. Zie voor het GPV verder ook 'Evaluatie machtiging naamsgebruik GPV'.
94. Zie 'Forse toenadering GPV en RPF bij raadsverkiezingen', in: *Nederlands Dagblad*, 20 januari 1994.
95. Deze vorm van samenwerking leidde tot kritiek binnen de partij. Politiek leider Abma pareerde deze echter; zie Van Vugt, *op.cit.*, 314.
96. In 1985 schoven SGP en RPF hun lijsten ineen in Flevoland. Het GPV zag van een gemeenschappelijke lijst en ook van lijstverbinding af.
97. 'Van de voorzitter', in: *Ons Burgerschap*, 30 (1977), 3 (12 feb.), 51.
98. 'RPF teleurgesteld over besluit SGP', in: *Nieuw Nederland*, (1979), 4 (apr.), 20.
99. Zie de 'Overeenkomst van samenwerking tussen SGP, RPF en GPV t.b.v. deelname aan de verkiezing van leden van het Europees Parlement en de vertegenwoordiging in het Europees Parlement', in: *de Banier*, 63 (1984), 7 (29 mrt.), 19.

100. *Reformatorisch Dagblad*, 19 november 1993.
101. Zie voor informatie over de lijstverbindingen tussen SGP, GPV en RPF: C.S.L. Janse, 'De strijd om de kiezer', in: Hovius, *op.cit.*, 154-157.
102. M. de Bruyne, 'Het woord is aan de geachte afgevaardigden', in: Hovius, *op.cit.*, 203-204.
103. D.J. Elzinga en C. Wisse, *De parlementaire fracties*, Groningen, 1988, 159.
104. *Ibidem*, 125. Zie ook De Bruyne, *op.cit.*, 193.
105. M.P.M. van Haften en E. van Middelkoop, 'Een kwart eeuw in de Tweede Kamer', in: Van der Jagt, *Gedenkboek GPV*, 192.
106. 'Van de bestuurstafel', in: *Nieuw Nederland*, 18 (1992), 11 (nov.), 3; zie ook J. Blokland, 'Formulering en interpretatie', in: *Ons Burgerschap*, 45 (1992), 7 (sep.), 116.
107. 'Milieumanifest. RPJO werkt samen met SGP- en GPV-jongeren', in: *Nieuw Nederland*, 17 (1991), 11 (nov.), 14.
108. *Reformatorisch Dagblad*, 14 juni 1993.
109. Deze laatste bijeenkomst was het vervolg op een symposium over hetzelfde thema in 1990, dat door de drie wetenschappelijke bureau's samen met onder meer het Wetenschappelijk Instituut van het CDA was georganiseerd.
110. 'CHIPS-Europe van start', in: *Nieuw Nederland*, 18 (1993), 10 (okt.), 10.
111. *Reformatorisch Dagblad*, 19 februari 1994.
112. *Nederlands Dagblad*, 7 april 1993.
113. Voerman, *op.cit.*, 138.
114. Tijdens de laatste synode van de Gereformeerde Kerken-vrijgemaakt is besloten een onderzoek te doen naar eventuele mogelijkheden voor het aangaan van officiële contacten met de Nederlands Gereformeerden. Een voorzichtig besluit, maar gelet op de diepe wonden die de kerkscheuring van 1967 (waaruit de Nederlands Gereformeerde Kerken ontstonden) heeft geslagen, zeker opmerkelijk. In februari 1994 vond een eerste gesprek plaats tussen delegaties van beide kerken. Zie *Reformatorisch Dagblad*, 22 februari 1994; en *Trouw*, 23 februari 1994.
115. *Nederlands Dagblad*, 2 juni 1992.
116. Zie Voerman, *op.cit.*, 142-143.
117. *Reformatorisch Dagblad*, 7 oktober 1993.
118. De politiek leider van de SGP Van der Vlies heeft op de principiële noodzaak gewezen van opheffing van de kerkelijke en politieke verdeeldheid van christenen. Hij gaf ook zes motieven voor eenheid tussen SGP, GPV en RPF. Toch was zijn conclusie dat hij 'naar eer en geweten een samengaan van de partijen voor(eerst) onmogelijk moet houden'; zie B.J. van der Vlies, 'Opdat zij één zijn: politieke samenwerking tussen christenen', in: *Amendement*, 1 (1993), 3, 7-11. Recentelijk heeft Van der Vlies over GPV en RPF gezegd dat zij 'steeds duidelijker tegen elkaar aan schurken', waarbij deze partijen elkaar zouden vinden 'in de oude antirevolutionaire traditie'; zie *Nederlands Dagblad*, 28 februari 1994.

OP ZOEK NAAR ZUSTERPARTIJEN

D66 en het democratisch radicalisme in West-Europa

A.P.M. Lucardie

1. Inleiding

D66 neemt niet alleen in Nederland, maar ook in Europa een bijzondere plaats in. In het Europese Parlement bleven de Democraten van 1979 tot 1984 buiten alle fracties staan, in 1989 sloten ze zich aarzelend aan bij de fractie van Europese Liberalen en Democraten, in 1994 wil men liefst met gelijkgezinden een nieuwe fractie vormen. Met dat doel voor ogen zocht de partij al in 1992 contact met min of meer verwante partijen als de *Liberal Democrats* in Groot-Brittannië, de *Mouvement de Radicaux de Gauche* (MRG) in Frankrijk en de *Partito Repubblicano Italiano* (PRI) in Italië.¹ Op initiatief van diplomaat en kandidaat-lijsttrekker L.J. Brinkhorst richtten deze partijen vervolgens een 'Internationaal Democratisch Initiatief' op, waarbij zich meer partijen aansloten: de Deense *Radikale Venstre* (RV), de Franse *Génération Ecologie*, de Duitse *Freie Demokratische Partei* (FDP), de Italiaanse *Partito Radicale* (PR), de Vlaamse Volksunie, de Portugese Sociaal-Democratische Partij, de Zweedse Centrumpartij en een aantal groeperingen in Midden- en Oost-Europa.²

Een deel van genoemde partijen is ook lid van de Liberale Internationale en kan als links-liberaal beschouwd worden. Behoort D66 eveneens tot de linkervleugel van de liberale familie, zoals door buitenstaanders vaak beweerd, maar door de partijtop meestal ontkend wordt?³ Of valt de 'Lijst-Van Mierlo' bij gebrek aan ideologie en identiteit eenvoudigweg nergens bij in te delen? Een derde weg, nog vrijwel onontgonnen, wordt in dit artikel ingeslagen: de Democraten maken wellicht deel uit van een in de loop der geschiedenis uiteengeslagen en onvolledig politiek gezin, het democratisch radicalisme. Binnen deze fragiele politieke stroming behoren zij echter wel tot de meest liberale tak.

De term 'democratisch radicalisme' is geenszins algemeen gangbaar en behoeft dus enige toelichting. Sabine, een gezaghebbend historicus op het gebied van politieke ideeën, gebruikte de term in zijn beschrijving van de Engelse *Levellers*. Deze groep, die in de zeventiende eeuw reeds een door het

hele volk direct te kiezen parlement wenste, voerde in het leger een vorm van directe democratie in.⁴ Talmon, een vakgenoot van Sabine, vatte 'democratic radicalism' als gematigde variant van de messianistische en totalitaire democratische stroming op die voortkwam uit de Franse Revolutie en uitmondde in stalinisme.⁵ Voor de socioloog Kallen is 'democratisch' hier een pleonasme en zou 'radicalisme' per definitie democratisch zijn.⁶ Weer anderen daarentegen zouden 'democratisch' en 'radicalisme' juist als *contradictio in terminis* opvatten. Landshut en Gäbler, bijvoorbeeld, definiëren radicalisme als 'die auf Beseitigung des parlamentär-demokratischen Regierungssystems abzielende Tendenzen der links- und rechtsextremen Parteien'.⁷ Hiermee vervaagt echter het onderscheid tussen 'radicalisme' en 'extremisme', wat een vorm van taalverspilling lijkt; bovendien verliest 'radicalisme' dan zijn historisch gegroeide betekenis. De term is immers in de negentiende eeuw in Frankrijk en Engeland ingevoerd om een bepaalde stroming aan te duiden en niet zozeer extreme opvattingen in het algemeen.⁸

Een kort historisch overzicht van het radicalisme in deze twee landen lijkt dan ook een betere manier om het begrip inhoud te geven dan een abstracte a priori definitie. Via een vergelijking met andere landen kan nagegaan worden of het hier een Europese stroming betreft. Ten slotte komt de vraag aan de orde, of D66 als eigentijdse Nederlandse variant van die stroming beschouwd kan worden.

2. Frankrijk: van 'sans-culottes' tot 'radicaux de gauche'

Hoewel het woord '*radical*' waarschijnlijk het eerst werd gebruikt in Engeland en zijn Amerikaanse koloniën rond 1770, raakte de term 'radicalisme' pas na 1800 in Frankrijk in zwang om de erfgenamen van de Franse Revolutie aan te duiden. Engelse, Franse en Amerikaanse radicalen hebben elkaar overigens beurtelings beïnvloed, zodat men strikt genomen niet van één bakermat kan spreken. Voor het Europese vasteland lijkt de stroming in Frankrijk echter van groter belang.

De Franse Revolutie maakte hier immers nog meer indruk dan de Amerikaanse - en niet alleen door het militaire geweld waarmee de revolutionaire idealen in Europa verspreid werden. Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap, de heerschappij van het volk en van de rede spraken overal wel groepen burgers en intellectuelen aan - al waren het vaak maar kleine groepen. De terreur en dictatuur stelden veel aanhangers wel teleur, in Frankrijk en daarbuiten. Veelal weet men die ontaarding van de revolutie aan de *sans-culottes*, armoedig geklede handwerkers, winkeliers en dagloners die de 'heerschappij van het volk' zeer letterlijk namen.⁹ In navolging van de burgers van Athene in de vijfde en vierde eeuw voor Christus streefden zij naar een directe democratie.¹⁰ Daarin nam het volk in vergadering bijeen - centraal in Athene, op buurtniveau in de eerste Franse republiek - de belangrijkste

besluiten en gaf die als opdracht aan zijn afgevaardigden in het nationale parlement - de '*Boulè*' in Athene, de '*Convention Nationale*' in Frankrijk - mee. Die afgevaardigden konden in Frankrijk door het volk tussentijds afgezet, maar ook tijdens beraadslagingen in het parlement met wapengekletter aan hun opdracht herinnerd worden. De burger had het recht, maar ook de plicht, aan regering en staatsbestuur bij te dragen - niet alleen via verkiezing van afgevaardigden, maar ook door controle op die afgevaardigden, deelname aan lokale bijeenkomsten, volksstemmingen en andere vormen van directe democratie.¹¹

Met de val van Robespierre en zijn Jacobijnse vrienden in 1794 kwam al gauw een eind aan deze democratie. Welgestelde burgers namen de macht van het volk over, zij het tot Napoleons staatsgreep nog wel met enige indirecte controle door het kiesgerechtigde deel van het volk.¹²

In de eerste helft van de negentiende eeuw bleef 'democratie' geassocieerd met terreur en *sans-culottes*: een nachtmerrie voor adel en welgestelde burgerij, een onderdrukt ideaal voor het armere volk. Omdat 'democratie' en 'republiek' taboe-woorden werden in de herstelde monarchie, noemden hun aanhangers zich in deze periode vaak 'radicalen'.¹³ Pas tegen 1848, toen een reprise van de eerste Franse revolutie naderbij kwam, ging een deel van deze stroming zich 'republikeinen' of 'democraten' noemen, en soms ook 'sociaal-democraten' en zelfs 'communisten'. Degenen die zich 'radicalen' bleven noemen, schoven daarmee op naar een minder extreme positie op het politieke spectrum: tussen extreem-links (sociaal-democraten en communisten) en gematigd links (liberalen). Anno 1848 verschilden deze radicalen echter nog duidelijk van de liberalen, die wel een rechtsstaat met individuele vrijheden en parlementaire vertegenwoordiging maar geen regering door en voor het volk wensten.¹⁴ Pas in de Derde Republiek (1870-1940), toen de radicalen zich tot dominante politieke partij ontwikkelden, gingen ze 'democratie' met het parlementaire stelsel vereenzelvigen en gaven ze het streven naar directe democratie geheel op. Toch bleven ze een zeker wantrouwen koesteren tegen macht, ook de macht van hun 'eigen' regering. De radicale ideoloog Emile Chartier (beter bekend onder zijn pseudoniem als Alain) pleitte aan het begin van de twintigste eeuw nog steeds voor een '*action permanente de l'électeur sur l'élus*' - ter controle op de macht van de volksvertegenwoordiger, die op zijn beurt weer de regering op de vingers moest zien.¹⁵

Ook als regeringspartij verloochenden de radicalen hun revolutionaire en radicaal-democratische afkomst dus niet helemaal. Naarmate de republiek en haar instellingen minder omstreken raakte en staatkundige strijdpunten aan belangstelling inboetten, nam echter de betekenis van de revolutionaire erfenis af. Ook de secularisatie van de staat en in het bijzonder de school, naast democratisering wellicht het belangrijkste programmapunt van de radicalen, werd na 1900 langzamerhand door alle partijen aanvaard. Nieuwe,

sociaal-economische kwesties gingen het politieke toneel beheersen. Op dit terrein konden de radicalen zich echter minder goed profileren ten opzichte van socialist en liberalen. Ze beschikten niet over een eigen maatschappijvisie, maar hoogstens over vage beginselen als solidariteit en samenwerking tussen sociale klassen en bescherming van het algemeen (nationaal) belang tegen bijzondere groepsbelangen.

Pas in de jaren twintig en dertig ontwikkelden jonge radicalen als Pierre Mendès-France en Bertrand de Jouvenel eigen denkbeelden over een geleide economie (*économie dirigée*), op democratische wijze te sturen door een interventiestaat.¹⁶ Deze opvattingen bleven echter omstreden in de partij, die zich weliswaar sinds haar formele oprichting in 1901 *Parti Radical Républicain et Radical-Socialiste* noemde, maar in de praktijk niet veel van socialisme moest hebben. Als regeringspartij voerde ze doorgaans een behoudend financieel en economisch beleid, waarbij wel ruimte was voor sociale voorzieningen maar niet voor socialisatie van bedrijven - een sociaal-liberaal beleid, met andere woorden. Ze kon daarbij vaker op steun van conservatieven en liberalen dan van socialisten rekenen. Desalniettemin bleef de Radicale Partij zich 'links' noemen en naar samenwerking met de Socialistische Partij streven - zelfs toen die zich in 1936 in een volksfront met de communisten verbonden.¹⁷

Na de Tweede Wereldoorlog, in de Vierde Republiek, schoof de partij nog verder naar rechts. Pogingen van Mendès-France en zijn aanhangers om de partij te vernieuwen en radicaliseren, liepen na aanvankelijk succes op een nederlaag uit; Mendès-France verliet de partij en sloot zich in 1960 aan bij de nieuwe *Parti Socialiste Unifié* (PSU).¹⁸ De PSU stond nog links van de socialistische SFIO en deelde met Mendès-France en de zijnen vooral de afkeer van de Algerijnse oorlog en het streven naar democratische planning en herstel van de parlementaire democratie. Die parlementaire democratie werd in die tijd vervangen door het soms vrij autoritaire presidentiële bewind van generaal De Gaulle. Bij de revolutie van mei 1968 - toen directe democratie evenals in 1848 en 1871 weer op de agenda leek te staan - verscheen Mendès-France weer even op het toneel, om sympathie te betuigen en zijn diensten als alternatief minister-president aan te bieden.¹⁹

De Gaulle's regime overleefde echter de revolutie, mede dank zij de verdeeldheid van de oppositie. Communisten, socialist en radicalen wezen weliswaar allen De Gaulle's Vijfde Republiek af, maar konden in de jaren zestig niet tot samenwerking komen. Ze konden zich echter steeds minder onttrekken aan de polarisatie die het presidentiële stelsel teweeg bracht. Tegenover het rechtse blok rond De Gaulle moest zich wel een links blok formeren. In 1972 bereikten de communisten en socialisten eindelijk een akkoord. De radicalen stonden toen voor de keuze. Die keuze bleek niet alleen onvermijdelijk, maar ook fataal voor de partij. Een belangrijke minderheid koos voor het linkse blok, ondertekende het gemeenschappelijk

program van socialisten en communisten en maakte zich in 1973 als *Mouvement des Radicaux de Gauche* (MRG) definitief los van de oude *Parti Radical*. Die partij sloot zich, na nog een vergeefse poging om met de oude katholieke aartsvijand een nieuwe middenpartij te stichten, uiteindelijk in 1978 aan bij de liberaal-conservatieve *Union pour la Démocratie Française* (UDF) die samen met de Gaullisten het rechtse regeringsblok vormde. Formeel bestaat de Radicale Partij anno 1994 nog steeds als zelfstandige partij binnen de UDF, al komt zij bij verkiezingen niet met eigen lijsten uit.²⁰ Sinds de parlamentsverkiezingen van 1993 zitten dertien leden van de partij in de fractie van de UDF.²¹ Haar linkse evenknie, de MRG, geniet als marginale bondgenoot van de socialisten evenmin veel invloed. Aan het eind van de jaren zeventig brachten jongere leden echter wel een ideologisch vernieuwingsproces op gang, in libertaire, feministische en ecologistische richting.²² Bij de Europese verkiezingen van 1984 sloot de MRG zelfs een akkoord met een aantal Groenen rond Brice Lalonde, de *Entente Radicale Ecologiste* (ERE).²³ Bij volgende verkiezingen leunden de radicalen echter weer meer tegen de socialisten aan - die overigens in hun ideologische ontwikkeling dezelfde weg naar het liberale midden lijken te volgen als de *Parti Radical* een kleine eeuw geleden. In 1993 haalden ze met 1% van de stemmen - vooral dank zij socialistische steun - zes zetels in de Nationale Assemblée.²⁴

Achteraf kan het verbazing wekken dat de Franse radicalen zich niet eerder met liberalen in een gematigd-rechtse partij verenigden. In 1947 hadden ze zich immers al aangesloten bij de Liberale Internationale.²⁵ Toch zouden ze zich in Frankrijk niet gauw als 'liberaal' afficheren. Liberalisme had - en heeft - in Frankrijk een conservatieve klank, als ideologie van de gezeten burgerij en de geldadel, het Huis Orléans en zijn juli-monarchie (1830-48).²⁶ Ook toen die liberalen na 1870 eindelijk hun hoop op een constitutionele monarchie opgaven en de republiek aanvaardden, bleven ze afstand bewaren tot de Radicale Partij.²⁷ Hoewel die partij vergeleken met de socialistische en communistische partijen een tamelijk chaotische en vrijblijvende indruk maakte, was het een toonbeeld van eenheid en discipline in vergelijking tot de Franse liberalen. Pas met de oprichting van de *Parti Républicain* in 1977 zou men van een moderne liberale partij in Frankrijk kunnen spreken. Deze werkt nu inderdaad samen met de *Parti Radical* in de UDF; maar tot een volledige fusie van de twee historische tegenstanders kwam het daarmee nog niet.

De erfgenamen van het democratische radicalisme uit de negentiende eeuw moet men waarschijnlijk toch minder in de UDF zoeken, ondanks haar democratische naam, maar bij de MRG en misschien ook bij de radicaal-democratische Groenen.²⁸ Een deel van die Groenen, die onder leiding van Brice Lalonde in 1990 de beweging *Génération Ecologie* hadden opgericht,

sloten zich met de MRG aan bij het reeds vermelde Internationaal Democratisch Initiatief.²⁹ Lalonde's groep won bij de parlementsverkiezingen van 1993 4% van de stemmen, maar geen zetels.³⁰

3. Groot-Brittannië: pioniers zonder partij

De term '*radical*' werd waarschijnlijk voor het eerst gebruikt in Engeland rond 1770, om voorstanders van jaarlijkse verkiezing van het parlement door alle burgers aan te duiden.³¹ Deze radicalen bouwden in zeker opzicht voort op de traditie van de *Commonwealthmen* en in het bijzonder de aan het begin van dit artikel al genoemde *Levellers* uit de zeventiende eeuw. Laatstgenoemden verlangden immers reeds algemeen (mannen)kiesrecht en een radicale vorm van parlementaire democratie, waarbij het parlement geen soevereine maar slechts gedelegeerde macht uitoefent. Bovendien pasten zij via *regimental committees* in het republikeinse leger een vorm van directe democratie toe.³²

De radicalen die in 1769 de *Society of the Supporters of the Bill of Rights* oprichtten, spraken niet over directe democratie maar wel over algemeen kiesrecht. Jaarlijkse verkiezing van het parlement, ook een radicale eis, zou echter de kiezer in feite bijna directe zeggenschap geven. De verschillende radicale clubs en genootschappen leidden doorgaans een vluchtig en marginaal bestaan. De Amerikaanse en Franse Revolutie verschaften de Britse radicalen nieuwe impulsen. De Engelse korsetmaker en autodidact Thomas Paine, die in beide landen ervaringen opdeed, wist met zijn geschriften een breder publiek te bereiken. In de jaren 1790-93 trok zijn jacobijnse radicalisme vrij grote groepen handwerkers in de grote steden aan. Hij dreigde zelfs een Nationale Conventie bijeen te roepen om het parlement te vervangen. De reactie van regering en conservatieve delen van het volk was echter hard en effectief.³³

Na 1800 ontwikkelde het radicalisme in Groot-Brittannië zich langs twee verschillende sporen, die elkaar slechts af en toe raakten. Het jacobijnse radicalisme leefde in beperkte kringen van handwerkers voort en ging na 1830 over in het chartisme: de beweging voor een *People's Charter*, een grondwet die ook de arbeiders kiesrecht zou verlenen, de kieskringen even groot maken, en het parlement jaarlijks in geheime stemming laten kiezen.³⁴

De Chartisten boden drie maal het parlement een petitie aan, ondertekend door miljoenen Britten, maar zonder succes. Na 1850 verliep de beweging, maar liet toch haar sporen na. Britse arbeiders waren begonnen zich politiek te scholen en te organiseren. De *Labour Party*, die pas rond 1900 van de grond kwam, zou daarvan alsnog de vruchten plukken.³⁵ Directe democratie trok de sociaal-democraten echter niet erg aan, zelfs niet in de gematigde vorm van jaarlijkse verkiezingen.

Britse radicalen uit de burgerij sloten zich zelden bij de Chartisten aan, maar

volgden hun eigen weg. Ze richtten eigen clubs op en engageerden zich in de *Anti-Corn Law League*, de vrijhandelsbeweging, die de protectionistische graanwet met succes bestreed.³⁶ In het parlement werkten ze meestal samen met de *Whigs* - de partij van verlichte grootgrondbezitters en bankiers, die af en toe bereid waren tot bescheiden hervormingen. Samen vormden zij de *Liberal Party*, vanaf 1877 als een nationale federatie georganiseerd. Tussen *Whigs* en *Radicals* bleven wel spanningen bestaan; maar de poging van de radicalen in 1889 een eigen partij te stichten, bleef in de beginfase steken.³⁷ Filosofisch waren de radicalen wel zelfstandig: de *Philosophical Radicals* rond Jeremy Bentham, James Mill en later diens zoon John Stuart Mill verschaften met hun utilisme de radicalen een stevige ethische grondslag.³⁸ De liberalen voltooiden aan het begin van deze eeuw de parlementaire democratie en legden de eerste stenen voor de opbouw van een sociale verzorgingsstaat. Vanaf 1918 verloren ze echter hun dominante positie en gingen bijna ten onder aan onderlinge verdeeldheid. De kiezers liepen massaal weg: de arbeiders naar de snel groeiende *Labour Party*, de middenklassen naar de *Conservatives*. De Liberale partij wist zich niettemin in en buiten het parlement te handhaven, al slonk haar fractie tot zes zetels - in 1951 (2,5% van de stemmen). In de volgende dertig jaar wisselden herstel en terugval elkaar regelmatig af. De liberalen leden niet alleen onder de gevolgen van het districtenstelsel, dat elke *third party* benadeelt, maar ook onder ideologische identiteitsvervaging. De Conservatieven hadden zich immers het economisch liberalisme toegeëigend, terwijl de *Labour Party* op staatkundig en sociaal-cultureel gebied in feite liberale beginselen verdedigde.³⁹ Onder leiding van Jo Grimond trachtten de liberalen zich in de jaren zestig te profileren als 'party of the radical, non-socialist left of centre' met als strijdpunten onder meer regionalisering, kiesrecht hervorming en deelname van werknemers in bestuur en aandelenbezit van hun bedrijf. De jongerenorganisatie *Young Liberals* ging daarbij vaak nog verder en verlangde bijvoorbeeld arbeiderszelfbestuur in staatsbedrijven. Zij namen bovendien het voortouw bij de *community politics*, lokale acties die de liberalen geleidelijk veel invloed op de gemeentepolitiek verschaften.⁴⁰ In 1981 scheen met de afscheiding van *Labour's* rechtervleugel als Sociaal-Democratische Partij en de nauwe samenwerking van die partij met de liberalen zich eindelijk een serieuze kans op een doorbraak in het Britse partijstelsel voor te doen. De Alliantie van liberalen en sociaal-democraten behaalde in de verkiezingen van 1983 en 1987 rond 25% van de stemmen, maar onevenredig weinig zetels. In 1988 fuseerden de twee tot *Social and Liberal Democrats*, sinds 1990 *Liberal Democrats* genoemd; bij de verkiezingen van 1992 kreeg de nieuwe partij 18% van de stemmen, goed voor een magere twintig zetels in het Lagerhuis.⁴¹ De Liberale Democraten noemen zich 'radical' of 'progressive' en streven nog steeds naar staatkundige vernieuwing, 'bringing power to the people' via decentralisatie en evenredige

vertegenwoordiging.⁴² Daarnaast besteden ze veel aandacht aan het milieu. Op beide terreinen gaat de *Green Party* echter iets verder. De Groenen streven naar vormen van directe democratie als initiatiefrecht voor burgers (*Citizen Initiatives*) en terugroeping (*recall*) van gekozen vertegenwoordigers.⁴³ De Britse Groenen haalden in 1992 slechts 1% van de stemmen en kwamen niet eens in de buurt van een zetel in het parlement.⁴⁴

4. Italië: van de oude naar de nieuwe *Partito Radicale*

De ontwikkeling van het democratisch radicalisme in Italië verliep aanvankelijk volgens hetzelfde patroon als in Frankrijk; tussen beide stromingen bestonden dan ook veel contacten. De Italianen hadden echter een achterstand, in zo verre als hun land na de val van Napoleon weer uiteen viel in vele kleine en grote vorstendommen. Staatkundige eenheid stond voor de Italiaanse democraten dan ook voorop. Hun pogingen om die eenheid van onderop, door een revolutie in de verschillende vorstendommen, te verwezenlijken werden in 1848-1849 door ingrijpen van Franse en Oostenrijkse troepen in bloed gesmoord. Ruim tien jaar later kwam de eenheid toch tot stand, maar nu 'van bovenaf', door een militaire campagne vanuit het koninkrijk Sardinië. Vrijwilligers onder leiding van de radicale volksheld Garibaldi speelden daarbij overigens wel een rol.⁴⁵ Na de eenwording stonden de democraten voor het dilemma: de constitutionele monarchie te aanvaarden en zich bij de links-liberale oppositie in het parlement aan te sluiten, dan wel een buitenparlementaire, revolutionaire republikeinse beweging op te bouwen.

Garibaldi en zijn vrienden kozen - vaak aarzelend - voor het eerste. In het parlement vormden ze in de jaren zestig de uiterste linkervleugel van de liberale oppositie. Toen die oppositie in 1876 een meerderheid werd en ging regeren, maakte de *Estrema Sinistra* zich los en ontstond geleidelijk een - zeer los georganiseerde - radicale partij.⁴⁶ Evenals in Frankrijk gaven de radicalen in Italië geleidelijk hun verlangen naar directe democratie op en omhelsden het parlementaire stelsel; wel bleven ze ijveren voor algemeen kiesrecht, invoering van een referendum, een gekozen burgemeester en meer politieke vrijheid.⁴⁷ Daarnaast stonden ze meer overheidsingrijpen in het sociaal-economisch leven voor en toonden meer belangstelling voor de nood van de arbeiders en boeren dan de liberalen. Aan het begin van de twintigste eeuw sloegen de liberalen onder leiding van Giolitti een meer vooruitstrevende en sociale koers in, waaraan de radicalen vaak steun verleenden; tussen 1906 en 1914 namen de radicalen ook aan de regering deel. Daarmee verloren ze geleidelijk hun - toch al zwakke - identiteit. Volgens de historicus en politicus Salvemini waren het liberalen die zich nog slechts radicalen noemden 'for the sake of a tradition'.⁴⁸ Verdeeld over deelname aan de Eerste Wereldoorlog, verloren ze na 1914 vrijwel alle invloed en gingen na een

laatste oprisping in de jaren twintig onder in de strijd tegen het fascisme.⁴⁹

Niet alle democratische radicalen hadden echter de parlementaire weg gevolgd in de jaren na 1860. De aanhangers van Mazzini weigerden de eed van trouw aan de koning af te leggen en konden daarom geen zetel in het parlement aanvaarden. Een deel van hen sloot zich in de jaren zeventig en tachtig aan bij de snel opkomende anarchistische en socialistische beweging; anderen bleven de burgerlijk-republikeinse idealen van Mazzini trouw, ook na diens dood in 1872.⁵⁰

Door deze groep werd in 1895 de *Partito Repubblicano Italiano* (PRI) opgericht, die niet lang daarna ook zetels in het parlement zou winnen. Slechts een minderheid verzette zich tegen het besluit, aan het parlementaire werk deel te nemen en de eed af te leggen. De PRI bleef daarbij ijveren voor afschaffing van de monarchie en invoering van een republiek met algemeen kiesrecht, maar ook met elementen van directe democratie als volksinitiatief en referendum.⁵¹ Anders dan de radicalen gaven de Republikeinen geen steun aan liberale kabinetten in de monarchie. Sommigen namen zelfs samen met anarchisten deel aan revolutionaire woelingen.⁵² De Republikeinen speelden een grotere rol in het verzet tegen Mussolini's dictatuur en beleefden na diens val een kortstondige bloeitijd. Toen hun belangrijkste doel, vestiging van een republiek, in 1946 verwezenlijkt werd, begonnen ze echter aan invloed en identiteit te verliezen. Ze namen nu wel deel aan de regering, als middenpartij in coalities met christen-democraten en sociaal-democraten. Ideologisch onderscheidt de PRI zich nu nog weinig van de meer behoudende *Partito Liberale Italiano* (PLI), met wie zij ook wel samen werkt.⁵³

De PRI is intussen links ingehaald door een merkwaardige wedergeboorte van de radicale partij. De nieuwe *Partito Radicale* (PR) ontstond in 1955 als links-liberale afsplitsing van de PLI.⁵⁴ In de loop van de jaren zestig sloot het gematigde deel van de partij zich aan bij de PRI en de *Partito Socialista Italiano* (PSI). De rest van de PR - nog slechts een paar honderd man - ontwikkelde zich onder de charismatische en eigenzinnige leiding van Marco Panella tot een libertaire anti-systeem partij, die door liberalen niet meer als geestverwant werd erkend.⁵⁵ Deelname aan verkiezingen werd minder belangrijk dan buitenparlementaire actie ten behoeve van individuele vrijheid, ontwapening en emancipatie van vrouwen en homoseksuelen. Radicalen namen het initiatief tot referenda om echtscheiding, geboortebeporing en abortus mogelijk te maken. Ze werkten daarbij veelal samen met andere buitenparlementaire bewegingen, dienstweigeraars, milieugroepen, homo- en vrouwenbewegingen, soms ook met uiterst linkse partijen als *Democrazia Proletaria*, maar zelden met gevestigde partijen van links of rechts. Dank zij de (altijd geweldloze) acties en de eigen 'alternatieve' radio-

omroep nam hun aanhang in de jaren zeventig toe. In 1976 wonnen de radicalen met 1% van de stemmen voor het eerst enkele zetels in het parlement, in 1979 haalden ze met 3,5% achttien zetels.⁵⁶

In de jaren tachtig verloor de PR haar voorhoederol echter aan de Groenen, waar ook tal van radicalen zich bij aansloten.⁵⁷ In 1987 werd een poging gewaagd de PR als 'transnationale partij' nieuw leven in te blazen, door leden in heel Europa te werven en Europese eenwording als hoofddoel aan te nemen.⁵⁸ Veel succes had deze poging niet. Allengs groeide de weerstand tegen Panella's grillige en provocerende koers, waarbij pornosternen en (voormalige) terroristen en maffiosi kandidaat gesteld werden voor kamerzetels. Panella hield echter een trouwe kern over, die ten slotte de partij ook vaarwel zei en de Club Panella oprichtte. Bij de verkiezingen van 1992 won de club 1% van de stemmen, genoeg voor zeven zetels; de PR deed niet meer mee.⁵⁹ Zo verdween de *Partito Radicale* ten tweede male van het politieke toneel. Het democratisch radicalisme leeft echter voort, met name bij de Groenen.⁶⁰

5. Denemarken: *Det Radikale Venstre*

De Franse Revolutie liet in het Deense koninkrijk weinig sporen na. Ook in de negentiende eeuw toonden koning en adel weinig bereidheid de macht met de liberale burgerij en boerenstand te delen. In de volksvertegenwoordiging wisten de conservatieve aanhangers van de koning, meestal aangeduid als 'Rechts' (*Højre*), tot het eind van de eeuw een dominante rol te spelen. De liberale partij, *Venstre* ofwel Links genoemd, kon pas in 1901 een kabinet vormen en haar program uitvoeren. Kort daarna, in 1905, scheidde de radicale vleugel van *Venstre* zich af en stichtte de partij 'Radicaal Links' (*Det Radikale Venstre*; RV).⁶¹

De radicalen, die al vanaf de jaren tachtig een linkervleugel binnen *Venstre* vormden en banden onderhielden met een literaire vernieuwingsbeweging, verschilden op staatkundig gebied niet wezenlijk van de liberalen.⁶² Ze wilden het algemeen kiesrecht sneller invoeren, en daarbij vrouwen niet vergeten; maar ze verschilden vooral van mening met *Venstre* over defensie en sociaal-economisch beleid. De RV streefde naar - desnoods eenzijdige - ontwapening, progressieve belastinghervorming en erfpacht voor pachters.⁶³ Pachters maakten dan ook een belangrijk deel van haar electoraat uit, tot ver in de twintigste eeuw. Reeds in 1913 vormden de radicalen een minderheidsregering, met steun van de sociaal-democraten. Alle burgers - dus ook vrouwen - kregen kiesrecht en het recht door een referendum direct aan de besluitvorming deel te nemen.⁶⁴

In de jaren twintig verloren de radicalen hun dominante positie aan de sociaal-democraten, met wie ze echter in tal van gevallen bleven samenwerken. Op sociaal-economisch gebied verschilden hun idealen, aangezien

de RV het particuliere eigendom en de markteconomie wel wilden reguleren maar niet socialiseren. Niettemin konden ze het over praktische hervormingen veelal wel eens worden. Met betrekking tot defensie bleven de radicalen radicaler dan de sociaal-democraten. Na de Tweede Wereldoorlog verzette de RV zich - met communisten en later de linkse volkssocialisten - tegen het Deense lidmaatschap van de NAVO.⁶⁵

In de jaren zestig wist de RV zich op een aantal punten te vernieuwen. Terwijl haar traditionele achterban, de pachters, aan betekenis verloor, won de partij aanhang onder de nieuwe middenklasse van 'witteboorden-werkers' in overheid en dienstverlening. Volgens Wenzel werd zij zo de 'bürgerliche Reformpartei der fröhlichen Sechziger'.⁶⁶ In het politieke spectrum van Denemarken behielden de radicalen hun plaats even links van het midden, tussen de sociaal-democraten en de liberale *Venstre* in. De komst van nieuwe middenpartijen na 1973 veranderde daar weinig aan. De RV lijkt dan ook veeleer een radicaal-liberale dan een radicaal-democratische partij; meer te vergelijken met de Britse *Liberal Democrats*, dan met de Italiaanse *Partito Radicale*.⁶⁷ Democratisering van staat en samenleving neemt geen grote plaats op haar program meer in, nadat ze nog in 1953 de mogelijkheden voor referenda in de grondwet had weten uit te breiden.⁶⁸

6. Zwitserland: de triomf der Radicaal-Democraten

De directe democratie is sinds de middeleeuwen in sommige Zwitserse kantons blijven bestaan. In de meeste had echter aan het eind van de achttiende eeuw een stedelijk patriciaat de macht naar zich toegetrokken. De democratische idealen van de Franse Revolutie spraken veel burgers in die steden en ook sommige boeren wel aan. Na het herstel van de oude orde verdwenen de idealen niet helemaal. Rond 1830 wisten liberalen in tal van kantons de machtsverhoudingen weer te wijzigen en kiesrecht voor de burgerij in te voeren. Daarna werden ze allengs behoudender en verkozen individuele vrijheid boven gelijkheid. Links van hen ontwikkelde zich daarop een radicale stroming, mede geïnspireerd door de in Zwitserland geboren Jean-Jacques Rousseau, maar ook door Duitse ballingen die de filosofie van Hegel aanhingen.⁶⁹

Deze radicalen wilden de soevereiniteit van het volk permanent laten gelden, zoals één van hen het formuleerde: 'le radicalisme reconnaît au peuple le droit d'exercer sa souveraineté à chaque instant, comme il le veut'.⁷⁰ Dat betekende niet alleen algemeen kiesrecht, maar ook verkiezing van alle belangrijke functionarissen door het volk en de mogelijkheid van referendum en volksinitiatief. Later zouden de radicale democraten daar nog de eis aan toe voegen, gekozen vertegenwoordigers tussentijds terug te kunnen roepen (*recall*).⁷¹

In de jaren veertig van de vorige eeuw veroverden de radicalen in veel

kantons de macht - soms vreedzaam, soms met geweld - en in de burgeroorlog van 1847 ook in heel Zwitserland. Ze zouden echter hun idealen niet meteen volledig verwezenlijken, maar rekening houden met de conservatieve oppositie. Referendum en volksinitiatief werden pas door de grondwetswijziging van 1874 mogelijk gemaakt; het terugroeprecht bleef een vrome wens.⁷² Toen de radicalen hun doelstellingen op staatkundig gebied hadden bereikt - trouwens ook op ander gebied, met name de scheiding van kerk en staat, waren ze tamelijk succesvol - werden ze geleidelijk ook behoudender. Tegen het eind van de negentiende eeuw verenigden ze zich met gematigde liberalen in de *Freisinnig Demokratische Partei* (FDP), die echter in de franstalige kantons *Parti Radical Démocrate* (PRD) genoemd werd. In die kantons bleef ook een *Parti Libéral* bestaan die veel meer nadruk op laissez-faire liberalisme legde.⁷³ In enkele duitstalige kantons, waar de FDP een conservatief-liberale koers voer, handhaafde zich soms een *Demokratische Partei* tussen haar en de socialisten.⁷⁴

Hoewel men in het weinig gecentraliseerde en heterogene Zwitserse bestel voorzichtig moet zijn met elke generalisatie, kan toch wel gesteld worden dat de Vrijzinnig- of Radicaal-Democratische partij anno 1994 een 'normale' liberale partij is geworden. Hooguit is ze iets pragmatischer in haar sociaal-economisch beleid - dat wil zeggen minder principieel in de keuze tussen vrije markt en staatsinterventie - dan veel zusterpartijen. Dat pragmatisme hangt waarschijnlijk ook samen met haar positie als (relatief) grootste partij en permanente regeringspartij.⁷⁵

Radicale democraten zullen in Zwitserland wellicht uitgeweken zijn naar de Groenen of naar de *Landesring der Unabhängigen* (LdU), in 1936 opgericht door de idealistische ondernemer Gottlieb Duttweiler.⁷⁶ De LdU presenteerde zich als een niet-ideologische 'consumentenpartij', maar hing in de praktijk toch min of meer sociaal-liberale opvattingen aan. De kleine partij bleef in de oppositie, en verdedigde de directe democratie via campagnes voor referenda en volksinitiatieven. De laatste tijd houdt ze zich ook vaak met milieu-problemen bezig.⁷⁷

7. Duitsland: een academisch radicalisme

De Franse Revolutie wekte in het Duitse Rijk eveneens een democratische beweging tot leven; de Franse overheersing leidde echter ook tot een nationalistische reactie. Na het vertrek van de Fransen smolten beide bewegingen samen - overigens niet alleen in Duitsland, ook in Italië en Frankrijk zelf gingen nationalisme en democratisch radicalisme in de negentiende eeuw lange tijd hand in hand. De Duitse burgerij was rond 1815 nog te zwak en behoudend om liberale, laat staan radicale opvattingen te verkondigen; maar in de tamelijk autonome en prestigieuze academische wereld kwamen liberalisme en radicalisme wel tot bloei. De liberale en

nationalistische studenten verenigden zich vanaf 1815 in de Duitse *Burschenschaften*. De radicale vleugel organiseerde zich veelal heimelijk, bijvoorbeeld in de *Kreis der Unbedingten* onder leiding van de rechtenstudent Karl Follen in Giessen, die voor politieke moord niet terugschrok. De moord op de reactionaire schrijver Kotzebue in 1819 leidde tot vervolging van geheime genootschappen en een verbod van de *Burschenschaften*.⁷⁸ Pas in de jaren veertig kwam weer een radicaal-democratische studentenbeweging op, meestal *Progress* genoemd.⁷⁹

In die periode ontstond aan de Berlijnse universiteit een andere academische vorm van radicalisme, onder invloed van Hegel. Hoewel de filosoof zelf veeleer conservatieve dan radicale politieke opvattingen aanhing, gebruikte een deel van zijn leerlingen zijn dialectische systeem voor een radicale kritiek op staat en maatschappij in Duitsland. De politieke denkbeelden van deze *Junghegelianer* bleven aanvankelijk nogal abstract. Men hoopte op een 'vrije volkstaat' waarin het volk direct zou heersen, via volksvergaderingen op gemeenteniveau.⁸⁰ De Berlijnse club bleef niet lang bij elkaar. Sommigen, zoals Edgar Bauer en Johann Kaspar Schmidt (beter bekend onder zijn pseudoniem Stirner) ontwikkelden hun academische radicalisme verder in anarchistische richting en pleitten voor afschaffing van kerk, huwelijk, staat en eigendom. Anderen werkten hun democratische idealen verder uit in politieke praktijk, als journalist of als activist in geheime genootschappen, zoals Karl Marx. Evenals vele andere democraten zou Marx zich van democratisch radicaal tot utopisch communist en ten slotte tot 'wetenschappelijk socialist' ontwikkelen.⁸¹

Niettemin groeide toch ook een democratisch-radicalen beweging in Duitsland. Met de revolutie van 1848 scheen het grote moment aangebroken om het ideaal van één democratische republiek in Duitsland te realiseren. In het Frankfurter parlement vormden de radicalen de meest linkse fractie - de Communistenbond waarbij Marx zich zojuist had aangesloten, was te marginaal en te extreem om vertegenwoordigd te zijn. Het parlement kon echter weinig invloed uitoefenen, mede door onderlinge verdeeldheid over de grondwet en de grenzen van het Duitse Rijk (met of zonder Oostenrijk). De revolutie verliep, de Duitse vorsten herwonnen hun macht en joegen het parlement uiteen. Van de - alleen informeel georganiseerde - radicale partij bleef weinig over in de golf van onderdrukking die daarop volgde.⁸²

De radicalen hebben zich in Duitsland in zekere zin nooit van de nederlaag in 1848/49 weten te herstellen. Hun democratische ideaal werd overgenomen en veel krachtiger uitgedragen door de sociaal-democraten, die zich vanaf 1863 zelfstandig gingen organiseren en in 1875 de *Sozialdemokratische Partei Deutschlands* (SPD) stichtten. Daarbij vatten ook de sociaal-democraten 'democratie' aanvankelijk in jacobijnse of klassieke betekenis op, als directe *Versammlungsdemokratie*; pas later zouden ze de parlementaire democratie omarmen.⁸³ In Baden handhaafde zich wel een *Demokratische Volkspartei*

tussen sociaal-democraten en liberalen in, die later in de Duitse Rijksdag door Sonnemann vertegenwoordigd werd.⁸⁴

De Duitse liberalen groeiden na 1848 geleidelijk wel uit tot een machtige stroming, zij het in de Zuid-Duitse staten eerder dan in Pruisen. De eenwording van Duitsland onder leiding van de Pruisische staatsman Bismarck versterkte echter de verdeeldheid in hun gelederen. Terwijl de progressieve liberalen in de *Fortschrittspartei* - soms ook *Freisinn* geheten - de oppositie tegen Bismarcks autoritaire beleid aanvoerden, verleenden de nationaal-liberalen hem steun - waarbij hun liberalisme nogal verwaterde.⁸⁵

Ook na de val van het keizerrijk bleef deze tegenstelling bestaan. De progressieve liberalen, verenigd in de *Deutsche Demokratische Partei*, verdedigden de Weimar Republiek met haar parlementaire democratie, terwijl de nationaal-liberalen in de *Deutsche Volkspartei* haar meer noodgedwongen aanvaardden dan toejuichten.⁸⁶ Geen van beide partijen onderscheidde zich erg in het verzet tegen de nationaal-socialistische dictatuur.

Na de Tweede Wereldoorlog slaagden de liberalen er met moeite eindelijk in, zich in één partij te verenigen.⁸⁷ Deze *Freie Demokratische Partei* (FDP) kende - en kent - echter wel een bijna permanente strijd tussen linker- en rechtervleugels. De nationaal-liberale rechtervleugel, sterk geneigd tot samenwerking met de conservatieve Christen-democraten, gaf tot 1966 de toon aan. In de oppositieperiode van 1966 tot 1969 kreeg de sociaal-liberale linkervleugel de overhand. In de jaren zeventig, toen de FDP met de SPD regeerde, noemde zij zich ook uitdrukkelijk sociaal-liberaal.⁸⁸ Hoewel ze zich in haar *Freiburger Thesen* van 1971 duidelijk uitsprak voor democratisering van de samenleving, remde ze in de praktijk de uitbreiding van medezeggenschap in bedrijven - die de SPD voorstelde - echter af. De kloof tussen de coalitiepartners verwijdde zich geleidelijk, tot de FDP in 1982 het kabinet liet vallen en de coalitie met de CDU herstelde.

Een deel van de linkervleugel scheidde zich bij deze partnerruil af en stichtte de *Liberale Demokraten*.⁸⁹ Bij deze - overigens weinig succesvolle - partij sloten zich ook de studenten- en jongerenorganisaties van de FDP aan, de *Liberale Studentenbund Deutschlands* en de *Jungdemokraten*, die onder invloed van de buitenparlementaire beweging in de jaren zestig een zeer linkse, libertaire of radicaal-democratische positie hadden ingenomen.⁹⁰

In de jaren zestig was opnieuw een academisch radicalisme opgekomen aan de Duitse universiteiten, dat zich uitte in directe actie voor democratisering van de universiteit, maar ook in verzet tegen autoritair regeringsbeleid.⁹¹

Daarnaast hielden de radicale studenten en docenten zich intensief bezig met theorievorming, evenals hun voorgangers in de negentiende eeuw. De beweging aan de universiteiten stierf af in de jaren zeventig, maar haar deelnemers speelden in de jaren tachtig vaak een belangrijke rol in de opbouw van de groene partij.⁹² Directe 'basisdemocratie' is voor *Die Grünen* een belangrijk - zij het problematisch - doel, zowel binnen de eigen partijor-

ganisatie als daarbuiten, in staat en maatschappij.⁹³

8. Nederland: marginale radicalen

In Nederland heeft het radicalisme over het algemeen een marginale rol gespeeld: iets belangrijker dan in Duitsland, maar minder van belang dan in Frankrijk, Zwitserland en Denemarken. Toch vond de Franse Revolutie hier een vruchtbare bodem. Het had immers niet veel gescheeld of de Democratische Revolutie was in Nederland begonnen, in plaats van in Frankrijk. Volgens de Amerikaanse historicus Palmer werd de term 'democraten' in Europa het eerst gebruikt door de Nederlandse burgers die zich kort na 1780 begonnen te organiseren in sociteiten en vrijkorpsen. Aanvankelijk trokken deze burgers één lijn met de aristocratische Patriotten in hun strijd tegen de Prins van Oranje en zijn aanhang. Geleidelijk maakten de democratische Patriotten zich echter los van de aristocratische Patriotten.⁹⁴ Wiselius, één van de democratische leiders, pleitte voor een indirecte democratie ofwel 'verkiesbare aristocratie': het volk zou in 'grondvergaderingen' bijeenkomen en afgevaardigden kiezen. Directe of zuivere democratie wees Wiselius dus af, maar evenzeer een 'aristo-democratie' waarbij het volk de soevereiniteit overdraagt aan gekozen magistraten.⁹⁵ Zoals bekend werd de democratische beweging in 1787 in de kiem gesmoord door Pruisische en Prinsgezinde troepen. Bij de Franse invasie van 1795 grepen de democraten echter opnieuw hun kans. Ze moesten de macht weliswaar delen met 'moderaten' en konden pas na veel strubbelingen - waaronder een staatsgreep - in 1798 hun idealen verwezenlijken. De burgers konden toen via getrapte verkiezingen vertegenwoordigers in de Nationale Vergadering kiezen; op grondvergaderingen wezen zij niet alleen een kiescollege maar ook kandidaat-leden van de Nationale Vergadering aan. Op die grondvergaderingen zouden ook wijzigingen in de grondwet goedgekeurd moeten worden.⁹⁶

Potentieel zouden die grondvergaderingen dus toch een element van directe democratie kunnen betekenen. Er waren ook in Nederland *sans-culottes*, door de historicus De Wit 'volksdemocraten' genoemd, die de grondvergaderingen meer eigen bevoegdheden wilden geven. Sommigen van hen gingen nog verder en verlangden gelijkheid van macht en bezit.⁹⁷ De Wit is overigens nogal summier in zijn beschrijving van deze stroming - waarschijnlijk omdat zij toch maar een marginale rol speelde in de Bataafse Republiek.

De hegemonie van de democraten duurde ook maar kort. Na 1801 kregen aristocratische Patriotten de overhand. Met de terugkeer van Oranje als 'soverein vorst' in 1813 was er natuurlijk van democratie helemaal geen sprake meer. Pas na de nederlaag van de monarchie tegen de Belgische rebellen groeide ook in Nederland opnieuw de behoefte aan volksinvloed. Er ontstond een stroming die zich aanvankelijk 'constitutioneel' en later 'liberaal' ging noemen, rond de advocaat Donker Curtius en de hoogleraar Thorbecke.

Met De Wit kan men die negentiende-eeuwse liberalen als erfgenamen van de democraten uit de achttiende eeuw beschouwen - al overdrijft hij wellicht die verwantschap enigszins.⁹⁸ 'Democratie' betekende rond 1848 in Nederland (en elders in Europa) echter 'volkssoevereiniteit', soms nog directe 'volksregering' of anders algemeen kiesrecht. Liberalen als Thorbecke wezen democratie in elk van deze betekenissen af - al sloten ze algemeen kiesrecht in een verre toekomst niet uit.⁹⁹

Slechts op de uiterste linkervleugel van de liberale beweging kwamen individuen voor die zich in 1848 'democraten' noemden, en die hier als democratische radicalen aandacht verdienen. Zij richtten in maart van dat jaar een Nederlandse afdeling op van de in 1847 te Brussel gestichte *Association Démocratique*.¹⁰⁰ De ook in Brussel aanwezige Adrien van Bevervoorde tot Oldemeule, een enigszins aan lager wal geraakte jonkheer, werd voorzitter van de 'Democratische Vereeniging' in Nederland. Van Bevervoorde verbleef enige tijd in Frankrijk en onderging de invloed van de radicalen aldaar. Hij en zijn kleine radicale schare pleitten voor instelling van een republiek, algemeen kiesrecht, humanisering van het strafrecht en meer aandacht voor de sociale nood van het volk. De Democratische Vereeniging telde naast verarmde adel ook lieden van eenvoudige komaf onder haar leden, die veelal de redactie voerden van kleine populaire blaadjes waarin zij tussen roddels en schandalen hun radicale opvattingen ventten. De hervormingen van 1848 stelden de Democraten teleur. De toch al zeer bescheiden aanhang die ze in enkele grote steden onder ambachtslieden en handwerkers vonden, liet hen daarna alras in de steek. In 1851 besloot de Vereeniging, die toen nog negen leden telde, zichzelf te ontbinden. Met de dood van Van Bevervoorde in hetzelfde jaar stierf in feite ook de zeer zwakke radicale beweging in Nederland.¹⁰¹

8.1 Sociaal-Democratische Bond

Radicale denkbeelden leefden echter voort, met name bij leden van de Vrijdenkersvereniging 'De Dageraad', opgericht in 1856. Van der Voo, één van de radicalen rond Van Bevervoorde, sloot zich hierbij aan.¹⁰² Leden hiervan zouden in 1869 een afdeling van de Internationale Arbeiders Associatie (later 'Eerste Internationale' genoemd) oprichten en daarmee de kiem leggen voor de arbeidersbeweging in Nederland.¹⁰³ Die arbeidersbeweging, vanaf 1882 georganiseerd in de Sociaal-Democratische Bond (SDB), nam de staatkundige eisen van de democratische radicalen over. Zij voegde daar een sociaal-economisch program aan toe, dat bij de oude radicalen nagenoeg ontbrak. Niet alleen de staat, ook de maatschappij zou radicaal gedemocratiseerd behoren te worden. Zo verlangde de SDB in zijn eerste program naast algemeen kiesrecht 'directe wetgeving door het volk' en

'terzijdestelling van alle sociale en politieke ongelijkheid' en socialisatie van alle produktiemiddelen.¹⁰⁴

De SDB was echter sommige voorstanders van algemeen kiesrecht te extreem. Deze stroming streefde naar een democratische volkspartij, die weliswaar open zou staan voor sociale hervormingen maar geen revolutionair program zou verkondigen. In Groningen en Friesland leek rond 1888 deze Volkspartij inderdaad van de grond te komen. Zij vormde echter geen eenheid, maar viel in feite uiteen in gematigde sociaal-democraten en burgerlijke radicalen.¹⁰⁵ Die tegenstelling werd pas in de loop der tijd duidelijk: sommige radicalen ontwikkelden zich tot sociaal-democraten - en soms verder tot anarchisten, zoals Ferdinand Domela Nieuwenhuis - terwijl andere radicaal bleven.¹⁰⁶ Zo werd de Volkspartij meer een doorgangsstation dan een blijvend politiek tehuis.

8.2 Radicale Bond

De burgerlijke radicalen verenigden zich in 1892 in de Radicale Bond.¹⁰⁷ De Bond was, zoals de meeste politieke partijen in die tijd, eigenlijk een federatie van lokale kiesverenigingen. De grootste hiervan was de kiesvereniging Amsterdam, in 1888 ontstaan als afscheiding van de liberale kiesvereniging 'Burgerplicht'. De Amsterdammers bleven in zekere zin liberaal. Radicalen die het liberalisme afwezen, werden in 1889 de kiesvereniging uit gejaagd.¹⁰⁸ Deze groep, met een verwijzing naar de Jacobijnen van 1793 'Bergpartij' genoemd, sloot zich uiteindelijk aan bij de Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht. A.H. Gerhard en Joan Nieuwenhuis, de voortrekkers van de 'Bergpartij' - laatstgenoemde was bovendien redacteur van het *Radicaal Weekblad* - ontwikkelden zich ook in sociaal-democratische richting en werden ten slotte lid van de in 1894 gestichte Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP).¹⁰⁹ Sommige geestverwanten van hen, zoals Vitus Bruinsma, waagden nog in 1895 een - weinig succesvolle - poging een Nederlandse Volkspartij van de grond te krijgen.¹¹⁰

Binnen de Radicale Bond overheerste het radicale liberalisme. C.V. Gerritsen, van 1892 tot 1898 voorzitter van de Bond, zag het radicalisme als 'application absolue des principes libéraux démocratiques'.¹¹¹ Het program van de Bond zou men zowel radicaal- als sociaal-liberaal kunnen noemen; naast algemeen kiesrecht wenste men de Eerste Kamer af te schaffen, het referendum in te voeren, vrouwen gelijke rechten te geven als mannen, de arbeidsverhoudingen te regelen, progressieve belastingen te heffen en woningen voor arbeiders te bouwen.¹¹² De Radicale Bond bleef een marginale partij, met 34 afdelingen, 2600 leden en twee zetels tot vier in de Tweede Kamer. Hij was eigenlijk alleen in Amsterdam van enig belang: daar vond het radicalisme weerklink in een bepaald cultureel en literair milieu - de burgerlijke avant-garde - en namen radicalen deel aan het bestuur van de

stad. Elders in het land speelde de Bond echter nauwelijks een rol.¹¹³ In 1901 greep men dan ook snel de gelegenheid aan, samen te gaan met de linkervleugel van de Liberale Unie toen die zich afscheidde.

8.3 Vrijzinnig-Democratische Bond

De Liberale Unie, in 1885 opgericht als federatie van liberale kiesverenigingen, was van begin af aan verdeeld over de kiesrecht kwestie. De voorstanders van algemeen kiesrecht vormden in 1900 een meerderheid in het bestuur van de Unie, maar zagen hun beleid afgewezen door een meerderheid van de leden.¹¹⁴ Daarop besloot men tot een scheiding der geesten. De afgescheiden liberalen verenigden zich in 1901 met de Radicale Bond en de Nederlandse Volkspartij in de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB).¹¹⁵ De Liberale Unie zou twintig jaar later met enkele kleinere partijen fuseren tot de Vrijheidsbond - vanaf 1928 Liberale Staatspartij genoemd. Hoewel deze liberalen het algemeen kiesrecht - in 1917 in de grondwet verankerd - aanvaardden, noemden ze zich toch nog niet 'democraten'. De Vrijzinnig-Democraten noemden zich op hun beurt geen liberalen. Ze ontkenden hun liberale oorsprong niet, maar achtten het liberalisme na 1848 ontaard tot een conservatief dogmatisme, op staatkundig maar ook op sociaal-economisch gebied.¹¹⁶ De Vrijzinnig-Democraten verwierpen dus het klassieke laissez-faire liberalisme; maar evenzeer het - in hun ogen minstens even dogmatische - socialisme. Ze sloten nationalisatie van bedrijven niet a priori uit - vooral wanneer het monopolies betrof - maar verdedigden in beginsel het particulier bezit van produktiemiddelen. Wel zouden werknemers in dat bezit moeten delen, en daarnaast ook in de macht over die produktiemiddelen, bijvoorbeeld via gekozen bedrijfsraden. Gelijkheid van bezit was weliswaar niet nodig, misschien ook niet wenselijk; maar wel gelijkheid van 'maatschappelijke ontwikkelingsvoorwaarden' en beperking van de 'onevenredigen invloed van het groot-kapitaal'.¹¹⁷

Kan men de Vrijzinnig-Democraten nu als democratische radicalen beschouwen? Wanneer de studenten van de Handelshogeschool in 1929 in Rotterdam alle partijen uitnodigen hun beginselen uiteen te zetten, geeft de voorzitter van de VDB (en hoogleraar staatsrecht) R. Kranenburg zijn lezing de titel 'De staatkundige beginselen van het radicalisme'.¹¹⁸ Nu achtte Kranenburg ook Thorbecke 'voor zijn tijd een radicaal'; waaruit blijkt dat hij radicalisme iets ruimer opvatte dan in dit artikel gebeurt. Philipp Kohnstamm, in de jaren 1916-1917 voorzitter van de VDB en hoogleraar pedagogie, wees de klassieke directe democratie ondubbelzinnig af en bestreed ook de moderne verdediger van die staatsvorm, Rousseau. Deze profeet van de Franse Revolutie zou de gemeenschap te veel boven de individu plaatsen.¹¹⁹ H.P. Marchant, partijvoorzitter van 1905 tot 1908 en fractievoorzitter van de VDB in de Tweede Kamer van 1916 tot 1933, verwierp eveneens de opvattingen

van Rousseau - omdat hij die te individualistisch vond.¹²⁰ Beide partijleiders stonden dus niet zonder meer positief tegenover de filosoof van het democratisch radicalisme - al ligt het vermoeden voor de hand dat tenminste één van hen Rousseau verkeerd begrepen heeft. Desalniettemin kan de VDB naar mening van deze auteur met enig voorbehoud tot de liberale tak van de radicale familie gerekend worden, met de Deense *Radikale Venstre* en de Franse *Parti Radical* in de eerste helft van deze eeuw.¹²¹ Alle drie combineerden een sociaal-liberaal program op sociaal-economisch gebied met een gematigd-radicaal staatkundig program. Ook de VDB verdedigde niet alleen het algemeen kiesrecht en de macht van het parlement ten opzichte van de regering, maar ook de invoering van een (facultatief) referendum.¹²²

Evenals haar Deense en Franse zusterpartijen kende de VDB interne tegenstellingen, met name bij de keuze voor samenwerking met sociaal-democraten dan wel met liberalen en andere partijen ter rechterzijde. Na vergeefse pogingen (van Marchant) om een 'democratische coalitie' te vormen met sociaal-democraten en katholieke democraten sloot de VDB zich in 1933 aan bij de christelijk-liberale coalitie van Colijn. De jongerenorganisatie van de Bond tekende protest aan, maar de meeste leden leken met deze keuze in te stemmen.¹²³ In 1939 nam de VDB deel aan het kabinet-De Geer, waarin naast de Rooms-Katholieke Staatspartij en de Christelijk-Historische Unie ook de SDAP (voor het eerst) vertegenwoordigd was. In 1946 fuseerde de VDB zelfs met de SDAP - en enkele kleinere groeperingen - tot Partij van de Arbeid (PvdA). Die fusie wekte weerstand bij de rechtervleugel, waarvan een deel zich onder leiding van P.J. Oud in 1947 afscheidde en in 1948 met de intussen tot Partij van de Vrijheid omgedoopte Liberale Staatspartij de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) oprichtte.¹²⁴

Indien men de VDB tot de radicale familie rekent, verdwijnen de radicalen in 1946 van het politieke toneel in Nederland. De VVD kan moeilijk radicaal genoemd worden. De directe democratie, ook in gematigde vorm zoals een referendum, vond tot op heden weinig steun bij de liberalen. Bij de PvdA aanvankelijk evenmin. De sociaal-democraten, die daar al snel de toon aangaven, hadden hun oorspronkelijke sympathie voor directe democratie opgegeven. De SDAP, die in haar strijdprogram van 1895 naast referendum en volksinitiatief nog gevraagd had om het recht volksvertegenwoordigers terug te roepen, liet die eisen na 1918 geleidelijk vallen.¹²⁵ Pas in het beginselprogram van 1977 stelt de PvdA - onder invloed van Nieuw Links - dat 'vormen van direkte democratie niet worden uitgesloten'.¹²⁶

8.4 Democraten '66

Tegen die tijd was er echter al lang een partij gesticht die met recht de radicale erfenis zou kunnen opeisen: D66. De Democraten kwamen in 1966 uit verschillende richtingen, zowel PvdA-ers als VVD-ers als partijlozen.¹²⁷ Evenals de VDB verwierp D66 dogma's en ideologien. De Democraten koesterden echter wel een 'richtinggevende grondgedachte': 'radicale democratisering van de Nederlandse samenleving in het algemeen en van het Nederlandse politieke bestel in het bijzonder'.¹²⁸ Op staatkundig terrein hoopten zij deze democratisering te bereiken door herstel van een meer-voudig districtenstelsel, verkiezing van de minister-president en van burgemeesters door het volk en mogelijk invoering van het referendum.¹²⁹ De voorzichtige houding ten opzichte van het referendum zou pas in 1986 wijken voor een duidelijke keuze.¹³⁰

D66 profileerde zich vooral in de periode 1966-73 onder leiding van Hans van Mierlo als staatkundige hervormings-, ja zelfs als anti-systeem-partij.¹³¹ Jan Terlouw, die Van Mierlo in 1973 opvolgde terwijl de partij in een diep dal verkeerde, nam enige afstand van die rol en zocht toenadering tot het liberalisme - mits voorzien van een kwalificatie, als 'post-socialistisch liberalisme' of 'progressief-liberaal'.¹³² Daarnaast kreeg in de loop van de jaren zeventig het milieu meer aandacht, al werd D66 daarmee nog geen groene partij.¹³³ Terlouw voerde de partij 'naar zeventien zetels en terug' in de verkiezingen van 1981 en 1982, om vervolgens als politiek leider af te treden. Een nieuwe crisis volgde, waarin stemmen opgingen om de ideologische identiteit te verduidelijken. Zo wilde de (R)appel-groep de verwantschap aangeven met het anarcho-liberalisme, 'de anarchistische ethiek in de traditie van de Franse Revolutie, die van Proudhon dus'.¹³⁴ Voorstellen om de partij 'links-liberaal' dan wel 'radicaal-liberaal' te gaan noemen, haalden echter geen meerderheid op het partijcongres van 1983.¹³⁵ Wel hanteerden de Democraten een 'radicaal mensbeeld', volgens een interne publikatie.¹³⁶

Toen Van Mierlo in 1985 opnieuw de leiding overnam, kwam weer meer nadruk op staatkundige vernieuwing te liggen. Ook Van Mierlo meende nu dat de Democraten 'het liberale erfgoed' in beheer hadden, maar dat zij ook inspiratie putten uit sociaal-democratische bron.¹³⁷

8.5 Politieke Partij Radikalen

Het kan Van Mierlo moeilijk kwalijk genomen worden dat hij de radicale traditie niet noemde. Deze speelde immers in Nederland vrijwel steeds een marginale rol. Afgezien van de reeds vermelde Radicale Bond noemden alleen de oprichters van de Politieke Partij Radikalen (PPR) zich expliciet 'radicaal'. Dat radicalisme van de PPR had een andere achtergrond; het

wortelde meer in een christelijk-socialistische of anarchistische dan in een radicaal-liberale traditie.¹³⁸ Niettemin kan men bij de PPR ook een ontwikkeling in democratisch-radicalen richting waarnemen. Directe democratie stond al vroeg op het programma, maar de betekenis verschoof enigszins: van anarchistische 'directe actie' naar radicale instituties als het referendum - dat pas in 1986 in het verkiezingsprogramma werd opgenomen.¹³⁹ GroenLinks, waarin de PPR in 1991 opging, nam dit radicalisme over en stelt in het verkiezingsprogramma van 1994

Al met al dringt de conclusie zich op dat Nederland anno 1994 ten minste twee, zo niet drie partijen kent die tot de democratisch-radicalen stroming gerekend kunnen worden: D66, GroenLinks en wellicht ook de PvdA. Het democratisch radicalisme vermengt zich echter vrijwel overal met andere stromingen: met liberalisme bij D66, met socialisme bij PvdA en GroenLinks, misschien ook met ecologisme bij GroenLinks.

9. Conclusie

Het democratisch radicalisme ontstond als politieke stroming in Europa rond de Franse Revolutie - al kende het voorlopers in de Engelse *Levellers*. De radicalen, vaak geïnspireerd door Rousseau, wilden Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap vertalen in directe democratie. Ze botsten al in 1793-94 met de meer gematigde revolutionairen, die de voorkeur gaven aan indirecte democratie met beperkt kiesrecht. Deze gematigde stroming zou zich na 1800 'liberaal' gaan noemen en in West-Europa geleidelijk de hegemonie verwerven. De liberalen vestigden een parlementaire democratie, die geleidelijk ook aanvaard werd door de meeste radicalen. Staatkundige strijdpunten werden tegen het eind van de negentiende eeuw overschaduwd door de sociale kwestie oftewel de klassenstrijd tussen Arbeid en Kapitaal. In die strijd raakten de radicalen, die evenals Rousseau het volk altijd als eenheid hadden gezien, verscheurd. Een deel koos voor het socialisme - waarbij het ideaal van directe democratie vaak vertaald werd in arbeiderszelfbestuur en radendemocratie. Een ander deel zocht toenadering tot de liberalen en trachtte de sociale kwestie op te lossen door sociale voorzieningen in te voeren - het begin van de sociale verzorgingsstaat. Zo leek het democratisch radicalisme als zelfstandige stroming aan het begin van de twintigste eeuw praktisch verdwenen. Ook al bleven de Franse *Parti Radical*, de Zwitserse FDP/PRD en de Deense RV zich 'radicaal' noemen, ze hingen in feite een progressief of sociaal liberalisme aan. Als enige radicale rest in hun ideologie zou het referendum aangemerkt kunnen worden. De Vrijzinnig-Democraten in Nederland behoorden wat dat betreft eveneens tot de 'geliberaliseerde' radicale familie, evenals de Britse *Liberals* en de *Deutsche Demokratische Partei*.

Pas in de jaren zestig leek de sociale kwestie minder urgent te worden en

ontstond ruimte voor 'post-materialistische' zaken als milieu en democratisering - waarmee het democratisch radicalisme als het ware een tweede jeugd geboden werd. Via de studentenbeweging en andere bewegingen ontstond een '*New Left*', die in een aantal landen ook gestalte kreeg in politieke partijen, zoals de PPR in Nederland. Later zouden de groene partijen de radicaal-democratische denkbeelden overnemen. D66 behoorde strikt genomen niet tot de '*New Left*', maar had er wel raakvlakken mee - evenals de Italiaanse *Partito Radicale*, de Duitse *Jungdemokraten* en de Britse *Young Liberals*.

Het democratisch radicalisme blijft echter ook in zijn tweede jeugd een onvolledige ideologie, die aanleunt tegen liberalisme, socialisme of ecologisme. De radicalen hebben een bepaald mensbeeld en een visie op de staat, maar nauwelijks ideeën over de economische orde, cultuur en maatschappij. Wat dat betreft lijken ze overigens op hun belangrijkste tegenspelers, de conservatieven. Het kan dan ook geen toeval zijn dat zowel radicalisme als conservatisme bloeien in deze tijd, waarin de staat centraal staat - niet als oplosser van sociale kwesties, maar als probleem. De conservatieven definiëren het probleem natuurlijk anders dan de radicalen. In conservatieve ogen is de staat te groot en bemoeizuchtig, maar ook intern te zwak geworden; hij moet zich meer concentreren op zijn kerntaken, handhaving van recht en orde, en minder toegeven aan druk van burgers en belangengroepen. De radicalen vinden de staat juist intern te sterk, te autoritair en vervreemd van de burger; democratisering is hun panacee.

Socialisten en liberalen, die het grootste deel van de twintigste eeuw de politieke agenda bepaalden, worden nu gedwongen tussen twee vreemde kampen te kiezen. De socialisten dreigen daarbij op te gaan in het radicale leger, terwijl de liberalen naar het conservatisme neigen. Voor D66 en zijn radicale bondgenoten valt te hopen dat deze strijd nog lang duurt, misschien groeien ze dan toch eens uit tot een volwaardige politieke stroming in Europa.

noten

1. M. Strous, 'D66 zoekt haar draai in Europa', in: *Democraat*, 25 (1992), 5 (mei), 10.
2. J. Jansen, 'D66 op erf van VVD en GroenLinks', in: *Elsevier*, 24 juli 1993.
3. Zie P. Lucardie en G. Voerman, 'Worstelen met ideologie: het verhaal van een pragmatische partij', in: *Idee*, 12 (1991), 6 (dec.), 19-25.
4. G. H. Sabine, *A History of Political Theory*, Hinsdale, 1973, (vierde druk, herzien door Th.L. Thorson), 442-451.
5. J.L. Talmon, *Political Messianism: The Romantic Phase*, Londen, 1960, 334-335; Talmon doelt hier met name op de stroming rond Ledru-Rollin in Frankrijk.

6. H. Kallen, 'Radicalism', *Encyclopaedia of the Social Sciences*, XIII, New York, 1934, 53; iets minder duidelijk bij W. McGovern en D. Collier, *Radicals and Conservatives*, Chicago, 1958, 10.
7. S. Landshut en W. Gäbler, *Politisches Wörterbuch*, Tübingen, 1958, 190.
8. C. Nicolet, *Le radicalisme*, Parijs, 1961.
9. A. Soboul, *Les sans-culottes parisiens en l'an II: mouvement populaire et gouvernement révolutionnaire (1793-1794)*, Parijs, 1968.
10. Over de Atheense democratie zie onder anderen J. Bleicken, *Die athenische Demokratie*, Paderborn, 1988; M.I. Finley, *Democracy, Ancient and Modern*, Londen, 1973; en S. Hornblower, 'Creation and Development of Democratic Institutions in Ancient Greece', in: J. Dunn, red., *Democracy: the Unfinished Journey 508 BC to AD 1993*, Oxford, 1992, 1-16.
11. Soboul, *op.cit.*, 101-158; zie ook A. Jardin, *Histoire du libéralisme politique, de la crise de l'absolutisme à la constitution de 1875*, Parijs, 1985, 131-133.
12. Jardin, *op.cit.*, 113-161.
13. *Ibidem*, 326-346; J.Th. Nordmann, *Histoire des radicaux 1820-1973*, Parijs, 1974, 25-41; Nicolet, *op.cit.*, 14-22.
14. Jardin, *op.cit.*, 343-359.
15. J. Touchard, *la gauche en France depuis 1900*, Parijs, 1977, 125; zie ook Nordmann, *op.cit.*, 129-144.
16. Nordmann, *op.cit.*, 189-285.
17. Trouwens ook wetenschappers blijven de radicalen in de twintigste eeuw als deel van de linkse traditie beschouwen; zie bijvoorbeeld Touchard, *op.cit.*, 42-52, 102-138, 269-290; minder duidelijk is R. Rémond, *Les droites en France*, Parijs, 1982, 33, 305-308.
18. Nordmann, *op.cit.*, 333-355; Touchard, *op.cit.*, 317-319; zie verder over de PSU: G. Nania, *Le P.S.U. avant Rocard*, Parijs, 1973; en M. Levin, *Fission and Fusion on the French Left*, Ithaca (NY), 1970, 176-180, 251-258.
19. A. Dansette, *Mai 1968*, Parijs, 1971, 285, 310-313.
20. Zie J. Frears, 'Liberalism in France', in: E.J. Kirchner, red., *Liberal Parties in Western Europe*, Cambridge, 1988, 124-150.
21. *Le Monde*, 30 maart 1993.
22. G. Thévenon, 'Le Mouvement des Radicaux de Gauche et les nouvelles idéologies', in: P. Bacot en C. Journès, red., *Les nouvelles idéologies*, Lyon, 1982, 169-191.
23. Frears, *op.cit.*, 140; zie ook S. Parkin, *Green Parties. An International Guide*, Londen, 1989, 101. Volgens haar was het een opportunistisch bondgenootschap, voornamelijk bedoeld om de 'echte' Groenen wind uit de zeilen te nemen.

24. *Le Monde*, 30 januari 1993.
25. Nordmann, *op.cit.*, 369.
26. Rémond, *op.cit.*, 84-98.
27. *Ibidem*, 130-135, 290-312.
28. Directe democratie is een belangrijk ideaal bij de Groenen, in Frankrijk maar ook elders; zie bijvoorbeeld D. Simonnet, *L'écologisme*, Parijs, 1979, 77-78; C. Journès, 'Les écologistes, l'Etat et les partis', in: Bacot en Journès, *op.cit.*, 45-72.
29. B. Prendiville, 'French Ecologists at the Crossroads: the Regional and Cantonal Elections of March 1992 in France', in: *Environmental Politics*, 1 (1992), 3, 448-457.
30. *Le Monde*, 30 januari 1993.
31. Nicolet, *op.cit.*, 13; zie verder: E. Royle en J. Walvin, *English Radicals and Reformers 1760-1848*, Brighton, 1982, 14-31.
32. Sabine, *op.cit.*, 442-451; zie over de denkbeelden van de Levellers voorts Maurice Goldsmith, 'Levelling by Sword, Spade and Word: Radical Egalitarianism in the English Revolution', in: C. Jones, M. Newitt en S. Roberts, red., *Politics and People in Revolutionary England*, Oxford, 1986, 65-80; over hun actie in het leger zie in dezelfde bundel A. Woolrych, 'Putney Revisited: Political Debate in the New Model Army in 1647', 95-116.
33. Royle en Walvin, *op.cit.*, 48-79.
34. *Ibidem*, 160-180; zie ook J.T. Ward, *Chartism*, Londen, 1973.
35. H. Pelling, *The Origins of the Labour Party 1880-1900*, Oxford, 1965, 5-6, 13-14; zie ook: A. R. Ball, *British Political Parties. The Emergence of a Modern Party System*, Londen, 1987, 44-49.
36. Royle en Walvin, *op.cit.*, 175-178.
37. Ball, *op.cit.*, 32.
38. Sabine, *op.cit.*, 608-634.
39. J. Stevenson, *Third Party Politics since 1945. Liberals, Alliance and Liberal Democrats*, Oxford, 1993, 31-38.
40. *Ibidem*, 53-54.
41. *Ibidem*, 74-125.
42. *Changing Britain for good: the Liberal Democrat Manifesto 1992*, Dorchester, 1992, 48.
43. *New Directions: The Path to a Green Britain Now. The Green Party General Election Campaign Manifesto 1992*, Dimington, 1992, 11.
44. N. Carter, 'Whatever happened to the Environment? The British General Election of 1992', in: *Environmental Politics*, 1 (1992) 3, 442-448.
45. Zie R. Lill, *Geschichte Italiens in der Neuzeit*, Darmstadt, 1986, 91-204; en C. Lovett, *The Democratic Movement in Italy, 1830-1876*, Cambridge,

1982, 117-156.

46. A. Galante Garrone, *I Radicali in Italia, 1849-1925*, Milaan, 1973, 42-91; Lovett, *op.cit.*, 187-208; zie ook A. Capone, *Destra e Sinistra da Cavour a Crispi*, deel 20 van *Storia d'Italia*, Turijn, 1981.

47. Galante Garrone, *op.cit.*, 88, 141, 150, 194, 278-280, 331.

48. G. Salvemini, *The Origins of Fascism in Italy*, New York, 1973, 76-77. Galante Garrone acht de kritiek van Salvemini, die zelf in zijn jonge jaren radicaal was, overdreven, al geeft hij toe dat de radicalen na de invoering van het algemeen kiesrecht moeite hadden zich van de liberalen te onderscheiden; toch bleven er verschillen, met betrekking tot defensie en buitenlands beleid maar ook op sociaal-economisch gebied (Galante Garrone, *op.cit.*, 387-389).

49. Galante Garrone, *op.cit.*, 360-408.

50. Lovett, *op.cit.*, 209-239; Capone, *op.cit.*, 543-544.

51. G. Spadolini, *I repubblicani dopo l'unità*, Florence, 1972, 73-83.

52. Bijvoorbeeld in Ancona, in juni 1920, volgens Salvemini, *op.cit.*, 265.

53. Voor een meer uitgebreide vergelijking zie G. Pridham, 'Two roads of Italian liberalism: the Partito Repubblicano Italiano and the Partito Liberale Italiano', in: Kirchner, *op.cit.*, 29-61.

54. G. Aghina en C. Jaccarino, *Storia del partito radicale*, Milaan, 1977, 1-16.

55. Panella zelf noemde het 'un partito aperto, federativo e libertario', geciteerd in Aghina en Jaccarino, *op.cit.*, 43; zie ook Pridham, *op.cit.*, 30; A. Panebianco, 'The Italian Radicals: New Wine in Old Bottle', in: K. Lawson en P. Merkl, red., *When Parties Fail: Emerging Alternative Organizations*, Princeton, 1988, 110-136.

56. M. Teodori, *Storia delle nuove sinistre in Europa (1956-1976)*, Bologna, 1976, 565-574; C. Donolo, 'Die Rolle der Radikalen Partei im politischen System Italiens', in: R. Roth, red., *Parlamentarisches Ritual und politische Alternativen*, Frankfurt aan de Main, 1980, 192-206.

57. M. Diani, 'Italy: The "Liste Verdi"', in: F. Müller-Rommel, red., *New Politics in Western Europe. The Rise and Success of Green Parties and Alternative Lists*, Boulder, 1989, 113-122; voorts: R. Borcio, 'Ecologia politica e Liste Verdi', in: R. Borcio en G. Lodi, red., *La sfida verde. Il movimento ecologista in Italia*, Padua, 1988, 113-145.

58. *Radikaal Nieuws*, november 1987.

59. *Electoral Studies*, 11 (1992), 4, 380.

60. In hun program van 1992 stellen de *Verdi* een aantal staatkundige hervormingen voor, waaronder directe verkiezing van een minister-president; maar ook zelfbeheer van openbare diensten door de gebruikers ('gestione diretta da parte degli utenti'); zie *Notizie Verdi*, 2 (1992) 2, 4.

61. W. Glyn Jones, *Denmark: A Modern History*, Londen, 1986, 96.
62. *Ibidem*, 68-71, 85-92.
63. *Ibidem*, 96; zie ook R. Wenzel, *Das Parteiensystem Dänemarks: Entwicklung und gegenwärtige Struktur*, Neumünster, 1982, 51.
64. Gwyn Jones, *op.cit.*, 98-101, 105-107.
65. *Ibidem*, 178; Wenzel, *op.cit.*, 125.
66. Wenzel, *op.cit.*, 183.
67. Zo ook A. H. Thomas, 'Liberalism in Denmark: agrarian, radical and still influential', in: Kirchner, *op.cit.*, 279-303.
68. Glyn Jones, *op.cit.*, 179.
69. E. Gruner, *Die Parteien in der Schweiz*, Bern, 1969, 76-77; zie ook P. Dürrenmatt, *Schweizer Geschichte, 3: Die Schweiz im 19. Jahrhundert*, Zürich, 1976.
70. Druey, geciteerd in Gruner, *op.cit.*, 77.
71. Dürrenmatt, *op.cit.*, 656.
72. *Ibidem*, 730-738.
73. D.L. Seiler, 'Liberal parties in Switzerland', in: Kirchner, *op.cit.*, 1988, 359-375.
74. Gruner, *op.cit.*, 99.
75. Bij de verkiezingen van 1991 won de FDP/PRD met 21% van de stemmen 44 zetels en bleef daarmee de grootste partij in de *Nationalrat*; de Liberale Partij kreeg slechts 3% (10 zetels), de hieronder nog te behandelen *Landesring der Unabhängigen* iets minder dan 3% (9 zetels) (*Electoral Studies*, 11 (1992) 2, 185).
76. Gruner, *op.cit.*, 159-166.
77. Seiler, *op.cit.*, 367-369.
78. K.H. Jarausch, *Deutsche Studenten 1800-1970*, Frankfort aan de Main, 1984, 35-46.
79. *Ibidem*, 47-58.
80. G. Mayer, *Radikalismus, Sozialismus und bürgerliche Demokratie*, Frankfort aan de Main, 1969, 52-80.
81. *Ibidem*, 80-96; zie ook A. Rosenberg, *Demokratie und Sozialismus. Zur politischen Geschichte der letzten 150 Jahre*, Amsterdam, 1938.
82. L. Bergsträsser, *Geschichte der politischen Parteien in Deutschland*, München, 1960, 77, 94-102.
83. W. Schieder, 'Das Scheitern des bürgerlichen Radikalismus und die sozialistische Parteibildung in Deutschland', in: H. Mommsen, red., *Sozialdemokratie zwischen Klassenbewegung und Volkspartei*, Frankfort aan de Main, 1974, 17-34.
84. Mayer, *op.cit.*, 108-178; Bergsträsser, *op.cit.*, 171-172.
85. Bergsträsser, *op.cit.*, 111-115, 167-186, 194-205.

86. *Ibidem*, 243.
87. *Ibidem*, 322-325.
88. *Freiburger Thesen der F.D.P.*, Bonn, 1971, 5-6.
89. Th. Stammen, 'Die Freie Demokratische Partei: Das "Zünglein an der Waage"', in: P. Haungs en E. Jesse, red., *Parteien in der Krise*, Keulen, 1987, 115-119.
90. J. Dittberner, 'Die Freie Demokratische Partei', in: R. Stöss, red., *Parteien-Handbuch. Die Parteien der Bundesrepublik Deutschland 1945-1980*. Deel 2, Opladen, 1984, 1311-1381.
91. Jaraus, *op.cit.*, 226-241; zie ook G. Langguth, *Protestbewegung - Entwicklung, Niedergang, Renaissance. Die Neue Linke seit 1968*, Keulen, 1983.
92. Langguth, *op.cit.*, 261-276.
93. Zie onder meer J. Raschke, *Krise der Grünen, Bilanz und Neubeginn*, Marburg, 1991, 17-41, 80-113, 166-167; Die Grünen, *Bundestagswahlprogramm 1987 'Farbe bekennen'*, Bonn, 1987, 6-7, 44-49.
94. R.R. Palmer, *The Age of the Democratic Revolution. A Political History of Europe and America, 1760-1800*. Deel 1, Princeton, 1959, 13-20.
95. C.H.E. de Wit, *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland, 1780-1848*, Heerlen, 1965, 85-93.
96. *Ibidem*, 162-164.
97. *Ibidem*, 152, 168-169.
98. *Ibidem*, 365-381.
99. J. van de Giessen, *De opkomst van het woord democratie als leuze in Nederland*, Den Haag, 1948, 62-82.
100. J.J. Giele, *De pen in de aanslag: revolutionairen rond 1848*, Bussum, 1968, 67-68; zie ook M.J.F. Robijns, *Radicalen in Nederland (1840-1851)*, Leiden, 1967, 214-248.
101. Robijns, *op.cit.*, 273-325.
102. *Ibidem*, 324-325.
103. G. Harmsen, *Historisch overzicht van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland: van de begintijd tot 1914*, Nijmegen, 1971; zie ook J.J. Giele, *De Eerste Internationale in Nederland*, Nijmegen, 1973.
104. 'Program van de SDB van 1882', herdrukt in: W. Banning en J. Barents, *Socialistische documenten*, Amsterdam, 1952, 156-158.
105. G. Bruintjes, *Socialisme in Groningen 1881-1894*, Amsterdam, 1980, 49-50; zie ook G. Taal, *Liberalen en Radicalen in Nederland, 1872-1901*, Den Haag, 1980, 161-162, 166, 194.
106. F. Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist*, Utrecht, 1970; Taal, *op.cit.*
107. M.M. van Praag, *De Radicalen*, Assen, 1939, 44-45.

108. Taal, *op.cit.*, 166-169.
109. Aanvankelijk heette het blad 'Groninger Weekblad - Radicale Courant voor heel Nederland'; zie Taal, *op.cit.*, 142-143, 151, 556. Zie ook J. A. Nieuwenhuis, *Uit den tijd der voortrekkers*, Amsterdam, 1926, in het bijzonder 90-94, 131-140.
110. Taal, *op.cit.*, 410-413.
111. C.V. Gerritsen, 'Le parti radical', in: *Les Pays Bas, II: les partis politiques*, s.l., 1898, 122-127.
112. *Ibidem*, 123-126; zie ook Th.M. Ketelaar, 'De Radicale Partij 1888-1901', in: *Vrijzinnig-Democratische Bond Gedenkboek 17 maart 1901-1926*, Den Haag, 1926, 3-11.
113. Taal, *op.cit.*, 138-177.
114. *Ibidem*, 484-503.
115. H.P. Marchant, *De Vrijzinnig-Democratische Partij*, deel 2 in de serie *Onze politieke partijen*, Baarn, 1918, 52.
116. P.J. Oud, *De Vrijzinnig-Democratie in verleden, heden en toekomst*, Haarlem, 1936, 7-8; zo ook: *Wat de Vrijzinnig-Democraten willen*, Den Haag, 1933, 7.
117. Marchant, *op.cit.*, 39; zie ook *Beginselverklaring en werkprogram van de Vrijzinnig-Democratische Bond*, Amsterdam, 1936; *Wat de Vrijzinnig-Democraten willen*, 7-12; en R. Kranenburg, 'De staatkundige beginselen van het radicalisme', in: *Principiële Staatskunde*. Deel 2, Rotterdam, 1929, 24-38.
118. Kranenburg, *op.cit.* 24.
119. A.L.R. Vermeer, *Philipp A. Kohnstamm over democratie*, Kampen, 1987, 34-55.
120. Marchant, *op.cit.*, 41.
121. Men zou dit ook kunnen nuanceren tot de uitspraak dat de VDB naast een progressief-liberale ook een radicale vleugel kende, zoals de historicus (en politicus) Vonhoff doet, in: H.J.L. Vonhoff, 'De VVD als geestelijke nazaat van de VDB', in: G. Voerman e.a., *De vrijzinnig-democratische traditie. VDB tussen socialisme en liberalisme*, Amsterdam, 1991, 118-121. Dan moet men echter wel toegeven dat de radicale vleugel in 1946 blijkbaar meer gewicht in de schaal legde dan de liberale.
122. *Beginselverklaring en werkprogram van de Vrijzinnig-Democratische Bond*, Haarlem, 1937, 4; in het eerste program van de VDB, vastgesteld in 1902, ontbrak nog het referendum: zie J.A. Jungmann en F.K. van Iterson, red., *Parlement en kiezer*, Den Haag, 1911, 88-94.
123. H. Spijkerman, 'De interne verhoudingen binnen de VDB in de jaren dertig', in: Voerman, *op.cit.*, 74-87.
124. Gerrit Voerman, 'Het einde van een politieke koorddans. De overgang

- van de VDB naar de PvdA', in: Voerman, *op.cit.*, 88-109.
125. 'De gekozenen zijn lasthebbers der kiezers en ten allen tijde afzetbaar', in: 'Strijdprogram der SDAP', in: Jungmann en Van Iterson, *op.cit.*, 101. Zie verder H. van den Brink, *Recht voor politieke partijen*, Den Haag, 1982, 64-69.
126. *PvdA-beginselsprogram*, Amsterdam, 1978, 30.
127. J.J. Godschalk, 'Enige politieke en sociale kenmerken van de oprichters van D'66', in: *Acta Politica*, 5 (1970), 1, 62-74.
128. J.P.A. Gruijters, *Daarom D'66*, Amsterdam, 1967, 66, 69. Het tweede citaat komt uit het 'Politiek Program van de Democraten'66' dat Gruijters als bijlage in zijn boek opnam.
129. Gruijters, *op.cit.*, 70-82; letterlijk stond in het Politiek Program: 'De mogelijkheden en wenselijkheden van een referendum in bijzondere omstandigheden dienen nader te worden bestudeerd' (81).
130. 'Verkiezingsprogramma 1986-1990', in: I. Lipschits, red., *Verkiezingsprogramma's 86*, Den Haag, 1986, 109.
131. V. Voss en H. Schaper, *Beeld van een partij. De documentaire geschiedenis van D'66*, Haarlem, 1981, 36-131.
132. J. Terlouw, 'Beschouwing', in: *Democraat*, 7 (1974), 3 (juni), 5; *De geschiedenis van D'66*, Den Haag, 1980, 158-161.
133. P.A.G.M. Pot, 'D66: milieu steeds hoog in het vaandel, maar geen milieupartij', in: *Idee'66*, 11 (1990), 4 (aug.), 13-19.
134. *Democraten'66: duidelijk blijven. Een fundamenteel manifest van (R)appèl*, Landsmeer, 1982, 8.
135. Voor een iets uitvoeriger analyse van deze discussie zie: Lucardie en Voerman, *op.cit.*
136. *D66 Basiscursus*, Den Haag, 1983, 12.
137. H. van Mierlo, 'Liberalisme waarheen?', in: *Idee 66*, 9 (1988), 2 (apr.), 4-6.
138. K. Waagmeester, 'Rokus Verwoerd over de wortels van het ppr-denken', in: *PPRAK*, 10 (1977), 102 (6 mei), 8-10; ook: A.P.M. Lucardie, *The New Left in The Netherlands, 1960-1977*, Kingston (Canada), 1980, 169-181, 313-318.
139. 'PPR: Verzet en vernieuwing', in: Lipschits, *op.cit.*, 9.

HET COMITÉ VOOR DE VERKIEZING VAN ONAFHANKELIJKE KAMERLEDEN

Jhr. Van Beresteyn en zijn strijd tegen de partijbonzen in 1922

J. Vermoolen

1. Inleiding

In de maand januari van het verkiezingsjaar 1922 leek de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) in een diepe crisis te verkeren. Twee van de vijf zittende kamerleden traden uit de fractie, waardoor het beeld ontstond van een partij die door onderlinge verdeeldheid ten onder ging. Deze beeldvorming werd versterkt doordat één van de twee kamerleden, jhr.mr.dr. E.A. van Beresteyn, in een uitvoerige brochure de politiek leider H.P. Marchant fel bekritiseerde. Van Beresteyn was niet de eerste (en ook niet de laatste) die in conflict kwam met Marchant. Hoewel is gewezen op het persoonlijk element van deze conflicten, werd daarbij tevens benadrukt dat hieraan ook een verschil van mening over de politieke koers van de VDB ten grondslag lag. De critici van Marchant zouden over het algemeen een meer behoudende richting voorstaan.¹

Van Beresteyn werd nog in hetzelfde verkiezingsjaar kandidaat gesteld door het 'Comité voor de verkiezing van Onafhankelijke Kamerleden'. Hierin vonden veel ontevreden VDB-ers een nieuw tijdelijk onderkomen. De doelstelling van dit Comité was de verkiezing van kamerleden die naar eigen inzicht en geweten het regeringsbeleid zouden beoordelen vanuit cultureel gezichtspunt. Tussen het conflict van Van Beresteyn met de VDB-leiding en de oprichting van het Comité was een direct verband. In dit artikel zal deze relatie nader worden beschouwd. Getracht wordt aan te tonen dat het conflict direct samenhangt met de transformatie van het kiesstelsel in 1917-1918, waarbij het systeem van districten plaats maakte voor de evenredige vertegenwoordiging. Vanuit deze invalshoek bezien lijkt het Comité eerder een 'staatkundig-liberale' reactie ten opzichte van de VDB, gericht tegen de dominerende positie van de partijorganisatie, dan een sociaal-behoudende afsplitsing.

In het onderstaande wordt eerst de maatschappelijke en politieke loopbaan van Van Beresteyn geschetst. Daarna komen achtereenvolgens de crisis in de VDB, de consequenties van de wijziging van het kiesstelsel, de oprichting van het Comité en de diverse reacties hierop ter sprake. Tot slot wordt ingegaan op de

staatkundige plaatsbepaling van het Comité.

2. Biografische schets

Eeltjo Aldegondus van Beresteyn werd op 2 april 1876 in Den Haag geboren.² Hij stamde uit een oud Delfts regentengeslacht dat in 1825 in de adelstand was verheven. In Utrecht volgde Van Beresteyn het gymnasium. In 1895 schreef hij zich hier in als rechtenstudent bij de universiteit. Zoals zoveel studenten in deze jaren vatte hij belangstelling op voor het 'sociale vraagstuk'. In 1903 promoveerde hij cum laude met een proefschrift over arbeidsreglementen. Dit onderwerp was hem aan de hand gedaan door W.L.P.A. Molengraaff, een van de oprichters van de VDB. In zijn dissertatie toonde Van Beresteyn zich een voorstander van een wettelijke regeling van de collectieve arbeidsreglementen, waarin de plichten van de werkgevers waren vastgelegd. Zonder overheidsmaatregelen zou de opkomende vakbeweging niet in staat zijn om de werkgevers voldoende tegenspel te bieden, zo meende hij. Samen met een andere gebeurtenis die in het jaar van zijn promotie plaatsvond - Van Beresteyn werd ervan beschuldigd als militair te hebben geapplaudiseerd voor stakende spoorwegarbeiders - droegen deze opvattingen bij aan de bijnaam die hij kreeg: 'de rooie Beer'.

Van Beresteyn werd ooit getypeerd als 'een niet te stuwende stroom van leven, scheppen en werken'.³ Hij leek aanvankelijk te zullen kiezen voor een wetenschappelijke loopbaan. In 1906 werd hij aan de Utrechtse universiteit privaatsdocent in de parlementaire geschiedenis van de negentiende eeuw. Voor zijn colleges verrichtte hij uitgebreid archiefonderzoek naar het financiële beleid van koning Willem I. Hoewel zijn bestuurlijke kant al snel de overhand kreeg, bleef zijn historische interesse levendig. Hij werd voorzitter van het Rijksbureau voor Monumentenzorg en bestuurslid van de Oudheidkundige Bond. Als hobby hield hij zich bezig met genealogisch onderzoek; na de Tweede Wereldoorlog werd hij de eerste directeur van het Centraal Bureau voor Genealogie.

In 1910 werd Van Beresteyn benoemd tot burgemeester van Veendam. In deze functie toonde hij volgens zijn vrouw Julia Carolina Frowein een 'rusteloze werklust'.⁴ Hij zette zich vooral in voor de oprichting van een openbare leeszaal en de bouw van nieuwe scholen en arbeiderswoningen. Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog nam hij het initiatief tot een gezamenlijke regeling van de levensmiddelenverdeling door de Groninger burgemeesters. Tevens werd hij voorzitter van diverse landelijke distributieorganen. In 1916 werd hij achtereenvolgens gevraagd voor het burgemeesterschap van Batavia en voor het gouverneurschap van Suriname. Hoewel zijn ambities zeker deze kant opgingen, koos Van Beresteyn vanwege familieredenen ervoor om in Nederland te blijven. Bij deze beslissing speelde ook een rol dat de in die tijd reeds zwaar zieke Dirk Bos hem had aangewezen als zijn opvolger in de Tweede Kamer.⁵

Na het overlijden van Bos in mei 1916 werd Van Beresteyn inderdaad kandidaat gesteld in Bos' kiesdistrict Winschoten. Deze tussentijdse verkiezing werd door

hem gewonnen. In de Kamer wijdde hij zich vooral aan de levens-middelendistributie en was hij een vurig pleitbezorger voor een actief kunst- en cultuurbeleid. Zo keerde hij zich tegen de hoge vermakelijkheidsbelasting op toneel- en muziekuivoeringen en bepleitte hij ondersteuning van werkloze letterkundigen en kunstenaars. Ook wenste hij verdergaande subsidiering van volksconcerten en leeszalen en een actiever overheidsoptreden voor het behoud van (natuur)monumenten.

Aan zijn landelijke politieke carrière kwam in 1922 een einde. Na een conflict met de leiding van de VDB bedankte hij voor deze partij (zie hieronder). Nadat hij bij de Tweede-Kamerverkiezingen van dat jaar een mislukte poging had gedaan om als 'onafhankelijk kandidaat' te worden verkozen, trad Van Beresteyn in 1923 toe tot de liberale Vrijheidsbond. Namens deze partij nam hij in 1927 in de Haagse gemeenteraad zitting, waar hij in de jaren dertig voorzitter van de fractie werd.

In de loop van zijn leven bekleedde Van Beresteyn tal van bestuursfuncties, in met name kunstzinnige en wetenschappelijke verenigingen. In 1908 gaf hij de aanzet tot de oprichting van de Vereeniging van Openbare Leeszalen in Nederland, waarvan op zijn aandrang Bos voorzitter werd. In 1914 volgde Van Beresteyn Bos in deze functie op. Tevens werd hij in dat jaar bestuurslid van de Vereeniging van Nederlandse Gemeenten. In 1921 volgde het voorzitterschap van de Maatschappij ter Bevordering der Toonkunst. Op zijn initiatief kwam er aan de universiteit van Utrecht een leerstoel muziekgeschiedenis tot stand. Ook op politiek vlak was hij bestuurlijk actief. Tot zijn uittreden uit de VDB was hij voorzitter van de Vereeniging van Vrijzinnig-Democratische Gemeenteraadsleden en in 1922 - mede naar aanleiding van zijn breuk met de VDB - richtte hij samen met de CHU-er C.E. van Koetsveld de Vereeniging tot Verbetering van het Kiesstelsel op. Daarnaast was hij onder anderen nog actief als voorzitter van het Residentieorkest, de Nationale Opera, de Vereeniging tegen Water-, Bodem- en Luchtverontreiniging en als bestuurslid van het Centraal Nederlandsch Filmarchief. Na de Tweede Wereldoorlog werd hij benoemd tot raadsadviseur bij het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. In 1948 overleed hij aan de gevolgen van een auto-ongeluk.

3. Een 'onafhankelijk' vrijzinnig-democraat

In 1913 werd er in het kiesdistrict Veendam een tussentijdse verkiezing gehouden voor de Tweede Kamer. Van Beresteyn werd hiervoor aan het einde van 1912 door verschillende vrijzinnige kiesverenigingen kandidaat gesteld. Hoewel er over zijn 'politieke kleur' onduidelijkheid bestond, viel de keus waarschijnlijk op hem omdat hij ook door de in dit district sterk vertegenwoordigde sociaal-democraten gewaardeerd werd.⁶ In een politieke rede gaf Van Beresteyn uitsluitsel over zijn plaats in het staatkundig leven. Hij begon met de opmerking dat hij bij voorkeur als onafhankelijk kamerlid het landsbelang wilde behartigen, aangezien

elk partijprogramma elementen bevatte waarmee hij zich niet kon vereenzelvigen. Met deze wens plaatste hij zich in de traditie van de negentiende-eeuwse liberalen, die zich als 'bovenpartijdig' beschouwden en het kamerlidmaatschap zagen als een dienst in het 'algemeen belang'.⁷ Desalniettemin voegde hij zich naar de eis van het moderne politieke leven om zich te kleden in 'het uniform van een der politieke partijen', en trad toe tot de VDB.⁸

Van Beresteyns keus voor de VDB was niet zo verwonderlijk. Hij onderschreef de belangrijkste programmapunten zoals de invoering van het algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen, de noodzaak van sociaal-economische wetgeving voor de gelijkmaking van de maatschappelijke ontwikkelingsvoorwaarden, alsmede de invoering van de ouderdomsverzekering en het volksleger. Van minstens net zo groot belang was dat de VDB zich tegen iedere vorm van dogmatisme keerde en het pragmatisme tot beginsel verhief.⁹ Van Beresteyn verwachtte dat er binnen de VDB, in tegenstelling tot de overige partijen, ruimte zou zijn voor eigen meningen en opvattingen zonder verketterd te worden als beginselverzaker.¹⁰ Bij zijn keus voor de VDB speelde ook een rol dat hij voor de leeszaalbeweging nauw had samengewerkt met leidende figuren uit de partij als Molengraaff en Bos. Ook de VDB-er G.W. Kernkamp, hoogleraar geschiedenis aan de universiteit van Utrecht, was een bekende van hem.

In de strijd om de vrijzinnig-democratische kandidatuur in het district Veendam vond Van Beresteyn in 1912 het hoofdbestuurslid H. Snijders tegenover zich. De bemoeienis van het hoofdbestuur met de kandidaatstelling - het gevolg van de omvorming van de VDB van een bond van kiesverenigingen tot een meer op centralistische leest geschoeide partij¹¹ - wekte veel wrevel bij de lokale kiesverenigingen. Formeel beslisten deze in het toen nog geldende districtenstelsel over de kandidatuur. Het was als gevolg van deze, naar Van Beresteyns opvatting, onverkwikkelijke partijstrijd waarin 'alle wapens gebruikt mogen worden', dat hij zich in december 1912 terugtrok als kandidaat. In 1915 herhaalde deze geschiedenis zich, toen Van Beresteyn namens een aantal kiesverenigingen in Assen kandidaat werd gesteld voor de Provinciale Staten en hij de partijsecretaris en -propagandist W.O.A. Koster tegenover zich vond.¹²

In 1916, bij de opvolging van Bos, slaagde Van Beresteyn er wel in de vrijzinnig-democratische kandidatuur voor de tussentijdse verkiezing te verwerven. Hij werd in de Tweede Kamer verkozen, ten koste van de sociaal-democratische kandidaat R. Stenhuis. Volgens Molengraaff mocht de VDB zich gelukkig prijzen met het nieuwe kamerlid, die hij een waardig opvolger achtte van de overleden leiders Bos en C.Th. van Deventer. Wel vroegen enkele kennissen zich af of Van Beresteyn zich thuis zou voelen in het moderne politieke leven, waarin volgens hen de eigen oordeelsvorming van de kamerleden ondergeschikt was gemaakt aan de fractiediscipline. De historicus J. Huizinga waarschuwde hem ervoor zich niet 'aan al die grootendeels onverteerbare politieke kost een geweldige geestelijke indigestie te eten'.¹³

De VDB was in 1901 door vooruitstrevende liberalen opgericht, die uit de Liberale Unie waren getreden. Zij wilden de invoering van het algemeen kiesrecht bovenaan de politieke agenda plaatsen en kenden aan de overheid een belangrijke rol toe in het maatschappelijk leven. De Liberale Unie was volgens hen op die punten te behoudend. Naarmate het democratiserings- en moderniseringsproces van staat en samenleving voortschreed, werd de kloof tussen liberalen en vrijzinnig-democraten groter. De VDB ging zich nadrukkelijk van het liberalisme distantiëren.¹⁴ Deze profilering kreeg een impuls met de komst van de nieuwe fractievoorzitter Marchant. Na de irenisch ingestelde H.L. Drucker (1901-1913) en de conciliante Bos (1913-1916) zou hij op nogal eigenzinnige wijze de VDB-fractie in de Tweede Kamer tot 1933 aanvoeren. Op autoritaire wijze kon hij tegenstanders van zijn koers de mond snoeren en de fractie tot een eensgezind optreden dwingen.¹⁵

Van Beresteyn trof zodoende een andere 'clubgeest' aan binnen de VDB-fractie dan hij verwacht had. Zelf eveneens een onbuigzaam figuur, kwam hij meer dan eens in conflict met Marchant. De eerste botsing tussen beiden deed zich voor tijdens de VDB-campagne voor de Tweede-Kamerverkiezingen in 1918. Naar aanleiding hiervan schreef Marchant in *de Vrijzinnig-Democraat* dat de voorkeurstemmenactie voor bepaalde personen 'in een enkel geval de grenzen van het behoorlijke ver heeft overschreden'. In een brief aan het hoofdbestuur riep hij op tot een hard optreden tegen deze 'sabotage' en deze 'ontbindingsverschijnselen'.¹⁶ Hij doelde hiermee vooral op de voorkeurstemmenactie voor Van Beresteyn. Deze operatie doorkruiste de VDB-propaganda voor de invoering van het vrouwenkiesrecht, waarvoor Aletta Jacobs boven Van Beresteyn op de kandidatenlijst was geplaatst. De herverkiezing van Van Beresteyn ging ten koste van Jacobs. In de eerste fractievergadering na de verkiezingsuitslag werden hierover harde woorden gewisseld. J. Limburg, die eveneens het slachtoffer was geworden van de voorkeursactie voor Van Beresteyn, sprak over een geval van 'immoral insanity'. Marchant verweet Van Beresteyn dat hij zijn eigenbelang had laten prevaleren boven het partijbelang. Aangezien Van Beresteyn zich al eerder aan de fractiediscipline had onttrokken en er weinig hoop was op een meer coöperatieve opstelling, vroeg hij zich af of deze nog wel deel uit kon maken van de fractie.¹⁷

Volgens een parlementair verslaggever werd Van Beresteyn bij de installatie van de nieuwe Tweede Kamer inderdaad genegeerd door de nieuwe en vertrekkende vrijzinnig-democraten.¹⁸ In de daaropvolgende jaren maakte hij echter wel deel uit van het fractieberaad. In juni 1921 diende zich evenwel opnieuw een conflict aan tussen Van Beresteyn en de VDB-leiding. Om de problemen van 1918 te voorkomen wilde het hoofdbestuur de tweede plaats op de kandidatenlijst voor de kamerverkiezingen van 1922 reserveren voor een vrouw. Marchant was hiervan een voorstander, uit vrees dat de VDB anders de steun van de vrouwenbeweging zou verliezen. Van Beresteyn keerde zich in de fractievergadering tegen deze 'succespolitiek', waarvan zittende kamerleden het slachtoffer zouden worden.

Daarnaast voelde hij zich gepasseerd door de fractieleden Marchant en P.J. Oud, die als hoofdbestuursleden hun invloed zouden aanwenden voor hun eigen herverkiezing ten koste van zijn persoon.¹⁹

Op 4 januari 1922 trad Van Beresteyn uit de partij, vlak nadat de voor hem negatieve uitslag van het referendum over de kandidaatstelling bekend was geworden. In een brochure die enkele weken later verscheen, benadrukte hij vanwege de onheuse bejegening uit de VDB te zijn getreden.²⁰ In een interview met *het Volk* refereerde Van Beresteyn aan een voorval uit het najaar van 1918 om de vijandschap met Marchant te illustreren.²¹ Een interpellatie van Van Beresteyn in de Tweede Kamer was toen door Marchant onderbroken met de woorden 'hou je bek'. De laatste druppel was de 'pruissisch militaire commandeertoon' waarop Marchant hem in december 1921 gesommeerd had, zich terug te trekken als spreker bij de algemene beschouwingen. Behalve de omgangsvormen van de fractievoorzitter kritiseerde Van Beresteyn ook het hoofdbestuur, dat onder invloed van Marchant en Oud de voorkeur zou geven aan 'partijpolitici' boven kandidaten met verdiensten voor het algemeen belang.

4. Crisis binnen de VDB

Na Van Beresteyn trad ook E.M. Teenstra uit de vijfmansfractie van de VDB. Hij keerde zich vooral tegen Ouds 'machinaties' bij de kandidaatstelling. Volgens de VDB-leiding was de kandidaatstelling echter op volkomen democratische wijze tot stand gekomen. Beide kamerleden traden uit verongelijkheid en 'gekwetste trots' uit de Bond omdat het ledenreferendum hun een lage plaats had toegewezen, zo vond de partijtop.²² Naar aanleiding van deze problemen schreef *de Telegraaf* dat de Bond in ontbinding verkeerde door persoonlijke tegenstellingen en geruzie over kamerzetels. De VDB kon zich in het belang van de vrijzinnig-democratische beginselen maar beter opheffen en opgaan in een nieuwe organisatie.²³ Ook Marchant vreesde dat de eenheid van de partij bedreigd werd. Terugblikkend op de problemen van januari 1922 schreef hij vier jaar later: 'Als ik in deze genoemde gevallen niet krachtig en scherp had opgetreden, zou de partij niet meer bestaan.'²⁴

De crisis werd bezworen met een speciale uitgave van *de Vrijzinnig-Democraat*. Hierin werden Teenstra en Van Beresteyn gehegeld, omdat zij uit eigenbelang de partij hadden benadeeld en daarmee schade toebrachten aan de vrijzinnig-democratische beginselen. In een buitengewone algemene vergadering die in februari aan deze zaak was gewijd, werd vrijwel unaniem het leiderschap van Marchant en het beleid van het hoofdbestuur in de kandidaatstelling bevestigd en de beide verongelijkte kamerleden veroordeeld.²⁵ Van Beresteyn was de toegang tot tot de vergadering ontzegd en kon zich zo niet verdedigen.

Volgens de historicus Vries trad met Van Beresteyn en Teenstra 'de meer behoudende vleugel' uit de VDB.²⁶ De vraag rijst echter of deze kwalificatie van

Van Berestejn als meer behoudende vrijzinnig-democraat geheel terecht is. Per slot van rekening was hij niet voor niets ooit 'de rode Beer' genoemd. Daartegenover staat dat hij een jaar later wel in de meer conservatieve Vrijheidsbond belandde. Hoe dit ook zij, Van Berestejn was in ieder geval wel het aanspreekpunt van figuren binnen de VDB die het niet eens waren met de koers die de partij onder leiding van Marchant was ingeslagen. Met de vervanging van het districtenstelsel in 1917 voor het stelsel van evenredige vertegenwoordiging was voor Marchant de noodzaak tot stembusafspraken met de liberale groeperingen vervallen. Dit stond een aantal VDB-ers niet aan. In 1917 richtte Molengraaff zich in een vertrouwelijke brief tot Van Berestejn met de vraag of Marchant en het hoofdbestuur wel de mening van de gehele VDB vertolkten, toen zij weigerden de 'Vrijzinnige Concentratie' voort te zetten. De vrijzinnige kiezer begreep volgens hem weinig van de onderlinge verdeeldheid die slechts ten goede kon komen aan de socialisten en de confessionelen.²⁷ *Het Vaderland*, de krant van de Liberale Unie die in 1921 was opgegaan in de Vrijheidsbond, greep het conflict tussen Van Berestejn en VDB aan om nogmaals te betogen dat de VDB met zijn weigering om in 1917 de Concentratie voort te zetten, de vrijzinnige en democratische zaak veel schade had berokkend.²⁸ In *de Amsterdammer* betoogde de historicus H. Brugmans na de algemene vergadering van februari 1922 dat de VDB, voorheen een partij van 'eminente mannen' met een uitstekend beginselprogramma, onder leiding van Marchant teveel naar het socialisme neigde waardoor zij de steun van de liberale kiezers dreigde te verliezen.²⁹

Evenals Marchant was Van Berestejn echter ook een voorstander van een tweedeling van de politiek in een progressief en conservatief blok, waarbij de scheidslijn werd bepaald door de houding ten aanzien van het 'arbeidersvraagstuk'. Men mag derhalve concluderen dat er aan het conflict geen wezenlijke politiek-inhoudelijke verschillen ten grondslag lagen, hoewel Marchant betoogde dat Van Berestejn zich meer sociaal-democraat dan vrijzinnig-democraat voelde.³⁰ Maar deze opmerking was wellicht meer bedoeld om Van Berestejn voor de overige vrijzinnigen te diskwalificeren - Van Berestejn bleef zichzelf in ieder geval als 'vrijzinnig-democraat' beschouwen. De oorzaak van de breuk lijkt vooral te zijn gelegen in de moeizame aanpassing van Van Berestejn aan de partijcultuur van de VDB. Het was vooral om deze reden dat *het Vaderland* positie koos voor Van Berestejn - uiteraard ook om de zaak politiek uit te buiten. De krant zag in het conflict een waarschuwing voor alle vrijzinnigen om zich te verzetten tegen het 'politiek Tsarisme', tegen 'de almacht van partijbonzen'. Waar binnen de fractie van de Liberale Unie spreek- en stemvrijheid had geheerst, regeerde Marchant in die van de VDB als een 'Iwan de Verschrikkelijke'.³¹

Marchants angst voor het uiteenvallen van de partij was niet geheel ten onrechte. Ook binnen de VDB waren velen ontstemd over het 'Marchantisme', een begrip dat niet zozeer de door hem voorgestane koers als wel zijn vorm van leiderschap aanduidde. Het was vooral uit dit sentiment dat Van Berestejn steun kreeg. R.

van de Heide, secretaris van de Vereeniging van Vrijzinnig-Democratische Gemeenteraadsleden, noemde Marchant een 'politiek fanaticus' die zelf de partij voor eigen doeleinden misbruikte.³² Ook in de afdeling-Utrecht, die in 1918 de voorkeurstemmenactie voor Van Beresteyn had gesteund, waren de anti-Marchant sentimenten rijk vertegenwoordigd. De secretaris van deze afdeling, J.J. Schep, had Van Beresteyn in 1919 nog kandidaat willen stellen voor het hoofdbestuur omdat dit een 'ramp' zou wezen voor Marchant (en voor de 'tangen der vrouwenclub').³³ Beiden zegden in 1922 hun steun toe aan de herverkiezing van Van Beresteyn, waarvoor zij hun vrienden en kennissen zouden mobiliseren. Andere VDB-ers die partij kozen voor Van Beresteyn waren onder meer A.W. Bos (de broer van D. Bos) en de journalist Frans Netscher. Deze laatste vond dat Van Beresteyn door de VDB niet als verdienstelijk kamerlid maar als een 'minderwaardig individu' was behandeld.³⁴

Ook onder voormalige VDB-ers die eerder uit afkeer van het 'Marchantisme' uit de partij waren getreden, werd felle kritiek geleverd op Marchant. Een van hen was de historicus Kernkamp, die in 1917 de VDB had verlaten naar aanleiding van een conflict met de partijleiding over de neutraliteitspolitiek.³⁵ Kernkamp zocht de oorzaak van de problemen met Marchant in diens vereenzelviging met de vrijzinnig-democratische beginselen. Marchant zou zich als een souverain gedragen die kritiek op zijn persoon als een aanval op de principes beschouwde. Kernkamp bekritiseerde ook het hoofdbestuur, dat Van Beresteyn als het zwarte schaap had afgeschilderd omdat hij niet naar de pijpen van Marchant wilde dansen, in tegenstelling tot zijn 'getrouwen schildknaap' Oud. Hierdoor had het hoofdbestuur het referendum beïnvloed, waaraan Van Beresteyn zijn lage plaats had te danken. Echt democratisch was dit referendum volgens Kernkamp niet geweest, omdat de leden zich niet uit mochten spreken over de eerste twee plaatsen die gereserveerd waren voor Marchant en een vrouw.³⁶

5. Voor de vrijheid van de kiezer en de gekozene

De 'zaak-Van Beresteyn' werd door E. van Raalte, de opvolger van Marchant als redacteur binnenland van het tijdschrift *Vragen des Tijds* - waarvan de redactie tot het conflict Kernkamp-Marchant in 1917 geheel uit vrijzinnig-democraten had bestaan - in verband gebracht met de invoering van de evenredige vertegenwoordiging in 1917.³⁷

Door dit nieuwe kiesstelsel kreeg de reeds toegenomen invloed van de landelijke partijorganisaties op de kandidaatstelling een nieuwe impuls. In dit verband is wel gesproken van de definitieve overwinning van de 'partijendemocratie' op de 'kiezersdemocratie'.³⁸ De partijorganisatie plaatste zich nu geheel tussen kiezer en gekozene. In plaats dat de kiezer zijn politieke representanten direct aanwees - zoals ten tijde van het districtenstelsel - ging de politieke partij de kandidaatstelling beheersen. Partijen stelden de kandidatenlijst op en bepaalden daarmee in sterke mate *wie* er in de Kamer kwam. Ook voor de parlementaire positie van de

volksvertegenwoordigers had de ontwikkeling naar de partijdemocratie consequenties. In de grondwet van 1848 was vastgelegd dat zij met een 'vrij mandaat' in de Kamer zaten en naar eigen geweten en inzicht hun stem moesten uitbrengen. Deze vrijheid van de volksvertegenwoordiger werd aangetast door de opkomst van de politieke partij, die van haar kandidaten een loyale uitvoering van het partijprogramma eiste.³⁹

Deze ontwikkelingen werden door de liberalen sterk gekritiseerd. In navolging van Thorbecke stonden zij afwijzend tegenover de komst van de centralistische partijorganisaties. Ook toonden zij zich beducht voor de aflossing van de 'zelfstandige' parlementariër - die gekozen was op grond van het vertrouwen van de kiezers in zijn persoonlijke kwaliteiten - door de 'partijpoliticus', die volgens de partijlijn zijn stem uitbracht. Intellectuelen zouden hierdoor uit de Kamer verdwijnen en hun plaatsen zouden worden ingenomen door belangenvertegenwoordigers.⁴⁰ Vanuit deze liberale traditie grepen de bovengenoemde personen de 'affaire-Van Beresteyn' aan om de toegenomen macht van de partijorganisatie onder vuur te nemen.

Deze critici keerden zich echter niet tegen de evenredige vertegenwoordiging als zodanig. Het merendeel van de liberalen had *nolens volens* de noodzaak van partijvorming aanvaard en zag de voordelen van het nieuwe kiesstelsel in: het zou de te verwachten negatieve uitwerking van het algemeen kiesrecht op de liberale posities enigszins compenseren. Desalniettemin bleef de hang naar de tijden van weleer in deze kringen levendig. Dat bleek onder meer toen het in 1921 - op voorstel van de sociaal-democraat J.W. Albarda - aanzienlijk bemoeilijkt werd om door middel van voorkeurstemmen gekozen te worden. Het *Algemeen Handelsblad* schreef dat hierdoor het laatste restje zelfstandigheid uit de partij en het parlement zou verdwijnen. De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* oordeelde dat de kiezers als 'eene stemmende massa' werden behandeld en niet als staatsburgers 'met eigen opvattingen, zelfdenkende hersens en daardoor eigen voorkeur ook ten aanzien van den persoon, die hen zal vertegenwoordigen'. Met de herziening van de kieswet werd de laatste mogelijkheid tot 'vrije-wilsuiting' van de kiezer door de 'partij-bosses' onmogelijk gemaakt, het was de '*finishing-touch* van de Partij-almacht'.⁴¹

Deze kritische reacties vielen niet alleen in de hierboven geciteerde conservatief-liberale pers te lezen. Aan de linkerzijde van de vrijzinnige stroming was het onder anderen Kernkamp die zich tegen de kieswetswijziging in 1921 opstelde. Hij betoogde eveneens dat kiezers die niet bij een politieke partij waren aangesloten, vrijwel de mogelijkheid werd ontnomen om een door hen gewaardeerde kandidaat te verkiezen. Het gevolg van de toegenomen macht van de partijleiding was tevens dat bij de selectie van kandidaten niet langer de deskundigheid en de verdiensten in het algemeen belang, maar het partijbelang centraal zou komen te staan.⁴²

6. Comité voor de verkiezing van Onafhankelijke Kamerleden

Nadat Kernkamp uit de VDB was gestapt, trad hij toe tot de Economische Bond. Deze overgang dient niet uit een 'verrechtsing' verklaard te worden, maar uit Kernkamps waardering voor de politieke 'krachtfiguur' M.W.F. Treub, die in 1914 de VDB had verlaten.⁴³ In 1917 richtte Treub de Economische Bond op, waarmee hij in 1921 toetrad tot de Vrijheidsbond. Kernkamp volgde hem hierin niet maar zette zijn kaarten op Van Beresteijn, die hij ook hogelijk waardeerde. Voor zijn herverkiezing richtte Kernkamp in maart 1922 een comité op.⁴⁴ Met de aansluiting van een 'Comité van Kunstenaars' groeide dit initiatief uit tot het 'Comité voor de verkiezing van Onafhankelijke Kamerleden'. De samenstelling ervan was gemêleerd. Vrijzinnig-democraten als Van de Heide, Schep, Netscher, Van Raalte en Bos sloten zich erbij aan. Daarnaast maakten ook conservatieve liberalen en zelfs enkele socialisten deel uit van het Comité, zoals J. van Leeuwen, wethouder van Utrecht die na onenigheid met de SDAP-fractie uit de partij was gestapt. Het gemeenschappelijke element lag vooral in de persoon van Van Beresteijn. Uit de historische wereld traden Brugmans, Huizinga, S. Muller Fz. en W. Vogelsang toe. Het volksontwikkelingswerk was gerepresenteerd in de figuren van L. Simons (oprichter van de Wereldbibliotheek), H.E. Greve (secretaris van de Vereniging van Openbare Leesalen), E. Bonebakker en I.M. van Dugteren (beiden actief in de volksuniversiteitsbeweging). Daarnaast waren personen uit de theater- en muziekwereld alsmede kunstenaars en letterkundigen aangesloten. Voor hun belangen was Van Beresteijn in de Kamer veelvuldig opgekomen; velen van hen kende hij persoonlijk door zijn bestuurlijke activiteiten.⁴⁵

Over de doelstelling van het Comité werd door de a-politieke kunstenaars en de 'politieken' verschillend gedacht. De eersten wilden dat het Comité zich zou opwerpen als de behartiger van cultuurbelangen. Hoewel deze doelstelling op het lijf van Van Beresteijn was geschreven, keerde hij zich tegen deze eenzijdige belangenbehartiging. Hij wilde net als Kernkamp de kwestie van het kiesrecht centraal stellen: 'de macht der partijbesturen en de onmacht van de kiezers'.⁴⁶ Uiteindelijk vonden beide richtingen elkaar in een compromis dat zijn neerslag vond in het door Kernkamp en Van Beresteijn opgestelde manifest.

Het manifest ving aan met de opmerking dat de politieke partijen van Nederland de behartiging van de economische belangen 'om hun zelfs wil' als een begeerlijk einddoel waren gaan zien. Het Comité zou er daarentegen naar streven de juiste verhouding tussen de stoffelijke en geestelijke waarden te herstellen. 'Noodig oordeelen wij hiertoe, dat in de volksvertegenwoordiging afgevaardigden worden gebracht, die, los van knellend partijverband of -program, in de aangelegenheid van staatsbestuur zelfstandig zullen oordelen en handelen, hierbij geleid en uitsluitend gebonden door de overtuiging, dat in laatste instantie de *geestelijke verheffing* van een volk het einddoel van alle politiek is.' Onder 'culturele politiek' verstond het Comité 'een staatkundig beleid met wijder perspectief, dat aan

ieder de mogelijkheden biedt, deel te hebben - scheppend of ontvangend - aan de hoogste geestelijke goederen. Voor iedere begaafdheid de blijdschap der vrije ontplooiing, voor een ieder de vreugde van het beschavingsbezit'.

Het Comité stelde verder in het manifest dat zijn kandidaten hun gezag uitsluitend moesten ontleen 'aan het vertrouwen zijner kiezers in zijn bekwaamheden en karakter. De kiezer moet vrij zijn, dien man te *kies*en'. Hiertoe was de kandidatenlijst van het Comité alfabetisch gerangschikt. Weliswaar kwam Van Beresteyn hierdoor op nummer één te staan, maar de kandidaten hadden onderling afgesproken dat degene die de meeste stemmen had vergaard, naar de Kamer werd afgevaardigd. Met de in het manifest verwoorde vrijheid van de kiezer (om onafhankelijk van een partijorganisatie zijn stem uit te brengen) en de gekozene (die over een vrij mandaat moest beschikken dat niet op enigerlei wijze door een partij werd beperkt) wierp het Comité zich op als de verdediger van de kiezersdemocratie.

Door middel van lezingen en artikelen zetten de kandidaten en bestuursleden van het Comité de doelstellingen ervan uiteen. Kernkamp betoogde dat het Comité een protest was tegen de 'macht van partijen en partijbesturen', een 'uiting van weerzin tegen partij-discipline, die zelfstandig oordeel smooert en de middelmatigheid ten troon heft', en een 'reactie tegen gebondenheid zoowel van volksvertegenwoordigers als van kiezers'.⁴⁷ A.H. Blaauw - hoogleraar aan de landbouwhogeschool en lid van de VDB - schreef dat het Comité ernaar streefde om in het parlement naast de partijstemmen ook het geluid van 'persoonlijkheden' te laten horen. Hierdoor zou het peil en de vorm van de debatten verhoogd worden en het parlement aan respect winnen.⁴⁸ Om deze reden werd het Comité door het *Algemeen Handelsblad* aangeprezen, terwijl ook *de Haagsche Post* geheel tegen haar traditie in een stemadvies uitbracht ten gunste van het Comité - als protest tegen het nieuwe kiesstelsel, dat 'ons helemaal aan de heiden, d.i. aan de politieke bonzen, heeft overgeleverd'.⁴⁹

7. Een 'een-mans-ijdelheid-partijtje'

De door het Comité nagestreefde 'culturele politiek' ondervond over het algemeen weinig weerstand, alhoewel diverse kranten benadrukten dat deze doelstelling het best door de eigen partij werd behartigd.⁵⁰ In *de Vrijzinnig-Democraat* betoogde Oud dat Van Beresteyn tot januari 1922 de cultuurbelangen naar 'vrijzinnig-democratische beginselen' had verdedigd en dat ook na zijn vertrek de geestelijke verheffing van het volk door de VDB werd nagestreefd.⁵¹ Van de grote partijkranten was alleen *het Volk* ronduit negatief over deze doelstelling; kunsten en wetenschappen zouden pas bloeien na de vrijmaking van de arbeidersklasse.⁵²

Met uitzondering van het *Algemeen Handelsblad* en *de Haagsche Post* en de 'eigen' organen als *De Amsterdammer* - waarvan Kernkamp in deze jaren de hoofdredacteur was -, *Vragen des Tijds* - met Kernkamp en Van Raalte in de

redactie - en *Netscher's Revue* was de pers echter eenstemmig in haar veroordeling van het Comité als staatkundig verschijnsel. Het optreden van het Comité werd beschouwd als een opportunistisch misbruik van de evenredige vertegenwoordiging. Het nieuwe kiesstelsel was onder meer ingevoerd om de onder het volk levende staatkundige beginselen - vertegenwoordigd door de politieke partijen - zo zuiver mogelijk in de Tweede Kamer weer te geven. Daarnaast stelde het de partijen in staat om onafhankelijk de verkiezingsstrijd aan te gaan. 'Onnatuurlijke' stembusafspraken zoals ten tijde van het districtenstelsel waren daarmee van de baan.⁵³

De algemene kritiek van de pers was dat het Comité zich aan deze beoogde zuivere beginselenstrijd onttrok. Op zijn kandidatenlijst prijken namen van progressieve en conservatieve liberalen en van een socialist. Het was vooral vanwege het feit dat het Comité van zijn kandidaten geen beginselverklaring verlangde ten aanzien van belangwekkende maatschappelijke vraagstukken (zoals de socialisatie en het militarisme), dat de sociaal-democraat Albarda zich er uitermate kritisch over uitliet. De kandidaten zouden de kunst en wetenschap belachelijk maken doordat 'hare vrienden en beoefenaren als blinde en onbeholpen stoethaspels rondscharrelen tusschen de groote strijdende machten'. Het beroep op het 'vrije mandaat' noemde hij de 'invoering van modern absolutisme', 'de gekozen autocraat'.⁵⁴

Ook vrijzinnig-democraten als Marchant en R. Kranenburg, staatsrechtgeleerde en VDB-hoofdbestuurslid, keerden zich op felle toon tegen het Comité dat zich weigerde te voegen in het moderne staatkundige leven. Dat deze VDB-ers zich de moraal van de 'partijendemocratie' wel volledig hadden eigen gemaakt, bleek onder meer uit de reactie van Kranenburg op het uittreden van Van Beresteijn uit de fractie. Zich beroepend op de hierboven aangehaalde politieke rede van Van Beresteijn uit 1912, noemde hij Van Beresteijn een staatkundige 'halve wilde', die leefde in een politiek verleden tijd toen kamerleden nog op persoonlijke titel werden verkozen. In de moderne massademocratie werden de kandidaten daarentegen verkozen als deel van een staatkundige organisatie waarop kiezers hun stem uitbrachten. Nu Van Beresteijn zijn *mandaat* verbroken had, diende hij zijn zetel ter beschikking te stellen van een andere VDB-er.⁵⁵

De kritiek van Marchant op het Comité was van gelijksoortige aard. Waar de evenredige vertegenwoordiging organisatie naar beginsel vereiste, maakte het Comité misbruik van dit nieuwe kiesstelsel om voor een verongelijkt kamerlid actie te voeren onder het mom van 'onafhankelijkheid', wat tegen de bedoeling van het kiesstelsel indruiste.⁵⁶ De veroordeling van het Comité als een 'een-mans-ijsdelheid-partijtje' was trouwens vrij algemeen.⁵⁷ Ook hierin toonde zich de veranderde moraal. In 1902 had de vrijzinnig-democraat Drucker de invoering van de evenredige vertegenwoordiging nog bepleit als middel om ook *personen* verkiesbaar te stellen.⁵⁸ In 1922 werd dit, behalve dan door het *Algemeen Handelsblad*, als 'onoirbaar' verworpen. Voor veel kranten was het Comité voor de verkiezing van Onafhankelijke Kamerleden dan ook een uitwas van de

evenredige vertegenwoordiging. Deze had behalve een zuivering van de partijstrijd, ook de opkomst van veel belangenpartijtjes te zien gegeven. Gevreesd werd dat zij de werking van het parlementaire stelsel zouden belemmeren. Dit oordeel werd ook uitgesproken door de kranten in conservatieve hoek, alhoewel in hun veroordeling van het Comité wellicht ook een rol speelde dat de voormalige vrijzinnig-democraten Kernkamp en Van Beresteyn de gezichtsbepalende figuren waren.⁵⁹

8. Voor de intellectuele kiezer

Het oordeel van Marchant en Kranenburg dat het Comité streefde naar de verkiezing van 'honderd wilden' in de Kamer was niet terecht. Evenzeer moet een kanttekening worden geplaatst bij het oordeel dat Van Beresteyn, Kernkamp en de andere leden van het Comité volledig in een staatkundig verleden tijd leefden. Voor een aantal leden was dit wel het geval. Huizinga bijvoorbeeld werd de woordvoerder van een conservatief-liberale stroming die zich als gevolg van de ontwikkeling van het parlementair systeem van de politiek afwendde.⁶⁰ Kernkamp daarentegen aanvaardde de consequenties van de pluriforme massademocratie wel. Partijvorming als zodanig werd door hem niet verworpen, hoewel hij benadrukte dat hierin ruimte moest wezen voor 'elk humeur en temperament'. Bij de Vrijheidsbond heerste deze vrijheid volgens hem nog wel, in de VDB was daarentegen onder de heerschappij van het 'Marchantisme' hiervoor geen ruimte meer.⁶¹ Politiek-inhoudelijk stond hij aan de kant van de VDB, maar de liberale partijcultuur van de meer behoudende Vrijheidsbond was hem waarschijnlijk liever.

Kernkamp is door zijn biograaf getypeerd als een overgangsfiguur. 'Hij was soms twintigste-eeuwer in de negentiende en negentiende-eeuwer in de twintigste eeuw.'⁶² Het tweede deel van deze kenschets gaat ook op voor het Comité waartoe hij mede de aanzet gaf. Aan de oprichting ervan lagen duidelijk negentiende-eeuwse opvattingen over de rol van de kiezer en de positie van de volksvertegenwoordiger ten grondslag. Hierin lag het fundamentele verschil met de VDB, wiens ontwikkeling wel parallel liep aan de evolutie van het parlementaire systeem en de rol van de partij daarin en die zich in het interbellum ontpopte als een van de weinige principiële verdedigers van dit bestel.⁶³

Volgens Van Beresteyn was het streven van het Comité er echter niet op gericht om honderd 'wilden' in de Kamer te verkiezen.⁶⁴ In feite maakte het Comité gebruik van de evenredige vertegenwoordiging op een wijze waarvoor in het midden van de negentiende eeuw Engelse liberalen als J.S. Mill en Th. Hare dit kiesstelsel propageerden. Zij waren weliswaar voorstanders van het algemeen kiesrecht, maar vreesden in navolging van de Franse aristocraat A. de Tocqueville dat in een democratische samenleving de eerbied voor het geestelijke hoogstaande zou verdwijnen. Tevens zou de stem van de intellectuele minderheid verloren gaan in de massa, als gevolg waarvan de belangenbehartiging in de

plaats zou treden van een politiek gericht op het 'algemeen belang'. De evenredige vertegenwoordiging gecombineerd met het 'personenstelsel' - waarin een stem werd uitgebracht op een kandidaat in plaats van op een lijst - zou de minderheid van intellectuelen in staat stellen om enkelen van hen in de Kamer te verkiezen.⁶⁵

De Staatscommissie voor evenredige vertegenwoordiging prees in 1914 het personenstelsel vanwege de grote vrijheid die het de kiezer liet, maar vreesde dat het te ingewikkeld was voor een groot deel van de kiezersmassa en zag ook grote praktische bezwaren.⁶⁶ De alfabetische lijst van het Comité was een compromis tussen het personen- en lijstenstelsel. Volgens Marchant was dit alleen 'een methode voor intellectueelen'; voor de 'massa der kiezers' zou dit alleen maar verwarrend werken en daardoor de verkiezingsuitslag vervalsen.⁶⁷ Inderdaad keerde het Comité, door P.J. Troelstra een 'stel oude proffen' genoemd,⁶⁸ zich tot een elitair publiek. De manifesten werden voornamelijk gestuurd aan 'gegradueerden en getituleerden', terwijl de secretaris van het Comité de aanhangers opriep de circulaires uitsluitend onder 'huizen op goeden stand' te verspreiden; 'arbeidersbuurten kunt U overslaan'.⁶⁹

Dat het Comité voor de verkiezing van Onafhankelijke Kamerleden de kiesdrempel niet haalde - er werden in totaal 15.000 stemmen op uitgebracht -, was niet alleen aan de intellectuele kandidatenlijst te wijten. Het eveneens aan de kamerverkiezingen deelnemende 'Comité voor de verkiezing van Liberale Kamerleden', naar zijn stemmentrekker ook wel het 'Comité-Van Houten' genoemd, kende eveneens een alfabetische lijst, maar had wel succes. Anders dan het Comité-Van Beresteyn kende het Comité-Van Houten dan ook, zoals de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* betoogde, een eenheid in beginsel. Het combineerde een politiek-inhoudelijk conservatieve koers met het pleidooi voor een terugkeer naar het districtenstelsel.⁷⁰ Dat het uittreden van Van Beresteyn en de zijnen voor de VDB geen grote aderlating was geweest, bewees de verkiezingsuitslag. Als enige linkse partij kwam de Bond ongehavend uit de verkiezingsstrijd tevoorschijn.

9. Slot

In zijn staatkundige doelstelling - de verkiezing van van een partijorganisatie onafhankelijke kamerleden - kan het Comité beschouwd worden als een 'liberale' afsplitsing van de VDB. Hoe het Comité zich op sociaal terrein tot de VDB verhield kan moeilijk worden vastgesteld; het manifest zwijgt daar goeddeels over. Verder dan de wens dat de welvaart 'ten bate kome aan alle lagen der bevolking', komt het program niet. Ofschoon er wel degelijk een staatkundig beginsel aan ten grondslag lag, kwam de oprichting van het Comité toch in de eerste plaats voort uit de doelstelling om Van Beresteyn te doen herkiezen. Hoewel hijzelf de vereenzelviging van het Comité met zijn persoon trachtte te vermijden,⁷¹ was het wel typerend dat toen het Comité in januari 1923 wederom van zich liet horen, Van Beresteyn en de hierboven genoemde medestanders er geen deel meer van

uitmaakten.⁷² Van Beresteyn bleef zich echter wel inzetten voor een herziening van het kiesstelsel naar de geest van de grondwet van 1848. Hij deed dit via de Nederlandsche Vereeniging tot verbetering van het Kiesstelsel. Deze organisatie kwam in maart 1930 met het voorstel om het personenstelsel in te voeren of anders als compromis de alfabetische lijst. Tevens nam Van Beresteyn zitting in de kiesrechtcommissie van de Vrijheidsbond, die eenzelfde voorstel voorbereidde om de band tussen kiezers en gekozenen te versterken met behoud van de evenredige vertegenwoordiging.⁷³ Het blijft de vraag of deze specialist van de parlementaire geschiedenis van de negentiende eeuw uit een politiek-inhoudelijke 'verrechtsing' toetrad tot de Vrijheidsbond of dat deze overgang werd ingegeven door de vrijere partijcultuur van het nieuwe onderkomen.

noten

1. Zie O. Vries, 'De Vrijzinnig-Democratische Bond als factor in de Nederlandse politiek (1917-1933)', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 88 (1973), 444-469; aldaar 449-452.
2. De biografische gegevens zijn onder meer ontleend aan J.A.A. Bervoets, 'Jhr. Eeltjo Aldegondus van Beresteyn', in: J. Charité, red., *Biografisch Woordenboek van Nederland*. Dl. 1, Den Haag, 1979, 39-40. Behalve necrologieën is er over het leven van Van Beresteyn weinig geschreven; zie voor een overzicht van artikelen en gepubliceerde lezingen van en over Van Beresteyn: A.J. de Mare, *Jhr. Mr. Dr. van Beresteyn in zijn geschriften gezien*, Leiden, 1949.
3. P. Cronheim, 'Eeltjo Aldegondus van Beresteyn', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1947-1949*, Leiden, 1950, 83-93.
4. Ongepubliceerd levensbericht van Van Beresteyn, geschreven door zijn vrouw, in: Algemeen Rijksarchief (ARA); archief van het geslacht Van Beresteyn en aanverwante geslachten, nr. 429 (hierna afgekort tot: ARA; archief-Van Beresteyn).
5. 'De kwestie-Van Beresteyn', in: *het Volk*, 11 januari 1922.
6. Zie 'Het gemeentelijk beleid in Veendam', in: *De Stembus. Verkiezingsorgaan van de afdeling Veendam van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij*, juli 1915.
7. Zie onder anderen H. te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918*, Groningen, 1992, 51-53; en E.H. Kossmann, 'Kenmerken van het Nederlands liberalisme', in: *Jaarboek 1992 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1993, 222-229.
8. 'Politieke rede jhr.mr. dr. E. van Beresteyn', in: *Nieuwsblad van het Noorden*, 28 november 1912.
9. Zie over de doelstellingen van de VDB onder meer Vries, *op.cit.*; en G. Voerman, red., *De vrijzinnig-democratische traditie. VDB tussen socialisme en*

liberalisme, Amsterdam, 1991.

10. Zie noot 8 en E.A. van Beresteijn, *Waarom ik de Vrijz.-Dem. kamerfractie verliet*, Den Haag, 1922.
11. T. Brok, *De Vrijzinnig-Democratische Bond als partijorganisatie (1901-1918)*, Utrecht, 1980, 45-46, 66-67.
12. Zie hierover krantenknipsels en correspondentie, in: ARA, archief-Van Beresteijn, nrs. 478, 481 en 485.
13. Felicitatiebriefjes van Molengraaff, Gelder, Huizinga en Currité in: Archief Van Beresteijn, inv. nr. 491.
14. G. Voerman, 'Liberalen op de tweesprong. Liberale Unie, Vrijzinnig-Democratische Bond en de Bond van Vrije Liberalen aan het begin van deze eeuw (1901-1921)', in: *Jaarboek 1988 DNPP*, Groningen, 1989, 102-130; R. Koole, 'Twee gezichten van de vrijheidsliefde. Progressieve en conservatieve liberalen in de eerste helft van de twintigste eeuw' in: Voerman, *De vrijzinnig-democratische traditie*, 32-53.
15. C.A. Groenewold, 'Le tigre néerlandais': H.P. Marchant (1869-1956), Groningen, 1992, 13-14, 50-53; zie ook Vries, *op.cit.*, 449-452.
16. 'Het volksgericht', in: *de Vrijzinnig-Democraat*, 6 juli 1918; Brief Marchant d.d. 28 september 1918 in: ARA, archief-Marchant, nr. 360.
17. Zie notulen fractievergadering van 11 juli 1918, in: ARA; archief-Marchant, nr. 342. Materiaal over de voorkeurstemmenactie in: ARA; archief-Van Beresteijn, nrs. 478 en 493.
18. 'Kameroverzicht', in: *Algemeen Handelsblad*, 9 juli 1922.
19. Zie de notulen van de fractievergaderingen van 28 juni, 3 oktober en 6 oktober 1921, in: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP); archief-Schilthuis, nr. 3.
20. Van Beresteijn, *Waarom ik de vrijz.-dem. kamerfractie verliet*. Hierin is ook het briefje van Marchant opgenomen.
21. 'De kwestie-Van Beresteijn', in: *het Volk*, 11 januari 1922.
22. 'De zaak-Van Beresteijn. Een onderhoud met Mr. Marchant', in: *de Telegraaf*, 12 januari 1922; zie ook: R. Kranenburg, 'Democratie en organisatie', in: *de Telegraaf*, 13 en 27 januari 1922.
23. 'Harakiri', in: *de Telegraaf* 21 januari 1922; zie ook 'De V.D.-crisis', in: *idem*, 24 januari 1922. Zie over deze crisis tevens H.L.J. Vonhoff, *Bewegend verleden. Een biografische visie op prof.mr. P.J. Oud*, Alphen aan den Rijn, 1969, 29-35.
24. Briefje Marchant aan Ph.A. Kohnstamm d.d. 2 februari 1926, in: ARA; archief-Marchant, nr. 376.
25. Speciaal nummer van *de Vrijzinnig-Democraat*, 28 januari 1922; verslag van algemene vergadering in *de Telegraaf*, 19 en 20 februari 1922.
26. Vries, *op.cit.*, 458-459.
27. Brief van Molengraaff aan Van Beresteijn d.d. 24 oktober 1917, in: ARA;

- archief-Van Berestejn, nr. 490.
28. 'Politiek Tsarisme', in: *Het Vaderland*, 12 januari 1922.
29. H. Brugmans, 'De Nederlandse girondijnen', in: *de Amsterdammer*, 4 februari 1922.
30. 'De zaak-Van Berestejn. Een onderhoud met mr. Marchant', in: *de Telegraaf*, 12 januari 1922.
31. Zie noot 28.
32. Brief Van de Heide aan Van Berestejn, in: ARA; archief-Van Berestejn, nr. 501.
33. Zie hierover de correspondentie tussen Schep en Van Berestejn, in: ARA; archief-Van Berestejn, nr. 494. Om niet opnieuw het middelpunt van een interne partijstrijd te worden, ging Van Berestejn hier trouwens niet op in.
34. 'Jhr. mr. E.A. van Berestejn', in: *Netscher's Revue*, 2 (1922), 148-166.
35. L. Dorsman, *G.W. Kernkamp. Historicus en democraat 1864-1943*, Groningen, 1990, 164-173.
36. Kernkamp, 'Van Berestejn-Marchant', in: *de Amsterdammer*, 14 en 21 januari 1922; en Kernkamp, 'De vergadering in "Harmonie"', in: *idem*, 25 februari 1922.
37. E. van Raalte, 'Binnenlandsch overzicht', in: *Vragen des Tijds*, (1922) I, 404-408.
38. D.J. Elzinga, *De politieke partij en het constitutionele recht*, Nijmegen, 1982, 30-32; zie tevens D.J. Elzinga, 'Partijbinding en politieke moraliteit', in: R.A. Koole, red., *Het belang van politieke partijen*, Groningen, 1984, 158-180.
39. Elzinga, *Politieke partij en constitutioneel recht*, 23-41, 91-109.
40. *Ibidem*; zie tevens Te Velde, *op.cit.*, 51-53, 184-191, 246.
41. 'Terreur en tyrannie', in: *Algemeen Handelsblad*, 7 mei 1921; 'De voorkeurstemmen', in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 26 juni 1922.
42. Kernkamp, 'Voorkeurstemmen', in: *de Amsterdammer*, 17 september 1921; zie ook zijn artikelen in *de Amsterdammer* van 17 december 1921 en 24 juni 1922.
43. Dorsman, *op.cit.*, 177, 183-185.
44. Zie de brief van Kernkamp aan diverse personen d.d. 22 maart 1922, in: ARA; archief-Van Berestejn, nr. 502.
45. Zie voor een volledig overzicht van de aangesloten personen het manifest, in: ARA, archief-Van Berestejn, nr. 502.
46. Zie het notulenboek van het Comité, in: ARA; archief-Van Berestejn, nr. 502.
47. Kernkamp, 'Voorkeurstemmen en Onafhankelijk', in: *de Amsterdammer*, 1 juli 1922.
48. A.H. Blaauw, 'Vrije leden naar de Staten-Generaal', in: *Algemeen Handelsblad*, 7 april 1922.

49. 'De onafhankelijken', in: *Algemeen Handelsblad*, 29 april 1922; zie ook 'In den doolhof', in: *idem*, 27 juni 1922; en 'Een paar notities', in: *Haagsche Post*, 8 mei 1922.
50. Zie voor een uitgebreide reactie L.J.M. Feber, 'Cultuurdragers?', in: *de Maasbode*, 21 mei 1922; en 'De onafhankelijken', in: *De Nederlander*, 8 mei 1922.
51. 'Culturele politiek', in: *de Vrijzinnig-Democraat*, 17 juni 1922.
52. J.W. Albarda, 'Modern absolutisme', in: *het Volk*, 20 juni 1922; zie ook zijn artikel 'Onafhankelijke mannen', in: *idem*, 16 mei 1922.
53. Zie onder meer R.H. Ros, *Evenredige vertegenwoordiging en volksvertegenwoordiging*, Leiden, 1939, 15-25, 88 en verder; en J.Th.J. van den Berg, 'De evenredige vertegenwoordiging in Nederland', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 92 (1979), 452-472.
54. Albarda, *op.cit.*
55. Kranenburg, *op.cit.*
56. H.P. Marchant, 'De rechte lijn', in: *De Opbouw*, 5 (1922/1923), 50-59. Impliciete kritiek op het Comité leverde R. Kranenburg, 'Parlement en democratie', in: *idem*, 40-49. Kranenburg hekelde het intellectuele *dédain* ten aanzien van 'de politiek'.
57. Zie het 'Verkiezingsmanifest' van de VDB uit 1922; 'Teekenende nieuwigheden', in: *Nieuwe Haagsche Courant*, 11 maart 1922; 'De lijst-Van Beresteyn', in: *Eb en vloed. Veertiendaagsch blad voor de vrouw*, 15 mei 1922; en Albarda, *op.cit.* Zie verder ook noot 58.
58. Ros, *op.cit.*, 15-17.
59. Zie bijvoorbeeld 'De onafhankelijken', in: *De Nederlander*, 8 mei 1922; en 'De kleine partijtjes', in: *de Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 24 juni en 2 juli 1922.
60. Elzinga, *Politieke partij en constitutionele recht*, 34.
61. Kernkamp, 'Nieuwe partijvorming', in: *de Amsterdammer*, 24 juli 1921; *idem*, 'De meeste stemmen gelden', in: *idem*, 24 juni 1922. Zie ook Dorsman, *op.cit.*, 177, 183-192.
62. *Ibidem*, 211.
63. H.W. von der Dunk, 'De partijen en de parlementaire democratie in het interbellum', in: Kooze, *Belang van politieke partijen*, 41-61, aldaar 54-57.
64. 'Jhr. van Beresteyn over de onafhankelijke culturele politiek', in: *Algemeen Handelsblad*, 7 juni 1922.
65. Ros, *op.cit.*, 1-9.
66. *Verslag der staatscommissie voor Evenredige Vertegenwoordiging*, z.j. [1914], z.p., 1-13.
67. Marchant, 'De rechte lijn', 52-53.
68. Aldus A.C.H. Boissevain in een brief aan de secretaris van het Comité, in:

ARA; archief-Van Beresteyn, nr. 503.

69. Zie het materiaal over de verkiezingscampagne in: ARA, archief-Van Beresteyn, nr. 503.

70. 'Comite Van Houten voor verkiezing van Liberale Kamerleden', in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 28 juni 1922; zie ook 'De kleine partijtjes', in: *idem*, 2 juli 1922.

71. In een brief aan zijn neef H.W.J. van Beresteyn schreef hij: 'Het moet geen actie zijn voor mijn persoon, doch voor een beginsel dat in 's lands belang is: geen regering van partijbazen'. In: ARA; archief-Van Beresteyn, nr. 395.

72. 'Onafhankelijke politiek', in: *het Nieuws van den Dag*, 4 januari 1923.

73. Zie hiervoor de verschillende rapporten in: ARA, archief-Van Beresteyn, nr. 521.

PAUL OF INA?

Kanttekeningen bij de keuze van de politiek leider door GroenLinks

W.H. van Schuur, A.P.M. Lucardie en G. Voerman

1. Inleiding

De selectie van een politiek leider is voor elke politieke partij een belangrijke zaak. Voor een nieuwe partij die is ontstaan door de fusie van vier, elkaar vroeger vaak heftig bestrijdende groepen, is het een zeer gevoelige kwestie. GroenLinks, formeel opgericht in 1990, moest in 1993 deze kwestie oplossen. In dit artikel wordt eerst kort beschreven hoe de partij dit deed; vervolgens worden enkele gegevens uit een onderzoek onder het kader van GroenLinks in de periode tussen 1990 en 1993 gepresenteerd, die nieuw licht werpen op de uiteindelijke keuze.

2. De opvolging van Ria Beckers

De van oorsprong nogal verschillende Communistische Partij in Nederland (CPN), Evangelische Volkspartij (EVP), Politieke Partij Radikalen (PPR) en Pacifistisch Socialistische Partij (PSP) besloten in 1989 na moeizame onderhandelingen met één kandidatenlijst onder de naam 'Groen Links' aan de Tweede-Kamerverkiezingen deel te nemen.¹ De partijen kwamen overeen, de rangorde op de kandidatenlijst te laten bepalen door de onderlinge krachtsverhoudingen. Aangezien de PPR toen twee leden in de Tweede Kamer had, de PSP één en EVP evenals CPN geen, lag het voor de hand dat de voorzitter van de PPR-fractie de lijst van GroenLinks zou aanvoeren. Ria Beckers, reeds vanaf 1977 fractievoorzitter van de Radikalen, werd vervolgens voorzitter van de zes koppige GroenLinks-fractie na de verkiezingen van 1989.

Op het partijcongres van GroenLinks in oktober 1992 kondigde zij aan, na vijftien jaar kamerlidmaatschap meer tijd aan haar privé-leven te willen besteden. Op 20 april 1993 nam zij officieel afscheid van de Tweede Kamer. De ook uit de PPR afkomstige Peter Lankhorst volgde haar op als fractievoorzitter, maar verklaarde zich niet beschikbaar voor het lijsttrekkerschap bij de volgende kamerverkiezingen. Onder andere leden van de GroenLinks-fractie bestond evenmin veel animo voor de functie. Paul Rosenmöller - in 1989 als onafhankelijke kandidaat gekozen - en Ina Brouwer - in 1982 en 1986 lijsttrekker

voor de CPN - zeiden aanvankelijk ook 'nee', toen ze door het partijbestuur gepolst werden. Beiden noemden als argument de zorg voor hun kinderen, die moeilijk te verenigen zou zijn met het politiek leiderschap van de partij. Ze bleken echter wel bereid het lijsttrekkerschap als duo-baan met een collega te vervullen.

In maart 1993 besloot de GroenLinkse Raad het lijsttrekkerschap voor duo's mogelijk te maken. Daarop stelde Rosenmöller zich kandidaat met fractiegenote Leoni Sipkes, die in 1990 Andrée van Es in de Tweede Kamer was opgevolgd en evenals zij uit de PSP kwam. Brouwer vormde een duo met Mohammed Rabbae, de in Marokko geboren directeur van het Nederlands Centrum voor Buitenlanders, die tot dan toe nog geen activiteiten in een politieke partij had ontplooid. Brouwer was overigens ook - alleen - kandidaat gesteld door het Vrouwenoverleg van GroenLinks. Daarnaast wilde De Linker Wang, het Platform voor Evangelie en Politiek bij GroenLinks, haar een duo laten vormen met zijn voorzitter, Ab Harrewijn. Brouwer had beide nominaties echter afgewezen.

Verder hadden zich in maart en april vijf individuen kandidaat gesteld:

- Wim de Boer, oud-voorzitter van de PPR en sinds 1991 fractievoorzitter in de Eerste Kamer. De Boer wordt beschouwd als een van de stuwende krachten achter de totstandkoming van GroenLinks;
- Herman Meijer, fractievoorzitter in de gemeenteraad van Rotterdam, een van de oprichters van de beweging Christenen voor het socialisme en sinds 1972 lid van de CPN;
- Ineke van Gent, fractievoorzitter in de gemeenteraad van Groningen, en van 1985 tot 1990 raadslid voor de PSP;
- Marianne van der Zeeuw-Koppert;
- Agnes Koelemij.

De twee laatstgenoemde kandidaten waren actieve partijleden zonder politieke functie en vertegenwoordigden niet een bepaalde bloedgroep.

De partijleden konden in een referendum in september hun voorkeur uitspreken. Van de 12.191 leden deden dat er 7.493 (61%).² Het duo Brouwer-Rabbae kwam daarbij als winnaar uit de bus. Het tweetal won relatief de meeste stemmen, 2664 (36%), op de voet gevolgd door het duo Rosenmöller-Sipkes, 2498 (34%). De Boer haalde 1324 stemmen (18%), Van Gent 421 (6%), Meijer 294 (4%), Koelemij 100 (1%) en Van der Zeeuw 90 (ook 1%). Omdat geen der kandidaten de absolute meerderheid had behaald, vond in oktober een tweede referendum plaats. De achterban moest toen een keus maken uit de twee hoogst geëindigde kandidaten - dat wil zeggen: uit de beide duo's. De combinatie Brouwer-Rabbae behaalde dit keer met 4504 stemmen (51%) een nipte meerderheid - aan de stemming namen 8805 van de 12.500 leden deel (70%).

Journalisten noemden het een verrassende keus.³ Tenslotte gold Rosenmöller al lang als meest populaire kandidaat.⁴ De uitslag was echter wel degelijk voorspelbaar, indien men de gegevens van zes enquêtes op congressen van

GroenLinks en de samenstellende partijen in 1990 en 1991 nader analyseert.

3. Enquête

Op 24 november 1990 werd in Den Haag het oprichtingscongres gehouden van Groen Links.⁵ Voor het eerst waren leden van CPN, PPR, PSP, EVP en van de Vereniging Groen Links gezamenlijk bijeen om de organisatorische vorm van hun nieuwe politieke onderkomen vast te stellen. De aanwezigen op dit congres werden geënquêteerd met betrekking tot hun sociale achtergronden en ideologische opvattingen.⁶ Van de 760 uitgedeelde vragenlijsten werden 482 ingevuld en geretourneerd (60%). Met betrekking tot het partijlidmaatschap en de regionale spreiding van de respondenten lijkt de enquête globaal wel representatief te zijn.⁷ Soortgelijke enquêtes werden gehouden op de opheffingscongressen van PSP, PPR en CPN en de laatste bijeenkomst van de EVP in de loop van 1991. De respons varieerde hier van 55% (EVP) tot 61% (PSP). Ten slotte vond een zesde enquête plaats op het tweede GroenLinks-congres, 13 en 14 december 1991. De respons bedroeg hier 68% (n= 353).⁸

4. Voorkeur voor eigen bloedgroep

Op het eerste GroenLinks-congres werd gevraagd: 'Indien Ria Beckers bij de volgende Tweede-Kamerverkiezingen niet meer beschikbaar zou zijn als lijsttrekker van Groen Links, wie zou u dan graag als haar opvolger zien?'. Ruim een kwart wenste of wist geen antwoord op de vraag te geven. Iets minder dan een kwart noemde Ina Brouwer, veertien procent gaf de voorkeur aan Andrée van Es, slechts tien procent aan Paul Rosenmöller en krap vijf procent aan Peter Lankhorst.

De meeste ondervraagden gaven aan uit welke partij ('bloedgroep') zij afkomstig waren. Indien alle genoemde namen naar bloedgroep worden ingedeeld, blijkt in 1990 de behoefte aan een lijsttrekker uit eigen bloedgroep bij de CPN-ers het grootst, bij de PPR-ers en EVP-ers het geringst (zie tabel 1). Brouwer dankte haar populariteit dan ook grotendeels aan de eigen bloedgroep, al werd ze ook door PSP- en PPR-leden vaak genoemd. De ex-PPR-leden gingen er wellicht van uit dat Beckers uit een oogpunt van verdelende rechtvaardigheid niet door een partijgenoot opgevolgd zou worden. De ex-PSP-ers misten misschien een ervaren kandidaat uit eigen gelederen. De populaire Van Es had op 7 november 1990 de Tweede Kamer verlaten omdat het kamerlidmaatschap in combinatie met het moederschap haar fysiek te zwaar werd; zij leek toen dus een weinig waarschijnlijke kandidaat voor het politiek leiderschap van de partij. Wilbert Willems, van 1981 tot 1986 namens de PSP lid van de Tweede Kamer en sinds 1989 voor GroenLinks, had geen sterke band met zijn bloedgroep, naar hij zelf toegaf.⁹

Tabel 1. De gewenste opvolg(st)er van Ria Beckers naar bloedgroepen, partijcongres november 1990

Bloedgroep congres-leden	Bloedgroep gewenste opvolger				
	PPR	PSP	EVP	CPN	Onafh.
PPR	32	1	21	1	8
PSP	24	47	29	10	29
EVP	-	-	29	-	2
CPN	22	20	14	78	41
Onafh.	22	32	7	11	21
Totaal	100%	100%	100%	100%	101%
n=	105	75	14	83	63

N=340

Op de laatste congressen van de vier partijen kregen de aanwezigen opnieuw de vraag voorgelegd wie Ria Beckers zou moeten opvolgen, maar nu met de mogelijkheid meer dan één naam te noemen. De voorkeur voor een lijsttrekker uit eigen kring leefde daar sterker bij alle partijen - niet verrassend, gezien de sfeer van een opheffingscongres en de aanwezigheid van partijleden die GroenLinks minder goed gezind waren. Ina Brouwers naam werd weer het meest genoemd, maar nu 76 maal door haar (ex-)partijgenoten en slechts 25 maal door anderen. De CPN-ers waren tamelijk eensgezind in hun keuze, in tegenstelling tot de andere groepen.

Op het tweede GroenLinks-congres, in december 1991, werd de afgevaardigden niet gevraagd wie zij als opvolger van Beckers wensten, maar of zij bepaalde voorwaarden stelden aan die opvolger - vrouw of man, lid van de Tweede Kamer, lid van de eigen bloedgroep. De ondervraagden die hierop antwoord gaven, lijken de sekse van hun toekomstige politiek leider het belangrijkste te vinden: 57% gaf voorkeur aan een vrouw, 3% had liever een man, 40% achtte de sekse irrelevant. Niet meer dan 38% wenste een lijsttrekker uit de Tweede-Kamerfractie, 18% juist liever niet en 44% vond dit irrelevant. Slechts 8% toonde voorkeur voor een kandidaat uit de eigen bloedgroep, 79% vond dat irrelevant. Ook hier onderscheidt het contingent uit de CPN zich van de rest, zij het niet erg sterk: ruim 15% van de ex-communisten zag liever een lijsttrekker uit de eigen groep (zie tabel 2).

Tabel 2. Voorkeur voor lijsttrekker uit eigen bloedgroep, partijcongres december 1991

Bloedgroep	PPR	PSP	CPN	Nieuwe leden
Lijsttrekker (bij voorkeur) uit eigen groep	5	10	15	2
Niet relevant	80	83	79	70
Lijsttrekker (bij voorkeur) <i>niet</i> uit eigen groep	15	8	6	28
Totaal	100%	101%	100%	100%
n=	112	92	65	60

N=329

N.B.: Van de EVP waren te weinig afgevaardigden lid geweest om deze bloedgroep hier afzonderlijk te behandelen.

5. Zijn er 'Inaïsten' en 'Paulianen' bij GroenLinks?

In eerdere publikaties werd wel eens gewezen op mogelijkheden voor vleugelvorming bij GroenLinks.¹⁰ Aan de andere kant werd ook opgemerkt dat GroenLinks een homogene indruk maakt in ideologisch opzicht, hoewel de bloedgroepen nog wel herkenbaar zijn gebleven.¹¹ De vraag werpt zich dan op, of de aanhangers van Ina Brouwer en Paul Rosenmöller tot een bepaalde vleugel gerekend kunnen worden. De enquêtegegevens kunnen daar echter slechts een zeer onvolledig antwoord op verschaffen, aangezien in 1990 en 1991 nog niet duidelijk was dat zij kandidaat zouden staan voor het lijsttrekkerschap. Binnen de partij genoot Rosenmöller toen wellicht minder bekendheid en populariteit dan in 1993; de 'Paulianen' maakten in 1990 slechts een tiende van de congresgangers uit. Sipkes, zijn duo-partner, werd slechts door één procent genoemd - overigens altijd nog meer dan Brouwers partner Rabbae, die toen nog helemaal niet in het verhaal voor kwam.

Vergelijkt men niettemin de aanhangers van Rosenmöller met die van Brouwer op het GroenLinks-congres van 1990, dan blijken ze slechts in enkele opzichten significant van elkaar te verschillen. In de eerste plaats lag Brouwer duidelijk beter bij de vrouwen dan bij de mannen. In de tweede plaats blijkt - zoals reeds

vermeld - de voorkeur voor Brouwer het sterkst bij de ex-communisten, maar toch ook vrij sterk bij de pacifistisch-socialistische en de radicale bloedgroepen. Alleen de PSP-ers noemden Rosenmöller iets vaker dan Brouwer. In ideologisch opzicht bleken de aanhangers van Rosenmöller en Brouwer echter niet significant te verschillen.

Een vergelijking van de 'Inaïsten' en 'Paulianen' onder de respondenten op de opheffingscongressen van 1991 levert een soortgelijk beeld op. Brouwer bleek iets meer aanhang te vinden onder leden van de vakbeweging en van ondernemingsraden - voor een groot deel ook ex-CPN-ers - en bij de vrouwenbeweging, terwijl Rosenmöller het iets beter deed bij de milieubeweging. De 'Paulianen' toonden ook iets meer sympathie voor andere partijen dan de 'Inaïsten' - en in het bijzonder voor De Groenen, D66 en de PPR - maar niet voor de CPN, zoals te verwachten viel. De aanhangers van Brouwer schaalden zich echter niet linkser in dan de aanhangers van Rosenmöller.

6. Conclusie

Voor GroenLinks mag het verheugend heten dat de strijd om het politiek leiderschap in 1993 niet tot polarisatie tussen linker- en rechtervleugel of tussen 'groene' en 'rode' stromingen geleid heeft. De keuze voor Ina Brouwer en haar duo-partner moet dan ook niet geduid worden als de overwinning van een bepaalde factie of vleugel - al speelde de band tussen haar en de CPN-bloedgroep wel degelijk een rol. Uit de enquête-gegevens van 1990 en 1991 kan men echter opmaken dat ook bij andere bloedgroepen sympathie voor haar bestond. De oud-leden van de PSP misten na het vertrek van Andrée van Es een ervaren en geliefde eigen kandidaat, terwijl het PPR-contingent waarschijnlijk geen aanspraak meer op het leiderschap wilde of kon maken - ook hier was evenals in de voormalige PSP-kringen geen duidelijke troonpretendent voorhanden. De kleine schare uit de EVP achtte zich vanzelfsprekend bij voorbaat kansloos. De GroenLinkers zonder bloedgroep vormen geen hechte groep; zij kozen in 1990 niet éénduidig voor 'hun' Paul Rosenmöller, maar gaven, integendeel, de voorkeur aan Brouwer. De sekse van Brouwer speelde daarbij ook een rol, naast haar parlementaire ervaring.

noten

1. Meer hierover in G. Voerman, 'Van klein links naar Groen Links. Hoe CPN, PSP en PPR van kleur verschoten', in: *Namens*, 5 (1990), 2 (mrt.), 34-39; zie voorts het hoofdstuk 'Groen Links' in P. Lucardie en G. Voerman, 'Kroniek 1989. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1989', in: *Jaarboek 1989 DNPP*, Groningen, 1990, 15-59; en in P. Lucardie, M. Nieboer en I. Noomen, 'Kroniek 1990. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1990', in: *Jaarboek 1990 DNPP*, Groningen, 1991, 14-57.

2. *De Volkskrant*, 5 oktober 1993.
3. D.-J. Eppink, 'GroenLinks: verrassende keus', in: *NRC-Handelsblad*, 22 oktober 1993; *Trouw* sprak van 'een opmerkelijke uitslag' (23 oktober 1993); en *de Volkskrant* noemde het 'lichtelijk verrassend' (23 oktober 1993).
4. Zie bijvoorbeeld de *de Volkskrant*, 4 mei 1993 en 23 oktober 1993; J. Jansen, 'De duo's van Groen Links', in: *Elsevier*, 29 mei 1993, 13. Zie verder ook J. van Kampen, 'Bescheiden idealen', in: *De groene Amsterdammer*, 5 mei 1993, 6-7, waarin ze schreef: 'Paul Rosenmöller en Leoni Sipkes zullen hoogstwaarschijnlijk de lijst van Groen Links aanvoeren bij de verkiezingen volgend jaar'.
5. Eind 1992 werd besloten 'Groen Links' aan elkaar te schrijven.
6. Dit onderzoek werd uitgevoerd door het Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen, ondersteund door het DNPP, en gesubsidieerd door de Afdeling Politicologie en Bestuurswetenschappen van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).
7. Zie A.P.M. Lucardie, W.H. van Schuur en G. Voerman, 'De oprichters van Groen Links. Voorlopig verslag van een enquête onder de leden van het congres van Groen Links op 24 november 1990', in: *Jaarboek 1990 DNPP*, Groningen, 1991, 167-185.
8. De resultaten van deze enquête worden besproken in: J. van der Knoop, A.P.M. Lucardie, W.H. van Schuur en G. Voerman, 'De ideologische vormgevers van Groen Links. Voorlopig verslag van een enquête onder de leden van het congres van Groen Links op 13 en 14 december 1991', in: *Jaarboek 1991 DNPP*, Groningen, 1992, 168-191.
9. In een vraaggesprek verklaarde Willems: 'Een partijbinding heb ik nooit gehad en ook nu heb ik dat nog niet'; in: *Reformatorisch Dagblad*, 9 juni 1993.
10. A.P.M. Lucardie, G. Voerman en W.H. van Schuur, 'Groen in gradaties. Een vergelijking tussen de leden van Groen Links en De Groenen', in: *Jaarboek 1992 DNPP*, Groningen, 1993, 186-210. Zie verder P. Lucardie, 'De groene tinten van Groen Links', in: *de Helling*, 5 (1992), 3, 21-23.
11. Van der Knoop e.a., *op. cit.*, 178-183; nog duidelijker, en wellicht enigszins overdreven, bij: M. van Poelgeest, 'Hoezo stromingen? Ledenonderzoek nader bekeken', in: *De Rode Draad*, (1993), 104, 2-4.

AUTEURS

H. Anker is als universitair docent Nederlandse politiek verbonden aan de vakgroep Politicologie van de Faculteit der Beleidswetenschappen van de Katholieke Universiteit Nijmegen.

R. Eisinga is als KNAW-onderzoeker verbonden aan de vakgroep Methoden en Technieken van de Katholieke Universiteit Nijmegen.

J. Hippe is als politicoloog op vrijwillige basis verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

J.E. Keman is als hoogleraar Politicologie verbonden aan de vakgroep Politicologie en Bestuurskunde van de Vrije Universiteit te Amsterdam.

J. Lammers is als universitair hoofddocent verbonden aan de vakgroep Methoden en Technieken van de Katholieke Universiteit Nijmegen.

A.P.M. Lucardie is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

I.M. Noomen is als documentaliste verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

P. Pennings is als universitair docent verbonden aan de vakgroep Politicologie en Bestuurskunde van de Vrije Universiteit te Amsterdam.

P. Scheepers is als universitair hoofddocent verbonden aan de vakgroep Sociologie van de Katholieke Universiteit Nijmegen.

W.H. van Schuur is als universitair hoofddocent verbonden aan de vakgroep Sociologie van de Faculteit der Psychologische, Pedagogische en Sociologische Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Groningen.

P.W. Tops is als universitair hoofddocent verbonden aan de sectie Bestuurskunde van de Katholieke Universiteit Brabant te Tilburg

J.P.G. Vermoolen is historicus.

G. Voerman is Hoofd van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

S. Zouridis is als toegevoegd onderzoeker verbonden aan de sectie Bestuurskunde van de Katholieke Universiteit Brabant te Tilburg